PHILIP METCALFE

1933

'Ronduit prachtig; een meeslepende, zeer beeldende impressie van het begin van Hitlers Duizendjarige Rijk' – Vrij Nederland

'Ik wil de geschiedenis van een revolutie beschrijven zoals de mensen die zelf beleefden, en de Duitse samenleving in al haar complexiteit uitbeelden,' verklaart Philip Metcalfe in het voorwoord van *1933*. Vijf jaar lang werkte de nu 44-jarige auteur aan dit omvangrijke projekt. Aan de hand van brieven, dagboeken, memoires en kranteberichten uit die tijd, reconstrueert hij het wedervaren van vijf personen gedurende de eerste anderhalf jaar van het Hitler-regime: de Amerikaanse ambassadeur William Dodd, zijn dochter Martha, Bella Fromm, een joodse society-journaliste, Ernst (*Putzi*) Hanfstaengl, chef van Hitlers voorlichtingsdienst buitenland, en Rudolf Diels, de eerste chef van de Gestapo. Zij behoorden tot de internationale *beau-monde* van Berlijn, ontmoeten elkaar op *party's* en hadden gemeen dat zij toeschouwer waren van het afglijden van Duitsland naar een terreurstaat.

Philip Metcalfe

1933

vertaald door J. Verheydt

Rainbow Pocketboeken

Rainbow Pocketboeken® worden uitgegeven door
Uitgeverij Maarten Muntinga bv, Amsterdam

Uitgave in samenwerking met:
Uitgeverij Balans, Amsterdam

Oorspronkelijke titel: *1933*. The Permanent Press, New York

Grafische vormgeving: Marjo Starink / Studio Cursief
Druk: Ebner Ulm
Uitgave in Rainbow Pocketboeken oktober 1991
Tweede druk april 1992

ISBN 90 6766 110 4 CIP NUGI 641

Inhoud

Voor Jane

Met dank aan Gale Abrams, Elisabeth Borden, Jeanne Gardner, Ursula Hausen, Wilma Stafford, Agnes F. Peterson en Diantha Palmrose.

Inleiding

Het hier volgende verhaal beschrijft het lot van vijf mensen, drie mannen en twee vrouwen, die in 1933 en 1934 in Duitsland getuigen waren van Hitlers geslaagde greep naar de macht. Het is gebaseerd op hun brieven, dagboeken en gepubliceerde memoires, en geeft een overzicht van de geschiedenis van de eerste achttien maanden van Hitlers bewind, gezien door de ogen van William Dodd, de Amerikaanse ambassadeur, en zijn dochter Martha; Putzi Hanfstaengl, Hitlers chef van de buitenlandse voorlichtingsdienst; Bella Fromm, een joodse society-verslaggeefster; en Rudolf Diels, de eerste chef van de Gestapo. Het verhaal speelt zich af op verschillende niveaus: op het niveau van genoemde personen, van hun vrienden, en ten slotte op het niveau van de Berlijnse samenleving als geheel, tijdens een periode die een keerpunt was in de geschiedenis van de twintigste eeuw.

Bij het bestuderen van de gepubliceerde memoires en het ziften van de overvloed van particuliere en openbare documenten uit die tijd heb ik zorgvuldig gelet op datgene wat van persoonlijke, emotionele of zelfs intieme aard was. Ik heb ernaar gestreefd vragen over mijn 'karakters' te beantwoorden die doorgaans alleen door schrijvers van fictie worden gesteld. Wat ik niet te weten kon komen, heb ik niet verzonnen. De geciteerde dialogen zijn rechtstreeks aan primaire bronnen ontleend.

Ik wilde niet zozeer een detective zijn als wel een schilder die een vergane wereld van persoonlijke en dagelijkse kleuren voorziet die ze eens bezeten heeft. Ik wilde de geschie-

denis van een revolutie beschrijven zoals de mensen die zelf beleefden, en de Duitse samenleving in al haar complexiteit uitbeelden: als méér dan alleen maar nazi's, niet-nazi's en joden. En ik wilde aantonen dat er bij zo'n omwenteling geen sprake is van slechts één werkelijkheid, maar van een veelheid van werkelijkheden. Daarom koos ik voor een verhaalvorm die de lezer overal mee naar toe kon nemen: ambassades, particuliere woonhuizen en concentratiekampen binnen, en zelfs de oceaan over naar Amerika. Maar voor het grootste deel heb ik er genoegen mee genomen boven Berlijn te blijven zweven, door ramen naar binnen te gluren en halfvergeten gesprekken op te vangen.

Maar zelden heb ik me ermee beziggehouden of bepaalde personen gelijk of ongelijk hadden, en of ze goed of slecht waren. Dat zou een vooruitlopen hebben betekend op de grotere catastrofe die nog komen moest. Ik wilde een stukje van het verleden vastleggen en daarvan een volledig en plausibel heden maken, voor mezelf en voor degenen die zin hadden om met me mee te lezen. Het bepalen van de mate van schuld en verantwoordelijkheid kon wachten tot later, wanneer het verhaal uit was. Daarvoor zouden de lezer en ik genoeg hebben aan onze morele inzichten.

Al spoedig nadat ik aan dit boek begonnen was kwam ik te weten dat de dochter van de toenmalige Amerikaanse ambassadeur nog leefde, dat de papieren van de joodse societyverslaggeefster in een archief in Boston terecht waren gekomen, dat komische verwijzingen naar het leven van Hitlers vroegere chef voor contacten met de buitenlandse pers her en der verspreid in talloze autobiografieën konden worden gevonden, en dat de verhoren die het eerste hoofd van de Gestapo na de oorlog waren afgenomen zorgvuldig waren bewaard door de afdeling Moderne Krijgsgeschiedenis van de Nationale Archieven. Nog meer geluk had ik toen ik een inmiddels zo goed als vergeten groep mannen en vrouwen ontdekte: de Amerikaanse verslaggevers die destijds vanuit

Berlijn over de nazi-revolutie hadden bericht. Het waren beroemdheden in die tijd en in de eerste edities van *Current Biography* treft men hun persoonsbeschrijvingen overal aan. De archieven die hun aantekeningen bevatten waren al snel gevonden, maar het best bewaard vindt men hun meningen in de archieven van hun kranten in Chicago, New York en Philadelphia. Amerika's verzotheid op buitenlands nieuws dateert uit de jaren tussen de beide wereldoorlogen, en in hun geheel bieden deze verslagen uit nazi-Duitsland misschien het duidelijkste en meest gedetailleerde beeld waarover historici beschikken, over hoe Hitler van dag tot dag zijn macht verder uitbouwde en versterkte.

Verreweg de interessantste bronnen voor het begrijpen van de toestand in 1933 en 1934 in Duitsland bleken echter de ooggetuigenverslagen van mensen die zo nu en dan naar Duitsland waren gereisd, en de herinneringen van Duitse vluchtelingen die het land aan het eind van de jaren dertig waren ontvlucht. Het is niet verwonderlijk dat de gedetailleerdste beschrijvingen van vrouwen afkomstig zijn. Met meer oog voor sociale details, en minder aangegrepen door de omwenteling die de positie van hun echtgenoten en zoons ontwrichtte, vormen zij opmerkelijk nauwkeurige bronnen van informatie. Het is dan ook geen toeval dat Lilian Mowrers *Journalist's wife* het beste inzicht in het leven van een buitenlandse correspondent uit die tijd biedt, of dat het boeiendste relaas van maatschappelijke verstoting en uiteindelijke ballingschap wordt gedaan door Eva Lips' *Savage symphony*. Ik hoop dat mijn boek op een bescheiden manier als een introductie tot dit soort literatuur zal mogen dienen, waarvan de auteurs vermeld zijn in de bibliografie.

In traditionele beschouwingen over het Derde Rijk wordt de machtsgreep van de nazi's in 1933 en 1934 in een paar korte bladzijden afgehandeld. Er worden diverse verordeningen in genoemd, het verbranden van boeken wordt beschreven en het verlies van burgerlijke vrijheden wordt op-

gesomd, waarna de schrijvers snel overstappen naar latere jaren, naar beschrijvingen van jodenvervolgingen, oorlog en dood. Het beeld van het Derde Rijk dat ons in romans en films wordt voorgeschoteld is nog steeds dat van zijn laatste stuiptrekkingen. Toch heeft het net als andere tijdperken ook een begintijd gekend, waarin alles nog onzeker, chaotisch en zelfs komisch was. Wat nu volgt is het verhaal van het begin van een tragedie. Zoals de meeste verhalen begint het op een onschuldige manier: in dit geval met de aankomst van een Amerikaans gezin op Duitse bodem.

Martha en haar vader

Op een zwart-witfoto uit de jaren dertig staat een Amerikaans gezin op het eersteklasdek van een passagiersschip. Op de achtergrond zijn de teakhouten reling en de spuigaten duidelijk te onderscheiden. Geen wind doet hun haren wapperen, en geen oceaandeining verstoort hun evenwicht. Het schip ligt aan de kade, en ondanks het voor een close-up scherpgestelde beeld kun je op een bord nog net de woorden 'United States Lines' ontcijferen. De beide vrouwen, moeder en dochter, hebben boeketten in hun hand, en glimlachen voor de camera. Tussen hen in staan vader en zoon. De vader heeft zojuist een veelzeggende opmerking gemaakt en gebaart daarbij met zijn arm, en de achtentwintigjarige zoon luistert naar hem. De twee vrouwen lachen. De sluiter klikt.

De bewuste haven was die van Hamburg, in de zomer van 1933. Adolf Hitler was toen vijf maanden kanselier en al vier maanden nagenoeg dictator, en het Amerikaanse gezin dat op het eersteklasdek van het s.s. *Washington* voor foto's poseert was dat van de zojuist benoemde Amerikaanse ambassadeur in Duitsland, William E. Dodd.

Voor de vierentwintigjarige Martha Dodd was de overtocht even vrolijk als treurig geweest. Vrolijk omdat een medepassagier de op een na oudste zoon van de zojuist gekozen president bleek te zijn, en toen ze hun paspoorten met elkaar hadden vergeleken waren ze getroffen door de eenvoud van het zijne, met niet meer dan 'Franklin Roosevelt jr.' erin, en de overdreven deftigheid van het hare: '...dochter van William E. Dodd, Buitengewoon Ambassadeur en Gevolmachtigde van de Verenigde Staten van Ame-

rika in Duitsland'. En treurig omdat ze, na in Le Havre afscheid van het gezelschap van de Roosevelts te hebben genomen, wanhopig naar een stukje Franse grond had gezocht om liefdevol aan te raken. Uiteindelijk had ze er wat van gevonden tussen twee bielzen, haar schoen uitgetrokken en het even met haar tenen aangeraakt. Vijf jaar terug had ze namelijk een rondreis door Europa gemaakt met haar moeder, en daarbij was ze hopeloos verliefd geworden op Frankrijk.

Een maand tevoren in Chicago, toen haar moeder haar op haar werk had opgebeld om haar te vertellen dat president Roosevelt haar vader had gevraagd de nieuwe ambassadeur in Duitsland te worden, had Martha niet kunnen dromen dat ze al binnen enkele weken naar Berlijn zou gaan. Ze had in Chicago een goede baan bij de *Chicago Tribune*, waar ze recensies schreef als assistente van de literaire redacteur. 's Avonds schreef ze tot diep in de nacht korte verhalen.

Ze probeerde zich te binnen te brengen wat ze van Duitsland afwist. Tijdens haar reis door Europa had ze een paar korte tochtjes door het Rijnland gemaakt, maar ze had geen belangstelling voor politiek of moderne geschiedenis. Volgens de kranten leek Adolf Hitler op Charlie Chaplin en gedroeg hij zich als een clown, en was het een land waar ze boeken verbrandden. Haar vader kon ze zich in zo'n omgeving al helemaal niet voorstellen.

Haar vader was het hoofd van de faculteit Geschiedenis van de universiteit van Chicago, en de eerste hoogleraar in de Verenigde Staten die een leerstoel in geschiedenis van de zuidelijke staten bekleedde. Hij had een aantal boeken en verhandelingen over Lincoln, Lee en Jefferson geschreven, en hij was een nauwgezet man, klein van stuk, met een gezicht dat verweerd was door de zomers die hij met zijn gezin op zijn boerderij in Virginia doorbracht. Hij sprak op de hoffelijke, wat overdreven vormelijke manier van de betere kringen in het Amerikaanse Zuiden.

'Natuurlijk was ik verrast,' zei hij tegen de journalisten, 'maar toch niet zo verbaasd dat ik de hoorn uit mijn hand liet vallen, of zoiets. Ik herkende de president meteen aan zijn stem, wat de situatie aanzienlijk ten goede kwam.'

Haar vader had Roosevelt gevraagd of de leiders van het zogeheten 'Nieuwe Duitsland' geen aanstoot zouden nemen aan de benoeming van een man die nog onlangs een levensbeschrijving van Woodrow Wilson had gepubliceerd. Bij aartsconservatieven in Duitsland stond Wilson nog altijd bekend als 'de oorlogspresident'.

'Ik ben er zeker van dat ze dat niet zullen doen. Dat boek, uw werk als liberaal* en geleerde, en uw studiejaren aan een Duitse universiteit zijn de voornaamste redenen waarom ik u wens te benoemen. Het is een moeilijke post, en u bezit culturele antecedenten die behulpzaam zouden kunnen zijn. Ik wil een Amerikaanse liberaal in Duitsland hebben bij wijze van nadrukkelijk voorbeeld.'

De nieuwe regering had drie maanden gewacht met het vervullen van de vacature in Berlijn. Roosevelt had een onopvallend iemand gewild, een scherp waarnemer die zich niet het hoofd op hol liet brengen door fascistische vleierijen of pracht en praal. De president had Dodd nog nooit persoonlijk ontmoet, maar wel had hij een aantal van zijn geschriften gelezen, en hij was vooral onder de indruk van diens visie op Jefferson.

'Jullie hoeven niets persoonlijks mee te nemen,' had Dodd tegen zijn gezinsleden gezegd. 'Laat het grootste deel van het meubilair en jullie bezittingen maar hier, want binnen een jaar zijn we weer terug.' De verwachting was dat Hitlers bewind niet lang zou duren, en wanneer het ten val kwam zou daarmee ook de behoefte verdwenen zijn om nadrukkelijk een liberaal in Duitsland op post te hebben. Martha's vader was er zeker van dat hij binnen een jaar

* Noot vertaler: Met het in het origineel gebruikte woord 'liberal' wordt in de meeste gevallen 'links' of 'progressief' bedoeld.

weer college zou geven in Chicago.

Maar ze had helemaal geen zin om naar Duitsland te gaan, wierp Martha tegen. Ze voelde er niets voor haar baantje bij de *Tribune* op te geven, hoe frustrerend het ook was, recensies over verscheidene boeken tegelijk te moeten verzorgen in een ruimte die nauwelijks groot genoeg was voor één fatsoenlijke kritiek. Ze verdiende goed, en haar verhalen begonnen net afnemers te vinden.

'Maar stel je nu eens voor dat ik niet schrijven kan, daarginds?'

Ze vond het vooruitzicht afschuwelijk. Ze wist dat ze een uitgesproken lyrisch talent had. Niemand minder dan Carl Sandburg, een vriend van de familie, had er bij haar op aangedrongen zich niet voor haar lyriek te schamen. Ze had een hoogdravende stijl en ze hield van haar talent, maar had er tegelijk een hekel aan. Ze camoufleerde haar overgevoelige natuur gebrekkig met een pose van koele nuchterheid. Als ze met schrijven zou ophouden, net nu ze begonnen was goed werk af te leveren, zou haar vaders succes wel eens het einde van haar carrière als schrijfster kunnen betekenen. Ze betwijfelde of haar gave de verhuizing naar een buitenlandse hoofdstad, en alle nieuwe indrukken zou overleven. En als ze haar schrijftalent verloor, wie zou zich dan nog herinneren dat ze dat ooit had bezeten, uitgezonderd zijzelf?

Ze zou natuurlijk altijd naar huis terug kunnen keren als ze dat gevoel kreeg, beloofde haar vader, en misschien wel naar een betere betrekking bij de *Tribune*. Maar intussen zou ze een imposant volk en een vooraanstaand land leren kennen, en erbij zijn terwijl er geschiedenis werd gemaakt, een ervaring die een jonge vrouw met haar capaciteiten en ambities alleen maar ten goede zou kunnen komen.

Afgezien van een kort en miserabel halfjaar op een snobistische meisjesschool ergens buiten Washington DC, had Martha nog nooit echt van haar ouders gescheiden geleefd. Er was een buitengewoon innige gezinsband, al was er in-

middels niet zozeer sprake meer van ouders en kinderen als wel van volwassenen die samen onder één dak woonden. De gebeurtenissen hadden haar generatie in korte tijd zo'n voorsprong bezorgd op intellectueel en emotioneel niveau, dat ze wel eens het gevoel had dat haar vader en moeder haar kinderen waren, haar 'schattebouten', zoals ze ze noemde. Ze was al even dol op haar oudere broer, Bill, die geschiedenis doceerde aan de American University in Washington DC Martha en Bill hoopten nog eens een flat met elkaar te kunnen delen. Een recent mislukte affaire met een minnaar met wie ze er vandoor was gegaan, had Martha doen besluiten haar carrière nooit door een huwelijk in de war te laten sturen.

Toen Bill het nieuws hoorde had hij teruggetelegrafeerd dat hij heel graag mee wilde naar Duitsland, waar hij zijn doctoraal zou kunnen halen aan een Duitse universiteit, net als zijn vader vóór hem. Martha bleef geen andere keus dan zich in het onvermijdelijke te schikken, of anders alleen in Chicago achter te blijven. Ze probeerde de reis als een pretje te beschouwen, maar de laatste weken in Chicago waren een kwelling voor haar.

'Nou, je zult niet veel jurken hoeven mee te nemen, en zeker geen avondjurken,' had haar redacteur bij de *Tribune* tegen haar gezegd, 'want sinds er geen hofleven meer is nu de nazi's aan de macht gekomen zijn, zal er ook wel geen society-leven meer zijn.' Later zou Martha moeten glimlachen, toen ze aan die opmerking terugdacht. Niemand in Amerika had veel van Duitsland afgeweten, of van de nieuwe leiders daar.

Roosevelts eerste ambassadeur in het Derde Rijk was in de zomer van 1933 vierenzestig jaar oud. Professor Dodd, een eenvoudige, aantrekkelijke man, had dezelfde starende blik als zijn idool Woodrow Wilson, wiens geschriften hij voor publikatie had helpen bewerken. Buiten de vreugde die Dodd aan zijn gezin beleefde, hield hij ieder plezier voor

zichzelf. Het was een emotie die hij wantrouwde, en Roosevelt had geen betere man kunnen kiezen om weerstand te bieden aan de verleidingen van het diplomatieke leven in Berlijn, als die er tenminste nog waren.

Hij was een self-made man die was opgegroeid als zoon van een verarmde boerenfamilie te midden van de dennenbossen en de rode klei van North Carolina. Al vroeg had hij een voorliefde voor voorbije tijden. Vier jaar na de overgave van de Zuidelijken bij Appomatox was hij geboren, en zijn klasgenoten hadden hem 'Dodd de monnik' genoemd. Na door de Universiteit van North Carolina te zijn afgewezen vanwege zijn eenvoudige afkomst, had hij een reeks militaire en technische scholen bezocht, maar was er niet in geslaagd tot de Militaire Academie in West Point te worden toegelaten; een tragisch feit dat door de onmilitaire professor op meer volwassen leeftijd als een uitgesproken zegen zou worden ervaren.

Na aan het Polytechnisch Instituut van de staat Virginia zijn kandidaats te hebben behaald was hij er nog twee jaar aangebleven als geschiedenisleraar, en vervolgens op achtentwintigjarige leeftijd scheepgegaan naar Duitsland met geld dat hij van een rijke oom had gekregen, om daar verder te studeren aan de Universiteit van Leipzig. Daar had hij voor het eerst zijn baard laten staan, was hij in gezelschap gezien van een dame van twijfelachtige reputatie, en had hij een doctoraal-scriptie van negentig pagina's geschreven – wat lang was voor die tijd – over de oorsprong van de Democratische Partij. In 1899 was hij cum laude afgestudeerd en naar huis teruggekeerd om er de eeuwwisseling te vieren, maar aanbiedingen voor een baan waren uitgebleven.

Toen Dodd zich in 1900 op Amerikaanse geschiedenis stortte, was deze nog gefixeerd op Engelands rol in Amerika. Ze was geschreven door de aristocratische zoontjes van welgestelde families uit New England, en behandelde de invloed van het Engelse denken en de Engelse cultuur in Ame-

rika vanaf de ontdekking tot en met Jeffersons tweede ambtsperiode. In geografisch opzicht had de ontwikkelingsgeschiedenis van Amerika zich volgens deze uitvoerige handboeken afgespeeld langs de rotsige kusten van New England, en rond de lieflijke inhammen van de staten ten zuiden daarvan. Het bestaan van gebieden ten westen van de Ohio-rivier werd erin erkend, maar verder niet besproken. En het Zuiden, dat strekte zich niet verder uit dan Jeffersons fraai gelegen plantage in een vallei van Virginia. Deelstudies, over de geschiedenis van Europa of over die van de diplomatieke betrekkingen bijvoorbeeld, waren onbekend. Evenals de redacteuren van Amerika's dagbladen hadden ook de historici van het land tot 1917, toen grote aantallen van hun landgenoten naar de Oude Wereld waren teruggekeerd om er te vechten en te sneuvelen, niet veel belangstelling voor Europa aan de dag gelegd.

Dodds eerste aanstelling was geweest als leraar geschiedenis en economie aan het Randolph-Macon College te Ashland in de staat Virginia, een stadje zonder geplaveide straten, elektriciteit of stromend water. Daar woonde hij in een huisje aan de spoorbaan en gaf vijftien uur per week les, en in zijn eerste jaar verzond hij meer dan een dozijn dringende brieven waarin hij naar een werkkring elders solliciteerde.

Als hij vijftig jaar eerder had geleefd zou hij zijn geluk misschien hebben beproefd met het schrijven van populaire geschiedenisverhalen, maar in 1905 ging er van de historische roman geen aantrekkingskracht meer uit. Om opgemerkt te worden moest een historicus zich met zijn geschriften tot zijn collega's richten. Dodds eerste boek, een biografie van Nathaniel Macon, verscheen in 1903, vier jaar later gevolgd door een tweede over Jefferson Davis. Maar zijn doorbraak had hij te danken aan de historische manuscripten die hij in de zolderkamertjes en kelders van zuidelijke provinciehuizen ontdekte, en in de geschriften en dagboeken die hij bij de erfgenamen van voorname zuidelijke

heren wist los te praten. Hiermee richtte hij een plaatselijke historische vereniging op, en een tijdschrift dat door hem en zijn studenten met de levensbeschrijvingen van vooraanstaande Virginiërs werd gevuld. Geleidelijk aan begon het Zuiden zich van zijn verleden, en de Amerikaanse academische wereld zich van het bestaan van William E. Dodd bewust te worden.

Na acht jaar aan het Randolph-Macon College en talloze lezingen voor het Amerikaans Historisch Genootschap werd hem door de universiteit van Chicago de post van buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis van het Zuiden aangeboden. Hij accepteerde met enige tegenzin, want hij vreesde dat hij zich in het Noorden misschien niet zou kunnen handhaven. Hij was inmiddels getrouwd–in 1901 boven zijn stand–en had twee kleine kinderen.

Hij had zich echter geen zorgen hoeven maken. Gedurende de eerstvolgende twintig jaar waaide er over de wateren van de Amerikaanse geschiedenis een wind die Dodd voortdurend in de zeilen blies. De historici hadden, net als de rest van de natie, geen andere keuze dan te volgen. De verkondigers van de nieuwe windrichting waren de schrijvers van populaire romans en de op schandaaltjes beluste journalisten van de populaire pers, die de aandacht van het land vestigden op de werkplaatsen waarin arbeiders meedogenloos werden uitgebuit, en op de fabelachtige weelde waarin de ijzer- en spoorwegmagnaten van het land leefden.

Waarom was het in de Nieuwe Wereld zo ongelijk verdeeld? Het traditionele antwoord was dat er altijd al onrecht was geweest, en dat het ook altijd zou blijven bestaan. De oorzaken van dit onrecht gingen het menselijk verstand te boven, en konden door mensenhand niet worden rechtgezet. Oudere historici waren weinig verhelderend. De afstandelijke verhevenheid van hun proza had niet veel te maken met de grimmige realiteit van Amerika's industriële tijdperk.

Anders was het met de historici van Dodds generatie gesteld. Zij behoorden niet tot de machtige families van het Noordoosten. Ze kwamen voor het merendeel uit het Zuiden of het Midden-Westen, en velen van hen waren autodidactici die zich in de academische wereld een plaats hadden veroverd tegen het verzet van het oostelijke snobisme in. De geschiedenis van het Diepe Zuiden te schrijven, of die van de 'goldrush' in Californië, betekende dat je je tegen de belangen van een oudere, gevestigde geschiedschrijving keerde. Voor de progressieve historici, zoals ze zich noemden, stond democratie niet voor de intellectuele snobs van Boston of de honderd gezaghebbende families van Virginia, maar voor de onbespraakte gewone man. Wanneer zíj het over 'het volk' hadden, bedoelden ze daarmee keuterboeren, gecontracteerd huispersoneel, missionarissen en immigranten, mannen en vrouwen als hun eigen ouders en grootouders.

In hun visie was de samenleving nooit statisch of onveranderlijk geweest. De Amerikaanse geschiedenis was juist de belichaming van conflicten en veranderingen, en de Amerikaanse vooruitgang de overwinning van de gewone man op voorrechten en monopolies, en op de tegenstanders van alle verandering. Het congres voor de opstelling van de grondwet had de democratie alleen maar een eerste aanzet gegeven, en Dodd merkte dikwijls op dat het experiment van de democratie nog pas korte tijd een kans had gehad, zelfs in Amerika.

Het aantal studenten dat zich in Chicago voor het vak geschiedenis liet inschrijven bleef gering. Zestig procent van de studenten keerde het vak al tijdens het eerste jaar de rug toe, weggelokt door de lucratieve kansen in het bedrijfsleven en de financiële wereld. Dodd en andere progressieven vatten hun taak niet licht op en streefden ernaar van zelfs het gebrekkigste studentenmateriaal niets minder dan het denkende element van de natie te maken. Geleerden dienden

zich op lesgeven te concentreren. Dodd had niet zijn leven lang maatschappelijke gelijkheid gepredikt om zich nu in de collegezaal als een intellectuele snob te gaan gedragen. Hij rekende af met de beide instellingen van het onverwachts overhoren en de ellenlange lijst van verplichte boeken. In plaats van formele lezingen hield hij verhalende, impressionistische monologen. Aangezien zijn voordrachtskunst te wensen overliet – zijn stem reikte niet ver – was deze nieuwe stijl van doceren voor hem juist doeltreffender. Hij praatte alsof zijn studenten bij hem thuis in de huiskamer zaten, en strooide met verbluffende kijkjes in de levens van de grote figuren van het Zuiden, op een manier alsof hij bij hen in huis had gewoond. Zijn hoffelijke manier van doen en zijn sceptische humor, gecombineerd met een ongedwongen vertrouwelijkheid, gaven velen van zijn studenten een gevoel alsof ze tijdens zijn colleges herboren werden. In de collegezalen van de universiteit van Chicago kwam het Zuiden van vóór de burgeroorlog weer tot leven, en een toenemend aantal hoogleraren in de geschiedenis en hoofden van faculteiten kon zich erop beroepen hun graad onder Dodds zorgzame hoede te hebben behaald.

Toch was hij, na dertig jaar lesgeven, ontevreden over zijn loopbaan. In tegenstelling tot veel van zijn collega's was hij tijdens de ambtsperiode van Wilson niet in overheidsdienst gegaan. Hij was ouderwets genoeg om te vinden dat geleerden zich afzijdig dienden te houden van het politieke gekrakeel. Zijn eigen werk op het gebied van de geschiedenis van het Zuiden werd steeds meer aangevochten door jongere historici, die zagen dat de grote omvang ervan vaak door te weinig feiten werd ondersteund. Hij was geneigd het ermee eens te zijn. Door zijn toewijding aan het lesgeven had hij nooit genoeg tijd gehad om eens grondig in de annalen van de geschiedenis te delven. Hij was nog steeds van plan een driedelige geschiedenis van het Oude Zuiden te schrijven, en na Roosevelts verkiezing zei hij tegen verslaggevers

dat, als hem een diplomatieke post mocht worden aangeboden, hij hoopte dat het in Nederland zou zijn, waar het rustig was en hij in de gelegenheid zou zijn te schrijven.

En zo kon het gebeuren dat Franklin D. Roosevelt, Amerika's aristocratische president, de rijke financiers van zijn eigen partij en de bepaald niet minder rijke beroepsdiplomaten van Buitenlandse Zaken passeerde en William E. Dodd, een historicus, een man uit het Zuiden, iemand van bescheiden middelen en zelfs nog bescheidener smaak, uitkoos om als zijn persoonlijke vertegenwoordiger en Amerika's 'schoolvoorbeeld' van het geloof in de democratie naar het jongste en meest triomfantelijk fascistische land in Europa te worden gezonden. Buiten Dodds eigen familie waren er maar weinigen die vermoedden dat die professor in de geschiedenis met zijn kaarsrechte houding zo'n onbuigzame verachting aan de dag zou leggen voor degenen die weigerden te geloven dat God alle mensen als gelijken had geschapen.

De senaat bevestigde zijn benoeming met algemene stemmen, en op zijn bescheiden huis, gelegen nabij de universiteit op Blackstone Avenue nummer 5757, daalde een zwerm verslaggevers neer.

'Spreekt u vloeiend Duits?' vroeg een van hen.

'...Ik neem aan dat het in de eerste plaats dát is geweest waarmee ik me dit op de hals heb gehaald,' antwoordde Dodd.

Na zo'n kleine dertig jaar sprak hij niet meer vloeiend Duits, maar het zou zinloos zijn geweest de nuances van een levende taal aan een dagbladverslaggever uit te leggen. Hij kon de taal nog altijd goed lezen, en ook kon hij zich Duitsland en zijn geschiedenis levendig herinneren, maar een goed geheugen behoorde nu eenmaal tot zijn uitrusting. Heimelijk genoot hij ervan naar dat land terug te keren. Hij had zich wel eens voorgesteld er misschien ooit als een of andere minder belangrijke consulaire functionaris te zullen

terugkeren, maar nooit als ambassadeur van zijn land.

Na een week van onafgebroken publiciteit en honderden telegrammen en brieven van mensen die hem succes wensten, was hij blij naar Washington te kunnen ontsnappen voor een bespreking met president Roosevelt en de kopstukken van Buitenlandse Zaken.

Roosevelt ontving hem buitengewoon hoffelijk. Klokslag één kwam een bediende het ovalen kantoor binnen, zette een dienblad met de lunch voor de president en de ambassadeur neer, en trok zich weer terug. Roosevelt begon over de kwestie van de 1,2 miljard dollar die Amerikaanse makelaarsfirma's sinds 1926 bij het Amerikaanse publiek hadden weten los te krijgen voor leningen aan Duitse bedrijven en gemeenten. De makelaars hadden destijds onmiddellijk enorme bedragen aan provisie opgestreken, maar nu woedde in Duitsland, net als in de rest van de westerse wereld, de crisis, en kon het land ternauwernood opbrengen zelfs maar de rente op die leningen te betalen. Officieel was het Washingtons probleem niet, maar inofficieel drong de president er bij Dodd op aan alles te doen wat in zijn vermogen lag om uitstel van de betalingen te voorkomen, want anders zou Amerika's economisch herstel nog meer worden vertraagd.

Vervolgens besteedde Roosevelt aandacht aan het probleem van de joden in Duitsland.

'De joden daarginds worden door de Duitse autoriteiten schandelijk behandeld, en de joden hier in ons land zijn daar erg opgewonden over. Maar ook dat is niet iets waarmee de regering zich bemoeien kan. We kunnen niets doen, behalve wanneer de slachtoffers toevallig Amerikaanse staatsburgers zijn. Die moeten we beschermen, en alles wat we verder door inofficiële en persoonlijke invloed kunnen doen om de vervolgingen in het algemeen te matigen, dient te worden ondernomen.'

Dodd bracht het onderwerp ter sprake van de exorbitante bedragen die door Amerikaanse diplomaten in het buiten-

land werden uitgegeven. Dagbladen in Chicago hadden onlangs onthuld dat Amerikaanse afgezanten in Parijs en Londen jaarlijks vijftig- tot honderdduizend dollar uit eigen zak besteedden aan vorstelijke woningen, bedienden en maatschappelijk vertoon. Het kon zijn dat ze daarmee het aanzien van Amerika in het buitenland wilden bevorderen, maar Dodd vroeg zich af of deze nadruk op persoonlijke rijkdom en openbaar vertoon niet in strijd was met de democratische en egalitaire idealen die deze mannen in het buitenland werden geacht te vertegenwoordigen. Hoe de president daarover dacht?

'U hebt volkomen gelijk. Afgezien van twee of drie diners en ontvangsten behoeft u zich niet aan duur society-gedoe te buiten te gaan. Probeer een redelijke hoeveelheid aandacht te geven aan Amerikaanse staatsburgers in Berlijn, en zo nu en dan een diner voor Duitsers die in goede betrekkingen met Amerika geïnteresseerd zijn. Ik denk wel dat u binnen de grenzen van uw inkomen zult kunnen leven, zonder belangrijke delen van de dienstverlening te moeten opofferen.'

Het onderhoud duurde een uur, en na afloop begaf Dodd zich naar Buitenlandse Zaken om daar de depêches uit Berlijn door te nemen. Die avond dineerde hij bij de Duitse ambassadeur in Washington. Er werden cocktails geserveerd, maar Dodd dronk niet. Pas laat keerde hij naar zijn hotel terug, niet erg onder de indruk van het conversatiepeil.

Aan het eind van die week was hij weer in Chicago om te pakken en zijn huis te sluiten. Tijdens een afscheidsdiner dat door de Duits-Amerikaanse vereniging van Chicago in de Gouden Zaal van het Congress Hotel werd gegeven, zag Martha zich toevallig naast Carl Sandburg en diens vrouw geplaatst. Terwijl anderen haar amusante opmerkingen bijbrachten om in het Duits tegen de Führer te zeggen, was het Sandburg die haar de wijste raad gaf van allemaal:

'Zie erachter te komen hoe die Hitler in elkaar zit, hoe

zijn hersens werken en uit wat voor hout hij gesneden is. Voor je ogen zul je het grootste schouwspel van boeven en gangsters, idealisten, staatslieden, misdadigers, diplomaten en genieën voorbij zien trekken. Je zult alle nationaliteiten van de wereld ontmoeten. Observeer ze, bestudeer ze, ontleed ze. Wees niet bang of timide, en laat noch jezelf, noch je levenslust door hen of door je belevenissen bederven. Wees dapper en waarheidsgetrouw, en verlies je dichterlijkheid en je integriteit niet.'

Op het eind van de avond, toen haar vaders collega's één voor één langskwamen om hem ten afscheid de hand te schudden, fluisterde een van hen hem toe: 'Pas goed op uw tellen, *Herr Doktor. Vorsicht.*'

Het Duitse consulaat in Chicago telegrafeerde naar Berlijn dat de nieuwe ambassadeur overmatig in beslag genomen leek te worden door zijn toekomstige taken; dat zijn vrouw een echt *Mütterchen* was, en zijn dochter een elegante ondeugd die weldra talrijke hoofden in de Duitse hoofdstad op hol zou brengen. Alleen met betrekking tot het joodse vraagstuk nam de nieuwe ambassadeur een discreet zwijgen in acht.

Het gezin reisde per trein naar Round Hill, naar de boerderij in Virginia die Dodd had gekocht om die te vervangen die zijn ouders destijds hadden moeten opgeven. Dodd vatte Jeffersons uitspraak letterlijk op: Amerikaans staatsburger zijn wilde zeggen dat je je grond moest ontginnen. In plaats van te tennissen of te golfen brachten Martha en Bill hun zomers in Virginia door met het plukken en sorteren van perziken en appelen, en het samen met de pachters en de negerknechts binnenhalen van de tarweoogst. Deze zomers in Virginia brachten het gezin altijd dichter tot elkaar, en als ze na afloop weer naar Chicago teruggingen waren ze gezond en sterk, gebruind en geestelijk verkwikt voor het academische jaar dat voor hen lag. In Chicago had Dodd altijd last van hoofdpijnen en maagklachten door overwerktheid,

die hem uitputten en waardoor hij weinig of geen eetlust had. Met zijn vierenzestig jaar maakte hij een fragiele indruk, en leek hij minstens vijf kilo onder zijn gewicht. Zijn dokters konden echter niets constateren. Hun advies luidde: veel lichaamsbeweging en frisse lucht, en alle geestelijke spanningen vermijden. Een kuur, zo zou blijken, waaraan hij zich in Berlijn nagenoeg onmogelijk kon houden.

Terwijl zijn gezin wandelingen maakte over de vertrouwde paden tussen boerderij en koelhuis, smidse en weiland, en van het koele avondlicht boven de heuvels van het zuidelijke landschap genoot, reed hij iedere dag in de broeierige hitte naar Washington voor verdere besprekingen met Roosevelt, en om de streek waar hij geboren was nog eens te bezoeken. Hij ging voor het laatst afscheid nemen van zijn zesentachtigjarige vader en wandelde wat rond over de familiebegraafplaats, die uitzicht bood over het dal waarin de Virginia-campagne uitgevochten was, en die daarnaar was genoemd. Aan het eind van de week reden ze gezamenlijk terug naar New York, waar hij een ontmoeting had met bankiers die zich zorgen maakten over het probleem van de schuldaflossingen, en met joden die zich zorgen maakten over de joodse kwestie.

Op 5 juli 1933, kort voor het middaguur en na een aantal woordenboeken voor zijn gezin te hebben gekocht, begaf hij zich samen met zijn vrouw, Martha en Bill aan boord van het s.s. *Washington*, waarna hij zich omdraaide om Amerika een vaarwel toe te wuiven.

De reis was begonnen, en toen de loopplank werd binnengehaald en de sleepboten de grote oceaanstomer van de kade wegtrokken konden de Dodds niet vermoeden dat de korte periode die ze onlangs op Round Hill hadden doorgebracht en de zojuist begonnen reis de laatste onverdeeld prettige tijd waren die ze als gezin zouden beleven. Tijdens de eerste dagen van de zeereis, terwijl het schip een spoor van kolkend kielzog achter zich trok, was Martha zeer ver-

drietig bij de gedachte aan haar verloren leventje in Chicago, even spoorloos verzonken als het continent achter haar. Maar toen ontdekte ze het gezelschap van de Roosevelts, en ze danste, dronk en was vrolijk.

Het was kalm weer, en de zee schitterde helder.

Ze hadden twee afzonderlijke hutten aangeboden gekregen, maar haar vader had op knussere, aan elkaar grenzende accommodaties gestaan waar ze allemaal bij elkaar konden zijn. Iedere dag las hij zijn gezin een uurlang voor uit een Duits geschiedenisboek, om hen aan de klank van het Duits te laten wennen. Hij had de stortvloed van depêches uit Berlijn doorgelezen en had wel een vermoeden van wat hen te wachten stond.

Zelf las hij tijdens de overtocht een boek van Edgar Ansel Mowrer, getiteld *Duitsland zet de klok terug*. Mowrer, de Berlijnse correspondent van de *Chicago Daily News*, had dat jaar de Pulitzerprijs gewonnen met zijn artikelen over de opkomst van Hitler en de val van de Duitse republiek. Het verhaal dat hij daarin vertelde was deprimerend, en alle waarnemers van die tijd waren erdoor gefascineerd. Het beschreef de geleidelijke en stelselmatige ontmanteling van een prille democratie. Duitsland had nog geen vijftig jaar als natie bestaan, toen de wereldoorlog van 1914-1918 met zijn nederlaag en algehele veroordeling was geëindigd. De grondwet van de daarna uitgeroepen republiek schonk iedere Duitser gelijke rechten en privileges, maar gewoonten en maatschappelijke tradities lieten zich niet zo gemakkelijk herschrijven. De Duitse samenleving bleef een doolhof van politieke en maatschappelijke kasten. Tegen de winter van 1932, toen Mowrer klaar was met zijn boek, waren de grootgrondbezitters en de generaals, de conservatieve rechters en de aristocratische overheidsfunctionarissen weer de baas. De republiek, die het aan tradities ontbrak en die door cynisme en corruptie verzwakt was, werd gehekeld als pacifistisch en materialistisch; een zielloze machine die verlamd

werd door het gekibbel van tientallen politieke partijtjes.

Het was een boek dat zich vlot liet lezen, en in de warme behaaglijkheid van de zomerse overtocht had Dodd het al binnen enkele dagen uit. De schrijver was ruim van opvatting, scherpzinnig en een hartstochtelijk liberaal; een werkend journalist die de gebeurtenissen in Duitsland al sinds 1924 versloeg. De tekst van zijn boek vormde een felle aanklacht tegen de conservatieve figuren rond kanselier Franz von Papen, die net zo lang aan Duitslands democratische grondwet hadden getornd tot er niets van over was. In juli van het jaar daarvoor had de schurkachtige von Papen de socialistische regering van de deelstaat Pruisen ontbonden, Duitslands laatste democratische bolwerk. Tot Mowrers grote verontwaardiging hadden de Pruisische regering en haar voortreffelijk politieapparaat zich hier zonder slag of stoot bij neergelegd en was Duitslands grootste deelstaat, die zestig procent van 's lands bevolking en grondgebied omvatte, aan reactionairen uitgeleverd. *Duitsland zet de klok terug* was al voltooid verleden tijd toen Dodd het boek in 1933 dichtklapte: Hitler was inmiddels kanselier van Duitsland, de slappe von Papen vice-kanselier.

Groen en sober doemde Ierland uit zee op. De meesten van de passagiers gingen in Southampton van boord. Aan de overkant van het Kanaal, in Le Havre, ging Martha kortstondig aan land om afscheid van haar reisgenoten te nemen en weer voet op Franse bodem te zetten. Het laatste stukje, de Elbe op, verliep zonder bijzondere voorvallen. In Hamburg werd het schip afgemeerd aan Ligplaats 84. Beneden op de kade stonden mensen van de ambassade en van het consulaat in Hamburg te wuiven. De Dodds wuifden terug. De scheepsfotograaf nam nog een paar foto's en daarop ging het Amerikaanse gezin van boord. Ze waren inmiddels op hun hoede voor mensen van de pers. In New York hadden fotografen hen op de gevoelige plaat vastgelegd terwijl ze zwaaiden, dat wil zeggen, op een moment dat ze met uit-

gestrekte arm stonden in een houding die, naar ze al spoedig hadden ontdekt, aan de politieke groet deed denken die nu in Duitsland gebruikelijk was. En de *New York Times* had Dodd in een redactioneel commentaar berispt vanwege een toespraak die hij in Chicago had gehouden, en waarin hij de isolationistische tendens van de regering had bekritiseerd. 'Wanneer hij straks zijn werk in Duitsland ter hand neemt,' schreef de *Times*, 'zal de professor wat meer leren over diplomatie en politiek, die ten minste één ding met elkaar gemeen hebben, en wel dat men op bepaalde tijdstippen en onder bepaalde omstandigheden zijn mening vóór zich dient te houden.' In Duitsland zou Martha's vader die raad al even moeilijk kunnen opvolgen als in Amerika.

Op de kade in Hamburg bracht hij de Duitse verslaggevers de schenking van 250 miljoen dollar in herinnering waarmee Bismarck tijdens de Amerikaanse burgeroorlog president Lincoln bij zijn oorlogsinspanningen tegen de zuidelijke staten had ondersteund. De overdracht van het geld, merkte Dodd langs zijn neus weg op, was door bemiddeling van de joodse Rothschilds tot stand gekomen.

Elders heerste verwarring. Bill had niet voorzien welke complicaties het invoeren van een buitenlandse auto in Duitsland met zich mee zou brengen, en zag zich verstrikt in vergunningen en machtigingen die in een voor hem onvertaalbaar Duits waren gesteld. Om de toestand nog erger te maken bleek Martha's vader een telegram van de ambassade verkeerd te hebben uitgelegd als zou de doorreis naar Berlijn volledig geregeld zijn, zodat hij nagelaten had voor vervoer van zijn gezin naar de Duitse hoofdstad te zorgen. Het resultaat was een aanzienlijke vertraging tussen kade en station, tijdens welke het Amerikaanse gezin, dat zonder butler, dienstmeisjes of zelfs maar een privé-secretaris voet aan wal had gezet, zich blootgesteld zag aan de woedende blikken van een heer in pandjesjas en streepjesbroek, die met de minuut meer een beroerte nabij leek. Juridisch advi-

seur George A. Gordon was de hoogste beroepsfunctionaris op de Amerikaanse ambassade in Berlijn, een diplomaat van de oude school en een man die doortrokken was van het ceremonieel dat bij het diplomatieke protocol behoort. Gordon was afgestudeerd aan de Harvard-universiteit en had daarnaast een graad in de rechten behaald aan de Columbia-universiteit. Hij behoorde tot die aristocratische lieden bij Buitenlandse Zaken die zich door hun overdreven manieren en afgemeten spraak onderscheidden van mensen als Martha's vader, die buiten de Dienst carrière hadden gemaakt. Om de zaak nog erger te maken was Gordon een enorme en onbeheerste driftkop, en keurde hij de keuze van een buitenstaander voor de hoogste post in Berlijn volledig af. Maar hij was te welopgevoed om Dodd anders dan met een soort verbeten, ijzige hoffelijkheid te behandelen. Strikt genomen was Dodd méér dan alleen maar Amerika's afgezant in Berlijn; hij was ook de levende personificatie van president Roosevelt, en verdiende als zodanig alle gehoorzaamheid en ceremonieel die dat staatshoofd toekwamen. Tijdens de reis naar Berlijn in een doodgewone Duitse spoorwagon trachtte Gordon, zonder veel succes, de bescheiden professor hiervan te doordringen. Dodd bracht het gesprek liever op de jongste ontwikkelingen in Berlijn. Door wat hij op Buitenlandse Zaken onder ogen had gekregen wist hij dat Gordon onder het ambassadepersoneel de bekwaamste en best ingelichte man was.

In een aangrenzende coupé zaten Martha en haar moeder te midden van een massa bloemen; de moeder wenste dat ze naar Chicago terug kon vluchten, terwijl ze aan de grote verantwoordelijkheden dacht die voor hen lagen, en Martha vast in slaap tegen haar schouder geleund lag. Via een ongeveer parallel met de spoorlijn lopende weg reed Bill, die een zwak had voor auto's, intussen met de bescheiden vierdeurs Chevrolet van het gezin eveneens richting Berlijn.

De gewone Duitse trein waarmee het al even gewone

Amerikaanse gezin reisde arriveerde laat die middag in de Lehrter Bahnhof, en Martha schrok wakker door het geknars van de remmen en de schok waarmee de trein tot stilstand kwam. Ze had maar net genoeg tijd om de slaap uit haar ogen te wrijven en haar hoed recht te zetten, voordat ze hals over kop het perron op werd geduwd om daar het hoofd te moeten bieden aan camera's, hoogwaardigheidsbekleders met zijden hoge hoeden op die Duits spraken, en Amerikaanse journalisten die hun vragen toeschreeuwden in het Engels.

Tot afgrijzen van ambassaderaad Gordon, die zich nooit met de pers inliet, las Dodd een korte verklaring voor aan de correspondenten van de *New York Times*, de *Chicago Tribune* en *Associated Press*. Hij was tegen industrialisatie op grote schaal, zei hij, want een land had boeren nodig. En ook was hij er geen voorstander van de immigratie te beperken. 'Immigranten zijn het zout van ons land. Ze brengen nieuwe ideeën, kracht, briljante geesten en geld.' Gordon hoorde dit alles aan zonder een spier te vertrekken.

Daarop werden de leden van het gezin in een aantal auto's geladen en naar hun hotel gereden. Oorspronkelijk had de ondernemende directie van het Hotel Adlon de nieuwe ambassadeur haar gastvrijheid aangeboden, maar het was traditie dat Amerikaanse hoogwaardigheidsbekleders altijd in het Esplanade-hotel logeerden, een gracieus paleis vol balzalen en eetzalen, dat de vroegere keizer had laten bouwen om er zijn tijdelijke gasten in te huisvesten. Dit hotel aan de Bellevuestrasse lag vlak bij de Amerikaanse ambassade. Met zijn binnenpaviljoen met gedekte tafeltjes en vredige petuniabedden bood het een rustig toevluchtsoord waar je kon ontsnappen aan het lawaai van de nabije Potsdamer Platz en de spreekkoren en paradepassen van Duitslands nieuwe regime. In plaats van de drie slaapkamers met zitkamer in een bescheiden hotel waar haar vader om had gevraagd, zagen Martha en haar ouders zich nu dus de 'Keizerlijke suite' van

het Esplanade-hotel binnengeleid: vijf magnifieke vertrekken met torenhoge vergulde plafonds, met brokaat bedekte wanden, veel marmer, en zoveel bloemen dat het hen voorkwam alsof ze hun eigen begrafenis bijwoonden.

Martha's vader werd er sterk door in verlegenheid gebracht. Een van zijn bedoelingen was te bewijzen dat hij met zijn jaarsalaris van 17 500 dollar kon rondkomen. Dat was zevenduizend dollar meer dan hij als hoogleraar aan de universiteit van Chicago had verdiend, maar een schijntje vergeleken bij de bedragen die de afgezanten van Frankrijk en Italië in Berlijn jaarlijks aan diners en partijen uitgaven. Hij kreeg echter te horen dat de directie, met het oog op de grote eer hem te gast te mogen hebben, hem maar een derde van het normale tarief in rekening zou brengen, en hierdoor gesust ging hij een uurtje liggen met een goed boek. Voortaan zouden de Dodds zich steeds bij bezoekers verontschuldigen voor de onnodige pracht van hun omgeving.

Ze dineerden die avond in een van de eetzalen van het hotel. Dodd was in een uitstekend humeur en schertste in het Duits met de kelners, die hem van hun kant met *Dankeschöns* en *Bitteschöns* overlaadden. Martha proefde haar eerste glas Duits bier, en verorberde haar eerste zware Duitse maaltijd.

Ondanks het late uur was het nog licht toen ze na het eten een wandeling maakten, de Bellevuestrasse uit naar de Tiergarten, het grote park in het hart van Berlijn. Het tweeeneenhalve hectare metende park was ooit een koninklijk wildreservaat geweest, en langs de zuidrand ervan stonden elegante herenhuizen uit de vorige eeuw, waarin nu het corps diplomatique gehuisvest was. In een ervan zouden ook de Dodds weldra hun intrek nemen. Ze gingen door de 'Siegesallee', waarlangs standbeelden van de voormalige heersers van Brandenburg-Pruisen stonden. Er werden veel grappen over deze Siegesallee gemaakt door wandelaars in die tijd, als ze even uitrustten op de halfcirkelvormige ste-

nen banken en opkeken naar 'markgraaf Ludwig II, bijgenaamd de Romein' of 'keurvorst Frederik II, ook bekend als de IJzeren...'

Toen de straatlantaarns aangingen en het in de Tiergarten donker en mysterieus begon te worden, verbaasde Martha zich erover hoezeer deze wereldstad met haar ontelbare parken en schaduwrijke hoekjes deed denken aan de stille vredigheid van een kleine stad op het Amerikaanse platteland bij het invallen van de schemering. Er was niets te merken van het geschetter en geparadeer dat zij had verwacht; geen marcherende soldaten, geen opdringerige, bemoeizieke burgers. Ze voelde de warmte die er van de mensen uitging en de rust van de boulevards, en besloot ter plekke dat ze van Duitsland en de Duitsers hield.

'We stonden aan het begin van onze taak,' tekende haar vader die avond in zijn dagboek op, en 'de Duitsers kwamen ons erg vriendelijk voor'.

Maar één keer die dag had er zich een ander gevoel aan Martha opgedrongen. Terwijl ze met een jonge ambassadesecretaris van het station naar het hotel was gereden, waren ze het Duitse parlementsgebouw, de 'Reichstag', gepasseerd, dat er nu bijna verlaten bijstond, sinds de brand die een maand of vier tevoren de centrale koepel had verwoest. Op de plek van het misdrijf had men een Nederlandse zwerver gearresteerd, en de nieuwe regering was zo geschrokken door wat ze voor het sein tot een communistische opstand had aangezien, dat ze alle burgerlijke vrijheden had opgeschort en duizenden mensen had laten oppakken. In één enkele nacht hadden deze door een landloper gestichte brand en de daaruit voortvloeiende paniek Adolf Hitler nagenoeg totale macht bezorgd.

'O, ik dacht dat dat gebouw helemaal afgebrand was!' had Martha uitgeroepen. 'Maar als u het mij vraagt ziet het er nog best bruikbaar uit. Vertelt u me eens wat er nu eigenlijk gebeurd is.'

'Sssst!' had de jonge secretaris gezegd. 'Mejuffrouw, u zult moeten leren wel te worden gezien, maar niet gehoord. U mag niet zoveel zeggen, en ook niet zoveel vragen stellen. Het is hier niet Amerika, en u kunt niet alles zeggen wat u denkt.'

Eerste indrukken

De volgende dag was Martha verkouden, en buiten bleek het te regenen. Sigrid Schultz, hoofd van het Berlijnse kantoor van de *Chicago Tribune*, kwam op bezoek. Haar vader was een beroemd portretschilder geweest, en hoewel juffrouw Schultz in Chicago geboren was, had ze het grootste deel van haar leven in Europa doorgebracht. Ze was de enige vrouw die het buitenlandse persgezelschap hier nu nog telde, sinds men de correspondente van *Izvestija* had verzocht te vertrekken. Juffrouw Schultz vertelde Martha wat van de minder appetijtelijke kantjes van het nieuwe regime, die Martha maar moeilijk kon geloven. Juffrouw Schultz was ongehuwd en woonde samen met haar moeder, die weduwe was, had ze gehoord. Ze kwam tot de conclusie dat de mollige blonde vrouw met haar ademloze manier van spreken een beetje hysterisch moest zijn.

Een andere bezoeker was de elegante, roodharige H.R. Knickerbocker, de bekendste en best betaalde correspondent in Berlijn. Martha was haar verkoudheid inmiddels weer te boven, en ze gingen dansen in het Eden-hotel. Martha kon goed dansen, hoewel de muziek die in het Edenhotel gespeeld werd niet van het verfijnde soort was dat ze in Chicago gewend was geweest. Knickerbocker was een voortreffelijk danseur, en terwijl ze te midden van vreemd huppelende Duitse paren over de dansvloer gleden vroeg hij haar wat ze van Duitsland en het nieuwe regime afwist. Ze antwoordde dat ze nog bezig was een indruk van het land te krijgen. Hij vertelde haar een paar verhalen over een aantal van de leidende figuren, maar toen hij haar gebrek aan be-

langstelling merkte stapte hij op andere onderwerpen over. Ze vond hem een sensuele en bepaald levendige man, hoewel ze zich doorgaans niet tot roodharigen aangetrokken voelde. Ze vermoedde dat hij zou proberen haar nog een keer te ontmoeten. Hij was gescheiden, had ze gehoord, en leefde samen met een vriendin, ergens in de buitenwijk Wannsee.

Er kwam een brief van Sandburg, waar de vonken van af vlogen, weggeslingerd uit het rondtollende vuurrad van zijn geest:

'Nu zijn ze dus in Berlijn gearriveerd, staat er vandaag in de krant – en zo zagen ze eruit in Washington vlak voordat ze vertrokken, zei de foto in de New York Times van afgelopen zondag – verwaarloos je notitieboek niet zeggen ze tegen je, sissen ze in je oor – à propos, als je verlegen zit om zoveel tijd als ervoor nodig is om korte verhalen op papier te krijgen: maak dan een heleboel aantekeningen in kan niet schelen wat voor stijl – krabbel iedere ingeving en zweem van een idee neer – wat onbruikbaar is kun je er naderhand gemakkelijk uit ziften – bovendien is het schrijven van alinea's een nuttige oefening – je hebt een ritme gevonden dat niet verloren mag gaan – en geef gehoor aan iedere verleiding om korte dingen, indrukken neer te zetten – je hebt een gave voor uitbarstingen in plotselinge lyrische zinnen – ooit hebben we vastgesteld dat het schrijven altijd een hel voor je zal zijn, en je voornaamste troost is dat het uiteindelijk een nog grotere hel voor je zal zijn het *niet* te doen – de foto in de krant is mooi – zo vol leven – zo stralend – EN WAAROM OOK NIET?'

Ze wilde een dagboek van haar gedachten en reisindrukken bijhouden, maar zag er geen kans toe: de barensweeën van haar aankomst waren te hevig. Zo nu en dan dacht ze wel eens dat als ze uit haar hotelraam sprong, ze wakker zou

worden op de grond naast haar bed in Chicago, precies zoals die andere jongedame van het Midden-Westen in *De tovenaar van Oz* uit haar droom was ontwaakt. Ze verlangde hevig naar iemand die haar hand zou vasthouden terwijl ze de pijnen van het acclimatiseren onderging. Het maakte haar nog gevoeliger, nog neurotischer. Ze had een aardige jongeman nodig om haar op te kikkeren; als het niet Knickerbocker was, dan iemand anders.

Haar vader had met eigen hindernissen te kampen. De Amerikaanse afvaardiging in Berlijn was nogal groot: 22 mensen, de stenotypistes en codeurs niet meegerekend. Er waren acht attachés van leger, marine, landbouw en handel, drie ambassadesecretarissen en negen consuls en vice-consuls. In Washington was het hem al opgevallen dat de rapporten van consuls en secretarissen maar zelden beknopt en zakelijk of objectief waren. Telkens weer kleurden ze hun berichtgeving met eigen meningen of zedelijk oordeel. Tal van rapporten waren zo lang en onverteerbaar dat hij er zeker van was dat ze in Washington ongelezen bleven liggen. Een van de eerste dingen die hij zich tot taak stelde was zijn staf de verdienste van een duidelijk, op feiten berustend proza bij te brengen.

Dikwijls was hij gedeprimeerd, wanneer hij tussen de middag naar het Esplanade-hotel terugkeerde om met zijn gezin te lunchen. Door de woelige toestand in Duitsland had een aantal Amerikanen zich politieke moeilijkheden op de hals gehaald. Een van hen was Edgar Mowrer, de auteur van *Duitsland zet de klok terug*. Mowrer had onlangs een artikel aan zijn blad in Chicago gezonden dat de Duitse regering zo woedend had gemaakt dat het ministerie van Buitenlandse Zaken om zijn onmiddellijke overplaatsing had verzocht. Mowrer wilde dat Dodd er een punt van zou maken en kwam op een avond naar het Esplanade-hotel om de ambassadeur onder vier ogen te spreken. Martha kreeg een vluchtige indruk van de journalist toen hij haar vaders ka-

mer binnenging: een professoraal type met gebogen schouders en een grote bos grijzend haar boven een hoog voorhoofd. Hij had het lijdende gezicht van een christelijke martelaar. Zijn hartstochtelijke oppositie tegen het regime deed haar veronderstellen dat hij een jood moest zijn. Ze wist dat haar vader vond dat het beter zou zijn als Mowrer werd overgeplaatst, en een paar weken later vertrokken de Mowrers met hun dochtertje naar Amerika. Maar goed ook, dacht ze, want zijzelf en haar vader waren nogal pro-Duits.

Haar vader bevond zich in een netelige positie. Hij had zijn geloofsbrieven nog niet aan president von Hindenburg overhandigd, die uitrustte op zijn landgoed en wiens terugkeer naar Berlijn niet eerder dan eind augustus werd verwacht. De Britse en de Nederlandse gezant wachtten daarop alvorens het land binnen te komen, maar Dodd wilde meteen aan de slag. Het Amerikaanse en het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken hadden het zo geregeld dat Dodd tijdelijke bevoegdheden werden verleend als 'benoemd maar nog niet geaccrediteerd ambassadeur'. Uit hoofde daarvan kon hij rapporten schrijven en functionarissen bezoeken, maar alle correspondentie tussen zijn ambassade en de regering diende door ambassaderaad Gordon te worden ondertekend. Deze regeling beviel Dodd uitstekend, want daardoor kreeg hij tijd om de situatie eerst te bestuderen, alvorens al die vermoeiende maar verplichte beleefdheidsbezoeken bij de veertig overige gezanten in de hoofdstad af te leggen. Hij besloot van de anonimiteit die hij nu nog genoot te profiteren door met zijn gezin een uitstapje te maken naar Leipzig, de stad waar hij dertig jaar geleden zijn doctoraal had behaald.

En zo stapten, bijna op de dag af een maand nadat ze in Hamburg voet aan land hadden gezet, Martha en Bill, hun ouders en de correspondent van het Hearst-concern, Quentin Reynolds, in de blauwe vierdeurs Chevrolet van het ge-

zin en reden in zuidelijke richting de stad uit, via de oude weg naar Potsdam. Het voorstel voor dit uitstapje was van Reynolds afkomstig. Quent, zoals ze hem noemden, had gestudeerd aan de Brown-universiteit, en was vroeger onder meer rugbyspeler en uitsmijter in een bar geweest; hij was pas enkele maanden in Berlijn. In New York, waar hij als persklaarmaker had gewerkt, had hij in een kroeg waar veel mensen van de pers kwamen, voor de grap in het Duits om de rekening gevraagd. *'Herr Ober, die Rechnung bitte!'* had hij geroepen, en prompt had men hem ondanks zijn protesten dat hij alleen steenkolenduits kende, naar Berlijn uitgezonden om daar een andere man van het Hearst-concern op te volgen, die met de autoriteiten in conflict was gekomen. Sigrid Schultz had hem in een weelderige flat aan de rand van de Tiergarten geïnstalleerd, een woning die eens aan joodse vrienden van haar had toebehoord. Binnen de kortste keren had Quent de juiste connecties weten aan te knopen. Hij was een grote, joviale kerel, een Ier van afkomst, en voor de onstuimige kinderen van de ambassadeur was hij een uitstekend reisgezel. Martha was van plan het muziekfestival in Salzburg bij te wonen, en Bill wilde een oude vlam van hem gaan opzoeken in Innsbruck.

Omstreeks het middaguur waren ze in Wittenberg, waar Martin Luther vier eeuwen tevoren zijn vijfennegentig stellingen aan de kerkdeur had gespijkerd. De stellingen waren inmiddels vervangen door een bronzen gedenkplaat en de kerk was gesloten. Ze ondervonden ook enige vertraging door een optocht van bruinhemden die door het stadje marcheerden. Met voldoening merkte Martha's vader op dat een politieagent de parade met een afkeurend gezicht gadesloeg.

Omstreeks één uur in de middag waren ze in Leipzig en lunchten daar in de Auerbach Keller, waar Faust zijn overeenkomst met de duivel had gesloten. Terwijl de jongelui nog wat bleven rondhangen en het lichte Duitse bier dronken, maakten Martha's ouders zonder herkend te worden

een wandeling door de oude binnenstad, en namen de volgende ochtend de trein terug naar Berlijn.

Quent, Bill en Martha vervolgden hun reis naar het zuiden, richting München. De opmerkelijkste gebeurtenis van de reis, achteraf bezien, deed zich de eerste dag voor.

Duitsland verkeerde die maand augustus in een dubbele feeststemming. In de golf van hernieuwd optimisme die op de inhuldiging van het nieuwe regime volgde, lieten gemeentebesturen dichtgegroeide vijvers uitbaggeren, werden gevels voor het eerst in jaren geverfd, schoorstenen en daken gerepareerd en al geruime tijd braakliggende akkers omgeploegd. Als om bijval te betuigen sloeg het weer om en werd het heet en droog; het was een van de mooiste zomers sinds mensenheugenis, en een die in de herfst een overvloedige oogst beloofde. Dorpen waren met bloemen versierd, de gevels van huizen met feestelijke guirlandes getooid, en overal waar ze reisden zagen de drie Amerikanen de rood-wit-zwarte vlag van het nieuwe regime van gemeentehuizen, herbergen en zelfs de spitsen van kerktorens wapperen. Die hele middag kwamen ze tijdens hun rit naar het zuiden optochten van marcherende en zingende mannen in bruine uniformen tegen, die met hun vaandels naar hen zwaaiden toen ze de diplomatieke nummerplaat van hun Chevrolet in het oog kregen. Martha riep al even geestdriftig 'Heil' terug, niettegenstaande de blikken die Bill en Quent met elkaar wisselden en de sarcastische opmerkingen die Bill over de volwassenheid van zijn zuster maakte. Maar ze kon zich niet bedwingen. Het enthousiasme dat ze overal om zich heen zag was aanstekelijk en had een uitwerking op haar als van de sterke zuidelijke wijn die ze nog voor het eerst proeven moest. De uitgelatenheid van Duitslands nationaal ontwaken benevelde ook haar.

Omstreeks etenstijd bereikten ze Neurenberg en lieten zich inschrijven in een bescheiden hotel in het centrum, alvorens zich weer op straat te begeven om de stad te gaan

bezichtigen en een hapje te eten. In de Königstrasse stuitten ze op een menigte van ongeveer tweeduizend mensen, die een tram omringde waaruit door een aantal kolossale kerels in bruine uniformen een figuur in een witkatoenen nachthemd naar buiten werd gesleurd. Het bleek een jonge vrouw te zijn. Haar gezicht was met wit poeder ingewreven, haar hoofd was kaalgeschoren en haar blonde vlechten zaten op een kartonnen bord gespeld dat ze om haar hals hadden gehangen en waarop te lezen stond: 'Ik heb me aan een jood gegeven.'

Vanuit de tram werd ze door haar escorte door de foyers van verscheidene hotels gevoerd, en nabije cabarets in en uit. Als ze struikelde hesen ze haar weer overeind, en toen de menigte: 'Een toespraak! Een toespraak!' schreeuwde, tilden ze haar op hun schouders zodat iedereen haar zien kon.

Martha wilde er achteraan, maar Quent en Bill trokken haar mee. Ze gingen naar hun hotel terug, waar ze zich bedronken met rode champagne. Zelfs Quent, die toch wel wat gewend was, was van streek door wat ze hadden gezien. Hij hoorde de kelner uit en kwam zodoende te weten dat de jonge vrouw een arische was die Betti Süss heette, en dat men haar in de armen van haar joodse verloofde had aangetroffen. De kelner fluisterde dat 'Herr S.' achter de vertoning stak. Herr Streicher was de burgemeester van Neurenberg, en uitgever van twee uiterst antisemitische schandaalbladen.

Berichten over soortgelijke incidenten hadden de buitenlandse pers al eerder bereikt, maar Quent was de eerste Amerikaanse verslaggever die daadwerkelijk getuige van zo'n schouwspel was geweest. Nu hij twee onaanvechtbare getuigen bij zich had, wilde hij het verhaal onmiddellijk gaan telegraferen, maar Martha smeekte hem daarvan af te zien. Het zou haar vader, wiens betrekkingen met de nieuwe regering nog maar net waren aangeknoopt, schade berokkenen, zo redeneerde ze. Trouwens, ze kenden de hele

toedracht van de zaak niet, en hoewel het een akelige vertoning was geweest woog die niet op tegen de vele constructieve dingen die ze eerder die dag hadden gezien.

Quent ging naar zijn kamer en belde vandaar zijn kantoor in Berlijn. Zijn redacteur was het met hem eens dat het belangrijk nieuws was, maar het leek hem veiliger als Quent het naar New York verzond. Ook diende hij de namen van Martha en Bill niet te noemen, om de nieuwe ambassadeur niet in verlegenheid te brengen.

Quent keerde naar de bar terug en zette het op een drinken.

Uiteindelijk was een groep Britse toeristen, die zich in een van de cabarets had bevonden toen Betti Süss daar op het podium was gehesen, hem voor. Ze zonden een protestbrief aan het bestuur van de stad, waarin ze erop wezen dat het in het openbaar vernederen van een negentienjarig meisje alleen maar walging en afkeer zou opwekken bij de talrijke buitenlandse bezoekers die naar Neurenberg kwamen om de grote bijeenkomst van de partij bij te wonen. De *New York Times* publiceerde een bericht over dit Britse protest, maar repte met geen woord over de aanwezigheid van de kinderen van de Amerikaanse ambassadeur. Dat werd aan de *London Times* overgelaten, en ondertussen keerden Quent, Bill en Martha naar Berlijn terug. Toen ze de stad binnenkwamen werd hun wagen aangehouden en gedeeltelijk doorzocht, en Martha's vader had er zijn handen aan vol dat deel van het verhaal uit de kranten te houden. Martha had het hele geval inmiddels volkomen uit haar gedachten gebannen. Pas later, toen ze het zelf op haar zenuwen begon te krijgen, zou de bleke gedaante met het gepoederde gezicht en het kaalgeschoren hoofd in haar dromen terugkeren om haar te kwellen.

Martha was niet bevooroordeelder dan anderen van haar generatie, die bijvoorbeeld trots verkondigden dat ze Welsh, Schots of Duits bloed hadden. In Chicago, waar ze

de progressieve University High School had bezocht, die door sommigen ook wel afkeurend 'Jew High' was genoemd, had ze een aantal joden gekend. Ze had zelfs een tijdlang een joods vriendje gehad, en hoewel ze hen lichamelijk niet zo aantrekkelijk vond, en jammer genoeg ook in maatschappelijk opzicht minder acceptabel, bewonderde ze hun intellectuele prestaties en hun lange letterkundige traditie.

Het ministerie van Buitenlandse Zaken belde op om verontschuldigingen voor het ongelukkige voorval aan te bieden; het was een op zichzelf staand geval geweest, zo verzekerde men het Amerikaanse gezin. De schuldigen zouden worden gestraft; de autoriteiten in Neurenberg waren gewaarschuwd. Intussen wist de *New York Times* te melden dat Betti Süss, door haar vernedering geestelijk gebroken, in een psychiatrische inrichting was opgenomen.

Tijdens een persconferentie probeerde Goebbels, de minister van Propaganda, het incident tegenover leden van de buitenlandse pers goed te praten. Ze moesten beseffen, zei hij, dat veel Duitsers zich gedurende de lange jaren van strijd tegen het verdrag van Versailles in geestelijk en politiek opzicht gevangenen hadden gevoeld. Nu waren ze eindelijk vrij en aan de macht en kon het wel eens voorkomen dat afzonderlijke elementen onder hen zich aan excessen schuldig maakten. De heren verslaggevers moesten toch zeker toegeven dat zoiets in hun eigen land ook gebeuren kon?

Als zoiets daar al gebeurde, blafte een stem op de voorste rij, zouden de schuldigen in de gevangenis worden gegooid.

Afgetroefd stapte de minister van Propaganda haastig op een ander onderwerp over.

Verlegen met de overdadige luxe van hun vertrekken in het Esplanade-hotel, en vol verlangen zich in een eigen woning te kunnen vestigen, maakten Martha en haar moeder een rondgang langs de elegante huizen die in de ambassadewijk

te huur stonden. Sommige daarvan waren voor verbluffend weinig geld te krijgen, doordat de eigenaars, in veel gevallen rijke joden, van plan waren het land te verlaten of anders de bescherming verwelkomden die het hen bood een buitenlandse diplomaat in hun huis te hebben wonen. De grote herenhuizen met hun overdaad aan snuisterijen en afzonderlijke wereldjes voor meesters en bedienden kwamen de twee Amerikaanse vrouwen vreemd en pompeus voor. De Dodds wensten slechts een bescheiden ambtswoning, naar diplomatieke maatstaven gemeten. Ze wilden, en konden dat trouwens ook niet bekostigen, geen paleis of ander bouwwerk met zulke kolossale afmetingen dat het aan Versailles deed denken, en Amerikanen die op bezoek kwamen zou intimideren.

Ten slotte viel hun keus op een verscholen liggende villa van vier verdiepingen, ooit voor de fabriekseigenaar Ferdinand Warburg gebouwd door de architect Kristeller. De villa lag tegen de zuidwestrand van de uitgestrekte Tiergarten genesteld, verscholen achter een smeedijzeren hek aan het eind van een onopvallende oprijlaan die op de drukke Tiergartenstrasse uitkwam. Vooral Martha's vader was erg met de ligging ingenomen, aangezien het vandaar maar een korte wandeling was naar de Amerikaanse ambassade aan de Bendlerstrasse.

De benedenverdieping werd geheel in beslag genomen door bediendenverblijven, portiersvertrekken en een enorme keuken met bijkeuken. Een korte entree tussen twee hoge Corinthische zuilen sloot aan op een wenteltrap naar de eerste verdieping, waar zich een ovalen balzaal en twee daaraan grenzende ontvangkamers bevonden – de ene met roze, en de andere met groen satijn gestoffeerd – en een eetzaal die plaats bood aan vijfentwintig personen. Aan de achterkant waren een grote serre met gordijnen van rode zijde, en een terras dat naar een grote goudvisvijver en een van de mooiste privé-tuinen van Berlijn afdaalde. Stille grintpaden verdwe-

nen tussen azaleastruiken en paardekastanjebomen, die al bezig waren hun mahoniekleurige bollen af te werpen toen het gezin er zijn intrek nam.

De tuin, met zijn slingerende paden en de volière die Martha's ouders er lieten bouwen, werd voor het gezin een toevluchtsoord, op dezelfde manier als 'Round Hill' dat thuis voor hen was geweest. 's Middags kon Martha's vader hier ongestoord zitten lezen op het stenen terras, of zachtjes met zijn vrouw pratend door de uitgestrekte tuin wandelen. Tijdens vieringen van Amerika's nationale feestdag voelden gasten zich in de privacy van deze tuin veilig genoeg om vertrouwelijke gesprekken met elkaar te voeren, en wanneer Martha en haar moeder en broer alleen thuis waren dronken ze hun thee aan de rand van het gazon, bediend door de butler, Fritz Schlappack. Achter hen rees de villa op, de verdiepingen overdadig begroeid met klimop: een hangende tuin in het Babylon dat Berlijn heette.

Terwijl ze onder de hete zomerzon midden op het uitgestrekte, vlakke stuk herwonnen moerasland stond met een paar zo goed als geruïneerde lichte zomerschoenen aan, moest Martha Dodd bekennen dat ze het warm had, moe was en zich afschuwelijk verveelde.

Een jonge Amerikaanse sociologe, een van die 'sociaal werksters' zoals haar vader hen noemde, had haar uitgenodigd voor een bezoek aan een 'Arbeitsdienstlager', een Duits werkkamp, even buiten Berlijn. Martha had de uitnodiging gretig aangenomen.

Door werkkampen voor jongemannen beneden de vijfentwintig jaar op te richten hoopte de regering niet alleen het nijpende werkloosheidsprobleem op te lossen, maar ook een eind te maken aan het al lange tijd bestaande vooroordeel tussen 'hoofdarbeiders' en 'handarbeiders'. En ook nog een ander gevolg was Duitslands nieuwe leiders niet ontgaan: door jonge mensen uit hun geboortedorpen en -ste-

den weg te halen en ze naar streken over te brengen waar andere dialecten werden gesproken, schiepen ze voor het eerst in Duitsland een generatie die trouw was aan de natie als geheel, in plaats van alleen maar aan het Rijnland of Beieren. In de zomer van 1933 was het dienstdoen in de werkkampen nog vrijwillig: de jongemannen die Martha afvoergreppels zag graven deden dat voor een behoorlijk maal, en voor een kans om toe te treden tot de gelederen van de nieuwe heersende klasse.

Hoewel ook in Amerika soortgelijke werkverschaffingsprojecten liepen, ging het gerucht dat de landbouwkampen in Duitsland een tweeledig doel dienden: niet alleen dat van publieke-dienstverlening maar ook dat van een militaire opleiding. En Martha keek gretig uit naar een kans om te bewijzen dat degenen die zo'n boosaardige kritiek op Duitsland leverden het bij het verkeerde eind hadden.

De ministeries van Buitenlandse Zaken en Propaganda lieten er geen gras over groeien het bezoek te regelen, toen ze hoorden dat de dochter van de Amerikaanse ambassadeur ook mee zou gaan. Tijdens de autorit erheen zat Martha in de kattebak naast een jonge attaché van Buitenlandse Zaken, terwijl haar vriendin, de sociologe, voorin naast de man van Propaganda zat. Martha verstond nog steeds niet meer dan een paar woorden Duits, en de sociologe zag zich genoodzaakt de stroom van schitterende toekomstbeelden die de man van Propaganda hun schilderde voor haar te vertalen. Telkens weer knikte Martha instemmend.

De vier jonge mensen gingen naar de barakken op het drooggelegde moerasland en bezichtigden de recreatiezaal, de slaapverblijven en de gemeenschappelijke eetzaal. De sociologe nam foto's, stelde vragen en maakte aantekeningen. De kampleider nodigde hen uit het middagmaal van pruimen en koude maïsmeelpap te proeven. Na afloop sjokten ze weer kilometers ver over de teruggewonnen moerasgrond om de jongemannen bij het graven van greppels gade

te slaan. Er waren geen militaire oefeningen of parades te zien. Alles was precies zoals Martha had verwacht. Ze verveelde zich stierlijk, haar witte schoenen zaten onder de modder, en ze verlangde ernaar naar huis terug te keren om daar 'ik heb het jullie wel gezegd!' te kunnen zeggen tegen haar overdreven kritische kennissen onder de Amerikaanse correspondenten. Ze wendde voor dat ze voor die middag nog een andere afspraak had.

Ze hadden nog niet ver gereden toen ze groepjes mannen over een veld zagen rennen, om zich dan ineens plat op de grond te laten vallen en dekking te zoeken. Anderen waren met geweren aan het oefenen. De sociologe stond erop te stoppen en holde erheen om foto's te maken.

'Zie je wel, dit is wat ze in werkelijkheid doen,' fluisterde ze Martha toe. 'Dat kamp waar we daarnet geweest zijn was gewaarschuwd dat we kwamen, en dus hebben we daar alleen maar heel onschuldige en constructieve activiteiten te zien gekregen.'

Martha weigerde haar uitleg te accepteren. Ze was het beu, al die mensen die alleen maar slechte dingen van Duitsland wilden geloven. Ze was het met haar vader eens: die 'sociaal werksters' waren er alleen maar op uit elk probleem van maar één kant te bekijken.

De man van Propaganda keek diep ongelukkig.

Zoals ze al vanaf haar eerste avond in Berlijn had gemerkt, hadden Amerikanen een totaal verkeerd beeld van Duitsland. Ze had verwacht een bedillerig, kortaangebonden volk te zullen aantreffen, een natie van tuchtmeesters en tirannen. Maar in plaats daarvan had ze een volk ontmoet dat van hoog tot laag ernstig, vriendelijk, eerlijk en oprecht was, en duidelijk met haar meeleefde in haar eerste gestamelde pogingen hun taal te spreken. Niemand probeerde haar te bedriegen en iedereen was even vriendelijk, attent en behulpzaam. Ze vergeleek hen met de Fransen die ze tijdens haar eerste reis naar Europa had leren kennen, en die haar bij

vergelijking nu onoprecht, oppervlakkig en stiekem voorkwamen. Hun taal, vond ze nu, was helemaal niet mooi maar eerder nasaal, vergeleken bij de kordate, afgemeten klanken van het Duits. Zonder het te beseffen had ze al heel wat van de francofobie van het regime overgenomen.

Haar sympathieën bleven niet onopgemerkt. Verscheidene jongemannen van Buitenlandse Zaken, die connecties met de politieke politie en de mensen van Propaganda hadden, deden eendrachtige en verwoede pogingen haar voor het Nieuwe Duitsland te winnen. Ze spraken allemaal vloeiend Engels, kenden de laatste nieuwe uitdrukkingen, en een van hen was zelfs in Washington geweest, maar haar vrouwelijke intuïtie zei haar dat hun attenties te sluw en onoprecht waren, en na een poosje meed ze hun gezelschap.

Meer succes had een jongeman van de bruinhemden, die een zuiver persoonlijke aantrekkingskracht op haar uitoefende. Hij nam haar mee op autoritten en voor lange wandelingen op de zondagen, wanneer heel Duitsland naar buiten trok om voettochten te maken. Hij ging met haar zwemmen, nam haar mee naar bioscopen en nachtclubs, en stuurde haar briefjes en bloemen. Hij was een jonge en hartstochtelijke burgerman en vervuld met het vuur van zijn idealen en zijn hoop op de toekomst. Hij leende haar pamfletten over het gevaar van het communisme en de macht van de joden, en hoewel ze er niet veel van begreep vond ze de charmante jongeman met het bruine uniformhemd en de eigenaardige Slavische naam erg aardig. Algauw begon ook zij tegen de schande van het verdrag van Versailles te fulmineren, en de wijsheid van de 'Führer' te prijzen tegenover Amerikanen die de ambassade bezochten. Haar vader noemde haar zijn nazi-dochter, een tactiek waarmee hij alleen maar bereikte dat ze nog koppiger in haar bekering volhardde. De dagelijkse vervolgingen die hem van zijn nachtrust en eetlust beroofden, deed ze af als jeugdige uitspattingen – betreurenswaardige, maar te verwaarlozen wanklan-

ken in de grote symfonie van de nationale wedergeboorte. Ze voelde zich één met de tienduizenden jonge mensen in Duitsland die een nieuwe wereld voor zich zagen oprijzen, en zich erover verheugden er deel van te mogen uitmaken.

Een tegenwicht vormde Armand Bérard, een jonge secretaris van de Franse ambassade. Hij was om en nabij de dertig, een lange man met bruin haar en een knap gezicht, en hij vroeg Martha's ouders of hij hun dochter mee uit mocht nemen. Hij sprak uitstekend Engels en was een bewonderaar van Amerika. Hij was vol begrip en geduld; zij koppig en anti-Frans. Ze gingen dansen en uit dineren, hadden meningsverschillen en legden die weer bij, en maakten lange ritten door het sombere merengebied rond Berlijn. Bérard begon een vertrouwd gezicht te worden in het huishouden van de Dodds; een verdediger van het antifascistische geloof tegen een jonge vrouw die vaak weigerde hem een blik waardig te keuren. Na een van die kiftpartijen zei Martha tegen haar moeder dat Armand niets anders was dan alweer zo'n door de motten aangevreten Fransman, alleen bedekt met een dun laagje protocol. Protocol was een van de ergste scheldwoorden die in het woordenboek van de Dodds voorkwamen.

In Chicago lazen haar vriendinnen haar brieven over thé dansants, vliegtochtjes en lange herfstwandelingen in de Tiergarten. Ze schreef dat ze de bankiers, de prinsen en de filmsterren in Berlijn met haar trotse, koele blik allemaal tot haar slaven had gemaakt. Maar met geen woord repte ze over schrijven, behalve dan om te zeggen dat ze zich eraan kon zetten wanneer ze maar wilde, maar verkoos het niet te doen. Ze barstte van nerveuze ijdelheid.

Ze had geen tijd om te schrijven. Ze had het veel te druk met léven.

Haar eerste nazi-kopstuk had Martha ontmoet door toedoen van Tom Delmer van de *London Daily Express*. De corpulente Delmer was in het Berlijnse perswereldje be-

roemd om de protserige diners die hij gaf. Ook was hij een goede bekende van figuren die hoge posities bekleedden in de nieuwe regering, want het jaar tevoren had hij Hitler op vliegtochten vergezeld tijdens diens campagne voor de presidentsverkiezingen. Er waren al de nodige officiële beschuldigingen tegen Tom aangevoerd, waarvan de strekking was dat hij feitelijk zo ongeveer zelf een nazi was, maar dit weerhield secretarissen van de Britse ambassade er niet van zijn fraaie flat aan de Viktoriastrasse te bezoeken voor bijeenkomsten van het 'Vliegende Circus'.

Voor zover Martha beoordelen kon leek het 'Vliegende Circus' uit een aantal robuuste dertigers en veertigers te bestaan, die in donkere kostuums of in de bruine uniformen van de SA verschenen. Naar hun prominentie kon ze alleen maar gissen, aangezien hun regering zo heel anders in elkaar zat dan de hare. Degenen die in uniform waren droegen gouden insignes op hun kragen en rode banden rond hun veldpetten, die haar aan de kepies deden denken die Franse militairen droegen. Ze waren beleefd tegen haar, en schudden haar kort de hand terwijl ze Toms in vloeiend Duits ten beste gegeven introducties oplettend aanhoorden. Ze schoven haar stoel voor haar aan en zorgden er steeds voor dat haar wijnglas gevuld bleef, maar niettegenstaande de aanwezigheid van nog meer chic geklede vrouwen was de bijeenkomst een uitgesproken mannelijke aangelegenheid. Ze waren hoffelijk maar ongeïnteresseerd, totdat ze behoorlijk wat gedronken hadden, en dan kon het gebeuren dat er een arm over de rugleuning van haar stoel werd gelegd, terwijl de gesprekken luid en verhit werden.

Martha kon op zichzelf passen. Ze was tenslotte een getrouwde vrouw, al bevond ze zich in het laatste stadium van een echtscheidingsprocedure. Haar huwelijk–met een Newyorkse bankier nog wel–was een onbezonnen, onstuimige daad geweest, waar ze al spoedig spijt van had gekregen, en die haar een aantal illusies armer had gemaakt. Maar

dat geheim, vond ze, verschafte haar een psychologisch voordeel tegenover anderen die niet getrouwd waren. Ze was nog altijd een sensuele vrouw die dol op mooie kleren, bloemen en wandelingen in de maneschijn was, maar ze hoedde zich ervoor zich nóg eens te laten misleiden. Ze kon op haar gemak haar tijd afwachten.

De opkomst van de 'bakvis' in de jaren twintig had de Amerikaanse en Europese vrouwen veranderd. Deze bakvissen en hun uitspattingen, die nooit onbeheerst waren geweest, behalve dan in de ogen van ouderwetse damesbladen, hadden intiem dansen, drinken en vrijen tot iets heel gewoons gemaakt. Seks was een geaccepteerd verschijnsel geworden. Bij gebrek daaraan kwijnden mannen en vrouwen weg, of stierven zelfs. Kortgeknipt haar, make-up en luchtige, dunne jurkjes waren de kenmerken van het nieuwe conformisme. Vrouwen, zelfs die van haar moeders leeftijd, lieten hun in zijden kousen gestoken en later zelfs blote benen zien, en gingen 's avonds uit in japonnen die hun armen en schouders onbedekt lieten. In het maanlicht en tijdens lange autoritten was de nieuwe vrouw slank, zinnelijk en jongensachtig.

Toen de jaren dertig aanbraken had de bakvis haar werk gedaan en was inmiddels met pensioen gegaan. Roklengten zakten weer tot halverwege de kuit, en toen ze in Duitsland aankwam zag Martha zich genoodzaakt de hare zelfs nog verder te laten zakken. Vrouwen vrijden nu niet zo ongedwongen meer, maar rookten des te heviger. Martha bleef gewoonlijk tot diep in de nacht van huis, danste in de armen van haar partners, dronk cocktails en rookte vaak meer dan goed voor haar was. Als een feestje door overmatig drankgebruik te losbandig of te liederlijk werd, ging ze naar huis. Dronkenschap was nu eenmaal onaanvaardbaar.

Toms partijtje liep niet op een dergelijke manier uit de hand, hoewel ze niet kon zeggen hoe het er verder was toegegaan nadat ze vertrokken was. Wel dronken de gasten

grote hoeveelheden alcohol, alsof ze daar te lang van afgehouden waren en dit nodig hadden als een narcoticum tegen de grote spanningen die hun werk met zich meebracht.

Toch was ze opgelucht door de verschijning van een reus van een man met een lange ingevallen kaak, die Engels sprak alsof hij op het toneel stond, wat in zekere zin ook voortdurend het geval was. Doktor Ernst Hanfstaengl – in de wandeling door iedereen 'Putzi' genoemd – bood haar terwijl hij haar een hand gaf zijn excuses aan voor het feit dat hij haar familie niet op het station was komen begroeten, maar hij had die middag zelf een feestje gegeven op de Pariser Platz. Het was typerend voor Putzi, die zich graag voor een soort vertegenwoordiger van Amerika uitgaf, om bij de komst van de nieuwe ambassadeur de show te willen stelen.

De kolossale, één meter negentig lange Putzi was achter in de veertig, en had grote handen en een lange neus. Het enige verfijnde aan hem was zijn nooit aflatende ijdelheid, die zijn sombere, dreigende gelaatsuitdrukking iets verwijfds gaf. Zijn familie had haar fortuin gemaakt met reprodukties van kunstwerken, begreep Martha, en van negentiende-eeuwse Duitse kunst en Duitse wijnen wist Putzi alles af wat er te weten viel. Hij was overal geweest en kende iedereen: New York, Parijs, Londen, Theodore Roosevelt, Franklin D. Roosevelt, Churchill, Pablo Picasso, en mensen van wie ze zelfs nog nooit had gehoord. Hij kende een grote verscheidenheid aan geleerden, schrijvers en humoristen, en doorspekte zijn conversatie op een behendige manier met hun stambomen en antecedenten, terwijl hij terloops hun namen liet vallen.

Hij was verbonden aan het omvangrijke verbindingskantoor dat erop moest toezien dat de radertjes van het nieuwe bewind en die van het oude in elkaar grepen. Zijn terrein was de buitenlandse pers, en speciaal de Britse en Amerikaanse correspondenten die in Berlijn gestationeerd waren.

Hij ging meteen achter Toms kleine vleugel zitten en be-

gon een potpourri van Chopin, Beethoven, Wagner en marsliederen van Harvard uit het instrument te slaan, en bij iedere nieuwe opwelling van inspiratie vielen zijn lange zwarte manen over zijn voorhoofd. Hij was een begaafde, zij het misschien wat al te gespierde pianist, en zelden speelde hij een compositie helemaal uit alvorens op een volgende over te springen. Ze kreeg te horen dat hij een van Hitlers oudste vrienden was, en dat hij dikwijls laat op de avond ontboden werd om voor de Führer te komen spelen.

Putzi was op cultureel gebied verre de meerdere van alle anderen in het vertrek. Hij domineerde het gezelschap met zijn pianospel en zijn onophoudelijke conversatie in het Duits en het Engels. Zijn stem kon fluisteren als de wind, maar ook harder bulderen dan de sergeant-majoorstypes die hem omringden. Putzi zorgde voortdurend voor opschudding.

Hij wilde haar nog heel vaak ontmoeten, zei hij; Martha kon wel zien dat hij een oog voor aantrekkelijke vrouwen had. Hij wilde haar aan Hitler voorstellen. Vond ze dat goed? Martha zei geen nee. Geen jonge vrouw uit Chicago kreeg ooit zo'n kans.

Toen hij in hun huis aan de Tiergartenstrasse kwam dineren vermaakte hij zelfs haar vader, die door uitslovers en praatjesmakers anders altijd moeilijk te amuseren was. Theodore Roosevelts zoon was zojuist op doorreis in Berlijn geweest, en Putzi's gezicht betrok even toen Dodd een wat sarcastische opmerking over 'Teddy junior' maakte. Hij had wijlen president Roosevelt heel goed gekend, zei Putzi. Teddy en hij hadden samen op Harvard gezeten, en tijdens een hengstenbal in het Witte Huis had hij eens zeven snaren van de presidentiële piano laten springen.

Hij zat vol met dat soort verhalen. Niemand, zelfs hijzelf niet, kon zich herinneren of ze waar waren. Hij bezat een meer dan levensgrote persoonlijkheid, zo buitensporig dat het mogelijk was dat het leven zélf overdreef om zich aan hem aan te passen.

Zijn belofte Martha aan Hitler voor te stellen, vergat hij niet. Hij belde aldoor op en zei dan zulke dingen als: 'Hitler heeft een vrouw nodig. Hitler zou een Amerikaanse vrouw moeten hebben – een mooie, lieftallige vrouw zou de hele bestemming van Europa kunnen veranderen. En die vrouw ben jij, Martha!'

Een huwelijk tussen de Führer en de jeugdige dochter van de Amerikaanse ambassadeur was een verbintenis die Putzi na aan het hart lag. Ondanks eindeloze uren in Hitlers gezelschap had Putzi hem nooit verder dan een bepaald punt kunnen krijgen, voor wat zijn begrip van Amerika betrof. Hitler volhardde in zijn geloof dat Amerika op de rand van een politieke en morele ineenstorting stond, en dat de enige werkelijk bewonderenswaardige Amerikaan Henry Ford was. Nee, lessen vanuit het huwelijksbed zouden vast en zeker doeltreffender zijn, en wie weet zou Putzi nog eens een staatsiebezoek aan Washington voor de Führer kunnen regelen als diens nieuwe minister van Buitenlandse Zaken.

Op de afgesproken dag kleedde Martha zich stemmig en ingetogen; ze deed geen make-up op en droeg een voile. Ter verhoging van dit natuurlijke effect voegde ze er nog een verse bloem aan toe. Haar handen waren ijskoud van opwinding.

Hitler ontmoette dagelijks vele buitenlanders in Berlijn. Sommigen werden bij hem geïntroduceerd door Buitenlandse Zaken, anderen door zijn plaatsvervanger Rudolf Hess, of door Alfred Rosenberg, de chef van de afdeling 'Buitenlandse Zaken' van de partij. Putzi gaf er de voorkeur aan buiten de agenda van de Führer om te werk te gaan. Zo vertrouwd was hij met Hitlers gewoonten, dat hij precies wist wanneer de kanselier dagelijks pauzeerde om thee te gaan drinken, waarvoor hij dan met een paar welgekozen metgezellen de Wilhelmstrasse overstak voor een rustig onderonsje in de foyer van Hotel Kaiserhof. Dat was het beste tijdstip om je van de aandacht van de Führer te verzekeren:

wanneer hij ontspannen en ontvankelijk was, en het meest zichzelf.

Op de middag in kwestie had Putzi twee personen te introduceren: de mooie Martha en de Poolse tenor Jan Kiepura. Mensen die Putzi kenden kregen dikwijls de indruk dat hij zijn invloed evenzeer aanwendde om zijn eigen maatschappelijke connecties uit te breiden als die van Hitler.

Putzi had Martha en Kiepura al geruime tijd van tevoren aan een tafeltje tussen de plantenbakken met kamerpalmen geïnstalleerd. Toen Hitler met een paar vrienden en een aantal lijfwachten binnenkwam nam Putzi het eerst Kiepura mee om aan hem voor te stellen. Daarna fluisterde hij Hitler iets in het oor, waarna hij zich terugspoedde naar Martha. De Führer wist ervan, zei hij. Hij bracht Martha naar hem toe. Hitler stond op, nam haar hand en drukte er een kus op, sprak een paar woorden in het Duits die ze niet verstond, en daarop zei ze hem goedendag en gaf hij haar opnieuw een handkus. En dat was alles. Ze keerde weer naar haar tafeltje terug.

Kiepura bleef bij Hitler achter. De voorliefde van de Führer ging duidelijk naar muziek uit, hoewel hij Martha aldoor vluchtige blikken bleef toewerpen. Zijn aantrekkingskracht school in zijn stem en in zijn woorden, en die kon Martha niet aanvoelen. Ook voelde hij zich niet op zijn gemak met buitenlandse vrouwen, hoe bekoorlijk ze ook mochten zijn. Zijn roem lag in het Duits zijn, en telkens weer had hij tegen Hanfstaengl gezegd dat de politiek zijn vrouw was, maar Hanfstaengl luisterde nooit, en Hitler wist niet goed raad met al die introducties van aantrekkelijke schepsels die hij niet verstaan kon, en die ook hém niet konden verstaan.

Aan tafel die avond gaf Martha haar vader een beschrijving van de ontmoeting. Hitlers gezicht was zacht, alsof het geen beenderen had. Het kleine snorretje had ze nauwelijks opgemerkt. Zijn ogen waren het opvallendst aan hem. Ze beschreef ze als grijsblauw, hoewel anderen er zwart of gra-

nietgrijs in zagen. Maar slechts weinigen bestreden de opmerkelijke kracht die ervan uitging. Noch aan zijn kleding, noch aan zijn houding was iets opvallends geweest. Haar had hij vreemd teder, bijna teruggetrokken toegeschenen. Ze vond het moeilijk te geloven dat een zo schuchtere man had kunnen opklimmen naar de top van de macht in zijn land.

Het was inderdaad verwonderlijk, beaamde haar vader, maar ze hadden hem alleen maar in gezelschap van buitenlanders gezien, en van anderen die meer ontwikkeling en maatschappelijk aanzien hadden dan hij. Nooit hadden ze hem te midden van zijn volgelingen gezien.

Toch had de ontmoeting Martha verrast, al was het alleen al vanwege de onverwachte impressie die die bij haar had achtergelaten. Het was haar nog niet dikwijls overkomen dat iemand haar hand kuste, en haar vader zei plagend dat ze die maar niet moest wassen, want anders zou Hitlers verfijnde autogram erdoor worden uitgewist.

Putzi Hanfstaengl

De Hanfstaengls waren vooraanstaande mensen in Duitsland. Drie generaties lang waren ze de persoonlijke adviseurs van de hertogen van Saksen-Coburg-Gotha geweest, en daarnaast hadden ze zich onderscheiden als beschermheren en kenners van de kunst. De uitvinding van het fototoestel in de negentiende eeuw, en een nieuw proces waardoor een vierkante centimeter meer gekleurde stippen kon bevatten hadden Putzi's grootvader van vaderskant tot een vermogend man, en de naam Hanfstaengl tot een begrip op het gebied van reprodukties gemaakt. Putzi's moeder was uit Connecticut afkomstig. Haar vader was tijdens de Amerikaanse burgeroorlog generaal geweest in het leger van de Noordelijken, en later had hij admiraal Perry als illustrator vergezeld tijdens diens historische reis naar Japan.

De kinderen waren door gouvernantes opgevoed. Toen hij twee was had de kleine Ernst difterie gekregen, een gevreesde ziekte die in die tijd veel slachtoffers onder kleine kinderen maakte. Om het kind aan te moedigen ondanks zijn pijnlijk ontstoken keel toch wat te eten, had de huisknecht van de familie voortdurend op zangerige toon aangedrongen: 'Toe nou, Putzi, eet dit nou, Putzi.' In het Beierse dialect betekende Putzi 'klein knulletje'. De kleine Ernst at, en zou uiteindelijk tot een lengte van een meter negentig opgroeien.

Na zijn middelbare-schoolopleiding aan het Koninklijke Beierse Wilhelmsgymnasium in München, waar de vader van Heinrich Himmler zijn klasseleraar was geweest, ging Putzi naar Amerika om daar aan de Harvard-universiteit te

studeren en zich erop voor te bereiden om de leiding op zich te nemen van het Amerikaanse filiaal van de kunstfirma van de familie in New York. De lange, grofgebouwde Duits-Amerikaanse jongeling met zijn vooruitstekende kinnebak viel in iedere groep studenten op als de luidruchtigste en vrolijkste van allemaal, vooral als hij een piano onder zijn vingers kreeg. Putzi, of 'Hanfy', zoals hij zich in Amerika bij voorkeur liet noemen, was populair bij zijn klasgenoten, en geregeld begeleidde hij het rugbyteam van Harvard bij uitwedstrijden met zijn pianospel. Op Harvard voegde hij T.S. Eliot, Walter Lippmann, Robert Benchley en John Reed aan zijn lijst van vooraanstaande kennissen toe. Hij nam deel aan roeiwedstrijden en verwierf zich de reputatie van een 'goeie spaan' te zijn, en ook enige roem toen hij op de Charles-rivier een theologiestudent van de verdrinkingsdood redde.

Wat ook Harvards geschenk aan Hitler mag zijn geweest, wat Harvard Hanfstaengl had meegegeven bevatte in elk geval niet de gewoonte van een geregelde introspectie. Omstreeks de eeuwwisseling werd er op Harvard nog niet veel aandacht aan besteed de studenten een besef bij te brengen van andere levens dan die van henzelf. De universiteit streefde er hoogstens naar hen trots op hun afkomst en vertrouwen in hun maatschappelijke positie bij te brengen. Putzi arriveerde daar met ruim voldoende van beide eigenschappen, ja met twee keer zoveel als andere studenten zelfs, aangezien hij erop kon bogen zowel van de Newyorkse Sedgwicks als van de Beierse Hanfstaengls af te stammen.

Nadat hij in 1909 door het schrijven van een wat al te uitbundig opstel over Goethe's 'Italiaanse reis' de doctorsbul bijna aan zijn neus voorbij had zien gaan, keerde Putzi naar Duitsland terug, en naar het sterfbed van zijn vader. Hij vervulde zijn militaire dienst bij het Koninklijke Beierse Garderegiment, en ter afronding van zijn opleiding bezocht hij vervolgens nog de universiteiten van Grenoble, Wenen en Rome.

In 1911, op vierentwintigjarige leeftijd, keerde hij naar New York terug om het beheer op zich te nemen van Galerie Hanfstaengl, op de hoek van Fifth Avenue en 45th Street. Hij was nog vrijgezel en at meestal in de nabije Harvard Club. Zowel beroepshalve als sociaal verkeerde hij met zulke mensen als Pierpont Morgan, Arturo Toscanini, Henry Ford, Charlie Chaplin en senator Franklin D. Roosevelt.

Toen in 1914 de oorlog tussen Engeland en Duitsland uitbrak meldde Putzi zich bij de Duitse militaire attaché in New York, kapitein Franz von Papen, met het verzoek hem het land uit te smokkelen naar huis, maar toen hij zag hoe blasé de kapitein tegenover zulke ondernemingen stond trok hij zich discreet terug. Gedurende de rest van de oorlog beperkte Putzi zijn subversieve activiteiten tot het gastvrij onthalen van musici van Duitse schepen die in de haven van New York aan de ketting lagen. Hij was een buitengewoon begaafd pianist, en een van zijn pianoleraren had nog onder Liszt gestudeerd.

Een invloedrijke advocatenfirma wist hem de vernedering van een internering als 'vijandige vreemdeling' te besparen, maar kon niet verhinderen dat de geallieerde beheerder van buitenlandse eigendommen Galerie Hanfstaengl in beslag nam en de bezittingen en auteursrechten daarvan bij opbod verkocht voor een miezerige achtduizend dollar. Deze belediging zou de Amerikaanse helft van Putzi's innerlijk de rest van zijn leven blijven dwarszitten.

Reizend op een Zwitsers paspoort, vervaardigd in imposante reliëfdruk, keerde hij in 1921 naar Duitsland terug met zijn vrouw Helene – de dochter van een Duits-Amerikaanse zakenman, en net als hij niet in Amerika geboren – en hun zoontje Egon. Er was hem een compagnonschap beloofd in de kunstfirma van de familie in München, maar zijn oudere en enige nog levende broer, Edgar, stelde eerst een korte leerperiode voor. Edgar was democraat, maar Putzi was monarchist in hart en nieren, net als zijn moeder en zuster.

Het was een klassiek geval van rivaliteit tussen broers. Hooghartig sloeg Putzi Edgars aanbod af, en later zou hij pochen dat hij nooit zelfs maar een voet had gezet in het kantoor dat zijn naambordje op de deur droeg.

In plaats daarvan liet hij zich inschrijven bij de universiteit van München, en nam hij met zijn gezin zijn intrek in een kleine flat in de artiestenwijk Schwabing. Winterregens doorweekten de kolen voor de kachel, die op het balkon lagen opgeslagen, en op dagen dat het beter weer was hing zijn vrouw de was van het gezin ten aanschouwen van iedereen buiten. Het leven in de flat aan de Genzstrasse was een hemelsbreed verschil met de zondagmiddagen van zijn vader, 'Hofrat' Hanfstaengl, die in zijn tijd mensen als Richard Strauss, Fridtjof Nansen en Mark Twain in zijn villa buiten München te gast had gehad.

Het toeval en een vrijkaartje brachten Putzi naar Münchens L-vormige Kindl Keller, om daar naar een toespraak te gaan luisteren die door een nog onbekend politiek redenaar, een zekere Adolf Hitler, werd gehouden.

Waarschijnlijk kelner in een stationsrestauratie, was Putzi's eerste gedachte toen hij de vreemd geklede figuur in het blauwe kostuum en leren vest in het oog kreeg. De Kindl Keller was die avond propvol mensen in Beierse plattelandskledij: winkeliers, handwerkers, voormalige legerofficieren, lagere ambtenaren en studenten.

Putzi, die Hitler nog bij talrijke gelegenheden zou horen spreken, ging hem in gedachten een *'Sprachmensch'* noemen, iemand die volkomen opging in het gesproken woord. Wanneer hij zweeg maakte Hitler afgezien van zijn opmerkelijke ogen en zijn fraai gevormde handen absoluut geen indruk, en was hij als een stradivarius die nog niet uit de vioolkist is genomen. Maar wanneer de strijkstok de snaren aanraakte veranderde de man in een spreker van weergaloze kracht. In tegenstelling tot andere redenaars die in die periode Duitsland rondreisden, sprak Hitler nooit neerbuigend

tot zijn publiek. Zijn taal was de taal van de massa, het soldatenjargon van de loopgraven, het vocabulaire van de straat en het marktplein.

Er hing die avond een geladen sfeer. Hitler was zojuist uit de gevangenis ontslagen, na een straf te hebben uitgezeten voor het verstoren van de bijeenkomst van een concurrerende partij, waar hij op het podium was gesprongen. De politie had haar waarnemers in de zaal, en hij moest op zijn woorden passen. Misschien was dat wel de verklaring voor de voortreffelijke rede die hij hield, en die Putzi hem later nooit meer zou horen evenaren voor wat de bedekte toespelingen betrof die hij maakte.

Er klonk een daverend applaus toen Hitler geïntroduceerd werd. Hij stapte doelbewust naar de rand van het podium, nam een stramme houding aan en begon te spreken. Aanvankelijk maakte hij een teleurstellende indruk: aarzelend en alsof hij een uit het hoofd geleerd lesje opzegde. Maar al spoedig begonnen groepjes toehoorders – huisvrouwen, oorlogsveteranen, werkloze afgestudeerden van de universiteit – op zijn woorden te reageren met kreten als 'Bravo!' en 'Ganz richtig!' Hitler veranderde wat van houding, en begon zijn gezicht en zijn handen te gebruiken om meer indruk te maken. De woorden stroomden hem over de lippen, meedogenloos en zonder haperen. Hij sprak in marstempo, en zijn insinuaties waren doordrenkt met honingzoete geestigheden. Wanneer hij door applaus onderbroken werd bleef hij net zolang in dezelfde houding staan totdat het weer stil was. Zijn stem was krachtig en soepel, en nog niet zo schor als hij later zou worden, na jarenlang redevoeringen op massabijeenkomsten te hebben gehouden.

Hij deed Putzi denken aan een schermer die zijn kracht voor de volgende uitval bewaarde. Zijn beheersing was volmaakt, en hijzelf werd er net zo door gehypnotiseerd als zijn toehoorders. Toch was hij ook listig en behendig; plotseling kon hij bijvoorbeeld zijn eigen standpunt even verlaten, en

de argumenten van zijn tegenstanders nabootsen. Dan imiteerde hij de aarzelingen van die pseudo-intellectueel of de linkse politicus en maakte hun karakters belachelijk, om vervolgens weer tot zijn eigen standpunt terug te keren. Putzi wergeleek deze techniek met een achtknoop, doorgekapt met een rapier, en Hitler wist de menigte daarmee in vervoering te brengen. Een creatuur van de stem. Een *Sprachmensch* dus.

Het publiek juichte, roffelde op tafeltjes en sprong overeind, en Hitler bezegelde de band met hen door met grote slokken van een pul bier te drinken die hem door een lijfwacht was aangereikt. Door zijn inspanningen droop zijn gezicht van het zweet, en waren zijn boord en de voorkant van zijn overhemd helemaal doorweekt. Putzi drong naar voren om Herr Hitler de hand te schudden, en hem te zeggen dat hij het voor 95 procent eens was met wat hij zojuist verkondigd had.

'Ik ben er zeker van dat die resterende vijf procent ook geen problemen tussen ons zullen opleveren,' antwoordde Hitler. Zijn boord werd bijeengehouden door een vergulde veiligheidsspeld, zag Putzi.

Die nacht duurde het een hele tijd voordat Putzi de slaap kon vatten.

Bij een volgende gelegenheid nam hij zijn vrouw Helene mee om naar Herr Hitler te gaan luisteren in het Circus Krone, waar ze particuliere loges hadden, en na afloop nodigde Helene Hitler uit om hen eens te komen opzoeken in hun flat aan de Genzstrasse. Weldra was Hitler vaak bij hen te gast voor het middagmaal, of kwam hij 's middags koffie drinken. Dan brokkelde hij stukjes chocola in zijn koffie, een mengsel dat hij 'Kaffee Genz' noemde.

'Hij was buitengewoon eerbiedig, ja onderdanig zelfs,' zou Putzi zich later herinneren, 'en hij hield zich zorgvuldig aan de aanspreekvormen die toen in Duitsland nog steeds een sociale vereiste waren voor–hoe zal ik het zeggen?–

mensen van lagere rang tegenover degenen die op een betere opleiding, een titel en academische verworvenheden konden bogen.'

De Hanfstaengls waren niet de enige respectabele familie die de voormalige ordonnans onder haar hoede nam. Herr Hitler kende ook de Bruckmanns in München. De firma Bruckmann gaf werken van Nietzsche, Rainer Maria Rilke en Oswald Spengler uit. Frau Else Bruckmann was begin zestig toen Hitler haar ontmoette, en had nog veel van haar vroegere donkere schoonheid behouden. Ze was een prinses van geboorte. Het was Frau Bruckmann die Hitler overreedde een blauw kostuum aan te schaffen en witte overhemden met zwarte dassen te gaan dragen. Ze was een bewonderaarster en discipel van hem, en tegelijk een instructrice die hem bijbracht hoe je zulke delicatessen als gestoomde artisjokken behoorde te eten. Ook had Hitler al kennis gemaakt met Frau Helene Bechstein van de bekende familie van pianofabrikanten. De Bechsteins logeerden altijd in het exclusieve hotel 'Bayrischer Hof' wanneer ze in München waren. Op een avond, nadat hij weer eens bij de Bechsteins was geweest, vertrouwde Hitler Putzi toe: 'Ik voel me daar nogal uit de toon vallen in mijn blauwe pak. De bedienden waren allemaal in livrei, en vóór de maaltijd werd er uitsluitend champagne gedronken. En u had die badkamer daar eens moeten zien; je kan er zelfs de temperatuur van het water regelen.'

Het waren vrouwen van zulke betere Duitse families die de laatste hand aan Hitlers revolutionaire uitmonstering legden. Zo kocht Helene Bechstein zijn eerste Duitse herder voor hem, en schonk hem zijn eerste hondezweep. Hitler droeg de zweep altijd aan een lus om zijn rechterpols, op zo'n manier dat het puntige uiteinde ervan net langs de bovenkant van zijn laars streek. Frau Bruckmann wilde zich niet laten overtroeven en kocht een forser exemplaar voor hem, voorzien van een zware zilveren handgreep. Een der-

de, van rinocerosleer gemaakt, had hij van de eigenares van een hotel op de Obersalzberg gekregen.

Hitlers hondezweepjes werden tot een kenmerk van zijn burgertenue, en net als zijn snorretje werden ze ijverig door zijn naaste trawanten nageaapt. Het behoeft geen betoog dat de honden die Hitlers pad kruisten dikwijls van het tweebenige soort waren. Wanneer hij zo met zijn oude regenjas aan en zijn slappe artiestenhoed op door de straten van München zwierf, met zijn hondezweepje aan zijn pols bungelend terwijl zijn Duitse herder het trottoir afsnuffelde voor hem uit, zag Herr Hitler er in Putzi's ogen als een echte desperado uit.

Terwijl hij steeds om onverklaarbare redenen te laat op afspraken kwam, voortdurend achterliep op zijn schema, in het voorbijgaan zo nu en dan haastig iets at en doorgaans tot het middaguur uitsliep, breidde Hitler zijn netwerk van politieke contacten uit van bierkelders tot hele stadswijken. Hij woonde in een klein kamertje aan het eind van een smal steegje, op Therischstrasse nummer 41. Er kwamen hem zoveel mensen bezoeken dat zijn hospita hem toestond haar vestibule als ontvangkamer te gebruiken. Zijn slaapkamer kon niet veel meer dan drie meter breed zijn, schatte Putzi, en het hoofdeinde van zijn bed blokkeerde een deel van het enige raam dat het vertrek bezat. Versleten zeil en een paar losse kleedjes bedekten de vloer. Het enige meubelstuk in het vertrek, afgezien van het bed, een klein tafeltje en een stoel, was een zelfgetimmerde boekenkast. Toen Putzi eens bij hem op bezoek was maakte hij inventaris op van het soort boeken waarmee Hitler zijn geest voedde: geïllustreerde encyclopedieën, geschiedenissen van Frederik de Grote, werken van Treitschke, Clausewitz en Houston Stewart Chamberlain. Op de onderste plank, tussen goedkope uitgaven van de detectiveverhalen van Edgar Wallace, lagen van die dingen waarmee de typische vrijgezel zich behelpt: geïllustreerde boeken over de geschiedenis van de

erotische kunst en de westerse zeden. Deze deden bij Putzi de overtuiging postvatten dat, zolang Herr Hitler ongehuwd bleef, hij zijn hartstochten op de massa moest afreageren.

Helene was daar niet zo zeker van. 'Putzi, ik zeg je dat die man een eunuch is,' zei ze, maar haar extraverte echtgenoot negeerde haar vrouwelijke intuïtie en zou er in de komende jaren vele uren aan blijven verspillen de juiste vrouw voor Hitler te vinden.

Een afgedankte piano in Hitlers vestibule smeedde de band die dit tweetal, ondanks hun verschillende geaardheid, de komende vijftien jaar bij elkaar zou houden. Op een dag, toen Hitler voor de rechtbank moest verschijnen vanwege een of ander vergrijp waarvan hij de aanstichter was geweest, en steeds zwartgalliger begon te worden naarmate het tijdstip naderde, nam Putzi, wiens flatje in Schwabing te klein was voor een piano, achter het aftandse instrument plaats en begon de ouverture van Wagners 'Meistersinger' daarop te bonken. Binnen luttele minuten was Hitler weer helemaal opgekikkerd en marcheerde over het versleten zeil heen en weer, als een dirigent met zijn armen zwaaiend op de maat van de muziek.

'U moet dikwijls voor me spelen,' zei Hitler tegen Putzi. 'Niets brengt me zo in de juiste stemming, voordat ik het publiek onder ogen kom.'

In een tijd waarin de mechanische grammofoon nog steeds het speelgoed van de rijken was, verwierf Hanfstaengl zich met zijn beukende energie, zijn neuriënde lippen en zijn wild om zijn hoofd fladderende haren een speciaal plaatsje in Hitlers machiavelliaanse entourage. Met zijn pianospel kalmeerde Hanfstaengl de zenuwen van de man die de massa in vervoering wist te brengen, en kreeg hij toegang tot de huizen van partijleden die zijn excentrieke fratsen, zijn liberale denkbeelden en zijn manie voor grollen en grappen zonder aanzien des persoons maar nauwelijks konden verdragen. Putzi werd de nar aan Hitlers hof, en net als

hofnarren in vroeger tijden scheelde het dikwijls weinig of hij had zich de woede van zijn heer en meester op de hals gehaald.

In het begin waren ze echter nog buitengewoon goede vrienden, en op een keer vergezelde Putzi Hitler en diens chauffeur op een tocht naar Berlijn in hun groene Selve, om daar geld te gaan inzamelen voor het goede doel. Als secretaris ging een zekere Fritzl mee, de achttienjarige zoon van een partijlid.

Ze namen de oude Leipziger straatweg door het communistisch gezinde Saksen, en hadden de pech dat hun auto aangehouden werd door een groep mannen van de rode militie. Als nationalistisch agitator had Hitler een prijs op zijn hoofd staan, en terwijl de wagen tot stilstand kwam omklemde hij zijn hondezweep. Met ongebruikelijke tegenwoordigheid van geest sprong Putzi uit de wagen, zwaaiend met zijn oude Zwitserse pas, en met zijn afgrijselijkste Amerikaanse accent begon hij uit te leggen dat hij een Amerikaans papierfabrikant uit Milwaukee was, op weg naar Leipzig met zijn bediende, zijn chauffeur en de jeugdige zoon van een zakenrelatie. Zonder de moeite te nemen het document aan een nader onderzoek te onderwerpen maakten de militiemannen een armgebaar ten teken dat ze door konden rijden. Jaren later placht Hitler, telkens wanneer ze weer eens daar in de buurt waren, zich tot Hanfstaengl te wenden en hem te vragen of hij zich het voorval nog herinnerde. 'Dat was een netelige situatie waaruit u ons toen hebt weten te redden,' zei hij dan, maar inmiddels begon Putzi zich af te vragen of Hitler het hem niet kwalijk nam dat hij hem destijds als zijn bediende had voorgesteld.

Toen ze Berlijn binnenreden realiseerde Putzi zich dat er in de hoofdstad mensen woonden die hem kenden, en die gechoqueerd zouden zijn hem in gezelschap van Hitler te zien. Haastig beval hij de chauffeur langs de stoeprand te

stoppen, en vervolgens deelde hij zijn metgezellen mee dat hij die nacht zelf voor onderdak zou zorgen.

De volgende dag was hij opgelucht toen Hitler hem op liet halen in een gesloten bestelwagen, die hem door een van zijn Berlijnse financiers was geleend. Aangezien hun zaken niet dringend waren, wedijverden de voormalige kunsthandelaar en de mislukte kunstenaar met elkaar om de met stomheid geslagen Fritzl de artistieke bezienswaardigheden van Berlijn te laten zien. In het Keizerlijk Oorlogsmuseum was Hitler onmiskenbaar in het voordeel, want tijdens de oorlog had hij dit dikwijls bezichtigd wanneer hij met verlof was.

'Ik kan u wel zeggen, Hanfstaengl, dat je, wanneer je de oorlog zo lang in de frontlinies hebt meegemaakt als ik, Schlüter niet anders dan bewonderen kunt,' zei Hitler, terwijl hij naar de stuiptrekkingen van Schlüters stervende krijgers wees die de daklijsten boven de binnenplaats van het museum sierden. 'Hij was ontegenzeglijk de grootste kunstenaar van zijn tijd. Zelfs Michelangelo heeft niets beters gepresteerd, of iets wat zo levensecht is als dit.' Een overdreven uitlating, vond Putzi, en een die meer getuigde van de bekoring die er voor Hitler van het oorlogvoeren uitging, dan van zijn kennis van kunst. Maar hij liet de opmerking passeren. Hijzelf was de oorlog misgelopen, en wenste niet de aandacht te vestigen op het feit dat hij geen vuurdoop had ondergaan.

Vervolgens gingen ze naar de Nationale Galerij, waar Putzi wist dat hij in het voordeel zou zijn, maar opnieuw nam Hitler de leiding, en stapte langs de Hollandse en Italiaanse meesters naar een standbeeld van Johannes de Doper dat, naar Putzi's mening ten onrechte, aan Michelangelo werd toegeschreven. '...het monumentaalste, onsterfelijkste beeldhouwwerk in de geschiedenis van de menselijke kunst,' orakelde Hitler tegen Fritzl, die hem met grote ogen aanhoorde, en vervolgens liep hij weg, op zoek naar nog

meer Michelangelo's. Toen ze hem weer tegenkwamen stond hij in gepeins verzonken voor een groot schilderij uit de renaissancetijd, waarop een aantal naakte figuren was afgebeeld die in het water dartelden rond een zwaan met een lange hals. 'Zie je wel, Fritzl? Zijn genie kende geen grenzen.'

Maar het doek was van Caravaggio: Michelangelo Amerighi da Caravaggio. Het was zo'n fundamentele vergissing dat Putzi er perplex van stond. Vanaf dat moment legde Putzi Hitlers pretenties als deskundige op kunstgebied naast zich neer.

Aangezien ze geen verdere afspraken schenen te hebben stelde Putzi voor naar het Lunapark te gaan, een groot, in Amerikaanse stijl opgezet amusementspark. Als een van de bijkomende attracties kon je naar een stel vrouwelijke boksers gaan kijken, en Putzi, die een oog voor vrouwenlichamen had, stelde voor zo'n wedstrijd bij te wonen. Hitler maakte geen bezwaar maar sloeg het schouwspel ongeïnteresseerd gade, en toen Putzi er genoeg van had merkte hij op: 'Och, het is tenminste beter dan dat geduelleer met sabels dat hier in Duitsland de gewoonte is.'

Hun drie dagen durend verblijf in Berlijn leverde geen cent op, al kreeg Hitler op hun laatste avond in de stad van Frau Bechstein een dure gele gleufhoed cadeau die aan haar man had toebehoord.

Hitler was overigens beslist geen saaie reisgenoot. Hij kon hele passages van Wagner neuriën, en in de auto vermaakte hij Putzi en de anderen met zijn ongeëvenaarde komische bevliegingen. Hij kon de frenetiek gesticulerende uitgever Max Amann en diens stotterende, telkens weer herhaalde zinnetjes imiteren, en ook de drukker van de partij, Müller, die zo'n hoog stemgeluid had dat glas erdoor dreigde te barsten. Hij kon de stemmen van marktverkoopsters en kinderen tot in de perfectie nabootsen, en een van zijn beste vertoningen was zijn vertolking van het soort bom-

bastisch nationaal redenaar, dat op dat moment erg in de mode was en in toespraken het flitsend zwaard van Siegfried placht op te roepen, of bliksemschichten die bergtoppen troffen. Hij kende een lange lofzang uit het hoofd, hem toegezonden door een bewonderaarster die daarvoor alle woorden die op 'Hitler' rijmden in het woordenboek had opgezocht. De dichteres moest er een paar over het hoofd hebben gezien, want terwijl de groene Selve zich rammelend en slingerend voortspoedde door de nacht, bezorgde Hitler zijn metgezellen de slappe lach met door hemzelf verzonnen coupletten, waarvan elk het voorafgaande in huiveringwekkende dweepzucht overtrof.

Hitler zou naderhand dikwijls schertsen dat zijn verblijf in de gevangenis zijn 'scholing op regeringskosten' was geweest, maar zijn eigenlijke scholing had hij tijdens de oorlog opgedaan in de loopgraven, een wereld waarvan de aristocraat Hanfstaengl, wiens omzwervingen in die jaren tot New Yorks Central Park beperkt waren gebleven, zich geen voorstelling kon vormen.

Zo'n onderwijsinstelling had de wereld nog nooit aanschouwd: vernietigde bossen, bergen as en sintels, granaattrechters en verschroeide loopgraven in een achthonderd kilometer lange keten dwars door Frankrijk heen, van het Kanaal tot aan de Zwitserse Alpen. Er was uitgerekend dat als je alle loopgraven op een rij zou leggen, ze zich samen ééñmaal over de omtrek van de aarde zouden hebben uitgestrekt. Miljoenen mannen hadden de lange weg daarheen afgelegd door het Franse boerenland, waar de beekjes helder kabbelden en de bloemen bloeiden, naar die dodelijk vervelende, onheilspellende, smerige gevechtszone, die 'bodem van de Hades', zoals een Engelse dichter het had uitgedrukt. Dichters van andere landen hadden het een 'vleesmolen', een 'dreunend orgel', een 'orkaan van staal' genoemd.

Degenen die hem hadden meegemaakt hadden hem een-

voudig als de afschuwelijke Grote Oorlog gekend. Alleen de slag bij Vicksburg in de Amerikaanse burgeroorlog, waarvan maar weinig Europeanen getuigen waren geweest, was een voorproefje van zo'n gevoelloze afslachting van mensenlevens geweest. In vier jaar tijds waren er meer dan 1 800 000 Duitsers gesneuveld, 4 000 000 gewond en 1 000 000 naar krijgsgevangenkampen afgevoerd. Voor de Fransen golden soortgelijke statistieken. Toen de oorlog afgelopen was, was één op de zeven Europeanen dood of gewond.

Een Duitse gevechtseenheid bracht vier dagen aan het front door, gevolgd door twee dagen in de ondersteunende linies en vier dagen rust in de achterhoede. De tocht naar het front door de ondiepe, slecht gecamoufleerde verbindingsloopgraven was dikwijls het gevaarlijkst. Je kon de voorste linies al van kilometers ver ruiken. Overal ademde je de stank van rottend vlees in. Luizen, ratten en ander ongedierte voedden zich met de gesneuvelden in niemandsland, een smartelijk terrein onder de open hemel, dat versierd was met herfstkleurige heggen van roestend prikkeldraad.

In tegenstelling tot wat je in de bioscopen te zien kreeg waren er niet veel gevechten van man tegen man geweest. Maar zelden kreeg je het gezicht van de vijand te zien, of het moest zijn vervormd door de dood. Minder dan één procent van de slachtoffers van de oorlog was door de bajonet veroorzaakt. Het verbijsterende aantal van zeventig procent daarentegen kwam voor rekening van granaatsplinters. Niet het gifgas had de meeste slachtoffers gemaakt, zoals de propaganda had willen doen geloven, maar sepsis: de infecties die langzaam maar zeker bezit namen van de lichamen van mannen die hulpeloos te midden van de granaattrechters in niemandsland lagen. De soldaat die in zijn eigen loopgraaf door de kogel van een scherpschutter werd gewond mocht zich gelukkig prijzen, want vandaar kon hij onder dekking van de duisternis naar een verbandpost worden gedragen

waar de gewonden door veldchirurgen met schorten voor in drie groepen werden verdeeld: degenen die op eigen kracht de achterhoede konden bereiken, zij die verminkte ledematen hadden maar het misschien zouden overleven als de ambulances erdoor wisten te komen, en de rest – verreweg het grootste deel – die buik- of hoofdwonden had, en terzijde werd gelegd om alleen en onverzorgd de laatste adem uit te blazen. Tijdens de oorlog namen chirurgen voor het eerst de werking van organen waar die ze in vredestijd nooit met hun ontleedmessen zouden hebben durven blootleggen.

De betrekkelijke rust van het achterhoedegebied borg ook gevaren in zich. Bij nacht was het een landschap van kapotgeschoten boerderijen en verlaten dorpen. Overdag kon de soldaat op zijn gemak in de zonovergoten loopgraven van vorige jaren neerkijken en het tijdstip en het jaargetijde van voorbije campagnes afleiden aan de vorm en de kleur van rottende uniformen. Hij werd een archeoloog van zijn eigen lot. Bij de loopgraven in de voorste linies vergeleken was het achterhoedegebied eenvoudig een wat ouder, droger knekelveld waarvan de rust zo nu en dan werd verstoord door een blindelings door de vijand op dat vredige gebied van paardebloemen, kamille en duizendblad afgevuurde granaat.

Adolf Hitler had deelgenomen aan een van de kostbaarste en meest zinloze veldslagen van die oorlog, de slag aan de Somme, als 'slag' tenminste het geschikte woord is om een strijd te beschrijven die in juli 1916 begon en drieëneenhalve maand lang voortwoedde, totdat de novemberregens het omstreden gebied in een zee van modder en brak water veranderden. De Britten leidden hun aanval in met een artilleriebombardement dat bijna een weeklang duurde. Meer dan duizend Britse kanonniers lieten op een vierentwintig kilometer lang segment van het Duitse front een spervuur van meer dan 20000 ton explosieven neerkomen. Terwijl deze orkaan van staal de aarde boven hen omploegde, zaten de

Duitsers ineengedoken in schuilplaatsen tien meter onder de grond, zenuwachtig toekijkend hoe de wanden van hun holen deinden als die van een schip, op hun hoede voor de reuk van gifgas, en terwijl het geweld van de luchtdruk kaarsen uitblies baden ze dat een toevalstreffer de ingang van hun onderaards verblijf niet zou doen instorten en hen levend zou begraven.

Toen het bombardement ten einde was gaf een jonge Britse luitenant het sein voor het begin van de aanval door geestdriftig een voetbal hoog de lucht in te trappen boven niemandsland. Hij was al dood voordat de bal op de grond terugkeerde. Zo gebrekkig nog waren de springstoffen van die tijd dat de Duitsers uitgeput maar levend uit hun onderaardse bunkers te voorschijn kwamen en de Britse aanval beantwoordden met een mitrailleurvuur dat zo accuraat was dat de schutters er hun namen mee in de grond konden tatoeëren. Neergemaaid als korenhalmen stortten de Britse aanvallers bij golven tegelijk ter aarde; in het eerste uur alleen al waren het er 21 000. Een derde van hen lag dagenlang in niemandsland, langzaam kreperend aan zijn verwondingen. Toen de 'slag aan de Somme' drie maanden later als een nachtkaars uitging, in modder en uitputting gesmoord, waren er maar een paar duizend meter van het omstreden terrein van eigenaar verwisseld.

Hitler was aan de Somme gewond geraakt, ergens bij Le Bargue. Hij was toen inmiddels soldaat eerste klas, en met het ijzeren kruis tweede klasse gedecoreerd. Nog wat later zou hij zich het kruis voor militaire verdienste, en het felbegeerde ijzeren kruis eerste klasse verwerven. Hij was ordonnans en als zodanig ingedeeld bij het regimentshoofdkwartier, een baantje dat hij heel wat schoner, zij het ook veel gevaarlijker, vond dan het leven in de loopgraven. In een tijdperk waarin veldtelefoons nog primitief waren en radioverbindingen bij het leger nog niet bestonden, waren menselijke koeriers het enige middel dat de hoofdkwartie-

ren ter beschikking stond om met de onder hun bevel staande eenheden in contact te blijven. De hele dag draafden deze ordonnansen door kilometers loopgraaf, met de rapportenboeken bij zich die door elke officier te velde getekend moesten worden. Als regen of een schampschot zelfs maar enkele centimeters van de top van een loopgraaf deed verdwijnen, waren de ordonnansen doorgaans de eersten die aan vijandelijke scherpschutters ten offer vielen. De levensverwachting van een ordonnans in de voorste linies werd in weken gemeten. Het was ongelooflijk, maar Hitler had dit werk drieëneenhalf jaar lang gedaan en het overleefd. Zoals hij zich later herinneren zou hoefde hij dikwijls niets belangrijkers over te brengen dan een briefje met een persoonlijke groet van de ene officier aan de andere.

Hun 'frontervaring' was iets wat ettelijke duizenden Duitsers voor de rest van hun leven met elkaar verbond. Velen zouden nooit meer aan het leven in vredestijd kunnen wennen, of aan de burgers die de oorlog thuis hadden uitgezeten. Degenen die er niet onder bezweken waren kwamen gelouterd van de valse geestdrift en versleten denkbeelden die hun ouders en onderwijzers hen hadden bijgebracht uit de modder en de misère van de loopgraven terug. Ze waren kenners van een wilder, eerlijker leven, en vormden een bloedbroederschap.

Putzi zou nooit tot deze bloedbroederschap behoren. Hij had Europa's afschuwelijkste conflict en de daarop volgende communistische opstand in München niet meegemaakt. Hij had een gave voor het ontlopen van geweld die sommigen uit Hitlers naaste omgeving hem nooit zouden laten vergeten. Zelfs de 'Bierkelderputsch', Hitlers mislukte poging om de Beierse regering omver te werpen, die geëindigd was toen Hitler een menigte demonstranten een doodlopende straat had binnengeleid, pardoes in een hagel van politiekogels, had hij niet meegemaakt. Putzi was die dag in de-

cember 1923 weliswaar in München geweest, maar in een andere straat. Samen met de andere samenzweerders vluchtte hij de grens over naar Oostenrijk, en bracht zijn eerste nacht in ballingschap in een broeikas door, zich schuilhoudend in een bed chrysanten.

Politieke ballingschap was niets voor Putzi. Hij had natuurlijk wel geld, maar weigerde dit uit te lenen. Met een opgejaagd gezicht sloop hij van schaduw tot schaduw, een kolossale figuur in een overjas waarvan hij de kraag tot over de oren had opgeslagen. De andere ballingen kwelden en treiterden hem door 's nachts op zijn deur te bonzen en 'Politie!' te roepen.

Toen hij ontdekte dat er geen arrestatiebevel tegen hem was uitgevaardigd keerde hij naar München terug, nog net op tijd om Hitlers berechting bij te wonen. Het vonnis voor het binnendringen in een raadsvergadering, het onder bedreiging met vuurwapens gijzelen van een deelstaatregering en het aanvoeren van een oproer waarbij tientallen mensen waren gedood en verminkt, luidde vijf jaar gerieflijke vestingstraf, plus een boete van tweehonderd goudmark. Hitler zat maar acht maanden van zijn straf uit, en na zijn vrijlating was hij bij de Hanfstaengls te gast voor een kerstdiner. In een poging wat orde in zijn leven te scheppen nu hij in de geschiedenis wilde promoveren, was Putzi inmiddels met zijn gezin uit de sombere flat in Schwabing verhuisd naar een riant huis, dat hij van een rijke hertogin had gekocht. Het huis was prachtig ingericht en volgestouwd met kostbaar meubilair, schilderijen en duizenden fraaie boeken. De muziekbibliotheek, de enorme Steinway, de complete jaargangen van *Punch*, de Franse empire-klok op de schoorsteenmantel, het door Houdon vervaardigde borstbeeld van Benjamin Franklin – dit alles deed minder gefortuneerde leden van de partij denken dat Herr Hanfstaengl wel een beetje krenterig was wanneer hij hun luttele bedragen leende die in Amerikaans geld uitgedrukt een waarde van maar

een paar dollar vertegenwoordigden.

'Zo zo,' zei Hitler een tikkeltje sarcastisch, 'wie had kunnen denken dat we elkaar terug zouden zien in een fraai huis in het beste deel van de stad, na dat kleine flatje van u in de Genzstrasse? U bent de meest feodale van al mijn kennissen.'

Die avond deed Hitler de kalkoen en het machtige Oostenrijkse gebak eer aan. Toen Helene hem bemoedigend aanried de brokstukken bijeen te rapen en opnieuw te beginnen, antwoordde hij: 'Het is allemaal een afschuwelijke teleurstelling geweest, mijn beste Frau Hanfstaengl, maar de volgende keer zal ik niet van het slappe koord vallen, dat beloof ik u.'

Chef voorlichting buitenland

In het zuiden van het land mocht Hitler nog steeds geen redevoeringen houden, en zijn boodschap moest door anderen naar het noorden worden overgebracht. De verkoopcijfers van zijn autobiografie, *Mein Kampf*, bleven bescheiden. Gedurende de zeven jaren die nu volgden dreven de beide vrienden uit elkaar, Hitler naar zijn alpenvilla op de Obersalzberg, en Putzi naar Parijs om de kunstverzamelingen in het Louvre te fotograferen voor de familieonderneming. In Parijs ontmoette hij Picasso en Marie Laurencin. Hij promoveerde eindelijk in de geschiedenis. En zijn tweede kind, een dochtertje, stierf na een lange, slepende ziekte.

Op drift, en in weerwil van zijn familienaam eigenlijk zonder maatschappelijke positie, werd Putzi in 1930 gered door een telefoontje van Rudolf Hess, nadat de verkiezingen in dat crisisjaar het aantal nazi-afgevaardigden in de Reichstag van 12 op 107 hadden gebracht. Na een worsteling van zeven jaar was het Münchense groepje tot een nationale partij uitgegroeid.

'Herr Hanfstaengl, de Führer zou u buitengewoon graag willen spreken.'

Putzi nodigde hen uit meteen bij hem op bezoek te komen.

'Herr Hanfstaengl,' begon Hitler, 'ik ben gekomen om u te vragen de functie van chef Voorlichting Buitenland van de partij op u te nemen. Er liggen grote dingen voor ons in het verschiet. Binnen een paar maanden, of hoogstens binnen een paar jaar, zullen we onherroepelijk aan de macht komen. U beschikt over al de juiste connecties, en zou ons een

grote dienst kunnen bewijzen.'

Hoewel hij nog altijd geen partijlid was, nam Putzi het aanbod aan.

Een dankbare Hitler schudde hem krachtig de hand en beloofde: 'Hanfstaengl, u zult tot mijn naaste medewerkers behoren.'

Daarop vertrok hij. Er was met geen woord over gerept waar Putzi werken zou, of met wie. Hitler had het te druk om zich om zulke details te bekommeren, wat typerend voor hem was.

Wat voor leenheerschap over het buitenlands bewustzijn had Hitler zo grif verleend, en Putzi zo onderdanig aanvaard? Het bestond voor het grootste deel uit een handjevol jonge mannen en vrouwen die in de jaren twintig in Wenen, München en Berlijn waren neergestreken om te studeren, of persoonlijke teleurstellingen in eigen land te ontvluchten. Amerikanen kwamen na de oorlog in drommen naar Europa om de slagvelden te bezichtigen en tegen inflatietarieven van de Rivièra te genieten. Daartoe aangemoedigd door de culturele kritieken van H. L. Mencken en Sinclair Lewis, ontvluchtten ze de kille, kleurloze steden van het Amerikaanse Midden-Westen om rond te dolen door de musea van Europa, zijn klassieken te lezen en de wijnen te drinken die men in dit werelddeel te verstandig was om te verbieden. Ze waren intelligent en geletterd, en velen van hen hadden een universiteit bezocht. Sommigen hadden zelfs een jaar of twee bij een krant gewerkt.

Met zijn vredesconferentie en geëxperimenteer met nieuwe ideologieën was Europa het middelpunt van de grote gebeurtenissen in de wereld, en een jonge verslaggever met talenaanleg, een onversaagd hart en sterke voeten kon hier naam maken. De roodharige H. R. Knickerbocker was naar München gekomen om psychoanalyse te studeren, en Louis P. Lochner om een nieuw leven te beginnen na de dood van zijn eerste vrouw; John Gunther had de overtocht gemaakt

op een veeboot en Dorothy Thompson was met het Amerikaanse Rode Kruis meegekomen.

Doordat de radio nog in de kinderschoenen stond en het geschreven woord een wedergeboorte van duidelijkheid en nieuwe betekenis onderging, beleefde de buitenlandse correspondent gouden tijden. De correspondenten werden tot verkopers van nieuws, en tot legenden op zich: Gunther met zijn *Inside*-boeken, Dorothy Thompson die, op jacht naar een verhaal, in avondjapon een afmattende voettocht maakte over een maanverlichte weg, en Edgar Ansel Mowrer die in zeven talen ijlde toen hij in Rome met griep in bed lag. Het was een hele opgaaf, in Berlijn de rondvliegende kogels van de spartacisten te ontwijken, separatistische onlusten te verslaan in het Rijnland, en arbeidersrellen in Wenen. Dagelijks moesten de plaatselijke kranten worden doorgenomen, hulpverslaggevers erop uit worden gestuurd om treinrampen te verslaan en persconferenties bij te wonen, en moest er achtergrondmateriaal worden verzameld en in het geheugen geprent. De kapsalons van de grote hotels en de tuinen van ministeries leverden gefluisterde vertrouwelijkheden op die de volgende dag voor vette koppen zorgden. 's Avonds hadden ze maar net genoeg tijd om zich naar huis te haasten en een van de rokkostuums aan te trekken die de leden van de pers met elkaar deelden om deftige diplomatieke evenementen bij te wonen. Met het oog op het tijdverschil van zes uur tussen Berlijn en New York duurde hun werkdag dikwijls tot tien uur 's avonds. Daarna zetten ze koers naar de gebarsten leren sofa's in de bar van het Hotel Adlon, waar een uit Chicago of New York overgekomen redacteur, die het vak in zijn tijd nog met behulp van whisky en steekpenningen had geleerd, hen de les las over hoe ze Europa vanuit een Amerikaans gezichtspunt dienden te bezien; de *couleur locale* en de taal konden hem gestolen worden! Maar ze wisten dat zijn preek al even achterhaald was als de laatste geruchten over Jozef Stalins dood. Ze wa-

ren de pioniers van een nieuwere, geavanceerdere journalistiek.

Omstreeks 1930 waren de meesten van hen inmiddels tot 'chefs' van hun bureaus in Berlijn, Parijs of Wenen opgeklommen. Als vertegenwoordigers van een vrije pers sloegen ze met verontrusting gade hoe de Duitse republiek met de problemen van een democratie worstelde. In Berlijn waren ze persoonlijk getuige van de barsten en de scheurtjes die een republiek ondermijnden die zo onfortuinlijk was geweest in de weinig vergevensgezinde twintigste eeuw uit een militaire nederlaag te worden geboren. Ze hadden inmiddels diepe wortels in het land geslagen. Ze hielden van Duitslands panorama's, de cultuur en het volk. Van de vier Pulitzer-prijzen die in de jaren dertig aan Amerikaanse verslaggevers in Duitsland werden uitgereikt, werden er drie toegekend aan mannen die meer dan tien jaar in dat land hadden gewoond.

De loopbaan van H. R. Knickerbocker – H. R. stond voor Hubert Renfro – was typerend voor die tijd. 'Knick', jeugdig, gladgeschoren en met zorgvuldig geknipt haar dat de kleur van Spaanse peper had, was altijd in ieder groepje verslaggevers te vinden dat bij de poorten van de machtigen stond te wachten. Hij was geboren in Yoakum, in die smalle strook van Texas die de 'pannesteel' wordt genoemd, en die aan hem was blijven kleven als stukjes eierschaal aan een pasgeboren kuiken. Zijn doel, zoals hij tegen een docent van de school voor journalistiek van de Columbia-universiteit had gezegd, was 'zo spoedig mogelijk in aanmerking te komen voor de best betaalde baan die er bij een krant te vinden is, bij voorkeur in New York, maar anders kan niet schelen waar. Huidige kwalificaties: uiterst nieuwsgierig, heb als bestuurder van een arrestantenwagen geleerd laat op te blijven, en in het leger heb ik onder een bullebak van een opper gediend.'

Knick belichaamde het nieuwe type buitenlandse corres-

pondent: hij was taai, ironisch en energiek. De ene week kon je zijn rode haar tussen de menigte zien op het Gare du Nord, en de volgende zag je hem in een ernstig gesprek gewikkeld in de lobby van de Volkenbond in Genève. Rusteloos, bekwaam en onberispelijk gekleed, hetzij met kalfsleren handschoenen aan, hetzij met een verrekijker in de hand om de dingen van een afstand te kunnen bekijken – altijd joeg Knick zijn verhalen met onvermoeibare voortvarendheid na. Evenals de jonge romanschrijvers van zijn generatie liet hij het altruïstische idealisme van de oorlogsjaren varen. Niet dat hij cynisch of berustend was; hij was alleen maar onsentimenteel, en de blik waarmee hij de wereld door zijn bril met bruin hoornen montuur bezag was wrang en doordringend.

Met meer dan dertig partijen was de Duitse politiek buitengewoon moeilijk te voorspellen, zelfs voor een ervaren waarnemer als Knick. Een paar journalisten trachtten wat er in Duitsland gebeurde met de maar vaag begrepen ideologie van het 'fascisme' in Italië te vergelijken, maar slechts weinig correspondenten kenden de Italiaanse variant uit de eerste hand, en Hitler leek een heel andere figuur dan de succesvolle Mussolini. Jarenlang bleef men het nationaal-socialisme als een uitgesproken provinciale aangelegenheid, en als een van de vele brallerige zijtakken van het Duitse nationalisme beschouwen. Er werd niet veel aandacht besteed aan de filosofie van leiderschap, strijd en ras die de partij verkondigde. Slechts weinigen hadden *Mein Kampf* in het origineel gelezen en als ze citaten nodig hadden gebruikten de verslaggevers daarvoor het 'onveranderlijke' maar zieltogende 'Programma van 25 punten' van de partij. De ene week werd de beweging afgeschilderd als een organisatie die door een ijzeren discipline werd geregeerd, maar de week daarop als een die op het punt stond door enorme innerlijke tegenstellingen uit elkaar te vallen. Iedereen werd in verwarring gebracht door de verscheidenheid van mensen die haar steun-

den: naoorlogse jeugd, veteranen, en de slapende kolos van de politiek ongeïnteresseerden.

Hitler deed niet veel moeite reclame voor zichzelf te maken bij de buitenlandse pers. Als man van het zuiden voelde hij zich niet op zijn gemak in het Pruisische noorden, en liet hij zich maar zelden in Berlijn zien. Als Oostenrijks staatsburger kon hij zich niet verkiesbaar stellen voor de Rijksdag, en pas na januari 1933 zette hij voor het eerst voet in dat gebouw. Hij werd van het begin af aan overladen met spot, vooral in de Engelstalige pers, die met zichzelf wedijverde om steeds fantasievoller uitdrukkingen van afkeuring te bedenken. Hij werd afwisselend uitgemaakt voor 'klein mannetje, gevaar voor de hele wereld, messias van het absurde, reactionair, demagoog, avonturier, desperado, would-be dictator, drummer van de band, fanaticus, produkt van het jazz-tijdperk, mystieke onzinuitkramer, kleine trommelslager, onruststoker, parmantige kwakzalver, Duitse Raspoetin, clown, straatterrorist, brutale charlatan, waanzinnige apostel, bolsjewiek, monarchist...', enzovoort.

In de jaren voordat Hitler aan de macht kwam moest een verslaggever die een interview met hem wenste daarvoor een bezoek afleggen aan de officiële behuizing van de partij, het voormalige Barlow-paleis aan Münchens elegante Briennerstrasse. Dit iets achteraf van de straat gelegen gebouw waarin de partijkantoren nu gehuisvest waren, met grote tuinen aan de achterkant en aan de voorkant hoge hekken, lag tegenover de officiële residentie van monseigneur Pacelli, de pauselijke vertegenwoordiger in het katholieke Beieren.

Door middel van een speciale heffing op partijleden was bijna driekwart miljoen mark bijeengebracht om de kosten te dekken van de verbouwing van de balzalen en ontvangstruimten van het paleis tot efficiënte kantoren voor de afdelingen Propaganda, Ledenadministratie en Cultuur. De renovatie gebeurde onder Hitlers persoonlijk toezicht.

Door classicisme met modernisme te paren hoopte hij een voorbeeld te scheppen dat bij de bouw van toekomstige partijgebouwen zou worden nagevolgd. Het resultaat was smaakvol en zelfs luxueus te noemen, maar bepaald niet revolutionair: roomkleurige wanden, koperen sanitair, en lambrizeringen van imitatie-teakhout. Het alomtegenwoordige hakenkruismotief werd overal herhaald: in het glas van de vensters, op gordijnen, en zelfs op de wijzerplaten van klokken. Hitlers binnenhuisarchitect had het interieur van een reeks passagiersschepen voor de Norddeutsche Lloyd verzorgd, en grappenmakers noemden het resultaat aan de Briennerstrasse een kruising tussen het interieur van een kajuit op een oceaanstomer en dat van een Pullman-slaapwagen.

Vanaf de straat was het gebouw gemakkelijk te herkennen door de kolossale hakenkruisvlag die van het dak wapperde, en de zware bronzen deuren onder een daklijst waarop de strijdkreet *Deutschland erwache!* was aangebracht. Twee jonge schildwachten in zwarte rijbroeken en bruine overhemden namen iedere bezoeker kritisch in zich op, of dit nu een boerenjongen, een bestofte koerier of een elegant geklede voormalige officier was. Binnen bracht een derde schildwacht de Hitlergroet, en verzocht de bezoeker om diens identiteitspapieren. Deze informatie werd door een receptiekantoor geregistreerd, waarna de bezoeker na telefonische melding naar zijn bestemming werd doorverwezen. De veiligheidsmaatregelen waren grondig, zoals dat een politieke citadel betaamde.

Vanuit de foyer steeg een magnifieke trap op naar de eerste verdieping en het zich daar bevindende pronkstuk van het gebouw, de vergaderzaal van de partij. Deze ruimte, die achttien bij vijfenveertig meter mat, omvatte een dubbele rij van tweeënveertig roodleren stoelen, die in een enorme halve cirkel tegenover de troon van de partijleider stonden opgesteld. Tijdens tweemaal daags gehouden rondleidingen

werden nieuwsgierigen meegevoerd de trap op en langs Hitlers in een hoek van het gebouw gelegen suite naar de ingang van deze zaal, die aan weerszijden geflankeerd werd door gedenkplaten met daarop de namen van de eerste martelaars van de partij, de doden die bij de 'Bierkelderputsch' waren gevallen. De herinnering aan hen werd dagelijks levend gehouden door verse guirlandes van dennetakken.

Na verloop van tijd namen kantoren voor Landbouw en Economische Planning bezit van een belendend gebouw, terwijl er in de tuin aan de achterkant een grote houten keet werd opgetrokken om onderdak te bieden aan het legioen typistes en stenografen. Er waren afdelingen voor de boekhouding en het innen van contributies, en een afdeling statistiek die in een oogwenk het ledental van de partij in ongeacht welk deel van Duitsland kon berekenen met behulp van een ponsmachine. Stalen archiefkasten, zwaar als bankkluizen en tegen zowel granaatvuur als een bolsjewistische inval bestand, bevatten de foto's en de doopcelen van elk van de 600 000 geregistreerde kiezers van de beweging. In het souterrain verstrekte een knusse, gemoedelijke kantine *Weisswurst*, *Leberknödel* en vegetarische gerechten aan de 140 employés van het Bruine Huis, van Herr Hitler tot en met de nederigste kantoorbediende.

Knick interviewde Hitler in diens hoeksuite op de eerste verdieping, in tegenwoordigheid van partijsecretaris Hess en de nieuwe chef van de afdeling Buitenlandse Voorlichting, dr. Hanfstaengl. Er hing een bijna militaire sfeer. Er viel niets te bespeuren van die losse camaraderie die Knick had verwacht onder 'oud-strijders' aan te treffen. Geen van beide ondergeschikten sprak Herr Hitler met het familiaire 'du' aan.

Hitler daarentegen was buitengewoon hoffelijk en wachtte tot de journalist plaatsgenomen had, alvorens zelf weer te gaan zitten. Aan de wand achter zijn schrijftafel hing een portret van Frederik de Grote. Knick nam nota van het

feit dat Hitlers legendarische blauwe ogen een fletse en weinig magnetische indruk maakten.

Knick stelde zijn eerste vraag. Het antwoord nam maar een halve minuut in beslag, en als het hele interview zo kort en bondig was gebleven, zou het binnen een kwartier achter de rug zijn geweest. Maar na ongeveer een minuut schoof Hitler naar voren op zijn stoel, en kwam er een glazige uitdrukking in zijn ogen. Zijn stem verhief zich steeds meer, totdat Knick zich in het centrum van een orkaan van retoriek bevond. De gordijnen wapperden en de wanden trilden. Knick was in een publiek van dertigduizend mensen veranderd. Het was niet het onderwerp van de Duitse oorlogsschuld dat het vertrek vulde, maar het onrecht van Versailles en de omsingeling van Duitsland.

De storm woedde anderhalf uur lang en gedurende het grootste deel van die tijd zat Knick Hitler van een afstand te bestuderen, wanneer hij geen aantekeningen maakte. Hess en Hanfstaengl waren kennelijk in de ban van Hitler geraakt, en luisterden in vervoering. Hij had een beetje het gevoel dat hij zat te luisteren naar een volwassen man die huilde, en hij kreeg aanvechting om zijn hand uit te steken, Hitler een klopje op zijn knie te geven en te zeggen: 'Nou, nou, zoet maar, Herr Hitler.'

Door zijn vroegere scholing in psychoanalyse was Knick bekend met de theorie volgens welke Hitler anderen overtuigde door eerst, met behulp van een soort zelfhypnose, zichzelf te overtuigen. Hoe anders, zei men, kon hij zulke tegenstrijdige stellingen met evenveel oprechtheid verkondigen? Maar Knick was hier niet zo zeker van. In de loop der jaren was hij van zijn geloof in Freud afgestapt, maar wat de verklaring ook mocht zijn, Hitlers gave om anderen te overtuigen was ontzagwekkend, dat stond vast.

Anderhalf uur later werd Knick uitgeleide gedaan, uitgeput maar onder de indruk. Voordat hij vertrok stelde hij nog één laatste vraag. Hoe had Hitler zich dat ijzeren kruis

eerste klasse verworven? In de militaire annalen van de oorlog stond er nergens iets van vermeld, en zelf had Hitler er ook niets over geschreven in zijn autobiografie.

'Ik was tijdens de oorlog ordonnans, ziet u,' begon Hitler. 'Op een dag, het was omstreeks de eerste juni 1918, kreeg ik opdracht een boodschap naar een ander deel van het front over te brengen, en moest daarvoor een stuk niemandsland oversteken. Op zeker moment kwam ik langs een ondergrondse schuilplaats waarvan ik had gedacht dat hij verlaten was, maar eensklaps hoorde ik daarbeneden Franse stemmen.

Aangezien ik alleen was en slechts gewapend met een pistool, aarzelde ik een ogenblik, maar toen trok ik mijn wapen en schreeuwde in mijn erbarmelijke Frans: "Kom naar boven en geef je over!" En vervolgens schreeuwde ik in het Duits, alsof ik bevelen gaf aan een patrouille: "Bajonet op het geweer! Handgranaten gereedhouden!" Eerst kwam er één Franse soldaat naar boven, toen nog een, en nóg een, allemaal met de handen boven het hoofd, totdat er zeven voor me stonden. Ik voerde ze af naar de achterhoede, en leverde ze daar als krijgsgevangenen af. Maar als het Engelse soldaten waren geweest, of Amerikaanse, weet ik nog zo net niet of ik mijn ijzeren kruis wel zou hebben gekregen, of hier vandaag zou zitten.'

Tot Putzi's ontsteltenis werd hij afgescheept met een heel klein hokje op de tweede verdieping van het Bruine Huis. Hij had zich een weelderiger verblijf vlak naast Hitlers studeervertrek voorgesteld, waar hij zijn dubbele functie van publiciteitsman en persoonlijke tolk beter zou kunnen uitoefenen. Buitenlanders, zo redeneerde hij, moesten nu door het hele gebouw ronddwalen op zoek naar zijn kantoor, en intussen konden ze god mocht weten wat voor roddelpraat opvangen. Maar zijn smeekbeden waren aan dovemansoren gericht, totdat de nationale politiek het nodig maakte dat

Hitler zo nu en dan in Berlijn verbleef en Putzi luxueuzere kwartieren kon betrekken in Hotel Kaiserhof, tegenover de Rijkskanselarij.

Dit hotel was een ideale plek voor ontmoetingen met Duitslands vooraanstaande financiers en grootindustriëlen, mannen wier vertrouwen Hitler even hard nodig had als hun geld. Maar wat nog belangrijker was, Hotel Kaiserhof lag binnen de zogenaamde 'Bannmeile', een magische cirkel rond Berlijns regeringsdistrict, waarbinnen alle politieke demonstraties verboden waren. Vanuit hun basis in Hotel Kaisershof konden Hitler en zijn naaste medewerkers de Rijkskanselarij aan de overkant van de straat zien, en zich tegelijk zo veilig voor politieke molestaties voelen als de Grieken in hun Trojaanse paard.

Al spoedig legden Hitler en zijn staf soms weken achtereen beslag op een hele verdieping van het hotel, en liet de directie kleine veranderingen aanbrengen, zoals het installeren van vuurrode tapijten in een aantal van de suites en ontvangkamers. Er werden speciale telefoons geïnstalleerd, en wanneer de 'generale staf' in de stad was werd de telefooncentrale van het hotel volledig door partijzaken in beslag genomen.

'Vertel me eens, wie betaalt er eigenlijk voor dit alles?' vroeg een bezoeker eens aan een van Hitlers lijfwachten.

'Wie er betaalt? Geen flauw idee,' antwoordde de lijfwacht. 'De betalingen worden door Hitler gedaan, maar hij moet het geld ergens anders vandaan krijgen. Hoe dan ook, het gaat me niks aan.'

De rekening liep dikwijls op tot zo'n 10000 mark per week, en meer dan eens gebeurde het dat, als de 'generale staf' op het punt stond zijn tenten op te breken en af te reizen, niemand het geld had om de rekening te voldoen. Het was op zulke momenten dat Putzi toonde wat hij waard was. Sommige leden van de buitenlandse pers waren bereid wel twee- tot drieduizend dollar voor een exclusief inter-

view met Hitler te betalen. Ondanks de crisis bleven de mensen in Amerika kranten kopen, en persmagnaten als kolonel McCormick van de *Chicago Tribune* en William Randolph Hearst maakten enorme winsten. Hitler schreef een aantal artikelen voor het Hearst-syndicaat, à raison van drie- tot vierduizend mark per stuk. Als tussenpersoon kreeg Putzi een derde daarvan. Toen Karl von Wiegand, Hearsts Europese correspondent, aan zijn heer en meester in San Simeon schreef om zich over Putzi's voorliefde voor het arrangeren van interviews tegen betaling te beklagen, schreef Hearst terug dat hij er niets verkeerds in zag geld te verdienen aan het nieuws; hijzelf deed dat van tijd tot tijd ook. Trouwens, hij en Putzi's vader waren goede vrienden geweest.

Zelfs als de partij publiciteit broodnodig had, verwachtte Putzi toch daarvoor betaald te worden. Zijn winstbejag ten koste van de politieke gevolgen maakte Hitler dikwijls horendol. 'Maak dat u wegkomt, verdomme, u met uw verdomde hebzucht!' schreeuwde Hitler op een keer. 'Kunt u dan niet begrijpen dat, als ik wil dat een bepaald artikel op een bepaald tijdstip overal ter wereld verschijnt, geld er eenvoudig niet toe doet?' Putzi was teleurgesteld, want hij was er zo dichtbij geweest zijn vráagprijs van duizend pond sterling op te strijken.

Vaak was hij het komische slachtoffer van zijn eigen impulsiviteit. Eens, toen een Hearst-verslaggever de euvele moed had in de foyer van Hotel Kaiserhof op Hitler af te schieten, was Putzi zo onverstandig de man daarbij te hinderen door hem bij de jaspanden te grijpen. De journalist draaide zich om en gaf Putzi een geweldige duw, die hem in een plantenbak deed belanden. Hitler, in verlegenheid gebracht, deed net alsof hij het niet gezien had.

Wel dreigde Putzi genoegdoening te eisen nadat Alfred Rosenberg, de 'filosoof' en Rusland-expert van de partij, hem er eens ongenadig van langs had gegeven in het Bruine

Huis. 'Maak dat je wegkomt zolang je nog kunt,' krijste de Balt, wie nog nooit iemand zijn stem had horen verheffen, 'of ik sla je tree voor tree alle trappen af de straat op!' Putzi blies in zo'n verwarring de aftocht dat men hem de trap zag afrennen met twee hoeden op het hoofd.

Het was een ondankbare taak verslaggevers uit bijvoorbeeld Japan, Frankrijk, Oostenrijk en Portugal bij Hitler te introduceren, en alleen iemand die zo begerig naar een beetje aandacht was als Putzi kon die taak hebben verwelkomd. Met Hitlers faam groeide ook het kaliber van degenen die hem kwamen bezoeken, en in de beginperiode liepen hun bezoeken allemaal via Putzi, die zijn persoonlijk netwerk van maatschappelijke connecties daardoor geweldig wist uit te breiden. Tegenover mensen die kritiek op hem hadden verborg Putzi zijn honger naar maatschappelijk aanzien achter de holle retoriek van 'maatschappelijke infiltratie', en heel wat rechtgeaarde Amerikaanse en Britse bezoekers waren onder de indruk van het feit iemand met dr. Hanfstaengls capaciteiten aan Hitlers zijde aan te treffen. Mensen die er niet over gepiekerd zouden hebben met een van Hitlers bruingehemde assistenten te praten, vonden het heel aangenaam, in het Engels over politiek, kunst en voortreffelijke wijnen te kunnen discussiëren met de 'Chef Buitenlandse Voorlichting'. 'De democratie kent geen overtuigingen,' verzekerde Putzi hen. 'Ik bedoel échte overtuigingen, waarvoor mensen bereid zouden zijn hun leven op het spel te zetten. Dat is Hitlers fundamentele ontdekking, en ze vormt het uitgangspunt voor zijn grootse en gewaagde politiek, die altijd de juiste zal blijken te zijn.'

Een van de ergste tegenvallers van Putzi's loopbaan was het interview dat hij voor Dorothy Thompson, de voormalige correspondente van de *Philadelphia Public Ledger* regelde. Dorothy, een forsgebouwde, als uit eikehout gesneden vrouw met de prometheïsche gelaatstrekken van een klassiek beeldhouwwerk, bezat een enorme vitaliteit en was

volkomen geobsedeerd door alles wat maar met de 'situatie' te maken had, waarmee ze de precaire politieke toestand in Midden-Europa bedoelde. Ze leefde er flink op los, schijnbaar zonder last te hebben van de ongemakken van het vele reizen, stevig drinken en eindeloos aantekeningen maken. Nadat haar eerste huwelijk op een echtscheiding was uitgelopen werd Dorothy het hof gemaakt door de roodharige Amerikaanse romanschrijver Sinclair Lewis, die naar Berlijn was gekomen om een ongelukkige liefdesaffaire te ontvluchten en aan de plot te werken voor zijn volgende boek, *Dodsworth*. Knick, die Dorothy's assistent was, had het tweetal aan elkaar voorgesteld.

Dorothy werd uiteindelijk mevrouw Lewis, keerde naar Amerika terug en kreeg een baby. Maar ze vond het teruggetrokken leven in Vermont saai en de 'situatie' in Europa nog altijd even verlokkelijk. Ze werd door *Cosmopolitan Magazine* naar Berlijn gezonden, waar ze bij Putzi aandrong op een interview met zijn baas.

Terwijl ze in Hotel Kaiserhof op Hitler zat te wachten begon ze een beetje nerveus te worden, vertelde ze haar lezers naderhand.

'En Hitler was laat. Een vol uur te laat. Terwijl ik in de foyer op de bovenverdieping van het Hotel Kaiserhof zat te wachten zag ik hem voorbijschieten, op weg naar zijn vertrekken, en vergezeld door een lijfwacht die aan Al Capone deed denken. Weer gaan er minuten voorbij. Een half uur. Ik stap naar de kamer van de chef voorlichting: Ernst Hanfstaengl... afgestudeerd aan Harvard, bij zijn medestudenten van destijds beroemd om zijn pianospel en zijn excentrieke levensstijl. Nerveus en pietluttig. Amusant. De vreemdsoortigste perschef die je je voor een dictator voorstellen kunt.

Ik blijf in dr. Hanfstaengls kamer zitten wachten. Een Italiaanse journalist is vóór mij...

Toen ik eindelijk Adolf Hitlers salon in Hotel Kaiserhof binnenstapte, was ik ervan overtuigd dat ik de toekomstige dictator van Duitsland ging ontmoeten. Nog geen vijftig seconden later was ik heel zeker van niet.

Zo lang had ik er ongeveer voor nodig om de ontstellende onbeduidendheid te constateren van deze man die de wereld in beroering had gebracht.

Hij was vormloos, bijna zonder gezicht, een man wiens gelaat op zichzelf al een karikatuur is, een man die geheel uit kraakbeen lijkt te bestaan, zonder botten. Hij is inconsequent, breedsprakig en onzeker, weet zich geen houding te geven. Hij is het prototype van de Kleine Man.'

Maar wat nog erger was: ongevraagd beledigde Dorothy ook nog Putzi's moeder, van wie ze beweerde dat ze haar in New York tijdens de oorlog het tot zinken brengen van de *Lusitania* had horen verdedigen.

Toen Dorothy's stukje de volgende lente verscheen in de vorm van een dun boekje, getiteld *Ik zag Hitler*, duurde het niet lang voordat Putzi's vijanden de inhoud daarvan onder Hitlers aandacht brachten.

'Wie ís die mevrouw Lewis eigenlijk?' vroeg Hitler.

Dezelfde als de vroegere Dorothy Thompson van de *New York Evening Post*, kreeg hij te horen.

'O ja, nu herinner ik het me. Dat is weer door toedoen van Hanfstaengl gebeurd! Die heeft die vrouw bij me gebracht. Ik zal die vent wel krijgen!'

De eerstvolgende keer dat hij Putzi in Hotel Kaiserhof tegenkwam kreeg hij een woedeaanval.

'Wat hebt u gedaan, imbeciel die u bent! Donder op! Uit mijn ogen! Ik wil u nooit meer zien!'

Putzi vluchtte in grote verwarring en met molenwiekende armen.

Naderhand zei Putzi tegen iedereen die maar luisteren wilde dat de vrouw dronken voor het interview was komen

opdagen. Haar huwelijk met Lewis was op de klippen gelopen, en ze was verbitterd. Om te verdoezelen dat haar adem naar alcohol rook had hij rozenwater op haar handen gesprenkeld alvorens haar naar binnen te laten gaan. Klaarblijkelijk had ze na haar terugkeer in het Adlon-hotel, gesterkt door nog meer drank, haar woede gelucht tegen mannen in het algemeen, en tegen Hitler in het bijzonder. Hij had gehoord dat ze duizend dollar voor het artikel betaald had gekregen, zei hij, en dat het haar niet kon schelen wat ze schreef.

Sommigen van degenen die het meest op Putzi aan te merken hadden waren Hitlers naaste medewerkers. 'Hé, Hanfstaengl! Lange slungel die je bent!' riepen ze wanneer ze hem zagen. 'Er zit een schroefje aan je los!' schreeuwde Hitlers fotograaf op een keer, toen Putzi alleen maar informeerde of iemand Hitler soms had gezien. De uitgever van de partij was al niet vriendelijker. Met een opgezwollen gezicht van woede stapte die zijn kantoor rond met opgetrokken schouders, daarmee Hanfstaengls sluipende, heimelijke manier van lopen nabootsend, en noemde de man een ezel, een paljas, een hypocriet, en ten slotte een van lotje getikte kangoeroe. Dr. Goebbels was minder emotioneel. Toen de naam van dr. Hanfstaengl eens in zijn bijzijn werd genoemd, maakte hij een achteloos wuivend gebaar, alsof hij een vlieg verjoeg.

In 1932, toen in Duitsland een periode van voortdurende verkiezingen aanbrak, en het hele gevolg per auto of per vliegtuig van stad naar stad reizend wekenlang in elkaars gezelschap verkeerde, begon het zelfs nog moeilijker te worden Putzi's aanstootgevende hebbelijkheden over het hoofd te zien. Na een besluiteloosheid van bijna een maand besloot Hitler aan de presidentsverkiezingen deel te nemen als tegenkandidaat van veldmaarschalk von Hindenburg, die zich verkiesbaar had gesteld voor een tweede ambtster-

mijn. De triviale kwestie van Hitlers Oostenrijks staatsburgerschap was binnen een dag geregeld. De regering van de deelstaat Braunschweig was sterk nationaal-socialistisch, en toen haar afvaardiging in Berlijn Hitler een aanstelling als 'Geheimrat' gaf, bracht dit automatisch het Duitse staatsburgerschap met zich mee. Vooral de Britse kolonie in Berlijn was ontstemd over deze schertsvertoning, want bij Britse toeristen die door Duitsland reisden was Braunschweig een favoriet vakantieoord.

'Nu kunt u tenminste ophouden met 'Schöne blaue Donau' te zingen, en 'Die Wacht am Rhein' gaan leren,' schertste Putzi toen hij Duitslands kersverse burger de hand schudde.

Tijdens de eerste presidentiële verkiezingscampagne maakte het team gebruik van kolossale, verzwaarde Mercedessen om het land rond te reizen. Hitler zat met hondezweep en wegenkaart in de voorste auto, naast Julius Schreck, de chauffeur. Achterin zaten Schaub, zijn bediende, en Brückner, zijn persoonlijke lijfwacht. De tweede wagen bevatte een groep boeventypes in zwarte overalls, gewapend met zwepen van rinocerosleer en gummiknuppels. Putzi zat in de derde auto, samen met Hitlers chef van de binnenlandse voorlichting, Hitlers fotograaf, zijn lijfarts en een verzameling genodigden. De verchroomd stalen compressoren loeiden, en zo raasde de stoet voort over Duitslands toen nog primitieve wegen. Als echte soldaten reden ze met de kappen omlaag, zelfs wanneer het regende.

In Neurenberg logeerden ze in het hotel Deutscher Hof, in Augsburg in 'Die Drei Mohren', en in Stuttgart in een Gasthaus waar naast ieder bed een bijbel lag. Ze reisden met de snelheid van een overvalcommando, en plachten laat in de avond het uitverkoren hotel binnen te komen stappen om gedurende een uur of twee wat hoognodige nachtrust te genieten. Maar vaker nog doezelden ze gedurende de nacht, terwijl de chauffeurs het werk deden, om bij het och-

tendgloren te ontwaken en op weg naar Berchtesgaden de magnifieke aanblik van de ruige Karwendel en de Rotwand tegenover zich te zien. Niemand bleek beter tegen deze lange ritten bestand dan Hitler. Hij scheen over een onbegrensde energie te beschikken, en was bij aankomst altijd verkwikt en volkomen fit.

In Neurenberg werd er vanaf een dak een bom naar hen geworpen. In Bamberg striemden kogels de voorruiten van de wagens. In de communistische bolwerken Chemnitz, Kiel en Hamburg zagen ze zich genoodzaakt ingenieuze omwegen te maken om woedende massa's met hun vuisten zwaaiende roden heen. Wanneer ze desondanks op een 'Weg met Hitler!' schreeuwende meute arbeiders stuitten, trapte Schreck hard op de rem en liet de voorste wagen slippend de dichtstbijzijnde steeg binnenschieten, terwijl de tweede wagen vol lijfwachten met gierende banden tot stilstand kwam en de 'jongens van Mars' met zwepen, ploertendoders en boksbeugels aan het werk gingen.

De uitslag van de eerste verkiezingsstrijd was onbeslist, en de campagne moest nog eens over worden gedaan. Ditmaal reisde Hitler door de lucht. Als piloot koos hij gezagvoerder Hans Baur van de Lufthansa uit, een kleine man, die 960 000 kilometer op zijn naam had staan en al honderdvijftig keer de Alpen was overgevlogen. Hitlers plan was in drie weken zestig steden te bezoeken, waarvan vele na het invallen van de duisternis.

Het groepje dat voor de driemotorige Lufthansa-machine poseerde was een gereduceerde versie van dat wat Duitsland de maand tevoren per auto had afgereisd. Baur, gezet en klein van postuur, is van hoofd tot voeten in leren kleding gestoken. Hitler, met een regenjas aan en een hoed op, trekt op de foto een komische grijns. Naast hem staat Schaub met zijn gewicht op zijn gezonde been geleund, en daarnaast de kolossale Brückner, met een donkere overjas aan en een valies in de hand. Hanfstaengl, met een scheiding in het

midden van zijn nogal lange haar, is even lang als hij, maar staat er met zijn slappe houding bepaald onflatteus op. Hitlers lijffotograaf staart met een felle blik in de lens, alsof hij woedend is over de gebruikte lensopening. Goebbels, uitgemergeld en opvallend klein van stuk, staat er geestdriftig stralend bij, met een fraaie witte regenjas aan en een jagershoed op. Hij is nu geen ronddolend agitator meer en kort tevoren is hij in het huwelijk getreden met de ex-vrouw van een rijke Duitse fabrikant. Zijn bruid, in een zwarte mantel van Perzisch lam gehuld, zit net buiten het beeldvlak in de nieuwe beige-met-bruine Mercedes cabriolet van het echtpaar.

Op die druilerige morgen was er één buitenlander bij toen Hitlers 'Vliegend Circus' zich verzamelde: Denis Sefton Delmer, ofwel Tom Delmer, zoals hij werd genoemd. Putzi had Hitler ertoe weten over te halen, Roosevelts gewoonte over te nemen om een plaats voor een vertegenwoordiger van de buitenlandse pers te reserveren, maar in de loop van de dag werd het Delmer duidelijk dat zijn aanwezigheid eerder verlangd werd om Hanfstaengls gevoel van afzondering te verzachten, dan om Engelands honger naar nieuws over de gebeurtenissen in Duitsland te stillen.

Net als Putzi was ook Delmer een van die vreemde vogels die voorbestemd zijn tussen twee culturen heen en weer te fladderen. Hij was in Berlijn geboren maar had in Oxford gestudeerd, en op de prille leeftijd van vierentwintig jaar had hij de leiding over het Berlijnse bureau van de *London Daily Express* gekregen. Van meet af aan had hij de prominente persoonlijkheden in Hitlers partij naar de ogen gekeken en hen voor uitgebreide diners in zijn smaakvol ingerichte flat aan de Viktoriastrasse nummer 11 uitgenodigd. Voor Putzi had hij er zelfs een Bechstein-piano laten installeren om op te spelen.

Delmer was dus beslist een geschikte kandidaat voor een zitplaats naast Putzi tijdens die zogenaamde 'vrijheids-

vluchten' van 1932. Hij sprak uitstekend Duits en sympathiseerde met de klacht van de partij dat de regering haar unfair behandelde. Haar kranten werden onder doorzichtige voorwendselen om het minste of geringste verboden, en ook weigerde de regering, met haar monopolie op radiouitzendingen, hun zendtijd te geven. Delmer werd voor zijn moeite beloond door landgenoten die hem bij zijn ambassade als nazi aanklaagden.

Delmer had algauw door dat deze campagne per vliegtuig een pure kwelling was voor Putzi, die nu eenmaal niet op de enge, bekrompen ruimte in zo'n vervoermiddel gebouwd was. Er was geen piano, en ook kon hij boven het geraas van de motoren uit zijn woordgrappen niet lanceren. Het stonk in de cabine naar verschroeid rubber en benzinedampen. Er bestond een goede kans om luchtziek te worden, en de witte pilletjes die ze voor de vlucht slikten werkten niet altijd, als je zo onverstandig was geweest bij het ontbijt koffie te drinken. En een echte nationaal-socialist kon zich de smadelijke afgang niet veroorloven om luchtziek te worden. De oplossing die Putzi erop gevonden had was zijn handen en zijn gezicht met Engels lavendelwater te besprenkelen, daarbij met spottende blikken gadegeslagen door de lijfwachten. Ten slotte stak Hitler er een stokje voor: 'Dat spul van u ruikt nog erger dan de ontvangkamer van een bordeel, Hanfstaengl. Berg het weg.' Daarna zag Putzi zich genoodzaakt zich met reukzout te behelpen.

Berlijn, Würzburg, Neurenberg, Frankfurt, Darmstadt, Ludwigshafen... Nooit bleven ze ergens lang genoeg om iets te bezichtigen of een museum te bezoeken. Het was zoiets als meereizen in het gevolg van een bokser op tournee. Zodra ze geland waren vond de wedstrijd plaats, gevolgd door verbale massages door de plaatselijke partijbonzen in het dichtstbijzijnde hotel. Wanneer hij het niet langer kon uithouden placht Putzi twee ansichtkaarten van Goethe's studeervertrek in Weimar uit zijn zak te nemen

en die te bekijken, om zodoende een paar momenten van classicistische rust te genieten voordat ze hem weer begonnen uit te jouwen. Putzi's probleem, besefte Delmer, was dat hij zonder het te willen de indruk wekte dat hij beter was dan de anderen in het gezelschap, en dat was hij ook, moest Delmer toegeven.

Tijdens de vlucht sloeg Delmer Hitler gade, zoals hij daar lethargisch naast Baur zat. Chocolaatjes, sandwiches of gekeuvel werden van de hand gewezen. Pas wanneer het toestel geland en de deur opengewrongen was, en de daarbuiten wachtende menigten toeschouwers, burgervaders, plaatselijke magistraten en eenheden van leger en politie zichtbaar werden, kwam er een eind aan Hitlers ongeïnteresseerdheid. Dan kwam die Messiaanse gloed in zijn ogen die Delmer zich nog uit zijn Duitse schoolboekjes herinnerde, die 'edel stralende blik' waarmee de Hohenzollern-keizers op hun trouwe onderdanen plachten neer te kijken.

'Vlug! Rennen!' riep Putzi terwijl het gezelschap een fabriek vol wachtenden binnenstormde. De zee van opgeheven handen week bij hun nadering uiteen. Een vrouw die Hitlers hand had willen kussen greep in plaats daarvan maar naar die van Delmer toen dat mislukte, maar haar poging werd door de voortstormende achterhoedespeler Hanfstaengl geblokkeerd.

Op het met vlaggen versierde podium keek Delmer over de zee van opgeheven gezichten uit. Hitler was nu niet meer die agressieve opruier van weleer, maar een bezielend wijsgeer die lezingen hield over het gouden tijdperk dat komen ging. Nooit had hij meer zelfvertrouwen, rechtschapenheid en fatsoen uitgestraald. Verdwenen waren de aanvallen op de joden en de verdachtmakingen aan het adres van tegenstanders. Als de massa's die hem aanhoorden hem niet helemaal begrepen, maakte dat toch geen verschil uit. Ze voerden hun eigen schouwspel op, en Hitler zelf leverde alleen maar het hoogtepunt: de verschijning van de Messias.

Uiteindelijk bleef het presidentschap in handen van von Hindenburg, die een meerderheid van stemmen kreeg voor een tweede ambtstermijn, en keerde het 'Vliegend Circus' weer naar de begane grond en de gangen van Hotel Kaiserhof terug. Maar de partij had 230 van de 608 zetels in de Rijksdag weten te veroveren, en was daarmee de grootste partij in Duitsland geworden. Minachtend wees Hitler een aanbod om vice-kanselier te worden van de hand. Vroeg of laat zou von Hindenburg geen andere keus hebben dan hem het kanselierschap aan te bieden, wist hij.

Een van degenen die deze 'verschuiving naar bruin' in Hotel Kaiserhof gadesloegen was een kleine, slanke, gescheiden vrouw van tweeënveertig, Frau Bella Steuermann, geboren Fromm. Frau Bella, zoals men haar noemde, was ook een van die Beieren die na de wereldoorlog naar het noorden waren verhuisd, maar door de inflatie had ze haar familievermogen als sneeuw voor de zon zien wegsmelten. Ten slotte had ze een baantje weten te vinden bij een van Berlijns gerenommeerdste dagbladen, en voorzag ze in het levensonderhoud van zichzelf en haar dochter, een tiener, met het schrijven van een society-rubriek die de naam 'Berliner Diplomaten' droeg.

Hotel Kaiserhof had nooit de glans van het Adlon-hotel bezeten of de luister van het Bristol-hotel. Gedurende het grootste deel van zijn lange geschiedenis had het adellijke en welgestelde families uit de provincie als gast gehad die naar Berlijn kwamen om van het mondaine leven in de wintermaanden te genieten. Tijdens de middagthee sloeg Bella de bruine horden gade die zich in de grill-bar van Hotel Kaiserhof verdrongen en strategische kwesties bespraken, of elkaar kleineerden overeenkomstig de onder hen geldende pikorde. Ze stapten door de sjofele foyer in het rond met een overdreven strijdlustig air, en hun militaire rijbroeken waren van een dermate buitenissige snit dat het leek alsof ze vleugels hadden gekregen.

Toen ze wat later dr. 'Putzi' Hanfstaengl leerde kennen, was de introductie weer typerend voor deze laatste.

'Ik speel tot laat in de nacht piano voor Hitler,' zei hij tegen haar.

'Wie interesseert dat wat?' had ze bijna gezegd. Bella had niet veel geduld met 'nazi-bezetenen'. Ze had gehoord dat Hanfstaengl zijn familieonderneming al jarenlang verwaarloosde om Hitler achterna te lopen en voor clown te spelen aan diens hof.

Bella stond bekend om haar sterke realiteitszin. Ze had *Mein Kampf* niet helemaal doorgelezen, maar genoeg om te weten dat als de Bruinen het ooit voor het zeggen kregen, het voor haar kring gedaan zou zijn met het leven in Duitsland. Voor Bella was dat geen opmerkelijke conclusie. Wat wel opmerkelijk was, was dat zo weinigen van haar society-kennissen dat feit in 1932 onder ogen konden zien, of zelfs daarna.

Bella Fromm

Als ze aan die vervlogen tijd van zonovergoten wijngaarden en donkere bospaden terugdacht waarin ze, als klein meisje met een wit jurkje aan, naast haar moeder had gezeten onder een geliefde noteboom, scheen het Bella toe alsof er in haar hele jeugd nooit een bewolkte dag was geweest. Haar vader was een welvarende wijnbouwer, door wiens wijngaarden langs de Main en de Moezel wijnen en champagnes naar zulke verre landen als Polen, Rusland en Afrika werden geëxporteerd. De familie was oorspronkelijk uit Spanje afkomstig, maar had acht generaties lang op landgoederen in de buurt van Kitzingen gewoond, een stadje dat ongeveer tachtig kilometer ten noordwesten van Neurenberg ligt.

In die zonnige tijd voor de wereldoorlog had Lodewijk III van Beieren, toen hij nog prins was, vaak rondgedoold door haar vaders wijngaarden en wijnkelders, in zijn eentje en informeel, zonder die hinderlijke zwerm van lijfwachten en particuliere detectives die een later tijdperk van politiek gekrakeel zo noodzakelijk zou maken. Ze kon zich de prins nog herinneren als een goedaardige figuur in een flodderbroek, met om zijn hals een permanent gestrikte das die met een elastiekje aan zijn boord vastzat. Lodewijks 'IJzeren das' had Bella die genoemd.

Op haar tiende was ze begonnen een dagboek bij te houden. Daarin componeerde ze lange brieven aan haar moeder, die ze verafgoodde. Later werd het tot een bewaarplaats voor maatschappelijke en politieke roddelpraat die te venijnig was om in haar kranterubriek te worden opgenomen, en na 30 januari 1933 werd het dagboek haar enige vertrouwe-

ling in een tijd waarin mensen die elkaar verrieden een alledaags verschijnsel waren geworden.

Ze bezocht een conservatorium in Hannover, en deed met goed gevolg examen in letterkunde en muzikale compositie. In 1914, op vierentwintigjarige leeftijd, trad ze in het huwelijk met de jonge Herr Steuermann, een textielfabrikant uit Berlijn met een fijnbesneden gezicht. Om de gebeurtenis te vieren schonk haar vader de gemeente Kitzingen een nieuwe stadsfontein.

Aangezien ze geen broers had die zich als vrijwilliger voor het front konden melden had Bella dienst genomen bij het Internationale Rode Kruis, waarna ze in een reeks hospitalen en verbandposten in Würzburg en Berlijn de overlevenden van Langemark, de Somme en de Marne had verpleegd. In hun ogen had ze de verschrikkingen gezien die zo zorgvuldig uit de kranten werden geweerd. Kort na elkaar was haar dochtertje Greta-Ellen geboren, haar vader overleden en haar huwelijk met Herr Steuermann op de klippen gelopen. Het was van begin af aan een aaneenschakeling van teleurstellingen en onbegrip geweest. Bella was opgevoed om te gehoorzamen, maar niet om te buigen voor bekrompen en kleingeestige opvattingen. Toen ze haar verdriet en dat van de wereld niet langer verdragen kon, was ze met haar baby teruggevlucht naar de vertroosting biedende heuvels rond Kitzingen.

In het laatste jaar van de oorlog werd haar moeder, die ondanks haar 'kuren' in het zuiden altijd al zwak en teer was geweest, ongeneeslijk ziek. Bella nam haar intrek in een kamer vlak naast de hare. De dokters dienden haar moeder morfine toe, totdat ze op een ochtend haar injectie weigerde omdat ze voelde dat het einde nabij was. Toen ze haar ogen voorgoed sloot was ze pas achtenveertig jaar oud en bleef Bella alleen achter, zoals ze dat ook het grootste deel van haar leven blijven zou; zonder ouders en zonder man. Later zou zelfs haar dochtertje haar worden ontnomen.

Een tijdlang bleef Bella lange gesprekken met haar moeder houden op het kerkhof en onder de oude noteboom, totdat ze op een dag vond dat ze haar moeders nagedachtenis niet langer mocht verstoren. 'Moeder!' zou ze later schrijven, 'Twee lettergrepen, maar een hele wereld.'

Beangst door het toenemende radicalisme in Beieren en in ontredderde toestand verhuisde Bella weer noordwaarts, naar Berlijn, slechts vergezeld door haar dochtertje, haar medailles en haar moeders achttiende-eeuwse schrijfbureau met de talloze laatjes en geheime vakjes.

Berlijn en Beieren lagen al geruime tijd met elkaar overhoop, en 'Pruisisch varken' was onder Beieren een geliefkoosd scheldwoord voor vreemdelingen die hun gramschap opwekten. Toen Bella in de lente van 1919 in de hoofdstad aankwam was Berlijn net als zovele delen van het land socialistisch geworden, en had de noordelijke aristocratie zich vol walging teruggetrokken op de provinciale hoven van Darmstadt, Meiningen en Hannover. Met zijn meer dan negentig dagbladen, musea op ieder gebied en kolonies uitgeweken Britten, Witrussen en joodse vluchtelingen uit Polen, was Berlijn het kruispunt van Midden-Europa. De stad kon bogen op het bezit van meer standbeelden en openbare monumenten dan Rome, meer bruggen dan Venetië, meer theaters dan Athene en meer psychiaters dan Wenen. In oppervlak was het de op vijf na grootste stad ter wereld, maar meer dan de helft van dit gebied bestond uit parken en particuliere tuinen. Maar drie of vier van de gebouwen telden meer dan tien verdiepingen, en binnen de stadsgrenzen bevonden zich nog een kleine 20 000 koeien, 30 000 varkens en twaalf nog in bedrijf zijnde windmolens. Op sommige avonden was het alsof je de lucht van een boerendorp ergens op het platteland inademde, als de zon achter de kastanjebomen onderging. Niettemin was Berlijn een door en door moderne stad met gerenommeerde ziekenhuizen, wetenschappelijke instituten, colleges voor ontwerpers, en een

van de meest progressieve politieapparaten ter wereld. Met maar 20 000 automobielen op een bevolking van vier miljoen zielen bleef de stad ver achter bij de verkeersopstoppingen in de Nieuwe Wereld, maar in de hoofdstraten wemelde het van fietsers, dubbeldeksbussen, elektrische trams en groene taxi's. Het stadsverkeer bewoog zich in een frenetiek, hortend en stotend tempo, want de verkeerslichten bij de kruisingen veranderden elke dertig seconden van kleur. Er arriveerden dagelijks tweehonderdvijftig treinen op vijf verschillende kopstations, en het bezuiden de stad gelegen vliegveld Tempelhof was het grootste van Europa en bezat een eigen hotel-restaurant, met op het dak een observatietuin.

Dwars door het hart van de stad liep, zo recht als een liniaal, het Broadway van Berlijn: de bonte Kurfürstendamm, een helverlichte verkeersader vol neonreclames, restaurants en cabarets. 's Avonds verlichtte het schijnsel van de 'Ku-damm' de hemel boven de stad kilometers ver, tot aan het punt waar hij in het koele groen van de onmetelijke Tiergarten verdween. Dit park was eens een koninklijk jachtreservaat geweest, en het landschap van ruiterpaden, eenden- en goudvisvijvers was even dicht begroeid als welk Beiers bos dan ook. Waar de avenue weer opdook, aan het oostelijk uiteinde van het park, ontmoette ze de borstweringen van het keizerlijke Berlijn en het voornaamste baken van de stad: de Brandenburger Poort, een Romeinse triomfboog van zwartberoet zandsteen die zich tot meer dan dertig meter in de lucht verhief en waarbovenop een gouden Godin van de Overwinning prijkte.

Ten tijde van de keizer hadden gewone stervelingen niet onder de middenboog van de poort door mogen lopen, maar toen Bella in de stad arriveerde was de keizer er niet meer, en was de kolossale boog tot toegangspoort geworden voor het verkeer dat over een dubbele rijbaan Unter den Linden op stroomde. Deze boulevard, de hoofdader en

mondainste promenade van het keizerlijke Berlijn, werd omzoomd door chique hotels, nachtclubs en dure winkels. Ten zuiden van de Brandenburger Poort liep de Wilhelmstrasse, waar zich de meeste ambassades bevonden, een statige straat met achttiende-eeuwse herenhuizen waaraan onder andere de Britse ambassade, het Adlon-hotel, het presidentspaleis, de Rijkskanselarij en Hotel Kaiserhof gelegen waren.

Wat de Berlijners zelf betrof, zoals de winkeliers, de taxichauffeurs en de kelners in de hotels, in hen trof Bella een wereldwijs slag van hoofdstedelijke waarnemers die de gewelddadige gebeurtenissen waardoor hun stad in opschudding werd gebracht met een aanstekelijk en fatalistisch gevoel voor humor bezagen. Hun straatdialect, het 'Berlinerdeutsch', was legendarisch. Wanneer ze ergens versteld van stonden zeiden ze: 'Nou geloof ik toch dat de aap míj vlooit.' Een 'Amerikaan' was een koekje met een glacélaag. Van een vrouw die een goedkope, opzichtige jurk aan had zeiden ze dat ze een 'vlag' droeg. Voor geld hadden ze tientallen verschillende uitdrukkingen, zoals 'draad', 'mos', 'grint', of 'krullen'. Reichsmarken werden door hen 'eieren' genoemd.

In Berlijn was Bella een vrouw van aanzien. Ze bracht haar avonden door in gezelschap van ministers, buitenlandse gezanten en geslaagde ondernemers. Ze had een huis aan de Tiergarten en was lid van de prestigieuze tennisclub 'Rot-Weiss'. Ze hield van paardrijden en dagelijks kon je haar in handgalop door de Tiergarten zien rijden in gezelschap van regeringsfunctionarissen of leden van de generale staf. Haar vrije tijd besteedde ze aan theepartijen voor liefdadige doeleinden en andere zaken waarmee de rijken in roerige tijden hun geweten plegen te sussen. Gekleed in de nieuwste creaties uit Parijs woonde ze premières, concerten en de ontelbare bals bij die in het protestantse noorden de pendant waren van de godsdienstige carnavals in het zuiden. In poli-

tiek opzicht was Bella een liberale monarchiste. Ze geloofde in een parlementaire democratie maar vreesde de excessen ervan, tenzij het land bestuurd werd door de vaste hand van iemand als haar geliefde koning Lodewijk. Ze kende en respecteerde de eerste president van de republiek, Friedrich Ebert, en diens opvolger, generaal-veldmaarschalk Paul von Hindenburg. Mammi von Carnap, de echtgenote van de vroegere kamerheer van de keizer, had Bella aan de kolossale von Hindenburg met zijn zware basstem voorgesteld.

Von Hindenburgs verkiezing tot president had de Duitse liberalen hevig verontrust. Er deden geruchten de ronde dat hij sedert zijn kadettentijd in de vorige eeuw nooit meer een boek had aangeraakt. Hij ontving maar zelden journalisten en persconferenties hield hij nooit. Toch had Frau Bella zoveel indruk op hem gemaakt dat hij zich haar later nog herinnerde, toen ze hem eens een kop thee inschonk op een bijeenkomst voor liefdadige doeleinden.

'Kijk eens aan, we ontmoeten elkaar dus opnieuw,' merkte de bejaarde president op. 'En wat doet u zoal, tegenwoordig?'

'Ik vrees dat ik een van degenen ben die naar een vaste betrekking uitkijken,' antwoordde Bella. De verwoestende uitwerking van de inflatie had haar erfenis opgeslokt en haar alleen nog maar haar huis in Berlijn, haar twee paarden en haar auto overgelaten. De huren van de landgoederen in Kitzingen waren de moeite van het innen niet waard, aangezien de regering steeds meer geld drukte en bedelaars op straat bankbiljetten wegwierpen die hen een paar maanden tevoren nog tot miljonairs zouden hebben gemaakt. Om in haar onderhoud en dat van haar dochtertje te voorzien schreef Bella zo nu en dan een stukje voor het *12 Uhr Blatt*. 's Winters versloeg ze de mode- en society-gebeurtenissen; 's zomers tenniswedstrijden en autoraces. Het probleem was dat er nooit genoeg werk was om de eindjes aan elkaar te knopen, en ze vertikte het de erfstukken van haar moeder te verkopen.

'Zó staan de zaken er dus voor?' antwoordde von Hindenburg. 'Maar ik begrijp het niet. Ik heb toch gehoord dat u een goede pen heeft. Hoor eens, als u wilt kan ik u bij de Ullsteins aanbevelen.'

De Rijkspresident had een zwak plekje voor de uitgeversfirma Ullstein, en in het bijzonder voor de door haar uitgegeven krant, de *Vossische Zeitung*. In 1847 had het geboortebericht van een zekere Paul von Beneckendorff und Hindenburg in 'Tante Voss' gestaan.

Bella zei dat dat prettig zou zijn en vergat de zaak verder, totdat ze op een ander partijtje bij toeval Louis Ullstein, de op een na oudste van de vijf gebroeders Ullstein ontmoette.

'Bella Fromm, zegt u? O ja, die naam herinner ik me. Ik heb er al een hele tijd op gehoopt dat u eens langs zou komen. Een maand of wat geleden ontving ik een brief van president von Hindenburg, waarin hij me aanbeval uw diensten te accepteren wanneer u die aanbood – maar u bent nooit komen opdagen. Zoudt u bij ons willen komen werken?'

En zo was de samenwerking tot stand gekomen. Haar jaren van studie hadden de moeite geloond. De pesterijen van haar schoolkameraden, die haar een blauwkous hadden genoemd, deden nu geen pijn meer. Bella had in het noorden een tehuis gevonden, een toevluchtsoord aan de Kochstrasse, in het legendarische Ullstein Haus.

Het redactionele bolwerk aan de Kochstrasse besloeg een heel stratenblok. Er werkten bijna 10 000 mensen bij Ullstein. Alleen al het afstoffen en schoonmaken van dit imperium vergde de diensten van zo'n kleine driehonderd werksters. Het was in feite een stad in een stad, een bijenkorf van redacteuren en assistent-redacteuren, afdelingschefs, secretaressen en jongste bedienden. Er werd een verhaal verteld van drie leeuwen die uitgebroken waren en zich een halve dag lang te goed hadden gedaan aan Ullsteins kudde van tweehonderd redacteuren, voordat iemand er iets van had

gemerkt. Elke redacteur had een eigen kantoor, of op zijn minst een afgeschoten hokje. Sommige redacteuren hadden Perzische tapijten als vloerbedekking in hun kantoor, terwijl anderen uit Axminster afkomstige imitaties hadden liggen. De allerlaagsten hadden een bescheiden mat op de vloer, maar zonder uitzondering hadden ze allemaal een klein groen gordijn voor hun matglazen deur hangen, ter wille van de privacy. Allen hadden telefoon; de belangrijkste redacteuren hadden wel vier of vijf toestellen op hun bureau, en degenen die, zoals Bella, pas kwamen kijken hadden er één. De portier die met zijn op zijn livrei geborduurde uil – het embleem van Ullstein – beneden bij de ingang stond, was zelfs nog langer en wijzer dan Emil Jannings in de film *Wie het laatst lacht*.

Binnen was alles een en al opgewektheid, gevatheid en onverschrokken optimisme. Hard werken was een traditie bij Ullstein, en maar zelden kwam het voor dat een employé voor een goede prestatie geprezen werd. In andere opzichten waren de broers echter voorkomend. Ze boden hun werknemers clublokalen, een prima *Biergarten*, en een voortreffelijke kantine waar ze voor weinig geld een warme maaltijd konden krijgen. In de rumoerige drukkerij bij Tempelhof konden de drukkers en zetters een warme douche nemen, wanneer hun dagtaak erop zat. Ook de rest van Berlijn deelde mee in de gulheid van de Ullsteins: tentoonstellingen van modelwoningen in de buitenwijken, maandelijkse shows waarbij huisvrouwen informatie kregen over de nieuwste dingen op huishoudelijk gebied, en het beste reisbureau van de stad.

In 1913 hadden de broers een van Duitslands oudste nationale cultuurmonumenten overgenomen: de deftige *Vossische Zeitung*. 'Tante', zoals het blad vol genegenheid werd genoemd, had heel wat beleefd. Tijdens het zeventigste jaar van haar bestaan had tussen het andere nieuws op het fijne, dunne papier de aankondiging gestaan dat in Noord-Ame-

rika generaal George Washington de Britten had verslagen, en in 1821 de mededeling dat Napoleon Bonaparte op het eiland St. Helena gestorven was. De eerbiedwaardige dame was 210 jaar oud toen de Ullsteins haar vlak voor de wereldoorlog kochten. Onder hun beheer steeg het aantal bewonderaars van 25000 tot bijna 80000, en werd ze het voornaamste juweel in Ullsteins collier van democratische bladen. Ze keken niet op de kosten, en kosten deed ze hen heel wat: jaarlijks bijna twee miljoen goudmark. De broers waren zakenlieden, en tantes koopprijs van acht miljoen goudmark had hen naar adem doen snakken. Maar ze konden geen afstand van haar doen. Ze was een culturele instelling, en ze waren de republiek te zeer toegedaan om deze elegantste aller republikeinse dames in minder scrupuleuze handen te laten vallen. Maar gelukkig voor de broers waren hun andere ondernemingen op uitgeversgebied schandelijk winstgevend.

Behalve de tienduizenden die 'Tante Voss', de B-Z *am Mittag*, de *Morgenpost*, de *Grüne Post* en de *Berliner Illustrierte* lazen, waren er nog eens tienduizenden die het voor de arbeidersklasse uitgegeven dagblad *Berliner Allgemeine Zeitung* lazen, of het *Blatt der Hausfrau*, dat vrouwen uit de midden- en lagere standen toonde hoe je er voor tien pfennig chic kon uitzien; of *Die Dame*, een ultramodern modeblad; of *Tempo*, een avondblad; of *Sieben Tage*, een radiogids; en verder waren daar nog *Der heitere Fridolin*, een maandblad voor kinderen; *Die Koralle* voor liefhebbers van natuur en wetenschap; *Uhu*, een maandelijkse mélange van fictie, feiten en humor; en het zeer letterkundige *Querschnitt*, dat de werken van Pirandello, Proust en Thomas Wolfe in hun oorspronkelijke talen bood. In alle spoorwegstations kon je Ullstein-paperbacks kopen bij speciale Ullstein-wagentjes, en ten slotte was daar nog het Propyläen-Verlag, waar de veeleisende verzamelaar terecht kon voor luxe-uitgaven van Griekse en Romeinse klassieken.

'Alleraardigst, Bella, werkelijk alleraardigst, maar veel te oneerbiedig,' merkte haar redacteur op toen hij haar eerste pennevruchten gelezen had. 'Je zult nog heel wat moeten leren op het gebied van society-verslaggeving. Een society-verslaggeefster houdt zich niet met de realiteit bezig. Onthoud dit: iedere ambassadeursvrouw is een schoonheid. Iedere minister is een uitmuntend politicus – de beste ter wereld, zelfs. En iedere nieuweling in het corps diplomatique is altijd de briljante ster van het ministerie van Buitenlandse Zaken van zijn land. Als je die dingen onthoudt kun je nooit al te erg fout gaan.'

Deze vermaning was ongewoon vriendelijk voor een redacteur bij Ullstein. Sommigen die in de kantoren aan de Kochstrasse kwamen werken mochten beleven hoe hun eerste inspanningen zonder commentaar de dichtstbijzijnde prullenbak in zeilden.

Met zijn meer dan tweeduizend dagbladen gaf Duitsland meer kranten uit dan Engeland, Frankrijk en Italië bij elkaar. Een eskader vliegtuigen bracht Ullsteins B-Z *am Mittag* in een half uur naar Leipzig, en binnen twee uur naar München. Maar dit betekende alleen maar dat een inwoner van Leipzig of München nog dezelfde dag nieuws kon lezen dat vers uit de hoofdstad kwam. Duitsland bezat geen nationale bladen die te vergelijken waren met de *Times* van Londen of New York. Ullstein had ongeveer dertig buitenlandse correspondenten in dienst, maar slechts zelden leverden die regelmatige bijdragen. En wanneer ze dat wel deden betekende Amerika Washington, en de Amerikaanse politiek de laatste uitlatingen van president Herbert Hoover. De broers telegrafeerden dagelijks duizenden woorden naar de *New York Times*, maar zelden stonden er getelegrafeerde berichten van Reuter of Associated Press in hun eigen kranten afgedrukt. De Duitse kranten bevatten maar weinig internationaal nieuws dat niet van financiële aard was, en een objectieve politieke berichtgeving was praktisch onbekend.

Duitsland bezat geen uitsluitend aan nieuws gewijde kranten, zoals Amerika; een feit dat de Duitse pers later des te kwetsbaarder zou maken voor een gecentraliseerde censuur.

De krant waar Bella werkte was geen uitzondering. Vergeleken met Amerikaanse produkten op dit gebied was 'tante' maar een mager schepsel van hoogstens veertien of vijftien pagina's. Op haar voorpagina kwam altijd nieuws uit Pruisen te staan, zo nu en dan afgewisseld met een stukje uit het buitenland, bijvoorbeeld over het in juni 1931 door Hoover afgekondigde moratorium op de herstelbetalingen. Op de eerste binnenpagina trof je nieuws uit Frankrijk aan – voor zover dat betrekking had op Duitsland, tenminste – en op de pagina ertegenover korte berichten uit Midden- en Noord-Europa. Als je verder bladerde kwam je bij het hart van de Duitse pers, de pâté de foie gras van de bellettrie: het feuilleton of culturele gedeelte. Dit kon bijvoorbeeld de nieuwste aflevering van de memoires van een staatsman zijn, of de overpeinzingen van een Duits dichter die het spoor van Heinrich Heine volgde op een voettocht door het Harzgebergte. Terwijl Amerikaanse uitgevers vol trots op hun buitenlandse berichtgeving wezen, was de glorie van de Duitse pers het feuilleton. Zijn middernachtelijke mijmeringen in het culturele gedeelte afgedrukt te zien was de droom van elke Duitse schrijver.

Na het feuilleton kwamen de financiële en zakelijke rubrieken, en pagina's over vakantie en reizen: in juni over het Middellandse-Zeegebied, in januari over de Alpen. Achterin werd de lezer vergast op korte, objectieve berichtjes van de Berlijnse couleur locale: het nieuwste geval van zelfmoord dat uit het Landwehrkanaal was opgedregd, de zakenman die aan de grens was aangehouden met de winst van zijn firma op zak, of de jongste wandaden van een van Berlijns bonte misdadigersbendes zoals 'De vergeetmenietjes' of 'De onschuldige dertien', kortom, die kleine plaatselijke

schandaalberichtjes die de Berlijner de overtuiging gaven dat zijn stad de interessantste van de hele wereld was. In dit landschap van rechtszaken, verkeersongelukken en raadselachtige gebeurtenissen verscheen Bella's rubriek *Berliner Diplomaten* een paar maal per week, slechts ondertekend met haar initialen 'B. F.'

Het leven in de kantoren aan de Kochstrasse was gejaagd, en al spoedig werkte Bella zestien uur per dag, woonde ze iedere middag drie of vier verschillende theepartijen bij, meestal gevolgd door een officieel diner en een soirée musicale die soms tot middernacht duurde. Dikwijls zag ze zich door de haar gestelde tijdslimiet genoodzaakt een stil hoekje ergens uit de buurt van het sprankelende gezelschap op te zoeken om daar haar stukjes te schrijven. De Berlijnse taxichauffeurs kenden haar bij naam en de verkeersagenten kenden haar van gezicht, als ze in haar open two-seater door de stad joeg, op weg naar alweer een liefdadigheidsbal of cocktail party. Ze had twee secretaressen in dienst, een om haar afspraken bij te houden, en de andere om erop toe te zien dat ze niemand op de tenen trapte door de namen van zulke beroemdheden als Ghulam Siddiq Khan, Kazys Skirpa of de markies Maurigi de Castelmarrigi verkeerd te spellen.

De columniste van *Berliner Diplomaten* bevond zich ook onder de in het zwart geklede figuren die op 21 september 1931 op het perron van het station Friedrichstrasse op de komst van de nieuwe Franse ambassadeur stonden te wachten. Om precies 8.37 uur stapte professor André François-Poncet uit de Blauwe Expres. Hij was van top tot teen in modieus grijs gekleed, tot aan zijn geiteleren slobkousen toe, en hij had een heel klein snorretje in de stijl van acteur Adolphe Menjou. Zijn schoenen en de zwarte motieven op zijn das vormden een fijn contrast met het zachte grijs van zijn elegante kostuum. Door zijn haar zorgvuldig te kammen wist hij een klein kaal plekje verborgen te houden.

Frankrijks nieuwste afgezant was van mening dat een diplomaat zich met zoveel distinctie diende te kleden dat men hem in iedere menigte kon herkennen, en André François-Poncets tenue zorgde die ochtend voor precies de juiste hoeveelheid Gallische zwier, te midden van het plechtige zwart van het diplomatieke vertoon. Met dezelfde trein had hij zijn–ook al grijze–limousine meegebracht, stevig verankerd op een platte goederenwagon. Nog geen uur later had hij von Hindenburg zijn geloofsbrieven al overhandigd. Het was een van de vlotste diplomatieke entrees die Bella zich herinneren kon.

Frankrijk had niemand kunnen zenden die de Duitse zeden en gewoonten beter kende dan hij. Deze zoon van een succesvolle Parijse openbare aanklager had al op jeugdige leeftijd blijk gegeven van zijn opmerkelijke intellectuele gaven. Op zijn vierde kon hij al lezen, en op zijn veertiende was hij al rijp voor de universiteit. In plaats daarvan had zijn vader hem naar Duitsland gezonden, om daar een gymnasium te bezoeken. Deze ervaring was een keerpunt in het leven van de jonge Fransman geweest en had in hem een besef van het bestaan van een geestelijk leven wakker geroepen. Vanaf dat moment was Duitsland het middelpunt van zijn professionele carrière, en de magneet van zijn persoonlijk lot geworden. Met gemak had hij een dissertatie over Goethe's *Wahlverwandtschaften* voltooid, waarna hij hoogleraar in de Duitse letterkunde was geworden aan de *Ecole Polytechnique*, en een erkende autoriteit op het gebied van Goethe's dichtkunst. Hij was een van de weinige gezanten in Berlijn die geen enkele behoefte had aan een tolk.

Na de oorlog was hij met de imposante Jacqueline Dillais getrouwd, de dochter van een militaire familie met uitgebreide staalbelangen in Lotharingen, en had hij een van die schijnbaar helderziende informatiebureaus opgericht waarvan de dagelijkse bulletins zo gretig door Franse beleggers werden bestudeerd. Van 1924 tot zijn benoeming als ambas-

sadeur had hij het Parijse zevende arrondissement vertegenwoordigd in het Franse parlement, en had hij als woordvoerder en lobbyist voor het machtige 'Comité des Forges' met veel overredingskracht tegen de invoering van sociale voorzieningen, het minimumloon en de achturige werkdag gepleit. Dit comité, een verbond van Franse industriëlen, had zijn afgevaardigden en ministers in de Franse regering zitten, en zijn commissarissen in de raden van beheer van de invloedrijke dagbladen *Le Temps* en *Le Matin*. Ze wensten dat Duitsland, dat arm aan kapitaal maar rijk aan technisch vernuft was, zich bij de Franse industriëlen zou aansluiten met als gemeenschappelijk doel de arbeidersorganisaties onder de duim, en de prijzen hoog te houden. François-Poncet beschouwde zichzelf als pragmatisch conservatief. Hij verwierp alle utopieën, geloofde in geen enkele absolute waarheid, en vond het socialisme een absurde modernistische religie.

Met haar juweliersoog voor mode kon Bella François-Poncets persoonlijkheid van zijn kleding aflezen. Hij was de volmaakte ober, vond ze: gedistingeerd, goedbetaald en een onberispelijke verschijning. De vraag was alleen of zijn Duitse gastheren van de maaltijd zouden houden die hij kwam opdienen. Het comité droomde van een tolunie tussen Frankrijk en Duitsland, en nog geen paar maanden later was François-Poncet al bezig Duitse industriëlen het hof te maken door bemiddeling van een van hun voornaamste contactpersonen in het nationaal-socialistische kamp: kapitein Hermann Goering.

'De ambassadeur kan u geen interview voor publikatie toestaan, maar over enkele seconden zal hij u persoonlijk zijn redenen daarvoor komen toelichten,' kreeg Bella te horen terwijl men haar een van de salons van de nabij de Brandenburger Poort gelegen Franse ambassade binnenliet. Even later ging de deur open en kwam François-Poncet zelf binnen, snel en met soepele tred: de jongste gezant in de

diplomatieke dienst van zijn land. Hij trok zijn wenkbrauwen op, hield zijn hoofd wat scheef, en herkende haar meteen.

'Wij hebben elkaar al eens ontmoet,' zei hij. 'Ik moet u nog bedanken – u was de enige vrouw die me welkom heette. Vast en zeker een goed voorteken.'

Maar dat hij haar geen interview kon geven, bleek jammer genoeg waar.

'Je ne peux malheureusement rien vous dire!' Rien. Il est trop tôt pour publier quelque chose. Trop tôt!' Hij schakelde over op een Duits dat zo vlekkeloos was als gepolijst staal. 'Het is nog veel te vroeg om iets van betekenis te kunnen zeggen. En ook zou het op dit moment onverstandig zijn.'

Ze zag dat hij, zelf een voormalig journalist, de macht van de pers begreep. Welnu, zei ze, met welke gevoelens begon hij dan aan zijn missie hier in Duitsland?

'Ik vind het... ik vind het zeer interessant, werkelijk zeer in-te-res-sant...'

Een eminentie in veldgrijs

De discrete en charmante Bella werd overal uitgenodigd en had al spoedig een kring van bewonderaars. De voornaamste van hen was generaal Kurt von Schleicher, de chef van het Politieke bureau van het leger. Von Schleicher was een generaal met politieke talenten, maar in de allereerste plaats was hij een officier die in het leger de waarborg voor Duitslands binnenlandse rust zag. Tijdens de warme najaarsdagen die op de oorlog volgden, en terwijl Duitslands legers naar huis terugmarcheerden, was het kapitein Kurt von Schleicher geweest die Duitslands eerste president had weten te overreden het leger als de beschermer van de staat tegen de revolutionaire arbeiders- en soldatenraden te erkennen. In 1920, toen eenheden van de Volksmarine-divisie de Rijkskanselarij omsingeld en de president en diens kabinet gegijzeld hadden, had von Schleicher er regeringstroepen op afgestuurd om de muiterij te onderdrukken. Toen de jonge republiek organisaties van oud-strijders had gevraagd communistische opstanden in Bremen, Berlijn en München neer te slaan, behoorde von Schleicher tot degenen die het publiek misleidden door het te doen geloven dat deze 'comités van waakzaamheid' op eigen houtje hadden gehandeld. Toen Polen Opper-Silezië, Litouwen en de Oekraïne aanviel, stuurde von Schleicher een verdedigingsmacht, vermomd als landarbeiders, naar de grote landgoederen langs Duitslands oostgrens om die tegen een mogelijke inval te beschermen. In 1923, toen Hitlers *Putsch* in Beieren en Franse gewelddaden in het Rijnland de regering ertoe brachten de noodtoestand af te kondigen, was het luitenant-

kolonel Kurt von Schleicher die tijdelijk de macht van de regering overnam, de orde herstelde en de hongerenden van voedsel voorzag. Later, toen Duitsland en de Sovjetunie in onderling overleg een aantal schijnondernemingen oprichtten om als dekmantel voor gecombineerde Russisch-Duitse tankmanoeuvres te dienen, was Kurt von Schleicher een van de militairen die, als zakenlieden vermomd, voor dat doel naar Rusland reisden. Als dank voor de door hem bewezen diensten werd von Schleicher tot hoofd van het Politieke bureau van het leger gemaakt. Hij woonde kabinetszittingen bij, en schreef de teksten voor de toespraken die de minister van Defensie hield. 'Mijn kardinaal in de politiek,' noemde deze minister hem. Hoewel hij bij het gewone volk nagenoeg onbekend was en zelf geen electoraal ambt uitoefende, was de inmiddels tot generaal bevorderde Kurt von Schleicher een van de machtigste figuren in de Duitse politiek.

Von Schleicher koesterde een visionair denkbeeld. Hij droomde van een bondgenootschap tussen arbeiders en militairen, dat in het kapitalistische Duitsland zou bereiken wat de Russische revolutie in de Sovjetunie niet was gelukt: het inluiden van een nieuw tijdperk dat zowel op vooruitgang als op traditie gebaseerd zou zijn. Vanuit zijn gunstige positie in het ministerie van Defensie beeldde von Schleicher zich in dat hij Hitler naar zijn hand zou kunnen zetten. Hij zou de partij van haar ongebreidelde dynamiek beroven door Hitler een kabinetszetel aan te bieden. Sloeg Hitler die af, dan zou von Schleicher Hitlers luitenants het hof maken en zodoende een scheuring in de partij teweegbrengen. Hitler zou zijn beweging verliezen, de massa's zouden zich achter de republiek scharen, en met dat onophoudelijke obstructie voeren van de partij zou het ook afgelopen zijn.

'Een interessante man met een opmerkelijk spraakvermogen,' tekende von Schleicher na zijn eerste ontmoeting met Hitler aan. 'In zijn plannen beklimt hij de hoogste berg-

toppen. Het is slechts zaak hem door middel van feiten weer met beide benen op de grond te doen terugkeren.'

'De veldgrijze eminentie,' noemden de buitenlandse diplomaten von Schleicher, en het was een feit dat er nauwelijks een conversatie in de Wilhelmstrasse kon worden gevoerd of von Schleicher was er binnen enkele uren van op de hoogte. Hij had persoonlijke vrienden in elk ministerie, en ook Bella verschafte hem dikwijls informatie. Voor haar was hij Kurt met de diepe, zoetgevooisde stem, Kurt met de welluidende lach. In uniform was hij een opvallende verschijning: kaarsrecht en ontspannen tegelijk. Zijn scheve glimlach onthulde een aantal parelwitte tanden. Met zijn fraaigevormde handen en zijn bleke gezicht was hij onweerstaanbaar aantrekkelijk voor vrouwen, en Bella's hart kromp even ineen toen hij met een veel jongere vrouw trouwde. Dat Kurt tot over zijn oren verliefd op de lieftallige Elisabeth was, kon Bella wel zien. Toen het orkestje tijdens een soiree op de Franse ambassade een dansnummer inzette, vroeg Kurt aan François-Poncet hem voor een paar minuten te willen excuseren. 'Ik wil even met mijn vrouw dansen,' zei hij, "en daarna keren we weer terug tot de vulgaire politiek.'

Hij danste die avond zo voortreffelijk dat François-Poncet de anderen na afloop voorging in een klaterend applaus. De tweede dans bewaarde Kurt voor Bella.

Sociaal gezien kende Kurt zo'n beetje iedereen. Zijn 'bieravonden' in de Alsenstrasse werden bijgewoond door bankiers, journalisten en acteurs. Kurt wist met mensen om te gaan, en hoewel hij zich met vreemden minder op zijn gemak leek te voelen, was hij onder vrienden welbespraakt en, wat voor een man van zijn positie hoogst ongebruikelijk was, een aandachtig toehoorder. Hij was vooral dik bevriend met luitenant-kolonel Oskar von Hindenburg, de zoon en privé-secretaris van de president, en het was door hun invloed dat de rechtschapen katholiek Heinrich Brü-

ning in 1930 tot rijkskanselier werd benoemd.

Brüning, een bescheiden en gereserveerde man met het beschaafde uiterlijk van een intellectueel, verwierf zich op slag Bella's respect toen hij bekendmaakte dat hij in zijn kleine, twee kamers tellende pension in een katholieke retraite in Berlijn zou blijven wonen. In het grote driemanschap was Brüning de ethische bestuurder met de vooruitziende blik, von Hindenburg het symbool van het gezag, en von Schleicher de manipulator achter de schermen. Het probleem was dat, om te verhinderen dat de nationaal-socialisten aan de macht zouden komen, Duitsland het niet langer riskeren kon zijn rijkskanseliers te kiezen. In plaats daarvan werden ze door von Hindenburg benoemd krachtens volmachten die de grondwet hem voor noodsituaties verleende. De nieuwe rijkskanselier behoefde zich alleen maar de steun van de Rijksdag te verwerven en het vertrouwen van de president te blijven behouden. Dit nu hoopte Brüning te bereiken door een meesterzet op het gebied van de buitenlandse politiek te doen.

Hij had in Zwitserland een bijeenkomst met vertegenwoordigers van de Verenigde Staten, Engeland en Italië. Niet aanwezig was de vertegenwoordiger van Frankrijk, premier André Tardieu, die het druk had met verkiezingen in eigen land, maar beloofde te zullen terugkeren als de anderen tot een voorlopige overeenkomst wisten te komen. Brünings missie was een verzoek om de diensttijd in het Duitse leger van twaalf tot vijf jaar te mogen verminderen. Hij had een grotere reserve van getraind militiepersoneel nodig, zei hij, om de republiek tegen nationaal-socialistisch en communistisch geweld te kunnen beschermen. Zijn toehoorders waren onder de indruk van de bescheidenheid van zijn voorstel en telegrafeerden Tardieu met het verzoek terug te keren, maar de Franse eerste minister antwoordde dat hij te ziek was om te komen. Bijgevolg kwam er geen overeenkomst tot stand en zag Brüning zich genoodzaakt

met lege handen naar huis terug te keren, waarop hij zijn ontslag nam.

Kurt von Schleicher had Brünings val bekokstoofd, daarbij geholpen door François-Poncet. Tijdens een diner op de Franse ambassade had von Schleicher langs zijn neus weg gezegd dat Duitsland spoedig een rijkskanselier zou hebben die de Franse belangen gunstiger gezind was, en daarop telegrafeerde François-Poncet onmiddellijk naar Tardieu dat hij niet naar Zwitserland terug moest gaan. Heel Berlijn gonsde van de geruchten over hoezeer François-Poncet zich over Brünings val verkneukelde. De Franse ambassadeur kwam uit een star antiklerikale familie, en hij beschouwde Brüning als een sluwe katholiek en een stiekeme chauvinist. Hoe het ook zij, Duitslands republikeinse instellingen zouden Frankrijk een zorg zijn, tenminste, zo dacht de Franse ambassadeur er toen nog over.

De volgende rijkskanselier die von Schleicher en von Hindenburg uitkozen was Franz von Papen, een oude vriend van hen, en iemand die nauwe banden met de Franse industrie had. Het was een verbijsterende keuze. Von Papen, een elegante voormalige cavalerieofficier die zich nog steeds in kostuums van militaire snit kleedde, was in politiek opzicht een nul, die het op eigen kracht nooit verder had weten te brengen dan een zetel in de Pruisische Landdag. Hij was fel antidemocratisch, en het enige waarin hij zich ooit onderscheiden had was de ruitersport: in 1911 had hij daarin een medaille voor zijn land in de wacht gesleept. Hij mocht dan moed en inzicht tonen in de steeplechase, wanneer hij met politieke hindernissen geconfronteerd werd bleek hij totaal geen oordeelsvermogen te bezitten. Von Hindenburg en von Schleicher hadden een diamant door een imitatie van geslepen glas vervangen.

Er deed een populair grapje de ronde over hoe von Papen zich eens de weg versperd zag door een portier, toen hij het Rijksdaggebouw binnen wilde gaan.

'Maar ik ben de kanselier,' protesteerde von Papen.

'Dat kan iedere zwendelaar wel beweren,' antwoordde de portier.

Bella vond von Papen een windbuil en diens vrouw een van de meest onelegante dames van Berlijn. Frau von Papen droeg altijd dezelfde zwarte japon, die zo verschoten was dat hij inmiddels bijna groen was geworden. Het echtpaar had twee nietszeggende dochters en een zoon. 'Een gezin dat onooglijk genoeg is om het ver te kunnen schoppen,' schreef Bella in haar dagboek.

Of de Franse ambassadeur werkelijk zo verheugd was over de vervanging van de resolute antifascist Brüning door de bemoeizieke von Papen, kon Bella niet vaststellen. Diplomaten van het soort van François-Poncet droegen maskers van ijzige zelfbeheersing. Eind juni van dat jaar woonden hij en de vorstelijke Jacqueline Bella's feestje op de plezierboot *Juvena* bij. Bella's 'thé-dansant op de Wannsee' was een liefdadigheidsfeestje ten bate van behoeftige Berlijnse kinderen. Elk van de gasten betaalde vijf dollar, en de badpakkenfabriek 'Juvena' droeg nog eens 2500 dollar bij voor het huren van een aantal modellen met mooie benen om de nieuwste mode op het gebied van zwemkleding te tonen. Het ensemble 'De witte raven' speelde, de 'Bruidsjonkers' brachten de nodige liedjes ten gehore en François-Poncet, gekleed in een zwarte jas en met een slappe vilthoed op, zat met zijn vrouw aan dek terwijl de *Juvena* langzaam de Havel opstoomde. Hoewel Bella die middag een zomerse verkoudheid voelde opkomen, trotseerde ze de wind en bleef ze met de Franse ambassadeur en zijn vrouw aan dek zitten.

De Franse ambassadeur was een van de fascinerendste figuren in haar diplomatieke volière, en telkens wanneer ze de kans daartoe kreeg nam ze de gelegenheid te baat om hem te bestuderen. Professor François-Poncet was een raadsel. Niettegenstaande de monocle die hij zo hooghartig in zijn

oog geklemd hield was hij wel degelijk hartstochtelijk, maar nooit gaf hij meer prijs dan hij verkoos. In zijn buitenhuis aan de Wannsee, waar zwarte zwanen hun sierlijke banen trokken door het heldere water van het meer, kon hij impulsief alles waar hij mee bezig was laten liggen om met zijn vier zoontjes treintje te gaan spelen. Hij beschikte over een levendige intelligentie en een onuitputtelijke voorraad argumenten over ieder denkbaar onderwerp. Hij was een van de vaardigste causeurs die Berlijn telde, en zijn cynische kwinkslagen werden overal naverteld. Maar die dag aan boord van de stoomboot *Juvena* hield de Franse ambassadeur, mocht hij al aan de wenselijkheid van Brünings val hebben getwijfeld, zulke gevoelens verborgen achter een ondoorgrondelijk masker.

Bella's kou werd erger, en haar dokter ried haar een kuur in het Zuidduitse Bad Reichenhau aan. Toen haar gezondheid weer wat opknapte maakte ze van haar herstel meteen maar een vakantie, en tijdens wandelingen vanuit Pension Burkner koesterde ze zich in de warmte en de geur van de met dennen begroeide hellingen. Maar zelfs hier, ver van Berlijn en de als kalkoense hanen door de foyer van Hotel Kaiserhof stappende bruinhemden vandaan, kon ze de Duitse politiek niet ontvluchten. Militaire kopstukken en prominente figuren van de zware industrie en het bankwezen stopten in de badplaats op weg naar besprekingen met Hitler in Berchtesgaden, en op een middag hielden honderden bruinhemden een grote parade door het slaperige plaatsje; ten slotte kon Bella het gestamp van hun laarzen op de keien niet meer verdragen, en kwam haar koorts terug.

Weer terug in Berlijn nam ze Louis Ullstein terzijde en vertelde hem van de verlammende kracht die er van die marcherende mannen uitging, maar de gezette uitgever lachte slechts om haar voorgevoelens. 'Je begint spoken te zien, Bella. Je zou eens iets aan die zenuwen van je moeten doen.'

Tijdens haar afwezigheid hadden von Papen en zijn con-

servatieve financiers de regering van Pruisen ten val gebracht. Met geweren en handgranaten bewapende legerofficieren hadden het Berlijnse hoofdbureau van politie aan de Alexanderplatz bezet, en de hoofdcommissaris en plaatsvervangend hoofdcommissaris gearresteerd. De liberale ministers van Pruisen waren allemaal op staande voet ontslagen, en er was een speciaal decreet uitgevaardigd waarin Franz von Papen tot 'nationaal gevolmachtigde' van Pruisen werd uitgeroepen. Van de ene dag op de andere had de Rijksregering Duitslands meest liberale deelstaat verzwolgen. De laatste grote steunpilaar van de republiek was weggevallen.

Bella was dan ook allesbehalve verheugd toen ze 'Fränzchen' in september tijdens een van haar modeshows op de renbaan tegenkwam. Ze zat op de tribune met Kurt von Schleicher te praten en had hem er bijna toe weten te bewegen voor een foto te poseren, toen von Papen ten tonele verscheen en lenig over de balustrade wipte om zich bij hen te voegen.

'Hè toe! Laat mij ook op deze foto,' sliste hij.

Bella had hem wel kunnen slaan voor zijn brutaliteit. Er gingen geruchten dat hij en von Schleicher op slechte voet met elkaar stonden. Ze kon niets anders doen dan haar dochter, Gonny, met een hulpeloos gebaar beduiden dat ze de foto maar moest nemen.

Op 2 december 1932 ontsloeg von Hindenburg von Papen en benoemde Kurt von Schleicher tot rijkskanselier.

'Er liggen gevaarlijke tijden voor ons, Bella,' waarschuwde Kurt von Schleicher haar. 'Ik moet me nu op mijn trouwe vrienden kunnen verlaten als nooit tevoren – dus vergeet niet me alles te komen vertellen wat je hoort. Op dezelfde tijd als anders, dus tussen twaalf en één.' De generaal was in afmattende onderhandelingen gewikkeld met dissidenten in Hitlers partij, en tegelijkertijd moest hij op zijn hoede zijn

voor de intriges van de onttroonde von Papen. De generaal die eerst aan de touwtjes getrokken had, bevond zich nu zelf op het politieke slappe koord. Een eind maken aan de politieke loopbaan van een ander was één ding, maar te verhinderen dat dit ook met jezelf gebeurde was iets heel anders.

Eens ging Bella hem een boeket lelietjes brengen, maar Kurt was bezet, en dus liet ze de bloemen maar bij een assistent van hem achter.

'Hoe weet u dat dit zijn favoriete bloemen zijn?' vroeg de assistent.

'Het zal liefde zijn, denk ik,' schertste Bella op de manier van een echte Berlijnse.

Die avond stuurde Kurt haar een briefje: 'Dat was lief van je. Kom nog eens langs.'

Maar ze kreeg hem niet meer te zien tot het begin van het operetteseizoen, omstreeks Kerstmis. Haar loge grensde aan de zijne; hij boog zich over de afscheiding en nodigde haar uit voor het kerstdiner. Hij zag er bleek en vermoeid uit.

Het diner was in besloten kring en de gesprekken gingen uitsluitend over politiek. Ze wachtte haar kans af om een onderhoud ter sprake te brengen dat ze met Karl von Wiegand, de verslaggever van het Hearst-concern in Europa had gehad. Von Wiegand, een luchtvaartenthousiast, was onlangs met de *Graf Zeppelin* in Europa gearriveerd. Bella had hem tijdens een partijtje op de Egyptische ambassade ontmoet.

'En nu,' had ze gezegd, 'moet u me toch eens vertellen wanneer de nazi's de macht zullen grijpen?'

Von Wiegand leek een beetje van zijn stuk gebracht door haar directe benadering. In 1921 had hij Hitler voor het eerst geïnterviewd, en hij had destijds voorspeld dat de man op een dag nog eens triomfen zou vieren.

'Het zal nu niet lang meer duren,' had hij geantwoord.

Die avond vertelde ze Kurt wat von Wiegand voorspeld had.

'Jullie journalisten zijn allemaal hetzelfde,' diende de generaal haar van repliek. 'Jullie verdienen je geld door van pessimisme een beroep te maken.'

'Dit is niet zomaar von Wiegands kijk op de zaak, of die van mij alleen,' wierp Bella tegen.

'Ik denk wel dat ik ze tegen kan houden.'

'Ja, zolang de oude heer achter je staat,' zei Bella, daarmee op von Hindenburg doelend.

Wat later, toen ze alleen waren, vertelde Kurt haar van zijn plannen om dissidente leiders uit Hitlers partij weg te lokken en ze in zijn kabinet op te nemen.

En hoe staat het met de oorlog die de partij tegen de kerk en de joden voert, wilde Bella weten.

'Je zou me toch beter moeten kennen, Bella. Dat alles komt totaal te vervallen. Vroeg of laat zou ik graag je vriend Brüning terug willen hebben.'

De kerstperiode was in Berlijn altijd een bijzonder feestelijke tijd van het jaar. Op de eerste zaterdag van december werd het balseizoen geopend, en afgezien van de opera en de kerstdagen zelf waren daar nog von Hindenburgs nieuwjaarsreceptie voor het corps diplomatique, de galavoorstelling van de *Winterhilfe* en, op de laatste zaterdag van januari, het belangrijkste liefdadigheidsevenement van het seizoen: het jaarlijkse persbal, de avond waarop de Duitse society zich liet bewonderen. Er werden dat jaar een kleine vijfduizend uitnodigingen verzonden aan hoge regeringsfunctionarissen, leden van de generale staf, rectors van universiteiten, afgevaardigden voor de Rijksdag, schrijvers, journalisten, sterren van toneel, witte doek, cabaret en revue, kortom, aan iedereen die in Duitsland iets te betekenen had. Tegen een uur of negen op de avond van de 28ste januari stond er een lange rij auto's voor de helderverlichte feest-

zalen van het Main Restaurant in de 'Zoologischer Garten'. De mannen waren in smoking en de vrouwen droegen Parijse creaties in pasteltinten. Monocles glinsterden, gezichten straalden optimisme en gelukwensen uit, eerbiedwaardige grijze hoofden knikten en lachten. De ambassadeurs van Engeland, Frankrijk en de Sovjetunie arriveerden, evenals de uilachtige Duitse minister van Buitenlandse Zaken, baron von Neurath; verder de kolossale burgemeester van Berlijn, dr. Sahm, de tenniskampioen Daniel Prenn, en het korte, gezette figuur van ster-vliegenier Ernst Udet, met zijn *Pour le mérite* aan een lint om de hals. De buitenlandse pers werd vertegenwoordigd door haar doyen, Edgar Ansel Mowrer, en zijn lieftallige vrouw Lilian. Hun namen, en die van honderden anderen, werden opgetekend in de 'Almanak' van het bal.

Tegen middernacht leek het alsof er geen enkele gast meer bij kon worden geperst in de zeven gigantische feestzalen, maar nog altijd kwamen er auto's voorrijden om bijvoorbeeld het zoveelste sterretje in kwikzilverkleurige avondjapon af te leveren. Omstreeks middernacht had het bal een uitgesproken artistiek tintje gekregen met de komst van Max Reinhardt, Erich Kästner, Carl Zuckmayer, Wilhelm Furtwängler en Arnold Schönberg. De vestiaires puilden uit van de kledingstukken, en in de feestzalen stroomde de champagne als water. In iedere hoek was er wel een orkestje dat een tango of een wals inzette, en voortdurend drongen er meer mensen naar voren om zich een plaatsje te veroveren in de officiële promenade tussen de rijen tafeltjes door, voetje voor voetje voortschuifelend langs de loges die voor de kopstukken van de regering en Berlijns grootste zakenconcerns waren gereserveerd. In de Ullstein-loge zaten Erich Maria Remarque en de romanschrijfster Vicki Baum, die al enkele bestsellers op haar naam had staan.

Bella was natuurlijk present om dit evenement voor haar krant te verslaan. De volgende dag zouden haar lezers willen

weten wie er wat tegen wie had gezegd. Ze zag er buitengewoon 'gala' uit in een nieuwe Parijse avondjapon van lichtroze fluweel met een lange, met chinchilla afgezette sleep. Pasteltinten overheersten dit jaar, merkte ze afwezig op, voornamelijk schakeringen van roze, lichtblauw en lila. Inwendig was ze een en al ongerustheid. Die ochtend nog had Kurt tegen haar gezegd: 'Maak je toch niet zoveel zorgen, mijn beste Bella. Ik zie je vanavond op het persbal, en kom naar de Ullstein-loge voor de tweede dans; die is voor jou.' Maar nu was Kurt nergens te zien. De grote, voor de rijkskanseliers en zijn ministers gereserveerde loge in het midden was leeg. Kurt was weg, uit zijn ambt gezet na maar zevenenvijftig dagen!

De orkestjes speelden door, en de in zwart en pasteltinten geklede menigte bleef aangroeien. De trappen vulden zich met ongenode gasten in avondkleding. Het gelach nam oorverdovende proporties aan en de kroonluchters flonkerden als luchtspiegelingen. Het bal zou nog doorgaan tot lang na zonsopgang, en de meesten van de midwinter-feestgangers zouden de volgende dag in bed doorbrengen.

Later zou bij Ullstein een verhaal de ronde doen over een redacteur die het bal al vroeg verlaten had omdat hij zich koortsig voelde. Zijn vrouw had hem in bed gestopt, en hij had de klok rond geslapen. Toen hij maandagochtend wakker werd draaide hij zich op zijn zij en vroeg zijn vrouw, die de ochtendbladen al had doorgenomen, of er nog iets was gebeurd.

'Och nee, niet veel,' antwoordde zijn vrouw laconiek. 'Alleen maar dat ze Hitler tot rijkskanselier hebben benoemd.'

Hitlers jeugdleider, Baldur von Schirach, bevond zich die maandag 30 januari 1933 en route. Hij en zijn vrienden waren op weg naar een partijbijeenkomst. Ze reisden in von Schirachs krachtige Mercedes, en hijzelf zat achter het stuur. Ze waren in *Räuberzivil*: witte overhemden onder

bruine windjacks. Het partijuniform was weer eens verboden, maar iedereen die de jongemannen in de grote Mercedes zag herkende hen als nazi's. Toen von Schirach voor een stoplicht stopte, salueerde een verkeersagent voor hem. De man moet niet goed snik zijn, dacht hij bij zichzelf.

Bij het volgende kruispunt salueerde er alweer een politieagent. Er was iets aan de hand. Ze scheurden naar het dichtstbijzijnde partijkantoor en hoorden daar het nieuws: Hitler was rijkskanselier geworden.

In Berlijn verdrongen de menigten zich in de straten tussen Hotel Kaiserhof en het presidentspaleis, waar Hitler een bespreking met von Hindenburg had. Kort na het middaguur kwam hij naar buiten. Zijn lijfwachten baanden een weg voor hem door de enthousiaste menigte, en hij verdween Hotel Kaiserhof in. Enkele minuten later stapte hij daar op de eerste verdieping uit de lift. 'Nu zijn we op weg!' riep hij zijn uitgelaten gevolg toe. Eindelijk was het hem gelukt! Von Hindenburg had hem tot kanselier benoemd, en von Papen was vice-kanselier. Zijn kabinet bestond grotendeels uit functionarissen die nog van de regeringen van von Papen en von Schleicher waren overgebleven. Iedereen verdrong zich om hem heen om te salueren en hem de hand te schudden. Zelfs de portiers en de kamermeisjes van het hotel drongen naar voren om hem te feliciteren. 'Nu hoef ik u voortaan tenminste niet meer edelachtbare Herr Geheimrat te noemen,' grapte Putzi Hanfstaengl toen het zijn beurt was.

Gezeten in haar two-seater die in een zijstraat geparkeerd stond, was Bella die avond een van de duizenden die er getuigen van waren hoe de nationaal-socialisten hun overwinning vierden. De SA-mannen* in hun bruine uniformen, de

* De mannen van de SA, ook wel 'stormtroepers' of 'bruinhemden' genoemd, vormden de oorspronkelijke, in 1921 opgerichte paramilitaire organisatie van de nazi's. De SS was een elite-garde binnen de SA, die zich van de rest onderscheidde door haar zwarte uniformen en binnen de partij een politietaak had.

zwartgeüniformeerde SS en de in veldgrijs gestoken veteranenorganisaties marcheerden door de Tiergarten naar de Brandenburger Poort, en vandaar in zuidelijke richting door de Wilhelmstrasse, langs de Britse ambassade en het paleis van justitie naar de Rijkskanselarij. Als een zegevierend leger staken ze de onzichtbare 'Bannmeile' over en marcheerden het regeringsdistrict binnen, terwijl hun muziekkorpsen 'Koning Frederik de Grote' en het 'Horst-Wessellied' schetterden en hun fakkels de Wilhelmstrasse omtoverden in een rivier van licht. Achter een gesloten raam in de plompe oude vleugel van de Rijkskanselarij stond de bejaarde von Hindenburg, in een vertrek dat eens aan Bismarck had toebehoord, en van tijd tot tijd maakte zijn hand wuivende gebaren op de maat van de woorden: 'Koning Frederik de Grote, gij zijt onze koning en onze held...' Toen de marcherenden op het bevel *'Augen rechts!'* voor hem salueerden stak de reus met het kortgeknipte witte haar in een gebaar van goedmoedige erkentelijkheid zijn hand op, en één keer kwam er even een pijnlijke trek op zijn gezicht toen het felle schijnsel van een schijnwerper over zijn verder onbewogen gezicht gleed.

Vijftig meter verderop kregen de marcherenden de figuur van Hitler in het oog, die in een open raam van de nieuwe vleugel van de Rijkskanselarij stond en wiens silhouet zich aftekende tegen het helderverlichte blauw van het achter hem liggende vertrek. Hij was in avondkleding, en in weerwil van de januari-vrieskou boog hij zich naar buiten in de avondlucht en groette zijn volgelingen met de bekende uitgestrekte arm. *'Die Strasse frei, die Reihen fest geschlossen,'* brulden ze, *'Hoch, Hoch, Ho-o-o-ch.'* De atmosfeer die avond herinnerde sommigen in Duitsland aan de eerste weken van de wereldoorlog.

'Lang leve de chef van de Luftwaffe!' schreeuwde een man die in een boom geklommen was, toen Goering aan Hitlers zijde verscheen. De menigte juichte en hief de rech-

terarm. Alleen die paar communisten onder hen lieten dit gebaar achterwege.

'Kijk!' schreeuwde iemand, 'de communisten zijn er ook.'

Ze werden die avond echter niet gemolesteerd. Dat zou later komen.

Bij Ullstein voorspelden de pessimisten de volgende dag dat Hitlers zege voor de firma Ullstein het einde betekende. De optimisten wierpen tegen dat Hitler als kanselier niet vaster in het zadel zat dan met von Papen en von Schleicher het geval was geweest. Per slot van rekening was zijn kabinet, op maar twee uitzonderingen na, nog steeds hetzelfde als dat van zijn beide voorgangers. Bovendien stond von Hindenburg afkeurend tegenover de 'Boheemse korporaal' die hem bij de presidentsverkiezingen van de vorige zomer had proberen te wippen, en wenste hij Hitler zelfs niet te ontvangen als von Papen er niet bij was. Hitler was ingekapseld, een stroman die al spoedig opgeofferd zou worden als de economische situatie in Duitsland niet verbeterde. En dan zou het met hem en zijn partij eens en voor altijd afgelopen zijn.

Putzi Hanfstaengl voelde zich vreemd onbewogen door de betogingen van de 30ste januari. Hij was natuurlijk blij met de overwinning, na de lange jaren van strijd en de talloze langs de weg doorgebrachte nachten, maar hij voelde dat de Führer de komende weken noch voor de buitenlandse pers, noch voor zijn perschef veel tijd zou hebben. Alle interviews die op de agenda stonden waren afgelast, en Putzi had het druk met opdringerige verslaggevers en vroegere vrienden die de kennismaking eensklaps wensten te hernieuwen. De bescheiden Putzi, die alleen maar ongematigde taal uitsloeg wanneer hij geprikkeld was, moest machteloos toezien hoe Hitler zich om raad tot Goering, Goebbels en Rosenberg wendde – de radicalen in de partij. Voor het ogenblik bleef het gevolg Hotel Kaiserhof als hoofdkwartier ge-

bruiken, in afwachting van de verbouwing van de nieuwe Rijkskanselarij, en het was in een van de roodgestoffeerde ontvangkamers van dit hotel dat Putzi iets opving over plannen om Rosenberg tot staatssecretaris van Buitenlandse Zaken te maken, als een eerste stap op de weg naar zijn benoeming tot minister van dat departement. Putzi had allang een grondige hekel aan Rosenberg vanwege zijn voortdurende gefluit, de ontstellend slechte smaak waarmee hij zich kleedde, en zijn ongrammaticale Duits. In paniek rende Putzi de straat over naar Buitenlandse Zaken en verzocht om een onderhoud met baron von Neurath. Hij moest alarm slaan! De president smeken tussenbeide te komen!

'Ik begrijp u niet, Herr Hanfstaengl,' zei de flegmatieke minister van Buitenlandse Zaken op ijzige toon met zijn zware Württembergse accent, 'bent u zelf niet een van de bekendste leden van de partij?'

'Zeker ben ik dat,' antwoordde Putzi, 'maar wanneer het om het welzijn van Duitsland gaat zijn er grenzen, en dit zal ik niet tolereren.'

Rosenbergs benoeming ging niet door.

Ook was het nog niet afgelopen met de verkiezingscampagnes, zoals hij had gehoopt. Hitler verlangde ernaar zijn nieuwe kracht op de proef te stellen, en schreef de zoveelste Rijksdagverkiezingen uit. Alweer zag Putzi zich genoodzaakt in vliegtuigen te zitten, dieselwalm in te ademen en zich bij slecht weer door elkaar te laten schudden. Op 27 februari was hij weer in Berlijn terug met een zware kou. Hij had vierentwintig uur gekregen om zich met behulp van aquaviet en hete limonade van zijn kou te bevrijden, in vertrekken die Goering hem ter beschikking had gesteld in zijn villa tegenover het Rijksdaggebouw. Putzi's koorts was op zijn hoogst toen in het aangrenzende vertrek de telefoon ging. Het was een van Hitlers adjudanten, die hem belde vanuit het huis van Goebbels: 'De Führer staat erop dat u vanavond hier komt. Hij wil dat u piano voor hem speelt.'

Dat zou niet gaan, snauwde Putzi. Hij was ziek en bezig met een kuur. Hij hing op en stapte weer in bed. Opnieuw ging de telefoon. Hij negeerde het, maar het toestel bleef bellen. Ditmaal was het Magda Goebbels. Hij bedierf haar hele feest, zei ze. Kon hij die kuur van hem niet uitstellen? Nee, dat kon hij niet, antwoordde hij vastberaden, en ditmaal liet hij de hoorn van de haak.

Toen hij andermaal in bed lag werd zijn slaap verstoord door een flakkerend schijnsel. Eerst dacht hij dat hij in de aangrenzende kamer het licht moest hebben aangelaten, maar het schijnsel was even onrustig als zijn slaap. Even later kwam de meid binnenstormen: 'Herr Doktor! Herr Doktor, de Rijksdag staat in brand!'

Meteen was hij zijn bed uit en tuurde door het raam naar het immense gebouw aan de overkant. Het was waar: het pompeuze, sombere Duitse parlementsgebouw brandde alsof daarbinnen vuurwerk werd afgestoken. Onmiddellijk belde Putzi Goebbels op: 'Ik moet Herr Hitler spreken.'

Goebbels stond erop de boodschap aan te nemen.

'Zeg hem dan maar dat de Rijksdag in brand staat.'

'Hanfstaengl, is dit soms weer een van je grappen?'

'Als jullie dat denken, kom dan maar hierheen en kijk zelf!' riep Putzi uit, en gooide de hoorn op de haak.

Goebbels belde meteen weer terug.

'Ik heb zojuist met de Führer gesproken,' zei hij, 'en hij wil weten wat er precies aan de hand is. Nou geen grapjes meer.'

'Ik zeg u: kom maar hierheen en overtuig u zelf of ik onzin praat of niet. Het hele gebouw staat in brand, en de brandweer is zojuist gearriveerd. En nu ga ik terug m'n bed in.'

Om 21.14 uur had een politieagent de brand gemeld. Tegen 21.42 uur was de toestand al zo erg dat er groot alarm was gegeven. Tom Delmer van het 'Vliegende Circus' was een van de eerste buitenlandse journalisten die Putzi die

avond opriep, en toen Delmer de plaats van de brand naderde kon hij al van verre een rosse gloed boven de Tiergarten zien. De Friedrich-Ebert-Strasse was aan de noordkant afgezet door een kordon politiemannen te paard, en de menigten werden teruggedrongen tot helemaal bij de Brandenburger Poort. Het massieve bouwwerk aan de Königsplatz was een van de opzichtigste voorbeelden van de bouwstijl van de economische bloeiperiode tussen 1871 en de wereldoorlog, maar die avond tekende alleen het kloeke silhouet van het gebouw zich majestueus tegen de achtergrond van de vlammen af die uit de grote centrale koepel naar buiten sloegen. Nooit was dat silhouet mooier geweest. Brandweerlieden op het dak schoven voetje voor voetje naar voren om goudachtig glinsterende stralen water op de koperkleurige spanten te richten die de enorme glazen koepel boven de hoofdvergaderzaal hadden gedragen. Alle brandweerauto's van de stad waren ter plekke om de felle uitslaande brand te bestrijden, en aan de noordkant lieten blusboten vanaf de Spree een gestadige stroom water neerdalen, die de toeschouwers uit de verschillende portalen van het gebouw weer naar buiten konden zien gutsen de avond in, waar de temperatuur onder nul was. Voorzichtig stapte Delmer over de tot armdikte opgezwollen brandslangen heen, en toonde zijn politiepasje aan een nabije politieagent.

'Een van de daders hebben ze al te pakken,' vertrouwde deze hem toe, 'een vent met alleen een broek aan. Zijn jas en overhemd schijnt hij gebruikt te hebben om de brand te stichten. Maar er moeten er nog méér daarbinnen zijn. Die zoeken ze nog.'

Op dat moment arriveerden Hitler en Goebbels, en Delmer stapte op hen af.

'Er wat op tegen als ik ook naar binnen ga?' vroeg Delmer aan een van de lijfwachten.

'Vlug dan,' luidde het antwoord.

Binnen stond Hermann Goering, minister van Binnen-

landse Zaken en hoofd van de Pruisische politie, de schade te inspecteren als een generaal die een slagveld overziet. Hij had een dure vicuñawollen overjas aan en zijn gezicht was rood van opwinding. Hij liet een afkeurende blik op Delmer vallen, maar liet zich vermurwen toen hij Hitler 'Goedenavond, Delmer' hoorde zeggen.

'Dit is zonder twijfel het werk van communisten, Herr Reichskanzler,' meldde Goering. 'Twintig minuten voordat de brand uitbrak hielden zich nog enige communistische afgevaardigden hier in de Rijksdag op. Een van de brandstichters hebben we kunnen arresteren.'

'Wie is het?' wilde Goebbels weten.

'Dat weten we nog niet,' zei Goering, en hij perste zijn lippen opeen tot een soort dunne haaiebek, toen de kleine Doktor hem aldus in de rede viel. 'Maar wees maar niet bang, Herr Doktor, we zullen het wel uit hem weten te krijgen.'

'Zijn de andere openbare gebouwen beveiligd?' vroeg Hitler.

'Ik heb alle mogelijke voorzorgsmaatregelen getroffen,' zei Goering. 'Ik heb alle politie-eenheden opgeroepen. Alle openbare gebouwen worden bewaakt. We zijn op alles voorbereid.'

Behoedzaam tussen het bluswater en het puin door stappend maakte het gezelschap een rondgang door het gebouw. Brandweerlieden holden voorbij om de brand in de hoofdvergaderzaal te bestrijden. Een van de zware deuren ging even open, zodat ze een blik naar binnen konden werpen in de oven van brandende banken en katheders.

Goering plukte een lapje stof van een halfverkoold gordijn. 'Hier kunt u zelf zien hoe ze de brand gesticht hebben, Herr Reichskanzler. Ze hebben in benzine gedrenkte lappen over het meubilair gehangen en die aangestoken.'

'God geve dat dit inderdaad het werk van de communisten is geweest,' riep Hitler uit. 'Mijne heren, u bent getuige

van het begin van een groots nieuw tijdperk in de Duitse geschiedenis. Deze brand is het begin. Ziet u dit gebouw? Ziet u hoe het in brand staat? Als de communisten in Europa de macht in handen kregen zou het nog geen twee maanden duren of het hele continent zou in brand staan, precies zoals dit gebouw hier.'

Ze gingen naar de eerste verdieping en kwamen daar vicekanselier von Papen tegen, die een eigen inspectie uitvoerde. Herr von Papen had met president von Hindenburg zitten dineren, toen hij van de brandstichting had gehoord.

'Dit is een communistische misdaad tegen de nieuwe regering!' riep Goering von Papen toe.

Resoluut schudde Hitler von Papen de hand. 'Dit is een teken Gods, Herr Vizekanzler! Als deze brand, zoals ik geloof, het werk van communisten is, dan moeten we dat moorddadige ongedierte met ijzeren vuist uitroeien!'

Zachtjes trok Herr von Papen zijn hand uit Hitlers greep los. Zoals gewoonlijk was hij onberispelijk en naar de Engelse mode gekleed: een grijze tweedjas van voortreffelijke snit met daaronder een donker kostuum, en een zwart-met-witte zijden sjaal. In zijn ene gehandschoende hand hield hij een zwarte slappe vilthoed en zijn eeuwige wandelstok, schuin naar achteren gestoken als een sabel. Hitler daarentegen had zoals gewoonlijk een verschoten regenjas aan, en een zwartfluwelen hoed op het hoofd.

'Uh... o juist, ja,' antwoordde von Papen, en haastig stapte hij op een ander onderwerp over. 'Ik heb begrepen dat de gobelins aan de brand ontsnapt zijn, en dat de bibliotheek godzijdank ook geen schade heeft opgelopen.'

'We wilden net besluiten welke verdere maatregelen er genomen dienen te worden,' zei Hitler. 'Wilt u zich niet bij ons voegen?'

'Dank u zeer, Herr Reichskanzler, werkelijk buitengewoon vriendelijk van u. Maar ik geloof dat ik eerst maar eens verslag moest gaan uitbrengen aan de veldmaarschalk.'

De subtiele terechtwijzing ontging Hitler volkomen.

Toen von Papen weg was trok het gezelschap zich in Goerings kantoren in het Rijksdaggebouw terug om te besluiten wat er diende te worden gedaan. Daar voegde zich Goerings jeugdige chef van de politieke politie, Rudolf Diels, bij hen. Hij was zojuist teruggekeerd van de voorlopige ondervraging van de brandstichter in een arrestantenlokaal bij de Brandenburger Poort. De brandstichter, was Diels te weten gekomen, was een rondzwervende Nederlandse stukadoor, een zekere Marinus van der Lubbe, die in heel behoorlijk Duits had beweerd dat hij het geheel alleen had gedaan. Van der Lubbe had gehoopt dat de brand anderen tot verzet zou aanmoedigen. Hij ontkende dat hij deel uitmaakte van enig komplot of samenzwering. Maar Diels wist dat zijn rapport gezien de sfeer van achterdocht en verontwaardiging die er die avond heerste toch niet zou worden geloofd, en dus hield hij het voor zich. Goering was in een heroïsche stemming. Hitler was beurtelings stil en strijdlustig, en ging het ene ogenblik tekeer tegen de communistische *Untermenschen* die een 'Duits monument' in brand hadden gestoken, om het volgende in een diep zwijgen te vervallen. Met uitzondering van Diels geloofden ze allemaal dat een linkse opstand ophanden was, en Hitler eiste dat alle communistische afgevaardigden van de Rijksdag gearresteerd en aan lantaarnpalen opgehangen zouden worden.

Goering wendde zich tot Diels en gaf bevelen om de politie in staat van paraatheid te brengen, het gebruik van vuurwapens niet te schuwen en massale arrestaties van communisten en sociaal-democraten te verrichten. Haastig krabbelde Diels Goerings instructies op wat stukjes papier. Later zou hij er zich zorgen over maken dat hij ze niet allemaal had kunnen noteren. Diels, die van huis uit advocaat was, was niet gewend met mannen te moeten samenwerken die zo weinig benul hadden van de legale middelen die hun

ambt met zich meebracht. Hij bevond zich die avond in een moeilijke positie. Velen van zijn collega's beschouwden hem als een verrader, een sociaal-democraat die naar de nazi's was overgelopen. Diels, die een goede opleiding had genoten en bestuurlijke gaven bezat, was in het liberale Pruisische klimaat snel opgeklommen, en ten slotte specialist geworden in communistische aangelegenheden. Die avond kreeg hij niet alleen opdracht arrestatiebevelen tegen bekende communisten uit te vaardigen, maar ook tegen mannen onder wie hij eens had gediend. Zoals hij later toegaf had hij zijn ontslag kunnen nemen, maar besloten aan te blijven, aangetrokken door de vooruitzichten van invloed en macht die hij bespeurde. Hij behoorde tot een nieuw slag functionarissen dat men de wat synthetische naam 'opportunisten' placht te geven. Tot ieders verbazing bleken deze opportunisten in overvloed voorhanden, en deden ze hun werk jammer genoeg ook buitengewoon bekwaam. Zonder hun hulp zouden Duitslands nieuwe leiders zich in het oerwoud van bureaucratische tradities al even verloren hebben gevoeld als immigranten die voor het eerst voet in de Nieuwe Wereld zetten.

Dikke zwarte rookwolken hingen boven de roerloze bomen van de Tiergarten toen Martin Sommerfeldt, Goerings perssecretaris, het Rijksdaggebouw binnenging. Sommerfeldt was een Berlijnse journalist, die Goerings aandacht had getrokken door een karakterschets die hij had geschreven, getiteld 'Goering: wat wil hij?' Nu trof Sommerfeldt zijn chef in een van de foyers aan, omringd door functionarissen van politie en brandweer. Wat opzij van hen stond Rudolf Diels, met zijn gebruikelijke sardonische gelaatsuitdrukking.

Op kalme toon gelastte Goering Sommerfeldt met de nodige functionarissen te gaan praten, en dan een officiële verklaring op te stellen.

De feiten, voor zover Sommerfeldt die kon vaststellen,

waren simpel genoeg. Een theologiestudent die op weg naar huis was had een geluid van brekend glas gehoord en een gedaante het Rijksdaggebouw zien binnendringen door een gebroken raam. De student had een politieagent die in de buurt was gewaarschuwd, en op dat tijdstip waren de eerste vlammen al te zien geweest. Binnen een half uur waren de brandweereenheden gearriveerd en had men in de senaatszaal een potig gebouwde jongeman met ontbloot bovenlijf in de kraag gevat, die de restanten van wel vijftig kilo brandbaar materiaal bij zich had. Diels vertelde Sommerfeldt dat hij vermoedde dat de communisten achter de brand staken, maar legde er de nadruk op dat de brandstichter nog steeds ondervraagd werd.

Het communiqué dat Sommerfeldt later op de avond aan Goering overhandigde telde nauwelijks meer dan twintig regels. Snel liet Goering zijn ogen over Sommerfeldts tekst glijden, om vervolgens met zijn vuist op tafel te slaan en te schreeuwen: 'Dit is een hoop gezwets!' Hij wenste geen politierapport, maar een politiek communiqué dat kon wedijveren met de sensationele bulletins die Goebbels uitgaf. Hij greep een enorm potlood en verhoogde Sommerfeldts schatting van het brandbare materiaal dat de brandstichter bij zich had gehad van vijftig kilo naar vijfhonderd.

Onmogelijk, zei Sommerfeldt naar adem snakkend. Eén enkele man kan met geen mogelijkheid...

'Níéts is onmogelijk,' riep Goering. 'Eén man? Het was niet één man, het waren er twíntig! Snap je het dan niet, kerel? Het was de commune. De brand is het sein voor een communistische opstand! De crisis is begonnen! Ze hebben toegeslagen!'

In Sommerfeldts tegenwoordigheid dicteerde Goering een nieuwe versie van de brandstichting, waarin hij die beschreef als het sein voor een communistische opstand in Duitsland. Hij vermenigvuldigde alle door Sommerfeldt genoemde aantallen met tien. De sceptische Sommerfeldt ver-

zocht Goering daarop zijn persoonlijke initialen onder het communiqué te zetten.

'Waar ging de ouwe heer zo over tekeer?' wilde Diels weten toen Sommerfeldt uit Goerings kantoor kwam. Sommerfeldt overhandigde Diels het blaadje papier. Snel nam Diels de tekst boven Goerings bovenmaatse paraaf 'G' door, en floot toen zachtjes tussen zijn tanden.

'Dit heb jíj zeker niet geschreven...'

'Er is maar één woord van mij bij,' antwoordde Sommerfeldt. 'Het woordje "en".'

Rudolf Diels

Rudolf Diels was in 1900 als zoon van een vooraanstaand grootgrondbezitter geboren en had, na het gymnasium in Wiesbaden te hebben doorlopen, medicijnen en rechten gestudeerd aan de universiteiten van Giessen en Marburg. Hij had een fenomenale botanische kennis, en als jongeman was hij voorzitter geweest van een nationale vereniging van amateur-botanici. Uitzonderlijk intelligent als hij was, had Diels tijdens zijn studietijd in Marburg de boeken dikwijls laten liggen om deel te nemen aan marathondrinkgelagen met zijn corpsbroeders van de duelleervereniging 'Rhenania-Strassburg'. Dat hij een nihilist was, viel duidelijk te zien aan de bleke littekens van talrijke sabelhouwen waarmee zijn wangen overdekt waren.

Op zijn twintigste slaagde hij summa cum laude voor het staatsexamen rechten, en na een reeks aanstellingen in de provincie kwam hij in 1930 bij het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken terecht als specialist inzake communistische aangelegenheden. Zijn rivalen fluisterden dat hij deze aanstelling aan connecties uit zijn studententijd te danken had, maar velen van zijn corpsbroeders keerden hem de rug toe, juist omdat hij een post in de liberale regering van Pruisen had geaccepteerd. Met zijn geschonden schoonheid oefende Diels een fatale aantrekkingskracht op vrouwen uit, en door zijn roekeloze, sardonische geestigheden was hij in Berlijn een veelgevraagde salongast. Zijn jonge vrouw stamde uit de familie Mannesmann, een van de voornaamste Duitse fabrikanten van gewalst staal. Dit leidde tot de beschuldiging dat hij haar omwille van haar geld had ge-

trouwd. Het huwelijk bleef kinderloos en ongelukkig.

De Duitse communistische partij telde in 1930 volgens eigen opgaven 250000 aanhangers, 87 nevenorganisaties, 4000 politieke cellen en 27 kranten. De in hoge mate ontwikkelde, naar sovjetmodel ingerichte communistische ondergrondse had Berlijn in de jaren twintig tot Europees hoofdkwartier voor haar activiteiten gekozen, en sindsdien was de Duitse hoofdstad een coördinatiecentrum geworden voor rapporten van duizenden contactmannen in Europese fabrieken, scheepswerven en zakencentra. Het was dan ook niet verwonderlijk dat Diels' kleine bureau in het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken geen partij was voor zo'n professionele vijand. Tijdens de republiek had de politieke politie met gebrek aan personeel en geld te kampen, en was ze het voorwerp van een aanzienlijke hoeveelheid wantrouwen. Waartoe had een republiek een politieke politie nodig? Het idee alleen al deed aan de vervolgingen van de tsaren denken. Diels' taak bestond voornamelijk uit het volgen van de carrières van prominente Duitse communisten, en het observeren van het communistische-partijhoofdkwartier, de handelsdelegatie van de Sovjetunie en de communistische afgevaardigden in de Rijksdag. Zo nu en dan werkte hij samen met rechercheurs van de afdeling I-A van het hoofdbureau van politie, wanneer het om moorden en andere gewelddaden ging die een duidelijk politieke signatuur hadden. Net als de meeste Berlijnse ingezetenen liep hij langs de uitgeverij van de Führer aan de Wilhelmstrasse zonder ooit te beseffen dat het tevens het centrum van communistische activiteiten in Berlijn was.

De beschuldiging die het hardnekkigst aan Diels' loopbaan bleef kleven was dat hij had geholpen het pad te effenen voor von Papens omverwerping van de Pruisische regering in juli 1932. Diels heeft later nooit ontkend dat hij tijdens een vertrouwelijke bijeenkomst van een hooggeplaatste Pruisische ambtenaar met twee communistische leiders aan-

tekeningen had gemaakt. De anticommunistische Diels had zijn aantekeningen aan von Schleicher doorgegeven, en zes weken later had von Papen, de toenmalige kanselier, in Pruisen de noodtoestand uitgeroepen op grond van het feit dat een Pruisische regeringsfunctionaris met kopstukken van de communistische partij had samengezworen om het linksradicale terrorisme te verdoezelen. De staat van beleg was afgekondigd, alle verloven van de veiligheidspolitie waren ingetrokken en een groot aantal liberale ambtenaren was met verlof gestuurd of naar het platteland overgeplaatst. *Regierungsrat* Diels had promotie gekregen, en daarop was zijn politieafdeling voor het eerst begonnen ook materiaal over feestjes van de middenklasse te verzamelen.

Toen Goering en zijn vriend Pilli Körner in de middag van de 30ste januari 1933 de stille gangen van het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken betraden, was de eerste persoon die ze te spreken vroegen de jongste ambtenaar daar: *Oberregierungsrat* Rudolf Diels.

'Met de schoften in dit gebouw wil ik niets te maken hebben,' zei Goering tegen Diels. 'Zijn hier ook fatsoenlijke kerels?'

Diels noemde de naam van een functionaris die over personeelszaken ging.

'Die vent wens ik nooit onder ogen te krijgen,' brulde Goering. 'Hij is de éérste die ik van plan ben naar huis te sturen.'

De meesten van de liberalen in het ministerie waren al tijdens het bewind van von Papen en von Schleicher verwijderd. Degenen die nog over waren behoorden voor het merendeel tot de Katholieke Centrumpartij, de partij van Heinrich Brüning. Ook Diels, hoewel zelf democraat en lid van de 'Democraten', bleef aan, want Goering gaf er de voorkeur aan met mannen te werken die hij kende, zelfs al waren ze geen lid van de partij. Goering was ervan overtuigd dat er een linkse revolutie zou komen, vergelijkbaar met die

van 1917 in Rusland, en dat het tot een burgeroorlog, loopgravenstellingen en een bloedige barricadenstrijd zou komen. En dus verving hij de hoofdcommissarissen op het platteland door leiders van de SA en de SS, en droeg hij de Pruisische staatspolitie aan het hoofd van de Berlijnse SS over. De Berlijnse gemeentepolitie gaf hij in handen van een oude vriend, een gepensioneerde schout-bij-nacht. Vijftigduizend SA-mannen, SS-ers en leden van het veteranenlegioen *Stahlhelm* werden ingezworen als 'hulppolitie', en een van Goerings eerste bevelen luidde gericht te schieten als ze op verzet mochten stuiten.

Met de brand in de Rijksdag kwam er aan de burgerlijke vrijheden in Duitsland abrupt een einde. Zonder waarschuwing werden flatgebouwen omsingeld en de woningen één voor één doorzocht. Mensen die toevallig voorbijkwamen roken het gevaar, maakten rechtsomkeert en gingen er vandoor. Toen op 5 maart nieuwe Rijksdagverkiezingen plaatsvonden brandden er overal in Duitsland vreugdevuren, van de Rijn tot in de oostelijke deelstaten toe. Maar verrassend genoeg behaalde Hitlers partij slechts 44 procent van de stemmen, wat betekende dat Hitler de onrevolutionaire von Papen en diens 'kabinet van baronnen' nog een poosje langer als coalitiegenoten zou moeten dulden.

Het 400 000 man sterke leger van de bruinhemden daarentegen was niet zo geduldig. Duitsland was van hen, of zo werden de verkiezingsuitslagen tenminste door hen uitgelegd, en ze haastten zich om oude rekeningen te vereffenen. Strafexpedities verschaften zich met geweld toegang tot huizen en flats. De correspondente van *Izvestija* werd met een pistool bedreigd. Duitse schrijvers die pacifistische boeken en artikelen hadden geschreven raakten hun paspoort kwijt. Slechts een handjevol gelukkigen zag kans naar Zwitserland te ontkomen. Het *Berliner Tageblatt* werd verboden vanwege het feit dat het over zulke wandaden had durven schrijven. Drie Amerikanen werden mishandeld, en de

Amerikaanse ambassade diende een protest in bij Buitenlandse Zaken en bij de politie.

Ook in het leven van Diels kwam verandering die avond van de 27ste februari, toen de vlammen uit het Rijksdaggebouw sloegen. Zijn politie arresteerde alle communistische functionarissen die niet al de grens over waren gevlucht naar Frankrijk, Tsjechoslowakije of Zwitserland. Russische olie- en scheepvaartmaatschappijen in Duitsland werden gesloten, en er werden overvallen gepleegd op de communistische kantoren in de Rijksdag en die van de Russische handelsdelegatie. Organisaties zoals de Rode Hulp, de Revolutionaire Handelsoppositie en de Communistische Jeugdliga werden opgerold. Van al Goerings bevelen was dit het gemakkelijkst uit te voeren, want de arrestatielijsten waren al lang van tevoren opgesteld. Maar tegen de ervaren en goed getrainde communistische ondergrondse bracht Diels het er niet zo goed af. Dat was een oorlog die hij nooit zou kunnen winnen; hij won wel eens een schermutseling hier of daar, maar tot een definitieve overwinning kwam het nooit.

Na de coup van von Papen, de vorige zomer, had Moskou zijn ondergrondse in Duitsland gewaarschuwd zich op een fascistische machtsovername voor te bereiden. Er werden koeriersdiensten georganiseerd, de revolutionaire cellen werden ingekrompen en onderkomens werden van belastend materiaal gezuiverd. Communistische informanten liepen maar zelden naar de tegenpartij over, en als ze dat al deden, of wanneer, zoals na de 30ste januari veelvuldig gebeurde, ze net zolang geranseld werden tot ze bekenden, konden ze alleen maar codenamen verklappen. Infiltratie was de enige betrouwbare methode, maar daar waren maanden van voorbereiding voor nodig, en dikwijls leidde het spoor alleen maar naar andere geheime agenten. Intussen voerden oppositiegroepen een eigen oorlog vanuit Parijs en Praag. Antinationaal-socialistische lectuur werd Duitsland binnengesmokkeld per ballon, op de fiets, en zelfs tussen de

pagina's van reisbrochures. Verborgen radiozenders fulmineerden tegen de nazi's vanuit afgelegen dalen in Tsjechoslowakije, en in Berlijn was er een tijdlang een bloeiende ondergrondse handel in handleidingen voor het zelf vervaardigen van stencilmachines.

In een poging met harde hand tegen de handel in valse paspoorten op te treden werden alle Berlijnse drukkerijen in de gaten gehouden, maar telkens bleven er Hondurese geboortebewijzen en Braziliaanse paspoorten van uitstekende kwaliteit opduiken. De beoefenaars van de 'passologie', zoals de Sovjets hun handwerk noemden, konden de handtekening van iedere consulaire ambtenaar ter wereld nabootsen. Onder de dingen die bij één overval aan het licht kwamen bevond zich, naast talloze blanco lidmaatschapsboekjes van de NSDAP, ook de handtekening van de partijpenningmeester, Xavier Schwartz. Diels had de ene illegale paspoortenfabriek nog niet gesloten, of er kwam weer een andere voor in de plaats. Algauw begon hij te beseffen dat er zich ergens buiten zijn bereik een collectie moederstempels en duplicaten moest bevinden waarvan matrijzen konden worden geperst, en waarmee nieuwe ateliers prompt konden worden uitgerust.

Pogingen om de stroom illegale gelden te stuiten hadden al even weinig succes. Een van de overvallen leverde maar 14 000 mark op, wat een druppel in de contrarevolutionaire emmer was. Het hele jaar 1933 door bleef de Kommunistische Partei Deutschlands vanuit Praag 'hogere adviseurs' Duitsland binnensmokkelen, en tegen het eind van dat jaar voelde ze zich voldoende zeker van zichzelf om naar Duitse bodem terug te keren.

Voor de bonte verzameling inbrekers, prostituées, cocaïnehandelaars en gauwdieven die in de cellen van het Berlijnse hoofdbureau van politie aan de Alexanderplatz op hun berechting wachtten, was de komst van de nationaal-socialistische revolutie een belevenis die ze niet gauw zouden

vergeten. Van de ene dag op de andere werden de vertrouwde bewakers vervangen door jeugdige bruinhemden die de witte armbanden van de 'Hulppolitie' droegen; jonge slungels die onder normale omstandigheden zelf achter de tralies zouden zijn beland. De onderaardse kerkers en gangen van 'Bureau-Alex' deden aan taferelen in een gekkenhuis denken. Transporten van gearresteerde verdachten van beiderlei kunne arriveerden, bewaakt door SA-mannen, op alle uren van de dag en de nacht; ze werden uitgeladen, met schoppen en slagen het gebouw binnengedreven en daar op een rij gezet met de neus tegen de muur, totdat het hun beurt was om in een pijnlijke houding op de loop van een karabijn neer te knielen en hun zonden op te biechten. Er werden voortdurend bevelen gebruld, en het gekreun van woede en wanhoop was niet van de lucht. Uitgeputte rechercheurs sliepen op tafels die overdekt waren met geconfisqueerde lectuur en stampvolle asbakken. Zich gelukkig prijzen mocht de burger die, nadat ze hem een bloedneus hadden geslagen, eraan dacht de naam Diels te stamelen en zich vervolgens bij een buitengewoon bleke jonge man in een donker kostuum met verkreukelde das en zweetdoordrenkte boord zag gebracht, waarna deze, verstrooid en met een spottende trek op zijn gezicht, een vrijlatingsbewijs uitschreef. Met dit bewijs in de hand geklemd kon de verdachte dan langs de SA-mannen komen die de ingangen van het gebouw bewaakten, en als vrij man een goed heenkomen zoeken in de doolhof van Berlijns mistige straten.

De Amerikaanse verslaggevers in Berlijn waren meedogenloos in hun kritiek op de gewelddadigheden in Duitsland. In zijn rubrieken vervolgde de correspondent van de *Chicago Daily News*, Edgar Ansel Mowrer, de vervolgers zelf, en hij zweeg pas wanneer hij niet achter zijn bureau zat. Toen een Duitse krant verkondigde dat Duitsland nu weer een land was waarin het de moeite waard was te leven, plakte Mow-

rer die uitlating onder aan een artikel uit een katholieke krant, waarin stond dat de terreurdaden bleven aanhouden. Beide hadden gelijk, schreef Mowrer: 'Voor mensen met terroristische neigingen is het leven in Duitsland de moeite waard.'

Edgar Ansel Mowrer kwam uit het Amerikaanse Midden-Westen, en vóór de oorlog was hij naar Frankrijk gekomen om letterkunde en filosofie te studeren. Hij was in het journalistieke métier verzeild geraakt toen zijn broer, die de Parijse correspondent van de *Chicago Daily Mail* was, naar het westfront was vertrokken om er over de gevechten te berichten. Toen zijn broer terugkwam was Edgar naar het zuiden verhuisd, naar Italië, waar hij de terugtocht bij Caporetto had beschreven, met een Engelse actrice was getrouwd en bijna aan de Spaanse griep gestorven. Zijn eerste grote opdracht in dat land was een verhaal te schrijven over Mussolini en daarna was hij weer naar Duitsland teruggekeerd om de jaren van welvaart in dat land te verslaan. De Mowrers deelden hun huis aan de Tiergarten met Dorothy Thompson, en Mowrers beste vriend in Berlijn was H. R. Knickerbocker. Knicks specialiteit was in eenvoudige cijfers uitgedrukte economische verslagen, terwijl Mowrer het best over mens en moraal schreef. Hij was een emotionele, bijna overspannen liberaal, die een dictator geen moment het voordeel van de twijfel gunde. Zijn magere en ascetische gezicht herinnerde sommigen aan dat van Lincoln als jonge man.

De Mowrers brachten hun laatste Kerstmis voor Hitlers machtsovername met skiën en drinken in Oostenrijk door, samen met Dorothy en Red Lewis. In januari kwamen de nazi's aan de macht. In februari vertrok Mowrer voor een vakantie in de Dolomieten. John Gunther kwam uit Wenen om hem waar te nemen, en even hadden de nazi's respijt, maar acht dagen later was Mowrer alweer terug, hinkend met één been in het gips. Als arts koos hij de zoon van de

opperrabbijn van Berlijn, en in de spreekkamer van deze dokter hoorde hij het laatste nieuws over de jodenvervolgingen. Joden en andere liberalen gingen die winter al vroeg met vakantie. Zwitserland, de Scandinavische landen en het Saargebied meldden een sterke stijging van het toerisme.

Nadat het gips van zijn been mocht begon Mowrer regelmatig last van een pijnlijke keel te krijgen, totdat zijn dokter hem waarschuwde dat de consulten de aandacht hadden getrokken. Daarna ontmoetten de beide mannen elkaar elke woensdag op het middaguur in de openbare wc's onder de Potsdamer Platz. Het belastende materiaal – een stevig samengeknepen prop papier – werd op een onopvallende manier op de grond gegooid. De twee mannen spraken elkaar nooit aan en namen afzonderlijke uitgangen.

De dag na de verkiezingen van 5 maart – waarvan Mowrer de uitslag beschreef als niets minder dan het verwerpen van duizend jaar Duitse beschaving – sloeg de journalisten de schrik om het hart toen het Berlijnse hoofdtelegraafkantoor aan de Oranienburgstrasse een deel van Knicks achtergrondverslag over de vervolging van socialisten en communisten tegenhield. In Duitsland waren de telegrafische faciliteiten in handen van de staat, en allebei verzonden Knick en Mowrer een sombere waarschuwing dat dit voorlopig wel eens de laatste ongecensureerde berichten konden zijn die men uit dit land zou ontvangen.

De paniek bleek voorbarig. Slechts een dozijn van de naar schatting honderdvijftig buitenlandse correspondenten in Berlijn maakte melding van inmenging. Twee van Knicks telegrammen werden tegengehouden krachtens een internationale overeenkomst, volgens welke een regering 'de verzending van een particulier telegram dat de veiligheid van de staat in gevaar lijkt te brengen, of dat in strijd is met de openbare orde of het fatsoen' kon verhinderen. Een recentere overeenkomst behelsde dat een journalist er prompt door zo'n regering van in kennis moest worden gesteld, wanneer

zijn telegram tegengehouden werd. Bij Knicks eerste telegram deed het hoofdtelegraafkantoor dit prompt, maar de tweede keer wachtte het daar bijna zeventien uur mee. Hoe het ook zij, een telegram dat door het hoofdtelegraafkantoor werd tegengehouden kon nog altijd ongehinderd via de telefoon aan bureaus in Londen of Parijs worden doorgegeven.

De tactiek van de op het hoofdtelegraafkantoor werkzame censors Sebastiani, Kommermann en Hildebrecht was om ieder verhaal waarvan zij vonden dat Duitsland daarin als een 'wild of bloeddorstig land' werd afgeschilderd, te vertragen en het zodoende van zijn actualiteit te beroven. Het stapeltje tegengehouden telegrammen dat Knick in het telegraafkantoor zag liggen was maar een centimeter hoog. Op zo kleine schaal beoefend kon deze tactiek geen censuur worden genoemd maar was er eerder sprake van inmenging, of, zoals de Duitse autoriteiten het graag uitdrukten, 'toezicht'.

Hoe bloeddorstig wás Duitsland in die maand maart? Tijdens de verkiezingen van de vijfde maart voelden zelfs buitenlanders het geweld van de nationaal-socialistische 'Dag der vergelding'. Nathaniel Wolff, een schilder uit Rochester in de staat New York, werd door een bende SA-mannen ontvoerd nadat men hem had horen zeggen dat zowel de 'nazi's' als de 'commies' opgeblazen dienden te worden. Wolff werd meegenomen naar een flat ergens in een louche buurt van Berlijn en daar gedwongen een verklaring te ondertekenen waarin stond: 'Ik ben een jood. Ik vertrek vanavond nog naar Parijs. Ik beloof nooit meer voet op Duitse bodem te zullen zetten. Ik verklaar plechtig dat mij geen lichamelijk geweld is aangedaan, en dat geen van mijn bezittingen gestolen is.'

In sommige gevallen bleek de roes van de verkiezingszege voor emotioneel onevenwichtige lieden te veel te zijn. Edward Dahlberg, een redacteur van *Scribner's Magazine*, was

pas een paar dagen in Berlijn toen hij op een avond tijdens een late wandeling op de bonte Kurfürstendamm door een nazi met een wandelstok werd aangevallen. Met bloedend gezicht haalde Dahlberg zijn paspoort te voorschijn om te bewijzen dat hij Amerikaan was, maar dit had alleen maar ten gevolge dat de woesteling opnieuw met zijn wandelstok op hem insloeg. Een politieagent kwam tussenbeide, en nam zowel Dahlberg als de nazi – die Dahlberg al die tijd bleef afranselen – mee naar een politiebureau, waar de Amerikaan zijn vrijheid terugkreeg. De volgende avond kwamen de vrouw en dochter van de aanvaller naar Dahlbergs hotel om hem te smeken geen aanklacht in te dienen tegen hun man en vader, een slagersleerling die te veel gedronken had.

SA-mannen drongen met geweld de flat van een Amerikaan binnen en bevalen hem belastende verklaringen te ondertekenen, terwijl zijn vrouw gedwongen werd al die tijd naakt voor hen te staan.

Een andere Amerikaanse werd gedwongen toe te zien terwijl haar man werd afgetuigd vanwege het feit dat hij vier kostuums in zijn klerenkast had hangen.

'Vier pakken,' schreeuwde een van de SA-mannen, 'en dat terwijl wij veertien jaar lang honger hebben geleden. Vuile rotjoden. We háten jullie. Veertien jaar lang hebben we hierop gewacht, en vanavond zullen we er een heleboel van jullie opknopen.' Na de vrouw nog eens met een gummiknuppel in het gezicht te hebben geslagen ging de bende er met meeneming van haar paspoort vandoor.

Gedurende hun veertien jaar durende strijd om de macht hadden de nazi's de zwart-rood-gouden vlag van de republiek steeds belachelijk gemaakt als de vlag van het 'zielloze systeem' van de parlementaire democratie. In hun liederen, scheldwoorden en spreekkoren hadden ze de kleuren van de linkse idealisten van 1848 altijd het 'zwart-rood-mosterd' genoemd, wat in het Duits ook wel 'zwart-rood-onzin' betekende. Twee dagen na de verkiezingen was heel Berlijn er

getuige van hoe op het Berlijnse hoofdbureau van politie de nazi-vlag werd gehesen, terwijl er ook een werd uitgehangen uit een van de torentjes van het beschadigde Rijksdaggebouw. Omstreeks het middaguur moeten er minder heethoofdige lieden de overhand hebben gekregen, want toen werden de beide vlaggen vervangen door de minder revolutionaire kleuren van de keizer. Tegen het einde van de week wapperde de nazi-vlag echter onaangevochten van het beursgebouw, de Rijksbank en overal in de wijk rond de Brandenburger Poort. Alleen van de residentie van von Hindenburg bleef het republikeinse zwart-rood-goud wapperen, waarschijnlijk omdat niemand het waagde het paleis van de Oude Heer binnen te dringen en hem neer te halen.

De taak om Duitslands kasten en zolders van de 'mosterdvlag' te zuiveren viel diegenen toe die er het meest op belust waren: de pubers van de Hitlerjeugd. Er werden huiszoekingen gedaan van huis tot huis, en de in beslag genomen vlaggen werden verscheurd, vertrapt, door het vuil van de straten gesleurd en onder 'Heil Hitler!'-gebrul verbrand.

Op 10 maart drongen zwermen opgeschoten jongens van de SA de stille buurt rond het Hohenzollernkorso in het zuidelijke deel van de stad binnen, op zoek naar 'mosterdvlaggen'. Laat in de middag vonden ze er een, netjes opgevouwen op de zolder van een nabijgelegen ziekenhuis. Ze sleepten die naar buiten en de straten door, totdat ze bij een oprit kwamen die voldoende ruimte voor de ceremoniële verbranding bood. Bij toeval was dit de oprit van Bella Fromm, die weer eens een van haar periodieke cocktail party's voor leden van het corps diplomatique gaf. Die dag had ze de burgemeester van Palermo, de vrouw van de Italiaanse ambassadeur, en de gezanten van België, Tsjechoslowakije en Roemenië te gast. Ook François-Poncet en zijn vrouw waren hun opwachting komen maken, hoewel de Franse ambassadeur zoals gewoonlijk weer niet lang kon blijven. In

de muziekkamer op de benedenverdieping waren alles bij elkaar zo'n zesentwintig gasten uit de hoogste kringen bijeen, die zich vriendschappelijk met elkaar onderhielden zonder ook maar enig besef te hebben van de feestelijke verbranding die voor de deur plaatsvond.

Bella excuseerde zich even bij haar gasten, en glipte onopvallend naar buiten om aan de meute te vragen: 'Wat is er aan de hand? Wat willen jullie hier?'

'We zijn hierheen geroepen door voorbijgangers,' antwoordde een van de jonge slungels. 'Die hebben gezien dat er in dit huis wapens en munitie naar binnen zijn gebracht, en ook hebben ze spionnen zien voorrijden in deze sleeën hier. We weten donders goed dat dit huis aan niet-arische elementen toebehoort, en nu zullen we de tent eens even uitzwavelen.'

Bella moest er bijna om lachen, maar het huilen stond haar nader. Ze zei tegen de jongens dat ze maar contact moesten opnemen met het wijkbureau van de politie; ondertussen konden ze een wachtpost voor haar deur zetten als ze dat wilden.

Weer binnengekomen trok ze, om haar gasten niet onnodig te verontrusten, de overgordijnen dicht en stak het licht aan. Het was maart, en gelukkig was het buiten nog tamelijk kil, zodat het terras en de tuin de gasten niet aanlokten.

De politieman die men gestuurd had om een onderzoek in te stellen was een hoofdinspecteur van middelbare leeftijd, die vijf agenten bij zich had. Hij droeg het ijzeren kruis eerste klasse, en sloeg meteen een intimiderende toon aan: 'Ik kom van het bureau Kreuzberg. We hebben melding ontvangen dat hier een vergadering van politieke agitators aan de gang is, en ik heb opdracht uw huis te doorzoeken.'

Bella smeekte hem te willen wachten totdat haar gasten vertrokken waren. De hoofdinspecteur liet zich vermurwen; hij wist heel goed dat de auto's met de lage kenteken-

nummers en de vaantjes op de radiateurs aan buitenlandse diplomaten toebehoorden.

Via een telefoon op de bovenverdieping belde Bella stilletjes Ru Bassewitz op, de chef protocol bij Buitenlandse Zaken. Toen ze Ru's zachte stem aan de andere kant van de lijn hoorde, smeekte ze hem onmiddellijk hulp te sturen.

'Maar u bent zo kalm!' zei hij. 'Niet te geloven.'

'Wat kan ik ánders zijn? In 's hemelsnaam, graaf, doe iets.'

Bijna meteen daarop kreeg ze een telefoontje van haar beschermer bij Buitenlandse Zaken, von Bülow. Hij zou meteen naar von Papen stappen, zei hij, en ook de Rijkskanselier zou worden ingelicht.

Bella ging weer naar buiten, en deelde de bende mee dat de Führer gewaarschuwd was.

'Dat kan iedereéén wel zeggen,' mompelden dreigende stemmen. 'Bewijs ons maar eens dat Hitler écht gewaarschuwd is.'

Ze keerde weer terug naar haar gasten. Alleen de Franse marineattaché en de Tsjechische gezant wisten wat er gaande was. Van achter de sierheesters op het terras keken ze toe hoe de meute brandbaar materiaal aansleepte om het huis mee in brand te steken.

Even later belde Hitlers kanselarijchef om te zeggen dat von Hindenburg op de hoogte was gesteld, en kort daarop kreeg ze een telefoontje van von Papen: 'Frau Bella, er is vijftien man bereden politie op weg naar u toe, en ze hebben bevel om te schieten; zegt u dat de menigte maar.'

'Schieten op wie?' vroeg Bella sarcastisch. Het was tenslotte niet háár revolutie. Maar nog voordat de vice-kanselier van zijn verbazing bekomen kon werd ze alweer naar buiten geroepen. Een van de vlegels van de Hitlerjeugd had de vlaggetjes van de radiateurs van de Franse en Roemeense dienstauto's gerukt. De beide chauffeurs hadden dat niet genomen, en nu lag het drietal stompend en trappend door het

stof te rollen, tot grote vreugde van de menigte.

Plotseling kwamen er vier Mercedes-limousines van de Rijkskanselarij haar oprijlaan oprazen; eruit sprongen twintig SA-mannen onder bevel van Gruppenführer Schäfer. Bella kende Schäfer van een aantal partijtjes die ze toevallig allebei hadden bijgewoond, en hij was niet een van de kwaadsten van zijn soort.

'Nee maar, ú bent het, Frau Bella. Wat is hier aan de hand?'

Bella antwoordde dat de problemen niet door haar veroorzaakt waren; hij kon het beter aan zijn eigen mensen vragen. Schäfer wendde zich tot de dichtstbijzijnde jongen – toevallig was het dezelfde die de vaantjes had vernield – greep hem bij de strot, en bleef hem net zo lang zo vasthouden totdat er met horten en stoten een verhaal over wapens, spionnen en niet-arische elementen uitkwam.

'Verdomde idioten die jullie zijn!' brulde Schäfer. 'Willen jullie ons soms moeilijkheden met alle vreemde mogendheden op de hals halen? Maak dat jullie wegkomt, voordat ik jullie allemaal tegen de muur zet en vol blauwe bonen pomp.'

De meute ging uiteen en verdween in de vallende duisternis.

Het waren jongens van het platteland, legde Schäfer uit, die naar de stad waren gebracht om de verkiezingsoverwinning te helpen vieren. Hij vroeg of hij binnen mocht komen om haar gasten zijn excuses aan te bieden.

Maar tot zijn stomme verbazing weigerde Bella; de Gruppenführer was in uniform. Het was een lichtelijk ontnuchterde Schäfer die de hoofdinspecteur met het ijzeren kruis even later gelastte erop toe te zien dat het huis en zijn gasten verder met rust werden gelaten.

'*Zu Befehl,*' blafte de hoofdinspecteur.

Bella keerde weer terug naar haar gasten. De Tsjechische gezant, die zich verdekt op het terras had opgesteld en het

hele schouwspel van daaruit had gadegeslagen, kuste haar de hand en zei: 'Ik ben u zeer verplicht. Ik heb zojuist een bladzijde in de wereldgeschiedenis beleefd, en de kans gehad de nazi-ziel van nabij te bestuderen.'

Het gebeurde was nu niet meer geheim te houden. Madame François-Poncet viel flauw, terwijl een andere societymatrone in de telefoon stond te roepen: 'Otto! Otto! Ik lééf nog!'

Even later, nadat de bende al verdwenen was, arriveerden von Papens bereden politiemannen, maar er restte hun niets anders dan rechtsomkeert te maken en vermoeid naar hun stallen terug te keren. Tegen de snelle Mercedessen van de revolutionairen kon deze nog op keizerlijke leest geschoeide politiemacht niet op.

Terwijl Bella zich die avond verkleedde om uit te gaan rinkelden haar beide telefoons voortdurend: het waren buitenlandse correspondenten die alles van het voorval wilden weten. Ze smeekte hun geen woord van het verhaal te publiceren, maar mannen als Edgar Ansel Mowrer lieten zich daar niet van afbrengen. In haar keuken zaten inmiddels drie van Schäfers mannen cake te eten en koffie te drinken. Ze maakten haar een compliment voor haar kookkunst, waarop zij hén complimenteerde om het genoegen dat zij schepten in niet-arisch voedsel.

Von Papen smeekte Bella te doen wat in haar vermogen lag om het voorval glad te strijken. André François-Poncet was zo vriendelijk zich bereid te verklaren de hele kwestie te vergeten, maar de Roemeense ambassadeur diende een formele protestnota bij het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken in, en baron von Neurath kon met hoge hoed en pandjesjas de excuses van het Reich gaan aanbieden. De regering kondigde een verordening tegen het lastigvallen van buitenlanders en hun auto's af, die door de buitenlandse verslaggevers prompt de 'Wet-Fromm' werd gedoopt.

Rudolf Diels had aan de totstandkoming van deze 'Wet-

Fromm' meegewerkt, maar de versie waarin deze ten slotte het licht zag verbaasde hem net zozeer als alle anderen. Hij had een lange lijst opgesteld van excessen waaraan de SA zich schuldig had gemaakt – waaronder ook het wetteloze optreden bij Bella voor de deur – en die, samen met het concept van een proclamatie waarin de SA tot de orde werd geroepen, aan Hitler voorgelegd.

Hitler was niet onder de indruk.

Daarop kwam Diels met een lijst van buitenlanders die gemolesteerd waren; dit waren voornamelijk Polen, maar er waren ook een paar Amerikanen onder. De meesten van hen waren joden, en alweer wilde Hitler er niets van weten. Hij was er niet in geïnteresseerd joden te beschermen, zelfs geen buitenlandse joden. Nu voerde de pientere Diels aan dat, als er geen eind aan zulke excessen kwam, de buitenwereld zou zeggen dat Hitler zijn revolutie niet meer in de hand had. Hitler gaf het rapport aan Goebbels door, en deze publiceerde het in de vorm van een proclamatie waarin trouwe SA-mannen en SS-ers werden gewaarschuwd op hun qui-vive te zijn voor in partijuniformen uitgedoste misdadige elementen, die Duitslands betrekkingen met het buitenland trachtten te schaden door buitenlanders te molesteren die in auto's reden met buitenlandse vlaggetjes erop.

De vinnige H. R. Knickerbocker begon het zinnetje 'in het uniform van de SA geklede mannen' zo dikwijls in zijn artikelen te herhalen dat het weldra tot een aanklacht werd. Mowrer ging zelfs nog een stapje verder, en schreef dat het verschil tussen het gedrag van SA-mannen en dat van gewone misdadigers inderdaad moeilijk te onderscheiden was. De ingetogen Sigrid Schultz van de *Chicago Tribune* wist nog weer een andere variatie op dit thema te verzinnen toen ze schreef: 'Vandaag waren de Berlijnse warenhuizen van Woolworth aan de beurt om het venijn te voelen van de antibuitenlandse campagne van de SA-mannen, of, zoals de autoriteiten hen noemen, 'agents-provocateurs in natio-

naal-socialistische uniformen'. De regering vond het niet amusant. De tactiek om een schuldbekentenis in een flagrante leugen te verpakken had bij de buitenlandse pers geen succes.

Uit kringen van naar het buitenland uitgeweken vluchtelingen kwamen afschuwelijke verhalen over door de SA gepleegde gruweldaden. Half maart publiceerde de prestigieuze *New York Times* een selectie hieruit:

'In de *Anhalter Zeitung* van vandaag wordt bericht hoe SA-mannen het huis van de socialistische afgevaardigde Sollmann in Saarbrücken binnendrongen, hem bewusteloos sloegen, hem daarop weer bij kennis brachten door zijn voetzolen met een fakkel te schroeien, hem in het gezicht spuwden en mosterdpoeder in zijn ogen gooiden met de opmerking: "Dit is de juiste kleur voor jou, zwijn dat je bent." Vervolgens sloegen ze hem opnieuw totdat hij het bewustzijn verloor. Ze sleurden hem mee naar een populair nazicafé, waar ze hem weer bijbrachten en doorgingen met hem te slaan. Uiteindelijk hebben ze hem in een kolenkelder gesmeten...'

Ook citeerde de *Times* uit een door een Weens dagblad afgedrukt interview met een vluchteling die daarin als 'een van de bekendste persoonlijkheden in Duitsland' werd beschreven:

'Ik heb veertien dagen in verschillende cellen in de vesting Spandau doorgebracht, en daarna nog een nacht in een cel van het Berlijnse hoofdbureau van politie, samen met tweeenzestig andere gevangenen. Deze mannen, het waren voornamelijk werklieden en van de straat opgepikte joodse voorbijgangers, waren halfdood geslagen.

Ik zag mannen bij wie de ogen waren uitgestoken. De meesten hadden ze met geweerkolven de tanden uit de

mond geslagen, en hun handen waren met brandwonden overdekt. De joden waren allemaal op de grond gesmeten, en daarop waren de SA-mannen net zo lang op hen gesprongen tot ze het bewustzijn hadden verloren.'

Voor Duitse oren leken zulke verhalen onaangenaam veel op de gruwelverhalen die het propaganda-apparaat van de geallieerden tijdens de oorlog had verzonnen. In talloze naoorlogse memoires hadden Amerikaanse en Britse journalisten bekend een aandeel in het verspreiden van zulke verzinsels te hebben gehad, totdat het woord 'gruweldaad' zoveel als 'leugen' was gaan betekenen, en het publiek aan beide kanten van de Atlantische Oceaan vastbesloten was zich nooit meer op een dergelijke manier te laten beetnemen. Toen een krant als de *Cleveland Plain Dealer* de antisemitische uitbarstingen in Duitsland vergeleek met het tot zinken brengen, tijdens de oorlog,van onbewapende koopvaardijschepen, werd de Duitse argwaan nog groter: andermaal kwam Duitsland onder een geallieerde propagandablokkade te liggen.

Inderdaad was er een tegenstelling tussen schijn en werkelijkheid. Net als de meeste Duitsers waren ook de meeste bezoekers aan Duitsland nooit getuige van enige in het openbaar gepleegde gruweldaad. Zoals Lilian Mowrer zich later herinneren zou, gingen de bloemen gewoon door met bloeien in de bloembakken onder de ramen, en bleef het verkeer zonder onderbreking over de grote Berlijnse boulevards stromen. Edgar Ansel Mowrer deelde zijn lezers mee dat geen enkele buitenlander ooit iets onalledaags zou opmerken, tenzij hij zich onder de slachtoffers van de terreur begaf. Knick vergeleek de sfeer in Berlijn met die van Moskou: in geen van beide hoofdsteden zou de bezoeker iets ongewoons opvallen, tenzij hij de kunst verstond de uitdrukkingen van heimelijke angst op de gezichten om zich heen te lezen.

Buitenlandse verslaggevers moesten noodgedwongen simplificeren. Met één zo'n smartelijk verhaal konden wel duizend van zulke verhalen bedoeld zijn. Maar zelden benadrukten de verslaggevers dat de meeste aanrandingen 's avonds laat in de kazernes van de SA, of anders in verlaten parken of afgelegen flatblokken plaatsvonden, gepleegd door in SA-tenue gestoken jeugdbendes die zich naderhand dikwijls uit de voeten maakten met het geld en andere voorwerpen van waarde die ze hun slachtoffers hadden afgenomen. Eerder dan op het nietsontziende karakter van de aanvallers lag het accent altijd op het lijden van de onschuldigen.

Voor het merendeel waren de verhalen waar, al waren ze dan niet wijd en zijd verbreid, en Amerikaanse verslaggevers die nooit pogroms hadden meegemaakt en de Duitsers altijd als een bijna overdreven gezagsgetrouw volk hadden gekend, waren er diep door geschokt. Het waren niet zozeer de aantallen doden en gewonden die ze ontstellend vonden, als wel het feit dat Duitslands nieuwe regeerders geen stappen ondernamen om de wetteloosheid een halt toe te roepen. In plaats daarvan werden er door machtige figuren in de partij dreigementen geuit dat er voor iedere gevallen SA-man bij wijze van vergelding drie communisten zouden worden vermoord. Erger nog: de regering kondigde een algemene amnestie af voor alle partijleden die in hun vurige ijver op de Dag der vergelding wetsovertredingen hadden begaan. Amerikanen die letsel hadden opgelopen zagen zich hierdoor van iedere vorm van wettig verhaal beroofd.

Aan de andere kant van de Atlantische Oceaan werden de verhalen nog versterkt door de afstand, en door een residu van anti-Duitse gevoelens. Het ergst waren de wekelijks en maandelijks verschijnende opiniebladen. Die citeerden soms verhalen uit de derde of vierde hand, afkomstig van de hysterische vluchtelingenpers in Warschau, Parijs en Amsterdam. Daarin leek het alsof Duitsland opnieuw de Don-

kere Middeleeuwen beleefde, de helft van de bevolking dood was of geketend in kerkers lag en de straten rood waren van het bloed van vermoorde rabbi's. 'De wereld zal waarschijnlijk nooit te weten komen hoeveel joden er in de noodlottige maanden februari en maart van het jaar 1933 vermoord en verdwenen zijn,' schreef de *New Republic*.

In de buitenlandse pers daarentegen verschenen verbluffend goed gefundeerde schattingen over de omvang van de gewelddaden. De *Manchester Guardian* en de *Chicago Tribune* schatten het aantal doden begin maart op ongeveer honderd. Met zijn gave gecompliceerde gebeurtenissen tot eenvoudige getallen te reduceren becijferde Knick dat, aangezien er honderdmaal zoveel Duitse als buitenlandse joden in Duitsland woonden, en aangezien er negen Amerikaanse joden en ongeveer honderd Poolse joden klachten bij hun ambassades hadden ingediend, het aantal sinds 30 januari afgeranselde en gefolterde joden in de duizenden moest lopen. Een Zweedse krant beweerde een rapport van de Gestapo onder ogen te hebben gekregen waarin het aantal doden op 247 was gesteld: 17 nazi's, 14 joden en 216 communisten. De regering daarentegen protesteerde dat nog geen tiende deel van dat aantal om het leven was gekomen.

Het was niet verwonderlijk dat het Hitler was die met de meest forse cijfers op de proppen kwam; per slot van rekening had hij Diels' rapport over de excessen van de SA gelezen. Begin april, in een toespraak voor diplomaten en journalisten, beweerde Hitler dat er 300 mensen gedood, 40 000 gewond en 100 000 ontslagen waren.

In een vijftien minuten durend, via de radio uitgezonden telefoongesprek met New York werden de rapporten over gewelddaden in Duitsland door Putzi Hanfstaengl tot flagrante leugens bestempeld. Tijdens de recente nationale revolutie – de vreedzaamste die de wereld ooit had gekend, haastte hij zich eraan toe te voegen – waren enkele schermutselingen natuurlijk niet te vermijden geweest, maar

nooit was er sprake geweest van enig vooroordeel bij de behandeling van joden, niet-joden, christenen of leden van andere gezindten, afkomst of ras. Het nieuwe regime, zei Putzi wat warrig, maakte geen onderscheid tussen aanhangers en tegenstanders.

In Berlijn sprak Hermann Goering, minister zonder portefeuille en hoofd van de Pruisische staatspolitie, zichzelf weer eens tegen. Na meer dan honderd vertegenwoordigers van de buitenlandse pers in zijn vertrekken in het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken te hebben ontboden, gaf hij hen er ongenadig van langs. Waar Goerings tirade op neerkwam was, om Knicks woorden te gebruiken, het volgende: ten eerste waren er nooit joden en linksgezinden afgeranseld, ten tweede waren die gevallen in onderzoek en ten derde zouden ze nooit meer voorkomen. 'Er is in heel Duitsland niet één persoon wie ook maar een vingernagel is gekrenkt,' verklaarde Goering, om even later toe te geven dat het waar was dat SA-mannen 'deze of gene' op een afschuwelijke manier in elkaar hadden geslagen, maar dat de wereld de nationaal-socialisten dankbaar behoorde te zijn voor het feit dat ze Duitsland van het bolsjewisme hadden gered. 'Waar gehakt wordt vallen spaanders,' verkondigde hij, een uitspraak die de beroemdste van dat jaar zou worden.

Vervolgens deed hij zijn belofte gestand om een groep buitenlandse journalisten, waaronder ook H.R. Knickerbocker en Edgar Ansel Mowrer, een rondleiding door het huis van bewaring in Berlijn-Moabit te geven. *L'Humanité* had gemeld dat Ernst Thälmann, de leider van de KPD, in de gevangenis de ogen waren uitgestoken, en dat hij daarop gewurgd was. Als chef van Goerings anticommunistische afdeling kreeg Rudolf Diels de opdracht 'Teddy' aan de buitenlandse verslaggevers te tonen. Hij ging hen voor een aantal trappen op en stalen loopbruggen over, en bracht hen Thälmanns cel binnen.

'Zoals u ziet is Thälmann lichamelijk fit,' begon Diels. 'Dat hij het in geestelijk opzicht niet naar de zin heeft behoeft u niet te verwonderen, want het bevalt Thälmann, die zichzelf als een politieke gevangene beschouwt, niet dat hij in dezelfde gevangenis zit als gewone misdadigers.

Maar aangezien hij de aanvoerder is geweest van de partij die van het aanstichten van de brand in de Rijksdag wordt beschuldigd, is daar niets aan te doen. Verder beklaagt Thälmann zich over de aard van de lectuur die hem verschaft is.'

Thälmann, een lange, professorale man, ging naar zijn brits en kwam terug met een boek getiteld *Schöne schwäbische Geschichten*.

'Daar valt straks nog wel over te praten,' merkte Diels op.

Toen hem werd gevraagd of hij misschien klachten had over het eten of over zijn behandeling hier in de gevangenis, schudde Thälmann het hoofd. Hij vroeg alleen maar of er geen foto's van hem zouden worden genomen.

Een paar stappen verderop bevond zich de cel van Werner Hirsch, de voormalige hoofdredacteur van het communistische blad *Rote Fahne*.

'Hebt u iets waarover u zich wenst te beklagen?' vroeg Diels.

'Nee, niets,' antwoordde Hirsch, 'behalve dat er gisteren in de avondbladen werd beweerd dat ik ontkend had ooit iets van mishandelingen te hebben gezien. Integendeel, ik heb hier mensen met bebloede ogen en andere verwondingen zien afleveren, die in een kazerne van de SA waren geweest.'

'Dat was tijdens de eerste dagen van de revolutie,' legde Diels uit, 'toen we deze mensen in voorlopige hechtenis hebben genomen om hen tegen verdere geweldplegingen te beschermen.'

Hirsch zei nog dat het eten toereikend was en dat het hem was toegestaan te roken, maar dat hij nog altijd niet formeel in staat van beschuldiging was gesteld en dat men geweigerd

had hem met een advocaat te laten spreken.

De verslaggever van de *London Times* vond dat de gevangenen er ongedeerd uitzagen, zij het duidelijk terneergeslagen door hun huidige situatie. Toen de journalisten vroegen hoeveel communisten en andere linksen er sinds 30 januari in de gevangenis waren geworpen, schatte Diels hun aantal op vijf- à zesduizend.

Intussen bleven diverse Duitsers er bij prominente persoonlijkheden op aandringen voor een billijkere berichtgeving te zorgen. Vice-kanselier von Papen schreef aan de Kamer voor Duits-Amerikaanse Handel in New York, en de Amerikaanse Kamer van Koophandel in Berlijn vroeg Amerikanen geen oordeel over de revolutionaire ontwikkelingen in Duitsland te willen vellen. Een vriend van Putzi, dr. Karl-Otto Bertling, directeur van het *Amerika Institut* en eveneens afgestudeerd aan Harvard, telegrafeerde Nicholas Murray Butler, de voorzitter van het Carnegiefonds voor internationale vrede: 'Geschokt door grove misinterpretatie recente Duitse gebeurtenissen stop joden ongedeerd, enkele molestaties door afzonderlijke rabauwen daargelaten stop werken ongehinderd in zaken en kantoren stop geen vooraanstaande joodse kranten onderdrukt stop regering heeft bevolking goed in de hand stop strikte discipline gehandhaafd stop huidige beweging tegen bolsjewisme, niet judaïsme.'

Zelfs de uilachtige baron von Neurath, beroepsdiplomaat en Duitslands minister van Buitenlandse Zaken, liet zijn gebruikelijke schroom varen en stond een interview toe. Op zachte maar hartstochtelijke toon sprak von Neurath over de overdreven berichten van de laatste paar dagen.

'Voor wat de joden betreft kan ik alleen maar zeggen dat hun propagandisten in het buitenland er hun geloofsgenoten in Duitsland geen dienst mee bewijzen het Duitse publiek door hun verwrongen en onware berichten over het vervolgen en mishandelen van joden de indruk te geven dat

ze feitelijk voor niets terugdeinzen, zelfs niet voor leugens en lasterpraat, om de huidige Duitse regering te bestrijden.

Ja, een joodse bankier heeft nota bene tegen een van uw Amerikaanse collega's gezegd: "Wij verwerpen alle buitenlandse inmenging. Wij Duitse joden zijn mans genoeg om onszelf te helpen."

Feitelijk zal iedere bezoeker moeten toegeven dat, wanneer hij door de straten van Berlijn loopt, hij daar tot op de dag van vandaag joden tegenkomt, arme zowel als chic geklede, die normaal hun bezigheden verrichten. Niemand heeft hen iets in de weg gelegd.'

Toen de maand maart ten einde liep kon de regering er enige voldoening uit putten de vijand met succes in de flank te hebben aangevallen. De buitenlandse pers had haar rondleiding door de Hades van Moabit gehad, en met eigen ogen kunnen zien dat de doden nog springlevend waren. En zulke symbolen van Duitse rechtschapenheid als von Neurath en von Papen hadden met gematigde figuren als Putzi Hanfstaengl samengewerkt om de hysterie tot bedaren te brengen. Koelere stuurlui aan het roer zouden de heethoofden nog kunnen kalmeren.

Revoluties gehoorzamen helaas aan eigen wetten, en elementen binnen de partij hadden nog gewelddadiger wraakoefeningen op het oog. Net toen de patiënt wat tekenen van herstel begon te vertonen, werd bevolen dat hij opnieuw een kuur van purgeermiddelen en het trekken van blaren moest ondergaan. Op 28 maart riep het partijhoofdkwartier in München op tot een nationale boycot van alle joodse zaken, goederen en diensten. 'Totdat buitenlandse regeringen maatregelen nemen tegen de joodse propaganda tegen Duitsland, zal de regering van het Reich ook geen stappen ondernemen tegen de nationaal-socialistische beweging om Duitsland tegen de joden te beschermen,' kondigde het Bruine Huis aan, daarmee in één adem een gelofte afleggend en zich vrijpleitend, in een dubbelrol van zowel voorvechter als tegenstander.

De revolutionairen waren voor hun eigen propaganda bezweken. Niet Duitsland had schuld aan de publieke verontwaardiging, maar de joden en de buitenlandse correspondenten. Zoals de correspondent van het joodse dagblad *Vorwärts* het vanuit zijn wijkplaats in Praag uitdrukte: als de wereld in opstand kwam tegen Duitslands kleine pogroms, dan zou het die wereld wel eens even op een grote pogrom vergasten.

In sommige streken ging de boycot onmiddellijk in. In Berlijn joegen SA-mannen onder het geschreeuw van 'Weg met de joden! Joden eruit!' voetgangers achterna over de Kurfürstendamm. Een telegram van Knick dat een beschrijving van dit tafereel bevatte werd door het telegraafkantoor

tegengehouden. In Görlitz werden joodse rechters en advocaten in voorlopige hechtenis genomen om hen te 'beschermen'. In Heidelberg werd een joodse dokter die op weg was naar een patiënt aangevallen en in elkaar geslagen. Joodse winkels in Essen, Duisburg en Bochum werden gesloten, en joodse ondernemers in Schwerin-an-der-Warthe werden gedwongen elk van hun arische werknemers twee maanden salaris vooruit te betalen.

In München richtten vertegenwoordigers van de SA, de Hitler-jeugd, de fabriekskaders van de nazi-partij, het Arbeidsfront en de Vereniging weerbare Duitse middenstand het 'Centrale verdedigingscomité tegen joodse propaganda over gruweldaden en boycots' op. De instructies van dit comité werden in alle kranten afgedrukt: dat de boycot op zaterdag 1 april om tien uur 's morgens zou beginnen, en dat ermee doorgegaan zou worden totdat het hele joodse leven in Duitsland was verdelgd. Nazi's die bij joodse firma's werkten dienden betaling van twee maanden salaris te eisen. Joodse werknemers moesten worden ontslagen en firma's die weigerden hieraan mee te werken zouden worden aangepakt. De ether stond bol van de scheldkanonnades tegen de 'Bloedzuigers' en 'Vijanden van de hele wereld'. Bij duizenden verschenen er overal kolossale zwarte aanplakborden met de 'gele vlek van de pest' erop.

Buitenlandse waarnemers stonden versteld hoe snel het vooroordeel zich verbreidde, ook tot de kameleonachtige figuur van Putzi Hanfstaengl. 'Deze boycot is pas een begin,' zei hij tegen een Amerikaanse bezoeker. 'Het hele joodse zakenleven kan erdoor worden gewurgd. Ze kan langzaam en meedogenloos worden uitgebreid, met een ijzeren en onwankelbare discipline. Onze plannen gaan nog veel verder. Tijdens de afgelopen oorlog hadden we anderhalf miljoen krijgsgevangenen. Daarbij vergeleken zouden zeshonderdduizend joden een peuleschil zijn. Voor iedere jood een SA-man, en in één enkele nacht zou het karwei

geklaard kunnen zijn.' Putzi had sinds 30 januari aan invloed ingeboet, en deed nu zijn best die achterstand in te halen. Revoluties maken het mensen die ernaar snakken om op te vallen niet gemakkelijk.

Op de nerveuze beurs kelderden sommige aandelen wel acht punten.

Een joodse tandarts zei tegen een Amerikaanse correspondent dat degenen die in de regering zaten, na veertien jaar lang antisemitisme te hebben gepredikt, nu moeilijk tot zelfbeheersing konden oproepen, nu de Dag der vergelding gekomen was. Edgar Ansel Mowrer drukte het korter maar krachtiger uit: voor de inspiratie achter de SA-mannen die met pamfletten stonden te venten met titels als 'De joden willen dat Hitler vermoord wordt' en 'Schop de jood eruit' behoefde je niet verder te zoeken dan de kantoren van *Der Angriff* en de vol venijn zittende hoofdredacteur daarvan, dr. Paul Joseph Goebbels.

Mowrers trouwe metgezel Knick zag de dingen anders. Hij had Goebbels altijd een speciale plaats in zijn berichten ingeruimd, en ondanks het feit dat ze momenteel in professioneel opzicht tegenstanders waren stonden de twee nog altijd op redelijk goede voet met elkaar. Knick beschouwde Goebbels als het genie van de partij en als een figuur die, niettegenstaande zijn nietige en tengere gestalte, als spreker Hitlers evenknie, en in het kneden van de publieke opinie zelfs zijn meerdere was. Tijdens de presidentsverkiezingen van het vorige jaar had Knick Goebbels een presentexemplaar van zijn boek *De Duitse crisis* gestuurd, en Goebbels had daarop gereageerd met een kort bedankbriefje en de belofte dat hij 'er zijn tanden in zou zetten' zodra de verkiezingen achter de rug waren. Ook bleef Knick de minister van Propaganda zo nu en dan op een maaltijd tracteren bij Horcher, een van de vermaardste restaurants van Europa, waar een diner uren duurde en de fazanten allemaal genummerd waren. Knick hield van lekker eten, en als de best-

betaalde verslaggever in Europa, in wiens zakken bovendien voortdurend royalty's stroomden van de talloze boeken die hij op zijn naam had staan, kon hij het zich permitteren. Hij bezat de stofwisseling van iemand die chronisch actief is en maakte altijd een uitgesproken ondervoede indruk.

Met de voor 1 april aangekondigde boycot voor de deur vond Knick het hoog tijd worden Mowrer op sleeptouw te nemen en samen een bezoek te brengen aan Goebbels' kantoren in het Prinz-Leopoldpaleis. Aangezien de buitenlandse verslaggevers in de ogen van de nazi's net zoveel schuld aan de boycot hadden als de joden, zou Knick de relatie tussen de beheerser van de publieke opinie in Duitsland en de vergiftigers van die opinie in het buitenland misschien wat kunnen oplappen voordat het te laat was, meende hij.

Het Leopold-paleis was een van de weelderigste aan de Wilhelmstrasse, en Goebbels liet het opnieuw schilderen en behangen. Hij liet Knick en Mowrer een hele tijd wachten, voordat ze binnen mochten komen. In het enorme vertrek met overal kolossale vazen vol dure orchideeën leek de tóch al ondermaatse Goebbels zelfs nog kleiner.

'U beweert een reden te hebben voor een gesprek met mij?' vroeg hij, terwijl hij de beide Amerikanen onderzoekend aankeek.

Knick en Mowrer legden uit dat ze hun positie als journalisten duidelijk wensten te maken, na de bitterheid van de afgelopen weken. Als vertegenwoordigers van een vrije pers was het hun plicht over alles te berichten wat ze zagen...

'We zullen niet toestaan dat jullie ons het publiek uit handen zwendelen,' snauwde Goebbels. 'We weten er alles van, hoe dat soort dingen in zijn werk gaat.'

Einde van het onderhoud.

In de uren die nog restten werd getracht president von Hindenburg tot ingrijpen te bewegen, en ook waren er tekenen uit München dat de nazi-top zich nog eens bedacht. Maar de voorbereidingen waren al te ver gevorderd. Geen

regeringsfunctionaris kon meer afgelasten wat aan het rollen was gebracht. In plaats daarvan werd bekendgemaakt dat de boycot na de eerste dag, zaterdag, 'onderbroken' zou worden, om de woensdag daarop weer te worden hervat als het internationale jodendom en de buitenlandse pers hun agitatie niet zouden hebben gestaakt. In Berlijn weigerde Goebbels zijn toon te matigen. Hij deelde de joden mee dat ze zich voor hun huidige misère bij Albert Einstein en zijn soort mochten bedanken, en hij beloofde dat, als de boycot op genoemde woensdag zou worden hervat, ze op hun volledige vernietiging konden rekenen. Zijn via de radio uitgezonden toespraak werd herhaaldelijk onderbroken door kreten als 'Hang ze allemaal op!' vanuit het publiek. De spanning was op iedere straathoek te voelen. 'Aanstaande zaterdag tien uur,' schreef Knick, 'zou wel eens een van de kritiekste tijdstippen in de recente geschiedenis van dit land kunnen blijken te zijn.'

Geen macht op aarde zou Bella Fromm die 'nationaalsocialistische zaterdag' thuis hebben kunnen houden. Zaterdagochtend vroeg reed ze naar de ingang van het Ullstein-complex aan de Markgrafenstrasse, en stond daar haar auto af aan de portier, een reus van een man in zijn grijze uniformjas met de in goud geborduurde letter 'U' op de borst. De portier salueerde voor haar zoals hij dat elke morgen deed, alvorens zich in haar sportautootje dubbel te vouwen en het te parkeren.

In de gangen bij Ullstein was het zoals gewoonlijk een gedrang van secretaresses en redacteuren, maar de niet-joden leken ongewoon op hun hoede. In Berlijn was het al tegen elven voordat de boycot begon, maar pas toen met het middaguur de *Berliner Zeitung* van de persen rolde kon het geluid van stampende laarzen in de gangen worden gehoord, vergezeld door de kreet: 'Naar de hel met de joden!' en flarden van het Horst-Wessellied. De employés van Ullstein, joden zowel als niet-joden, verdrongen zich op de

gangen en in de deuropeningen toen de uit jongste bedienden, portiers en een paar van de jongere redacteuren bestaande optocht kwam aangestapt achter de reusachtige portier, die zich voor deze gelegenheid in een bruin uniform had omgekleed. Bella keek de portier recht in de ogen, en hij bloosde en wendde zijn blik af. Nog pas enkele dagen tevoren had ze hem een van haar mantels gegeven als geschenk voor zijn vrouw.

De optocht marcheerde door de expeditieafdeling, de studio's van de striptekenaars, de archieven, de kantine van het personeel, de boekenafdeling, het radiostation en de centrale van de buizenpost op de bovenste verdieping, op luide toon eisend dat alle niet-arische employés zouden worden ontslagen. Ze brachten die dag een bezoek aan elk van de dertien gebouwen van de firma Ullstein, met inbegrip van de drukkerij bij het vliegveld Tempelhof. Na een drie uur durende demonstratie verklaarde de portier van Ullstein de boycot officieel voor geëindigd.

Niet één employé was aangesproken of ontslagen, en niet één van Ullsteins niet-joodse werknemers ontving een cheque voor twee maanden salaris.

Toen Bella aan het eind van die middag haar wagen ging ophalen waren de raampjes nog heel en zat er geen krasje op de lak. De portier, nu weer in zijn grijze uniformjas met de 'U' van Ullstein op de borst, nam zijn pet voor haar af zoals hij altijd deed, terwijl hij haar de sleuteltjes gaf.

Wat was er in Duitsland toch aan de hand, vroeg Bella zich af terwijl ze het gaspedaal tot op de vloer intrapte. Duitsland veranderde ieder uur van kleur, net als de portier bij Ullstein.

Tot opluchting van iedereen verstreek de dag zonder veel gewelddadigheden. Op de chique Kurfürstendamm droop van bijna iedere winkel de roze verf van het woord 'Jude', terwijl op Unter den Linden, onder het bezadigd oog van het ministerie van Buitenlandse Zaken en het Presidentspa-

leis, de aanplakborden met de gele pestvlekken een bijna bescheiden en ingetogen indruk maakten. In de wijken van de beter gesitueerden drongen steviggebouwde dienstbodes, er slechts op bedacht zich van hun dagelijkse taken te kwijten, met een schamper 'Quatsch!' langs postende SA-mannen heen om de winkel van de plaatselijke kleermaker of drogist binnen te gaan. De winkels van orthodoxe joden waren die zaterdag toch al gesloten vanwege de sabbat, en omstreeks het middaguur hadden ook de andere joodse winkeliers hun deuren gesloten en de stalen rolluiken neergelaten.

De meeste mensen hadden uit voorzorg hun inkopen al vrijdagavond gedaan, meteen na hun werk. Die zaterdag heerste er een soort vakantiestemming, en liepen de mensen eerder uit nieuwsgierigheid dan uit geestdrift te hoop. Aangezien de meeste van Berlijns betere restaurants het eigendom van joden waren, deden de bierkelders van de stad die dag uitstekende zaken.

Evenals andere leden van de Amerikaanse kolonie gingen de correspondenten en hun vrouwen die dag expres de deur uit om iets te kopen, al was het maar een stuk zeep. Mowrer ging naar zijn dokter om het gips van zijn voet te laten verwijderen, maar kwam tot de ontdekking dat de man zich achter gesloten deuren had gebarricadeerd. Lilian Mowrer winkelde die hele ochtend in het *Kaufhaus des Westens* en had de hele zaak wel willen leegkopen. Wertheims warenhuis was normaal geopend, maar op het doodsbange verkooppersoneel na bleef het grotendeels leeg. Een kordon van naar schatting vijfentwintig SA-mannen had het gebouw, dat een heel blok besloeg, omsingeld. Toen Knicks hierdoor geprikkelde assistent naar binnen probeerde te gaan werd hij hardhandig naar de stoeprand geduwd, gestompt en een *Schweinhund* genoemd. Knick was zo voorzichtig eerst zijn paspoort te tonen alvorens het te proberen.

Als ze in het nauw werden gebracht gaven de postende

mannen zich doorgaans gewonnen, dikwijls tot grote hilariteit van de toeschouwers. Vrouwen van buitenlandse diplomaten benutten hun exterritoriale status om hun afkeuring te tonen. Op de hoek van de Leipzigerstrasse en de Wilhelmstrasse was een grote menigte er getuige van hoe een fraaie, dure auto voor een joodse winkel stopte. Er kwam een chic geklede society-dame uit, die pal langs de postenden stapte en hen nauwelijks een blik waardig keurde. Uit de menigte steeg een gejoel en gefluit op. Een aantal van de postende mannen holde naar de auto en omsingelde die.

'Iedereen buiten blijven!' schreeuwde een SA-leider. Hij ging naar binnen, en even later kwam hij weer terug.

'Alles is in orde,' deelde hij mee. 'De dame is van een ambassade.'

De boycot duurde maar veertien uur. Naar beweerd wordt hebben von Neurath en von Papen von Hindenburg van de publieke verontwaardiging in het buitenland in kennis gesteld, waarop deze Hitler bij zich ontbood en hem aan zijn eed herinnerde de grondwet te zullen handhaven. Ongetwijfeld zal Hitler zich ook hebben herinnerd dat von Hindenburg de macht had zo nodig de staat van beleg af te kondigen. Ook de minister van Defensie, von Blomberg, de minister van Financiën, Lutz Graf Schwerin von Krosigk, en de minister van Economische Zaken, Alfred von Hugenberg, protesteerden tegen de boycot. Hitler zag zich met een verdeeld kabinet geconfronteerd. De president van de Reichsbank, Hjalmar Schacht, deelde de kanselier mee dat er een kleine tweehonderd miljoen mark bij joodse debiteuren uitstond.

Daarop maakte München het pijnlijke nieuws bekend: 'De strijd [dat wil zeggen de boycot] zal aanstaande woensdag niet worden voortgezet. Voor miljoenen Duitsers zal dit een teleurstelling zijn, maar de orde dient hoe dan ook gehandhaafd te blijven. Het was niet gemakkelijk om te zwichten, maar Adolf Hitler kan slechts stap voor stap te werk gaan.'

De correspondenten sloten weddenschappen met elkaar af dat de regering met een of ander excuus voor de dag zou komen om haar gezicht te redden. Ze kregen gelijk. De maandag daarop meldde een vette kop op de voorpagina van het *Acht-Uhr Abendblatt*: VERENIGDE STATEN ZETTEN AGITATIE GEHEEL STOP. Er volgde een verminkte versie van een bericht van Reuter uit New York: 'Gehoorgevend aan de wens van het State Department en vooraanstaande leden van het Congres hebben de Amerikaanse joden besloten een zwijgende houding aan te nemen met betrekking tot de situatie van de joden in Duitsland.' Het State Department had niets van dien aard verlangd. In werkelijkheid stond er in het bericht dat het Amerikaans Joods Congres besloten had zich tijdelijk van commentaar op de 'tragische' situatie van de joden in Duitsland te onthouden.

Hoewel de boycot in Berlijn met onverwachte terughoudendheid verlopen was, wees Sigrid Schultz, de moedige correspondente van de *Chicago Tribune* en een welbekende figuur in joodse kringen in Berlijn, op bedenkelijke voorvallen die zich elders in Duitsland hadden afgespeeld. In Gladbach hadden de directeur van het warenhuis Tietz en zijn vrouw getracht zich met een revolver van het leven te beroven. Hun toestand was kritiek, en ze zouden het vermoedelijk niet overleven. In Hamburg was een bomaanslag gepleegd op het plaatselijke hoofdkwartier van de partij, waarbij echter niemand gewond was geraakt. Het ergste incident had zich in Kiel voorgedaan, waar een advocaat een SA-man die voor zijn vaders meubelzaak stond te posten, had neergeschoten en ernstig verwond. Een woedende menigte had daarop de meubelzaak vernield, en toen de meute had gehoord dat de stormtroeper aan zijn verwondingen was bezweken (wat overigens niet waar was), had men de gevangenis bestormd en de advocaat gelyncht. In al haar jaren in Duitsland, schreef Schultz, was dit het enige geval van recht in eigen hand nemen dat ze zich herinneren kon.

Voor Bella was het een vreemde week geweest. Drie dagen voor de boycot had Hitler haar nog tot tweemaal toe de hand gekust.

Iedereen vroeg zich af hoe Duitslands nieuwe leiders het er bij hun debuut zouden afbrengen. Het was bekend dat de kanselier liever nieuwe automodellen onthulde dan society-evenementen bijwoonde. Het wantrouwen was wederzijds; de nieuwe leiders waren uit de lagere standen afkomstig en hadden maar weinig goeds te zeggen over de *'feine Leute'*, zoals ze hun maatschappelijke meerderen spottend noemden. Hoewel ze in politiek opzicht de overhand hadden, waren ze in sociaal opzicht nog altijd paria's. Het wereldje van de Berlijnse society bleef voor hen gesloten. Zolang Buitenlandse Zaken nog in handen van baron von Neurath was had het corps diplomatique geen enkele behoefte om de nieuwe Duitse leiders het hof te maken, en van de betere Berlijnse families voelden de meeste er ook al weinig voor, de eerste te zijn om hun deuren voor hen te openen en hen welkom te heten. Bella's monarchistische vriendin, Mammi von Carnap, sprak namens velen toen ze opmerkte: 'Ik hoop maar dat we ze niet in onze kringen zullen moeten accepteren.'

Het galadiner dat president von Hindenburg in februari voor de nieuwe kanselier had gegeven was een zuiver officiële aangelegenheid geweest. Signora Cerruti, de vrouw van de Italiaanse ambassadeur en een knappe verschijning met ravezwart haar, was die avond Hitlers tafeldame geweest. Na afloop, toen de heren voor koffie en sigaren naar een ander vertrek waren gegaan, hadden de andere dames haar bestormd en willen weten of de kanselier een charmant causeur en disgenoot was. Bij wijze van antwoord had signora Cerruti alleen maar haar ogen ten hemel geslagen, een gebaar dat haar bewonderaars voor de hoogste lof hadden aangezien. Signora Cerruti was vroeger actrice geweest. En ook was ze een jodin, wist Bella.

Aangezien Hitlers vleugel van de kanselarij op dat moment gerenoveerd werd, kon hij geen gasten ontvangen. De von Papens waren al niet veel beter af; die woonden onder bijna behoeftig te noemen omstandigheden in een ministerie dat qua comfort aan een logement deed denken. Om de nieuwe leiders te introduceren zagen de von Papens zich genoodzaakt voor die avond een ontvangruimte te huren.

Het was omstreeks eind maart geweest, terwijl de voorbereidingen voor de boycot in volle gang waren, dat Bella tweemaal achtereen het genoegen te beurt viel Hitlers lippen de rug van haar hand te voelen beroeren.

'Vice-kanselier en Frau von Papen verzoeken Frau Bella Fromm om het genoegen van haar aanwezigheid op woensdag 29 maart 1933 vanaf 9.30 uur n.m., in het Palais Prinz Friedrich Leopold.'

Het tegenover de Rijkskanselarij gelegen Prins Friedrich Leopold-paleis was de ambtswoning van Goebbels, en toen Bella de envelop opende en de uitnodiging las voelde ze zich somber gestemd. Hitlers debuut zou dus plaatsvinden in een van de bekoorlijkste gebouwen van Berlijn, een bouwwerk dat in de achttiende eeuw was ontworpen door een van de weinige grote architecten die Pruisen had voortgebracht.

Die avond dineerden Bella en haar begeleider, een oude vriend van het ministerie van Binnenlandse Zaken, in Hotel Kaiserhof. Na afloop staken ze de straat over naar het paleis. Het verbaasde Bella te zien dat het gebouw er ondanks de nieuwe bewoners nog tamelijk onveranderd uitzag. Het stucwerk was verwijderd, en de tot op de vloer hangende gordijnen ook. Kostbare kristallen kroonluchters wierpen hun schijnsel op de kleurrijke uniformen van de mannen en de juwelen van de vrouwen. Het kleurenschema werd alleen bedorven door een zwart of bruin uniform hier en daar, en door het harde getik van rijlaarzen op de parketvloer.

Zonder erbij na te denken voegde ze zich bij de kring vrouwen rond Frau von Papen en Mammi von Carnap. Het gerucht ging dat de kanselier die avond een onverwacht bezoek zou afleggen, en Bella was dan ook ruimschoots gewaarschuwd toen 'Fränzchen' gehaast de zaal binnenkwam, op zijn vrouw toeschoot en haar opgewonden iets in het oor fluisterde.

'De Führer is zojuist het paleis binnengekomen,' zei de nerveuze Frau von Papen zachtjes tegen de dames die om haar heen stonden.

Het was alsof de zaal en allen die zich daarin bevonden ter plekke versteenden. Er verschenen zwartgeüniformeerde leden van Hitlers lijfwacht, en de grote dubbele deuren van de zaal werden opengeworpen. Hitler bleef even in de deuropening staan. Als altijd zag hij er weinig indrukwekkend uit, maar hij was gekleed in een avondkostuum van redelijk goede snit. Bella had een gevoel alsof haar gedachten afdwaalden. Achter hem torende de grove en ongemanierde Brückner, en de minzame Hans Thomsen begeleidde hen beiden. De stille en gereserveerde 'Tommy', zoals hij in de wandeling genoemd werd, fungeerde in de Rijkskanselarij als verbindingsman met Buitenlandse Zaken.

Niemand in de zaal verroerde zich. Verscheidene mensen brachten met een stijve arm de Hitlergroet. Zelfs von Papen scheen niet te weten wat hij doen moest.

Hitler wachtte op een of ander signaal van Tommy, maar dat bleef uit. Dus nam Hitler het heft maar zelf in handen; de mensen met de opgeheven arm negerend stapte hij op de parketvloer, als een schaatser die zich op glad ijs begeeft, en met wapperende jaspanden spoedde hij zich in de richting van zijn gastvrouw. Pas toen hij Frau von Papen op de Oostenrijkse manier de hand had gekust kwam Bella weer tot zichzelf. Ze maakte aanstalten zich terug te trekken, maar daardoor trok ze juist zijn aandacht.

'Mag ik het genoegen hebben u goedenavond te wensen,

gnädige Frau?' vroeg hij, terwijl hij zich naar haar toeboog en haar hand kuste. Over zijn schouder heen kon Bella de gezichten van haar kennissen zien, die stonden te grijnzen over de vergissing van de kanselier.

'Amuseert u zich?' vroeg hij.

Ze antwoordde bevestigend.

'Waaraan hebt u deze onderscheidingen te danken?'

Het *Ludwigskreuz* had ze uit handen van de laatste koning van Beieren ontvangen, zei ze.

'Vindt u het prettig hier te zijn?'

Zeker, antwoordde ze. Het was trouwens ook haar werk; ze was diplomatiek verslaggeefster voor de kranten van het Ullstein-concern.

Bij het horen van de joodse naam 'Ullstein' leek Hitlers gezicht even te betrekken. Maar hij nam opnieuw haar hand, kuste die voor de tweede keer, zei dat hij haar nog eens hoopte te ontmoeten, en liep toen verder.

Een van Bella's vrienden vroeg haar of ze die avond nog iemand anders haar hand zou laten kussen. Ze maakte een gebaar alsof ze de kus aan zijn mouw wilde afvegen.

Ze begaf zich naar Tommy, die met staatssecretaris Lammers stond te praten.

'Die Führer van je moet verkouden zijn,' zei ze.

'Hoezo?'

'Nou, er wordt toch gezegd dat hij een jood op tien mijl afstand kan ruiken? Blijkbaar werkt zijn reukorgaan vanavond niet.'

Beide mannen lachten, maar pas nadat ze om zich heen hadden gekeken om zich ervan te overtuigen dat niemand anders haar opmerking had gehoord. Die blik over de schouder begon in het nieuwe Duitsland een alledaags verschijnsel te worden. Grappenmakers doopten hem de 'Duitse look', en al spoedig was hij niet te onderscheiden van die andere snelle, draaiende hoofdbeweging die als de 'jodenpeiling' bekendstond en bedoeld was om omringende

gezichten op ongewenste raskenmerken te inspecteren.

Gedurende de rest van de avond volgde ze Hitlers omzwervingen door de zaal. Hij was afstandelijk en nerveus tegelijk. Onwillekeurig tastte zijn hand telkens naar zijn middel, op zoek naar het geruststellende gevoel van de koppelriem die hij anders altijd droeg. Van het buffet nam hij alleen maar wat sla en een glas sinaasappelsap. Tegenover mensen van adel was hij een en al onderdanige eerbied. Hij ging wat te eten halen voor de niet bepaald bevallige prinses Luise von Sachsen-Meiningen, daarmee nog verder tot haar toch al omvangrijke taille bijdragend, en hij sprong bijna uit zijn stoel overeind toen ze aanbood hem aan haar familieleden voor te stellen. Zo nu en dan wierp hij steelse blikken naar aantrekkelijke jonge vrouwen.

Zoals de vrouw van de Roemeense gezant opmerkte: 'Je kunt lakleren schoenen kopen en je een goedzittende smoking laten aanmeten, maar goede manieren is iets wat je niet in een winkel kunt kopen.'

Bella zocht een hoekje op en ging haar verslag over die avond zitten schrijven. Ze liet het Tommy nog even nalezen, voordat ze het telefonisch doorgaf. Hitler kreeg daarin een paragraaf helemaal voor zich alleen.

'Omstreeks tien uur verscheen Adolf Hitler, zeer tot verrassing van de gasten. Sedert zijn aanvaarding van het ambt van Rijkskanselier was dit de eerste keer dat hij formeel zijn opwachting maakte bij een groot society-evenement. Hij werd hartelijk welkom geheten door de gastheer en gastvrouw, die de gelegenheid te baat namen om diplomaten aan hem voor te stellen die hij nog niet had ontmoet, en in het bijzonder de buitenlandse dames.'

Maar toen de kranten de volgende ochtend in de kiosken verschenen, bleek Bella's alinea over het debuut van de nieuwe kanselier er niet in te staan. Een redacteur van Ullstein

had hem er uitgeknipt. Het ministerie van Buitenlandse Zaken was razend.

'Adolf Hitlers aanwezigheid daar leek me niet belangrijk genoeg om er speciaal melding van te maken,' zei de redacteur tegen Bella.

'Ben je dan zó dom?' snauwde ze. 'Probeer je me soms in moeilijkheden te brengen, of wil je alleen maar de nazi's op stang jagen?'

Maar het deed er niet toe; het resultaat bleef hetzelfde. De volgende dag werd ook Ullstein door de boycot getroffen.

Het zou nog tot juni duren voordat tante Voss haar rokken met het woord 'Führer' liet besmeuren, en dan nog alleen maar in samenhang met zoiets als een 'principe'. Tot op dat tijdstip werd Hitler in het blad alleen met Rijkskanselier aangeduid, en nooit bij zijn naam genoemd.

Er bevonden zich blijkbaar veel belangrijke mensen in de gevangenis, en dagelijks gaf tante een overzicht van hun namen in korte berichtjes onder de kop: 'Gearresteerd'. Ze had geen andere keus dan deze mededelingen af te drukken, aangezien die wel degelijk deel uitmaakten van het nieuws van de dag. In mei werd 'Gearresteerd' in het minder emotionele 'In hechtenis' veranderd. Ook de kop 'Verboden' verscheen steeds vaker. Er waren een heleboel dingen 'Verboden', onder andere ook de nodige kranten van linkse signatuur. In die meimaand dook tevens een nog onheilspellender categorie berichten op onder het hoofd: '*Auf der Flucht erschossen*'. Het eerste daarvan kwam uit München, en gold een plaats die Dachau heette. Dit alles nam echter niet weg dat tante trouw iedere week een overzicht bleef afdrukken van de godsdienstoefeningen van de joodse gemeente in Berlijn.

De buitenlandse pers

Door de omwentelingen van die lente werd de nieuwsgaring aanzienlijk bemoeilijkt. In het verleden hadden de correspondenten zich op de binnenlandse pers kunnen verlaten om van de gebeurtenissen in Duitsland op de hoogte te blijven. Het Berlijnse bureau van Associated Press had bijvoorbeeld abonnementen op alle belangrijke bladen die in de hoofdstad werden gepubliceerd, en ook op een assortiment kranten uit de provincie. Naast zijn andere bezigheden had de man die nachtdienst had tot taak de ochtendedities te lezen zodra deze op straat verschenen, en 's middags besteedden twee Duitse assistenten er drie uur aan, de rest van de kranten van die dag door te lezen op zoek naar berichten die voor Amerikaanse lezers interessant zouden kunnen zijn. Vervolgens werden hun selecties beoordeeld door de Amerikaanse staf, die dan besloot welk materiaal er naar New York zou worden doorgeseind.

Onder Goebbels' leiding begonnen de Duitse kranten al spoedig allemaal dezelfde berichten af te drukken onder dezelfde koppen, zodat het bestuderen van de binnenlandse kranten veranderde in een spelletje van naar afwijkingen zoeken die door de mazen waren geglipt. Vooral de veel minder streng gecoördineerde provinciale bladen vormden een goede bron voor zulke berichten. Zo kon een krant uit Stuttgart melden dat twee 'hulp'-politiemannen een schrobbering hadden gekregen vanwege het feit dat ze aan hun hoede toevertrouwde communistische en republikeinse gevangenen 'uiterst ruw hadden behandeld'. Dat was iets wat een correspondent kon doorseinen zonder veel gevaar te lo-

pen dat hij onder verdenking kwam. Als hij erover aan de tand werd gevoeld kon hij gemakkelijk bewijzen dat zijn inlichtingenbron de regering zelf was geweest.

In vroeger dagen hadden opdrachten om gebeurtenissen in bijvoorbeeld Leipzig, Neurenberg of Kiel te verslaan dikwijls geleid tot het aanwerven van plaatselijke Duitse verslaggevers die een feeling voor internationaal nieuws hadden en wel wat extra inkomsten konden gebruiken. Maar toen de nazi's aan de macht kwamen stortten deze in de loop der jaren met zoveel zorg en geduld opgebouwde netwerken van de ene dag op de andere als kaartenhuizen in elkaar. Plaatselijke correspondenten wier voornaamste werkgevers socialistische of communistische bladen waren geweest kwamen eensklaps zonder werk te zitten of, erger nog, verdwenen in de toen nog niet met name bekende concentratiekampen. Anderen verbraken uit angst eenvoudig alle contacten met buitenlanders.

Nagenoeg hetzelfde lot viel republikeinse politici ten deel. Hun kantoren hadden altijd voor buitenlandse persmensen opengestaan, maar nu werden hun plaatsen ingenomen door nationaal-socialisten die dikwijls weinig capaciteiten en in het geheel geen ervaring bezaten: aanvoerders en onderaanvoerders uit de kliek rond Hitler, en uit de SA. Verzoeken van buitenlandse journalisten om interviews of informatie raakten zoek of werden op de traditionele bureaucratische manier doorgegeven aan bureaus ergens aan de andere kant van de stad, waar men er zelfs nog minder aandacht aan schonk.

Louis P. Lochner, de alom geachte chef van het bureau van Associated Press in Berlijn, moest 22 dagen op een exclusief interview met Hitler wachten, hoewel dit hem door diens naaste adviseurs onmiddellijk was toegezegd. Lochner, die door zijn Duitse vrienden familiaar Louis P. werd genoemd, kwam tot de ontdekking dat hij zijn artikelen voortaan met oneindig veel zorg bij elkaar moest scharrelen.

Een tip, zelfs uit officiële bron, kon niet worden gebruikt totdat de regering daar toestemming voor had gegeven. Sensationele berichten uit Hamburg of München werden dikwijls ontkend door autoriteiten in Berlijn, die er nog niet van hadden gehoord. Iedere organisatie scheen er een eigen persbureau op na te houden en ministers, staatssecretarissen en partijbonzen wedijverden met elkaar in het afkondigen van verordeningen en het doen van politieke uitspraken die dikwijls in flagrante tegenspraak met elkaar waren. Al spoedig gaf de regering evenveel rectificaties en dementi's uit als nieuwsberichten, en was er onmogelijk achter te komen wie er, afgezien van Hitler zelf, definitieve zeggenschap over het een of ander had.

De officiële Duitse nieuwsdienst, het *Wolffsches Telegraphenbüro*, was bang om ook maar enig persbericht vrij te geven waarin kritiek op het nieuwe regime werd geuit. In het kantoor van het WTB zat een nazi-'controleur', en maar zelden werd het Lochner toegestaan de binnenkomende kopij vers van de machine te lezen. Zelfs dan nog kon hij het verhaal niet publiceren zonder strafrechtelijke vervolging of erger te riskeren. Alleen al het bijhouden van alle speciale decreten, uitgevaardigd door al de speciale bureaus die voor het toezicht op de buitenlandse pers in het leven waren geroepen, was een karwei waaraan zijn hele staf een dagtaak zou hebben gehad.

Lochner zag zich gedwongen een aantal van de meest belastende verhalen over gruweldaden die gedurende de eerste dagen van het nieuwe bewind waren gepleegd onbenut te laten, omdat de slachtoffers of hun vrienden hem smeekten hun ellende niet nog verder te vergroten door hun namen te publiceren. Hij vond dat hij geen andere keus had dan sensationele kopij zijn neus voorbij te laten gaan, voor het geval dat zijn zegslieden hem geen ruggesteun zouden willen geven als de regering op een confrontatie aanstuurde. Hij zag zich genoodzaakt een nauwe weg te bewandelen tussen be-

roepsethiek en persoonlijk geweten. Hij hield zichzelf voor dat hij er tot iedere prijs voor moest zorgen dat zijn bureau open bleef. Hij waagde het niet die 'speciale verslaggevers' na te doen die de stad binnen kwamen waaien, bij collega's een massa onbevestigde geruchten verzamelden, een opruiend artikel schreven en dit dan, overeenkomstig de in Italië en Rusland geperfectioneerde techniek, telefonisch doorgaven om vervolgens de benen te nemen. Als de regering dan brieste waren zij allang veilig het land uit en hadden hun gelijk bewezen.

Als het inderdaad tot uitwijzingen mocht komen en moedige verslaggevers als Knick en Mowrer het land uit werden gezet, konden hun kranten in New York en Chicago nog altijd terugvallen op de telegrafische nieuwsdienst van Associated Press, totdat men plaatsvervangers had kunnen vinden. In Lochners visie was hij de laatste verdedigingslinie van de Amerikaanse verslaggeving in Duitsland en mocht hij het niet riskeren ongeverifieerde berichten te publiceren. De herrie rond het op 20 maart overlijden van Louis Ullstein had dat bewezen.

Het bureau van AP in New York had een bericht de wereld in gezonden waarin stond dat de oudste nog levende zoon van het Ullstein-imperium bezweken was aan verwondingen die hij had opgelopen toen een bende SA-mannen zijn huis was binnengedrongen en hem bewusteloos had geslagen. Het verhaal was afkomstig uit oppositiekringen in Warschau. Tegen de tijd dat Lochner dit kon tegenspreken – de zeventigjarige Ullstein was gestorven aan complicaties die na een galblaasoperatie waren opgetreden – was de schade al aangericht. In een officiële radiouitzending beschuldigde de regering Associated Press ervan zich bij de kruistocht van de verspreiders van gruwelverhalen te hebben aangesloten. Er zat voor Lochner niets anders op dan het hoofd te buigen en de storm van scheldwoorden en beledigingen gelaten over zich heen te laten gaan.

Aangezien een formeel uitwijzingsbevel alleen maar de aandacht trok en tot gevolg had dat de uitgewezen journalist nieuwswaarde kreeg en zijn verslagen geloofwaardig werden, gaf men de voorkeur aan de tactiek hem van zijn inlichtingenbronnen af te snijden door hem de toegang tot regeringsfunctionarissen te ontzeggen. Dat was wat Goering in maart met Edward Deuss van Hearsts persbureau deed, nadat Deuss een bericht had doorgegeven over de lijken van drie doodgeslagen joden die men op een begraafplaats had gevonden. Goering belde persoonlijk Karl von Wiegand op, Hearsts voornaamste correspondent in Europa. Hij zei dat hij Deuss naar de herkomst van zijn valse bericht zou vragen en dat, als Deuss zijn bronnen niet kon noemen, hij naar een andere post overgeplaatst diende te worden. Ook liet Goering doorschemeren dat Goebbels wist dat Deuss een halfjood was en er niet voor zou terugdeinzen een vendetta tegen hem te beginnen.

Aangezien Deuss er niets voor voelde zijn zegslieden voor de wolven te gooien stemde hij erin toe, zonder ophef naar Londen te worden overgeplaatst. Quentin Reynolds kwam uit New York om zijn plaats in te nemen.

Geen van beide partijen wenste een krachtmeting, hoewel de Duitse regering er geen geheim van maakte dat ze zelfs zulke rechtschapen journalisten als Louis P. Lochner van subversieve activiteiten verdacht. In maart stuurde Rudolf Diels een team rechercheurs om het fotoarchief van AP te doorzoeken naar een foto van een joodse heer zonder broek, die een bord om zijn hals had waarop stond: 'Ik ben een jood, maar ik zal me niet over de nazi's beklagen.' Deze foto was aan diverse correspondenten aangeboden en in de Franse, Spaanse en Zwitserse pers verschenen. De voorzichtige Lochner was zo verstandig geweest het aanbod af te slaan, aangezien dat nu net het soort risico was dat hij wenste te vermijden. Laat andere journalisten dat soort nieuws maar verspreiden; hij was vastbesloten zijn post in Berlijn niet in gevaar te brengen.

Hij was niet helemaal onvoorbereid op de overval. Louis P. was met een vrouw uit een prominente Duitse familie getrouwd en had overal in Berlijn connecties, waaronder ook een familielid van zijn vrouw dat bij de Gestapo werkte. Ditmaal kwam de tip van een bevriende functionaris bij Buitenlandse Zaken. Toen de rechercheurs arriveerden werden ze hartelijk verwelkomd bij de deur, en kregen ze een rondleiding door de lijvige dossiers vol afdrukken. Zeer onder de indruk van de prachtige foto's die ze hadden gezien vertrokken ze weer, na zich uitgebreid voor het ongemak te hebben verontschuldigd.

Lochner schrok zich dan ook een ongeluk toen hij een paar dagen later via Londen een telegram ontving waarin New York zich erover beklaagde dat men geen foto's had ontvangen van het soort waardoor het fotokantoor van AP juist gesloten zou zijn. Nu was de concurrentie hen voor geweest, mopperden ze. Maar wat nog erger was, ze hadden hun klacht overgeseind langs een open telegraafverbinding die via het Berlijnse hoofdtelegraafkantoor liep, waar het telegram beslist door de censors was gelezen!

In een brief van zeven kantjes die hij aan een vriend had meegegeven, smeekte Lochner zijn bazen in Amerika toch vooral te willen begrijpen dat de toestand in Berlijn een andere was dan die in New York. Duitsland beleefde ongewone tijden, en in de toekomst dienden zulke instructies *telefonisch* vanuit Londen te worden doorgegeven, en wel op zo'n manier dat de onzichtbare meeluisteraar zou denken dat er alleen maar over routinekwesties werd gesproken.

Tot hun verbazing merkten Lochner en zijn collega's dat hun de vrije hand gelaten werd om over Duitsland te schrijven wat ze wilden. Dr. Goebbels had Knick persoonlijk de verzekering gegeven dat een faire berichtgeving over gebeurtenissen in Duitsland niets in de weg zou worden gelegd, en baron von Neurath had deze belofte in het openbaar herhaald. Buitenlandse correspondenten werden wel-

iswaar onder druk gezet om hun joodse employés te ontslaan, en hun Duitse assistenten werden zo nu en dan gearresteerd, maar afgezien van zulke onaangenaamheden was er geen georganiseerde poging om hen te censureren. Hun huizen werden in de gaten gehouden, en wanneer ze in een taxi stapten kwam er op het juiste moment een onbekende langsgelopen om het adres op te vangen dat ze de chauffeur opgaven. Verklikkers gingen aan tafeltjes naast hen zitten en verdachte figuren kwamen solliciteren naar baantjes die niet bestonden. De telefoons in hun kantoren werden afgeluisterd, maar dit was nu eenmaal het geval met alle telefoons in Berlijn–tenminste, dat werd algemeen aangenomen. Maar dit waren slechts psychologische problemen, en de grote nieuwsdiensten, zoals AP en de *New York Times*, wisten al het nieuws te vinden dat ze maar wilden publiceren.

Hun toevluchtsoord in de grotere storm die de samenleving om hen heen teisterde was een Italiaans restaurant op de hoek van de Kurfürstenstrasse, *Die Taverne* genaamd. Het werd gedreven door een grote joviale Duitser en diens schuchtere Belgische vrouw. Wat de gebarsten leren zetels in de bar van het Adlon-hotel ten tijde van de Weimar-republiek voor journalisten waren geweest, dat werden de zware tafels van *Die Taverne* nu voor deze groep, in de vallende schemering die het Derde Rijk inluidde. In een hoekje van een van de lage vertrekken van het restaurant, dat vervuld was van de lucht van koffie en bier en de herrie van een erbarmelijke jazzband, hadden de correspondenten een dagelijkse *Stammtisch* gereserveerd van 's avonds tien uur tot twee uur in de ochtend. Het was in Duitsland zes uur later dan in New York, en het tijdsverschil met Chicago bedroeg zeven uur. Bijgevolg werkten de Amerikaanse verslaggevers altijd laat, want niet alleen was het thuis veel vroeger, maar bovendien golden er voor gesprekken met hun bureaus in Londen en Parijs 's avonds na half acht Berlijnse tijd lagere

telefoontarieven. Dan belden ze de laatste berichten van die dag door, om vervolgens te voet of per taxi naar *Die Taverne* te gaan, waar de ronde tafel van de journalisten groot genoeg was om plaats te bieden aan tien en soms wel twintig journalisten, hun vrouwen en hun gasten, en ze bier en whisky-soda's konden drinken, borden spaghetti en gebraden worstjes eten, en kletsen over de artikelen die ze die dag al dan niet hadden ingezonden.

Natuurlijk waren er ook spionnen in het restaurant, gezichten die avond aan avond kwamen opdagen, van lieden die quasi-onopvallend hun stoelen verschoven om te kunnen opvangen wat er gezegd werd. Ook Putzi Hanfstaengl en Rudolf Diels kwamen wel eens langs. Diels werd overal uitgenodigd en had de invitaties voor het kiezen. Het luisteren naar de gesprekken van de Engelse en Amerikaanse correspondenten in *Die Taverne* was echt iets voor een man als Diels. Hij deed er over het algemeen het zwijgen toe totdat er even een stilte viel, om er dan een opmerking tussen te gooien die de anderen verblufte door de alwetendheid van zijn organisatie, en het cynisme van haar inspecteur-generaal dat eruit bleek.

Diels genoot van zijn reputatie als een van de openhartigste figuren in een regime dat om zijn heimelijkheid bekendstond. Die lente had hij echter met een voor hem onkarakteristieke handicap te kampen. Hij kon geen antwoord geven op de vele vragen die over de oorsprong van de Rijksdagbrand tot hem werden gericht. De wantrouwige Goering had hem de zaak uit handen genomen, en hoewel Diels pienter genoeg was om ervoor te zorgen dat hij volledig op de hoogte bleef, kon hij zulke vragen alleen maar met een gegeneerd zwijgen en een onverzoenlijke blik beantwoorden.

Hanfstaengl kwam altijd pas ver na middernacht en baande zich dan saluerend en handenschuddend een weg door de rumoerige gelagkamers en de groepen jeugdige zangers en cabaretartiesten die hier een hapje kwamen eten nadat de

nachtclubs gesloten waren. Wanneer hij een nieuw gezicht aan de ronde tafel zag placht Putzi een ogenblik bij hem aan te schuiven en zijn bekende nummer op te voeren.

'Met u moet ik eens praten!' zei hij dan. 'Ik ben net terug uit München, waar ik bij Hitler ben geweest.' Dat maakte indruk op de bezoeker, en aangezien Putzi iemand van het soort was dat het te druk had om wat dan ook te voltooien, besloot hij steevast met: 'We moeten eens een goed gesprek met elkaar hebben,' waarna hij opstond en wuivend en salurend tegen iedereen de zaal verliet.

Na 30 januari werd *Die Taverne* nog belangrijker als toevluchtsoord. Door hun aantal voelden de journalisten zich daar sterker, en bovendien konden ze morele steun putten uit hun nachtelijk samenzijn, waarbij ze onder het genot van koffie en alcohol verontrustende nieuwtjes met elkaar uitwisselden die ze in de regionale pers hadden aangetroffen. De artikelen van Knick en Mowrer leken dikwijls als twee druppels water op elkaar. Aantekeningen werden vergeleken; tactieken werden uitgewerkt en verbeterd. Een aanval op een van hen was een aanval op allemaal, en alle vooraanstaande bladen van de wereld zouden erover hebben bericht.

In januari verscheen Mowrers boek *Duitsland zet de klok terug* in Engeland en Amerika. Terwijl de nazi's in de straten van Berlijn hun overwinning vierden nam Mowrer zijn lezers mee op een rondgang door het Bruine Huis, naar een partijbijeenkomst om Hitler te horen spreken en door de pagina's van *Mein Kampf*, dat Mowrer tot en met het laatste hoogdravende woord had gelezen. In een van de kernachtigere hoofdstukken diende hij zelfs de ongezouten kost op van de haat die de partij tegen de joden koesterde. *Duitsland zet de klok terug* beleefde dat jaar nog twee herdrukken. De kritieken waren gunstig, vooral in Engeland, waar het boek om zijn onbevooroordeeldheid en duidelijkheid werd geprezen.

Toen een functionaris van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken Mowrer vertelde dat Hitler een uitgesproken hekel aan het boek had, luidde Mowrers weerwoord: 'Hindert niet, zo denk ik over *Mein Kampf*. Hij schrijft voor Duitsers, ik schrijf voor Amerikanen.'

Mowrer nam in Berlijn een sterke positie in. Tien dagen voordat Hitler aan de macht kwam was hij tot voorzitter van de invloedrijke Vereniging van de Buitenlandse Pers in Berlijn gekozen. Deze vereniging, die in het decennium vóór de wereldoorlog was opgericht, vertegenwoordigde meer dan honderd in Berlijn werkende en wonende journalisten uit alle delen van de wereld. Alleen volledig geaccrediteerde correspondenten die algemeen nieuws voor dagbladen verzorgden konden er lid van worden. De vereniging koos haar voorzitter en andere bestuursleden op democratische wijze, verrichtte haar bezigheden in het Duits en had een eigen club op Potsdamer Platz 1. De leden kregen pasjes voor de Rijksdag, door de politie verstrekte perskaarten, vrijkaartjes voor schouwburgpremières en handelsbeurzen, plus een voordelige ziekteverzekering. Maar de vereniging deed nog meer om de buitenlandse journalist het leven in de hoofdstad te vergemakkelijken: ze regelde ook ontmoetingen voor hem met belangrijke regeringsfunctionarissen op diverse informele 'bieravonden' en lunches. Het ieder jaar in de maand juni gehouden 'diesfeest' was per traditie de gelegenheid voor een belangrijke toespraak op het gebied van de buitenlandse politiek door de minister van Buitenlandse Zaken of de Rijkskanselier zelf. En tijdens het society-seizoen in november gaf de vereniging haar eigen kleine, maar exclusieve galabal, dat ieder jaar naar een andere bloem werd genoemd: het 'Mimosafestival' bijvoorbeeld, of 'Chrysantenbal'.

De vereniging verzette zich tegen iedere poging van het regime om macht over haar te krijgen, en de voorzitter, Edgar Ansel Mowrer, trad krachtig op om elk lid dat door de

nieuwe Duitse leiders aangevallen werd te verdedigen. De regering zette Mowrer onder druk om af te treden. Onder vier ogen werd hem gezegd dat hij daarvoor niet de ware reden behoefde op te geven; hij zou zich eenvoudig op een slechte gezondheid kunnen beroepen. Het was typerend voor Mowrer dat hij precies het tegenovergestelde deed. Begin april belegde hij een speciale vergadering van de vereniging, waarop hij zijn collega's het volgende meedeelde: 'Men heeft mij verzocht "om gezondheidsredenen" af te treden, en de ware reden te verzwijgen. Er is mij gezegd dat ik later, misschien volgend jaar, als het ongenoegen over mijn boek wat geluwd is, het voorzitterschap misschien weer op me zou kunnen nemen.

Mijn standpunt is dit: verantwoordelijke buitenlandse correspondenten mogen door geen enkele maatschappelijke of andere persoonlijke pressie, van welke aard dan ook, in het vrijelijk uiten van kritiek worden gehinderd, voor zover ze hun land nieuws verstrekken dat op onaanvechtbaar materiaal is gebaseerd.

Ter verduidelijking bied ik u nu mijn ontslag aan en verzoek ik u zelf hierover te willen besluiten.'

Tijdens de hieropvolgende discussie kreeg Mowrer steun vanuit een onverwachte hoek, toen de correspondent van Mussolini's *Popolo d'Italia* van zijn stoel opstond om te zeggen dat hij *Duitsland zet de klok terug* met grote belangstelling gelezen had. Hij was momenteel zelf een boek aan het schrijven, en hoewel hij het niet met Mowrers democratisch vooroordeel eens was, stond er in het boek niets waarvoor ook maar een van de in de zaal aanwezige journalisten zich zou behoeven te schamen. Met zestig stemmen vóór, zeven stemmen tegen en drie onthoudingen stemde de overgrote meerderheid van de vereniging voor het aanblijven van Mowrer als voorzitter. Naar verluidt was Goebbels razend, en nu kondigde de regering aan dat overwogen werd de vereniging op te heffen. Putzi Hanfstaengl verspreidde

het gerucht dat Mowrer een verkapte jood was.

'Edgar een jood?' diende Knick hem van repliek. 'Ach ja, natuurlijk! Net zo joods als Ludendorff.'

Een tijdlang werd de vereniging door de ministeries van Propaganda en Buitenlandse Zaken van nieuws afgesneden, maar er waren zoveel andere nieuwsbronnen in de vorm van de persbureaus van de hogere en lagere departementen van de Rijksregering en die van Pruisen, dat het probleem om feiten van fictie te scheiden, bleef bestaan.

Naarmate de avond van de 7de juni dichterbij kwam werd het duidelijk dat geen enkele regeringsfunctionaris, en zeker niet Hitler of baron von Neurath, het diesfeest van de vereniging zou komen opluisteren met een belangrijke toespraak over de buitenlandse politiek. Hotel Adlon placht op zo'n avond altijd alle registers voor de journalisten open te trekken, en verslaggevers, staatslieden en diplomaten aan een grote hoefijzervormige tafel in een van de grootste en luisterrijkste feestzalen van het hotel te plaatsen.

Dat jaar maakte Mowrer er een minder formele aangelegenheid van en liet hij in het Adlon-hotel een ontspannen lunch aanrichten. Hij zette de journalisten en de diplomaten bij elkaar aan kleine tafeltjes, waar ze op gedempte toon vertrouwelijke gesprekken met elkaar konden voeren. Dit laatste was een teer punt bij de nieuwe regering, die afwijzend stond tegenover contacten tussen journalisten en buitenlandse diplomaten.

Alleen de pauselijke gezant liet het op het laatste moment afweten, door te zeggen dat hij ziek was. Deze nuntius, een favoriet van Goering, was in delicate onderhandelingen met de Duitse regering gewikkeld. De enige Duitsers die uitgenodigd waren, Rijksbankpresident Hjalmar Schacht en de kolossale burgemeester van Berlijn, dr. Heinrich Sahm, namen de invitatie allebei aan. De plaats van de nuntius als woordvoerder voor het corps diplomatique werd door de Turkse ambassadeur ingenomen.

Mowrer hield de openingstoespraak. Hij betreurde de afwezigheid van officiële vertegenwoordigers van de regering, zei hij, en moeite met de Duitse taal voorwendend vervolgde hij: 'In dit land waar we zo gelukkig zijn... ik bedoel *zijn geweest*... dat sommigen van ons verademing... ik bedoel ontspanning... in het buitenland zijn gaan zoeken...' De gasten brulden van het lachen, en vooral ambassadeur François-Poncet dreigde van zijn stoel te zullen vallen. Toen een nijdige Schacht om toestemming verzocht om hierop te mogen antwoorden, en opstond om te zeggen dat de buitenlandse pers zich tot feiten en niet tot opinies diende te beperken, bedankte Mowrer hem plechtig voor zijn woorden van ondersteuning. De diplomaten brulden weer, en Schacht ging met een rood gezicht zitten. Al met al was het een kostelijke middag die de ambassadeurs met de hoge hoed hier samen met die van de opgerolde hemdsmouwen in het hart van nazi-Duitsland doorbrachten. Het regime was bij de neus genomen en op zijn nummer gezet, en twee weken later maakte Alfred Rosenberg, de 'minister van Buitenlandse Zaken' van de partij, officieel een eind aan de persboycot door in het Adlon-hotel een theepartij voor de buitenlandse pers te geven.

De persboycot was weliswaar beëindigd, maar de listen en lagen van het regime waren dat niet. Toen de verslaggevers de theepartij van Rosenberg verlieten werden ze op straat begroet door vette koppen in de Duitse kranten: BUITENLANDSE VLIEGTUIGEN WERPEN MARXISTISCHE PAMFLETTEN BOVEN BERLIJN UIT. Schijnbaar was een buitenlands vliegtuig van een in Duitsland onbekend type over Berlijn gevlogen en had pamfletten uitgestrooid die beledigend voor de Führer waren. En aangezien de Duitsers geen eigen jachtvliegtuigen bezaten, waren ze niet bij machte geweest een achtervolging in te zetten.

'Het is iedere vogel toegestaan zijn nest te beschermen,' kraaide de *Völkischer Beobachter*. 'Alleen Duitsland, met

zijn gekortwiekte vleugels en uitgetrokken klauwen, moet machteloos toezien hoe zijn nest bevuild wordt.' Alle Duitse kranten spraken van de 'schaamteloze provocatie aan het adres van de Duitse regering en het Duitse volk'. Er werd een officieel onderzoek ingesteld, en de Duitse afvaardiging in Genève eiste voor Duitsland pariteit in militaire vliegtuigen. Van de ene dag op de andere verschenen er duizenden aanplakbiljetten in Berlijn: 'Ditmaal opruiende blaadjes! Volgende keer bommen! Duitsland moet vliegtuigen hebben! Luchtverdediging is noodzaak!'

Volgens het ministerie van Luchtvaart waren er niet één, maar drie vliegtuigen van een in Duitsland onbekend type boven de stad geweest. Twee particuliere vliegtuigjes waren van Tempelhof opgestegen om de achtervolging in te zetten, maar waren niet snel genoeg geweest om ze bij te houden. Toen de journalisten op vliegveld Tempelhof navraag deden, bleek daar niemand iets van het incident af te weten.

'Wij waren tevoren in kennis gesteld van de overval die gisteren vanuit de lucht heeft plaatsgevonden,' meldde het ministerie van Luchtvaart. 'En vandaag hebben wij opnieuw een dreigement ontvangen, waarin wordt gewaarschuwd dat er bij het volgende bezoek van buitenlandse toestellen geen pamfletten, maar "andere dingen" zullen worden afgeworpen.' Vliegvelden langs Duitslands grenzen werden in staat van paraatheid gebracht. Vluchtelingenkringen in Praag werden ervan verdacht de hand in een en ander te hebben gehad.

De correspondenten informeerden bij het ministerie van Propaganda waar de aanstootgevende pamfletten precies waren neergekomen. In de Wilhelmstrasse en op de Alexanderplatz, waar ze door klerken van regeringskantoren en politieagenten haastig bijeen waren geraapt, kregen ze te horen.

Hierop vroegen de correspondenten een van de pamfletten te mogen zien.

'De tekst is zo beledigend voor de Führer, dat we niet van plan zijn er aan wie dan ook een te laten zien.'

'Maar hoe zagen die pamfletten er dan uit?' bleef Lochner aandringen. 'Jullie zouden ons toch op zijn minst een idee kunnen geven hoe ze eruitzagen.'

'Tja, ze waren erg gebrekkig met de hand gedrukt, met zo'n drukdoos met rubberletters die je zelf kunt samenvoegen.'

Dit was toch wel de buitensporigste bewering van al: dat een buitenlandse vijand die het zich permitteren kon drie tweedekkers van het nieuwste type te huren om daarmee honderden kilometers in het Duitse luchtruim door te dringen, geen geld had om zijn opruiende pamfletten door een professionele drukker te laten verzorgen!

Nu gingen de correspondenten op zoek naar iemand die zo'n pamflet gezien had en deden navraag bij bewoners van de Wilhelmstrasse en daar werkzame regeringsambtenaren, maar niemand had ze gezien.

Louis P. belde een kennis van hem op, die in luchtvaartkringen werkte. Hij gaf hem de vlieghoogte van de toestellen op, alsmede de windsnelheid van die vrijdag boven Berlijn, en daarop vroeg hij hem of het mogelijk was dat de pamfletten alleen maar in de Wilhelmstrasse en op de Alexanderplatz waren neergekomen. Hijzelf meende het antwoord daarop wel te weten. Integendeel, antwoordde de kennis. Onder zulke omstandigheden zouden de pamfletten het landschap rond Magdeburg hebben bedekt, ongeveer honderdvijftig kilometer ten zuidwesten van Berlijn!

Een week lang had de buitenlandse pers de grootste pret over dit boerenbedrog.

Hoewel de Sovjetunie nog niet door de Verenigde Staten was erkend, waren de Amerikaanse correspondenten op de avond van de 10de mei toch van de partij toen er op de Russische ambassade een receptie werd gehouden. De hele dag had de radio het nieuws uitgezonden dat er die avond op het

plein tussen de opera en de universiteit een grote verbranding zou plaatsvinden van boeken die tegen de 'Duitse geest' indruisten. Soortgelijke auto-da-fe's zouden op dat zelfde tijdstip in Kiel, Frankfurt am Main, Breslau en München beginnen.

Het was een bewolkte en regenachtige dag geweest, maar die avond begonnen de studenten van Berlijn, met hun groen-met-paarse studentenpetjes op, aan de langzame processie van acht kilometer door de stad. Naast hen reden hoog met geconfisqueerde boeken opgetaste bestelwagens en particuliere auto's. De boeken waren de afgelopen dagen overal in Berlijn weggehaald uit bibliotheken en instellingen. Men had een vier pagina's tellende lijst van ongeveer honderdzestig verboden auteurs opgesteld, van wie er velen alleen maar bij gespecialiseerde academici bekend waren, en de tonnen in beslag genomen boeken waren ingezameld en bijeengebracht in het hoofdkwartier van de studenten in de Oranienburgstrasse. Sommige van de boeken en geschriften, die te belangrijk werden geacht om te vernietigen, werden aan de Staatsbibliotheek overgedragen; weer andere boekwerken, die kostbare en fraaie leren omslagen hadden, werden door de studenten zelf ingepikt. Een onbekende hoeveelheid werd aan een papierfabriek verkocht voor maar een paar mark per ton om de onkosten te helpen bestrijden van de spandoeken, de muziekkorpsen en de honderden fakkels die tot deze historische optocht behoorden. De rest werd in bestelwagens en andere auto's geladen, die de schreeuwende en zingende studenten vergezelden als gevangenkarren op weg naar het schavot.

De processie bereikte de Brandenburger Poort pas tegen middernacht, en de correspondenten konden op hun gemak in nog geen zeven minuten van de Russische ambassade naar de Opernplatz wandelen om zich daar onder de menigte toeschouwers, Hitlerjeugd en bruinhemden te mengen. Het was geen erg grote menigte; het was al laat en bovendien was

Duitsland een geletterd land, waar boeken en schrijvers in hoog aanzien stonden. Tegen de tijd dat de correspondenten de plaats bereikten viel er een lichte motregen. De granieten plavuizen van het plein waren met zand bestrooid, en van houtblokken was een brandstapel van ongeveer zestien meter in het vierkant bij anderhalve meter hoog opgericht. Toen de studenten het plein op kwamen wierpen ze hun fakkels op de brandstapel en vatten de met benzine doordrenkte houtblokken vlam. De vlammen verlichtten de gevels van de gebouwen, en rook steeg hoog boven de daken van het operagebouw en de universiteit uit. Toen de benzine opgebrand was, bedaarden de vlammen en bleef er alleen nog maar een doffe rode gloed over, waarna de andere stemming van die avond, een stemming van sombere onbehaaglijkheid, de overhand kreeg. Duitsland verbrandde zijn boeken.

Er was op het plein een met vlaggen versierd podium voor sprekers opgericht, waarop vijf kolossale studiolampen waren aangebracht ten behoeve van de cameraploegen die de gebeurtenis zouden vastleggen. De felle schijnwerpers deden de rosse gloed van het vuur nog meer verbleken.

'Tégen de overwaardering van instinctieve driften die de ziel vernietigen, en vóór de zieleadel! Hiermee geef ik de geschriften van Sigmund Freud aan de vlammen prijs,' riep een jeugdige stem door de luidspreker terwijl een armvol boeken en pamfletten, waarschijnlijk van dr. Freud, in het vuur werd geworpen.

'Tégen het letterkundig verraad aan de soldaten van de afgelopen oorlog, en vóór de opvoeding van het volk in een geest van waarheidsliefde! Hiermee geef ik de geschriften van Erich Maria Remarque aan de vlammen prijs.' Aanvankelijk juichte de menigte even, maar verder zag men zwijgend toe.

Schrijvers die kritisch over het oorlogsbedrijf hadden geschreven stonden boven aan de lijst, en die nacht werd ook

Ernest Hemingway's *A Farewell to Arms* verbrand. Tweede op de lijst van gehate schrijvers stonden internationaal georiënteerde, intellectuele auteurs als André Gide. Natuurlijk werden ook de werken van iedereen die het nationaalsocialisme of Adolf Hitler had aangevallen verbrand, verder die van vele eigentijdse schrijvers die joden waren, die van alle beroemde communistische schrijvers zoals Marx, Engels en Lenin, en zelfs Helen Kellers boekje *Hoe ik socialiste werd*. Het laatst kwamen werken van 'pornografische' aard aan de beurt, waaronder de geschriften van dr. Magnus Hirschfeld, de oprichter van Europa's eerste wetenschappelijke instituut voor seksueel onderzoek. Het viel Louis P. op dat vele studenten de mappen die de fotoverzamelingen van het instituut bevatten eerst bekeken, alvorens ze aan de vlammen prijs te geven. Wrang dacht hij aan zijn eigen op jeugdige leeftijd geschreven pacifistische boek *Henry Ford – Amerika's Don Quichot*. Hij had het aan de studenten moeten geven, dacht hij; misschien zou het dan in Amerika een herdruk beleven en hem wat geld in het laatje brengen. Amerika had onlangs de gouden standaard verlaten, en mede door andere bezuinigingsmaatregelen die Associated Press had genomen had Louis P. zijn salaris met bijna een derde zien verminderen. Zijn oudste dochter bezocht in Amerika de universiteit en dat kostte geld. Zelfzuchtige gedachten.

De studenten transpireerden en gleden uit over de stapels boeken die ze met armenvol tegelijk naar het vuur droegen, of van hand tot hand doorgaven vanuit de halve cirkel van geparkeerde bestelauto's. De boeken brandden niet al te best, aangezien de studenten zich niet de tijd gunden de pagina's uit de banden te scheuren, en hoewel pamfletten en brieven goed brandden werd het vuur door de zware boekwerken alleen maar gesmoord, en begon te smeulen. De motregen maakte het er al niet beter op. De menigte keek toe hoe sommige bladzijden, bevrijd en slechts licht ge-

schroeid, omhoogdwarrelden op de kolom hete lucht, om boven het plein te dansen. Een van de jeugdige boekverbranders werd zo moe van zijn werk dat hij achterover ging liggen op een stapel wachtende literatuur, als een boerenjongen die uitrust in het hooi.

Een student hield een korte inleidende toespraak, en toen stapte dr. Goebbels naar voren. Die nacht hield Goebbels een van zijn beste redevoeringen, hoewel zijn stem door de geluidsinstallatie te veel werd versterkt, en zijn taalgebruik een oudere generatie wat vreemd in de oren klonk. Maar dr. Goebbels was pas vijfendertig, en hij wist tot wie hij sprak.

'Deze vlammen werpen hun schijnsel niet alleen op het definitieve einde van het oude tijdperk,' riep hij, 'maar tevens op het begin van het nieuwe. Nog nooit eerder hebben jonge mensen zozeer het goed recht gehad, het puin van het verleden uit de weg te ruimen. Als de oude mannen niet begrijpen wat er gaande is, laat ze dan wel begrijpen dat wij jongeren er de hand in hebben gehad.'

'O, mijn eeuw,' besloot Goebbels, 'het is een vreugde te leven!'

Er klonken kreten van 'Heil Hitler!' gevolgd door gezang. Toen was de ceremonie ten einde en ging de menigte zwijgend uiteen, terwijl de studenten tot het ochtendgloren doorgingen met de vermoeiende taak het vuur aan de gang te houden.

Er werden die nacht op het plein voor het operagebouw ongeveer 20 000 boeken verbrand; niet veel voor een land als Duitsland, waar een ontwikkeld iemand algauw vijfhonderd of zelfs duizend boeken in zijn huisbibliotheek had staan. De ceremonie met de fakkels en de juichende, zich onder het licht van de schijnwerpers in het zweet werkende studenten was in hoofdzaak symbolisch geweest. De overwinnaars van de 30ste januari wilden de wereld laten zien dat er in Duitsland niet alleen een politieke, maar ook een

intellectuele revolutie had plaatsgevonden, al zouden sommigen zich afvragen hoe intellectueel een revolutie kon zijn die er vuur voor nodig had om met het verleden af te rekenen.

Knick sloeg de openbare verbranding die nacht met afgrijzen gade. Hij herinnerde zich een andere nacht, toen hij, als kleine jongen in Texas, naast zijn vader had gestaan en had toegekeken terwijl een meute razende blanken een neger levend had verbrand.

Mei was voor Knick een beklemmende maand geweest, al zag hij kans zich erdoorheen te slaan met de hem typerende ogenschijnlijke nonchalance. Eind maart had hij een serie van zeven speciale artikelen over het nieuwe Duitsland opgestuurd, waarin hij geen blad voor de mond genomen had.

Hij had zijn lezers gevraagd zich voor te stellen dat de Ku Klux Klan, tengevolge van de depressie en door de opruiende redenaarskunst van een obscure politieke figuur uit Louisiana, eensklaps geweldig in omvang was toegenomen, totdat de leiders ervan zo machtig waren geworden dat het land geen andere keus meer overbleef dan de regeringsmacht aan hen over te dragen.

Vervolgens, kort voordat er Congresverkiezingen zouden plaatsvinden, was er brand gesticht in het Capitool in Washington. Er was een Cubaan gearresteerd, die bekend had dat hij voor de communisten had gewerkt en door de Democratische Partij werd gesteund, en daarop was een golf van politieke arrestaties gevolgd. Door een met veel brutaliteit gevoerde verkiezingscampagne had de Klan daarop een meerderheid van het aantal zetels in het Congres weten te veroveren.

Binnen twee weken had de Klan vervolgens de Democratische en Republikeinse gouverneurs van alle achtenveertig staten afgezet, en alle districts- en gemeentefunctionarissen door eigen mensen vervangen. Duizenden Amerikaanse vluchtelingen waren de grenzen over gestroomd naar Mexi-

co en Canada. Binnen zes weken waren alle overheidsfunctionarissen, van commissarissen van politie tot en met brievenbestellers, mannen van de Klan. Rechters, advocaten, artsen en docenten die weigerden lid van de Klan te worden, werden uit hun functies gezet en verhinderd hun beroep uit te oefenen.

De grondwet was herschreven en de republiek was vervangen door een dictatuur. Van het dak van het Capitool wapperde nu een vlag met de letters 'KKK' erop.

Nog erger was dat Knick ook nog de figuur van eerste minister Goering had bespot in zijn verhaal over dr. Islonsky, een joodse arts in Berlijn, die geslagen was en een schijnexecutie had moeten ondergaan. Ze hadden de dokter meegenomen naar een kazerne van de SA, hem geblinddoekt, tegen een muur gezet en toegevoegd dat hij zijn gebeden wel kon zeggen; daarop hadden ze een salvo op de muur afgevuurd, maar een paar centimeter naast zijn hoofd.

Dr. Islonsky, die nog steeds het staatsburgerschap van de Sovjetunie bezat, had een klacht ingediend bij zijn ambassade, die het verhaal weer aan Knick had doorgegeven.

Dr. Islonsky was in Berlijn gebleven, maar zijn problemen waren nog niet ten einde. Op 20 maart kreeg hij een mysterieus telefoontje. 'Je bent er dus nog?' had een onbekende stem gezegd. 'We rekenen nog wel met je af!'

Een aantal SA-mannen had opnieuw een bezoek aan zijn huis gebracht, en kogels door zijn huisdeur gejaagd. Dr. Islonsky had zijn ambassade gebeld en die had ervoor gezorgd dat er een peloton van de oproerpolitie werd gestuurd. En het was op diezelfde avond geweest, had Knick daarbij opgemerkt, dat Hermann Goering de buitenlandse pers had verzekerd dat er aan die terreurdaden die nooit gepleegd waren een einde was gemaakt.

Knick was ook de eerste journalist geweest die op het idee was gekomen een ziekenhuis te bezoeken om een slachtoffer van de terreur te interviewen, en de regering zou er

heel wat voor over hebben gehad, erachter te komen wie hem de tip had gegeven om aan de vooravond van de boycot een bezoek aan het St.-Antoniusziekenhuis te brengen.

Daar interviewde Knick een zesenveertigjarige sociaal werkster, Frau Marie Jankowsky. Frau Jankowsky was geslagen op een manier die tot dusverre nog door geen journalist was beschreven, hoewel er een medisch specialist voor nodig zou zijn geweest om een volledige opsomming van het haar toegebrachte letsel te geven. SA-mannen hadden Frau Jankowsky meegenomen naar hun kazerne aan de Dorotheenstrasse, haar naakt uitgekleed en haar met het gezicht omlaag over een tafel gegooid die met de 'mosterdvlag' van de republiek bedekt was. Ze hadden haar bevolen de vlag te beschimpen, en toen ze dat weigerde hadden ze haar afgeranseld. Ze hadden haar gevraagd hoeveel ze als sociaal werkster verdiend had, en toen ze antwoordde dat ze voor niets had gewerkt hadden ze haar opnieuw geslagen. Ze hadden haar ervan beschuldigd van werklozen te hebben gestolen, en ondertussen waren ze haar met een zweep op billen en dijen blijven ranselen. Daarop hadden ze haar ervan beschuldigd 'bolsjewieken' in haar gaarkeuken te eten te hebben gegeven, en toen ze ondanks haar verzwakte toestand twee van haar kwelgeesten als ontvangers van haar liefdadigheid had herkend, hadden ze haar zo hard met een rijzweep in het gezicht geslagen dat ze de hele kamer door was gevlogen en daarbij haar knie had geblesseerd.

Knick zag dat er een speciaal verband om haar knie zat, en ook dat haar gezicht door de slag met de rijzweep openlag. De wonden op haar geheel omzwachtelde rug en billen waren moeilijker te onderscheiden.

'Ze hebben me voor een jodin aangezien,' zei Frau Jankowsky, terwijl ze zich pijnlijk op een elleboog oprichtte. 'Maar dat ben ik niet. Ik ben sociaal-democrate en heb vele jaren lang zonder betaling voor de gemeente gewerkt bij de afdeling maatschappelijke hulp, die werklozen uitkeringen

geeft als ze geen aanspraak meer kunnen maken op uitkeringen van de regering.'

De regering reageerde hierop door buitenlandse journalisten de toegang tot ziekenhuizen te ontzeggen, maar niet voordat Knicks verhaal voor minister van Defensie Blomberg aanleiding was geweest om bij Hitler tegen de boycot te protesteren: een van Frau Jankowsky's vijf zoons was soldaat in het Duitse leger.

Het was slechts een kwestie van tijd voordat Knick in moeilijkheden zou raken, maar niemand had verwacht dat zijn grote tegenstander zou komen opdagen in de figuur van Kurt Ludecke, de hoffelijke losbol met de gouden pen die in 1921 had getracht een aarzelende Putzi Hanfstaengl ertoe over te halen van zijn Amerikaanse fortuin één dollar per maand aan Hitlers beweging af te staan. Na het fiasco van de 'Bierkelderputsch' waren Putzi en Ludecke, inmiddels bittere vijanden van elkaar, elk hun eigen weg gegaan: Ludecke naar Amerika als verslaggever voor de *Völkischer Beobachter* en Putzi naar de kunstgalerijen van Parijs en Londen. In 1930 was Hitler naar Putzi toe gekomen om hem een baantje aan te bieden, maar toen Ludecke in maart 1933 naar Duitsland terugkeerde had hij voor zijn jaren van trouw niets anders waarop hij bogen kon dan een door wisselend succes gekenmerkt leven en een laag partijnummer.

Die lente waren er honderden zoals Ludecke, die de partijkantoren afliepen op zoek naar sinecures. Hitler stuurde Ludecke naar Alfred Rosenberg, die hij zojuist tot hoofd van het nieuwe 'ministerie van Buitenlandse Zaken' van de partij had gemaakt. Rosenbergs 'ministerie' was een zielige vertoning: een koninkrijk van kranteknipsels uit de wereldpers, bijgehouden door een handjevol regionale deskundigen. Hitler had de gewoonte functies te creëren en dan af te wachten hoe de daar aangestelde figuren het ervan afbrachten. Hij gaf Ludecke de leiding over het 'Bureau Noord- en Zuid-Amerika'. Ludecke had op een diplomatieke post ge-

hoopt, bijvoorbeeld die van Duitse ambassadeur in de Verenigde Staten.

Om de macht van hun 'ministerie van Buitenlandse Zaken' te demonstreren besloten Rosenberg en Ludecke een voorbeeld te stellen met Knickerbocker, aangezien het duidelijk was dat Mowrer te machtig was om te verjagen. Ludecke stapte met zijn plan naar het ministerie van Propaganda, dat hem naar het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken verwees, dat hem op zijn beurt doorverwees naar het Rijksministerie van Binnenlandse Zaken, waar men hem weer naar het ministerie van Propaganda terugstuurde. Niemand dacht eraan hem naar Putzi Hanfstaengl te sturen, maar naar hem zou Ludecke toch niet zijn toegestapt, zelfs al had iemand daaraan gedacht.

Dit was nu precies die chaotische toestand waaraan Ludecke en Rosenberg van plan waren een einde te maken. Niemand had de uiteindelijke zeggenschap over de buitenlandse pers, en de censor had Knickerbockers venijnige artikelen allemaal ongehinderd het land uit laten gaan. Ludecke stuurde een door Rosenberg ondertekend telegram aan Knicks superieuren bij de *Philadelphia Public Ledger* en de *New York Evening Post*. In dit telegram werd Knickerbocker ervan beschuldigd geniepige leugens en anti-Duitse propaganda te verspreiden, en kregen zijn redacteuren de raad hem terug te roepen voordat er hardere maatregelen zouden worden genomen.

Knicks Amerikaanse redacteuren, die er geen idee van hadden wie die Rosenberg eigenlijk was, antwoordden hierop: 'hebben het volste vertrouwen in de heer knickerbocker stop moeten beleefd van de hand wijzen hem terug te roepen stop.' Ze waren zo verstandig geen melding van dit dreigende telegram in hun kranten te maken, uit vrees dat ze Knicks positie in Berlijn daarmee wel eens echt in gevaar konden brengen. Intussen zorgde Rosenberg in Londen zelf voor nieuws, toen hij zo tactloos was bij een Engels oorlogsmo-

nument een krans met een hakenkruis te leggen. De krans eindigde drijvend in de Theems.

Na tien jaar in Duitsland wist Knick zich inmiddels wel te redden. Zijn redacteuren hadden hem alle afschriften van de telegramwisseling gestuurd, en daarmee stapte hij naar Putzi Hanfstaengl. Deze was zichtbaar van zijn stuk gebracht door het idee dat Ludecke zich met zijn zaken bemoeide. Hij belde dr. Goebbels op, en de twee kwamen overeen de kwestie de volgende dag tijdens een lunch bij Hitler aan te kaarten. Knick hoefde zich nergens zorgen over te maken, verzekerde Putzi hem.

Putzi hield woord. De volgende avond tegen etenstijd zat Kurt Ludecke in een cel in de kelder van het hoofdbureau van politie aan de Alexanderplatz, en als Rosenberg in Berlijn was geweest zou hij Ludecke daar gezelschap hebben gehouden. Toen Ludecke weer op vrije voeten werd gesteld genoot Knick inmiddels de beste bescherming van alle journalisten in de hoofdstad. Hij werd voor een onderhoud uitgenodigd door Diels, die hem beloofde dat hij niet verder zou worden lastiggevallen. Er werd zelfs gesproken over een exclusief interview met Goering, dat in alle Duitse kranten zou komen te staan. En om zijn eerherstel compleet te maken nam Putzi Knick mee naar een diner waaraan ook Hitlers plaatsvervanger Rudolf Hess aanzat, en zorgde hij ervoor dat foto's van die avond in de geïllustreerde bladen werden afgedrukt. Putzi schepte overal in de stad op over zijn overwinning op de 'Baltische vreemdeling', en zorgde ervoor Ludeckes reputatie in Amerika kapot te maken door de Berlijnse correspondent van de *New Yorker Staatszeitung* een bericht te laten inzenden onder de kop: LUDECKE WEGENS ZWENDEL EN AFPERSING GEARRESTEERD.

Terwijl die nacht van de tiende mei de boeken brandden was Knick vrij man, zat Ludecke in de gevangenis en was een van degenen die Knick uit de problemen had geholpen diezelfde magere, bijna uitgeteerde dr. Goebbels, wiens

versterkte woorden nu boven het geloei van de vlammen uitklonken en tegen de gevels van de gebouwen weerkaatsten. De luimen van Duitslands nieuwe regeerders waren moeilijk te peilen.

Prinz Albrechtstrasse nummer 8

Tegen het eind van de maand juni arriveerde vroeg in de ochtend consul-generaal George S. Messersmith op zijn kantoor in het Amerikaanse consulaat, dat tegenover Hotel Esplanade lag. Het was een groot en fraai ingericht kantoor, met een grijnzende negerbutler en een raam dat op de Bellevuestrasse uitkeek.

De gebrilde, oplettende Messersmith was die lente een van de best ingelichte waarnemers in Duitsland. Hij was zijn ambtelijke loopbaan begonnen als hoofdinspecteur van onderwijs in de staat Delaware, en het was in Delaware geweest dat Messersmith voor het eerst de vernedering van politieke pressie had ondervonden toen twee politici hadden gedreigd hem uit zijn betrekking te laten zetten als hij erin volhardde een onhandelbare scholier de verdere toegang tot een school te willen ontzeggen. Messersmith had volgehouden en uiteindelijk gezegevierd, maar de woede en de angst die hij had moeten beleven hadden ertoe geleid dat hij op een middag zijn hoofd op zijn schrijftafel had laten zinken en in tranen was uitgebarsten van pure bitterheid over wat hij allemaal had moeten verduren. In Berlijn stond hij bekend als een onwankelbaar verdediger van de onderdrukten, of het nu Amerikanen of Duitsers waren. Nooit deinsde hij er ook maar een ogenblik voor terug een begaan onrecht aan de kaak te stellen, en niemand die hem in de kantoren van de partij of de regering tegenkwam zou hebben vermoed dat die vastberaden Amerikaanse consul-generaal met zijn lijzige stem en zijn strijdlustig glinsterende brilleglazen ooit een traan om eigen leed had gelaten.

Die ochtend had Messersmith genoeg werk op zijn schrijftafel liggen om hem tot ver na middernacht bezig te houden. Er waren maar zoveel uren in een dag, en Messersmith gaf er de voorkeur aan de zijne met het ochtendkrieken te beginnen, wanneer het in het consulaat nog stil en verlaten was.

Het Amerikaanse consulaat in Berlijn was een grote vestiging, en tot Messersmiths taak behoorde onder meer het opstellen van financiële en zakelijke rapporten, maar ook het schrijven van een wekelijkse brief over de politieke situatie in Duitsland ten behoeve van de president en een aantal functionarissen in het State Department. Hij hield ervan rapporten te schrijven, of liever gezegd deze te dicteren, want hij hield minstens één stenotypiste de hele dag daarmee bezig. Ten dele juist omdat ze gedicteerd werden waren zijn depêches altijd langdradig en onsamenhangend, en sommige lezers ergerden zich aan hun wijdlopigheid. Zo zou William E. Dodd, na zijn aankomst in Berlijn een maand later, opmerken dat Hitler nog niet zijn hoed in een vliegtuig kon laten liggen zonder dat Messersmith een telegram van duizend woorden over het voorval verzond.

Die ochtend werd Messersmith na ongeveer een uur te hebben gewerkt onderbroken door zijn butler, die aankondigde dat de vice-consul hem een ogenblik wilde spreken. Messersmith zat tot over zijn oren in het werk en keek verstoord op toen de vice-consul binnenkwam. De man zag bleek, maar maakte verder een kalme indruk. Op de visumafdeling was iets wat om Messersmiths onmiddellijke aandacht vroeg, zei hij.

Het grote vertrek waarin de Amerikaanse inspecteur van volksgezondheid aanvragers van een visum aan een lichamelijk onderzoek onderwierp, was kaal op twee rijen door gordijnen afgesloten hokjes na: een voor vrouwen en een voor mannen. De arts van volksgezondheid keek ernstig, toen hij Messersmith naar het voor mannen gereserveerde deel van

het vertrek meenam en het linnen gordijn opzijtrok. Wat Messersmith daar zag had ten gevolge dat hij zich afwendde en zijn ontbijt in een van de witte emaillen ziekenhuiskommen deponeerde.

Net als Knickerbocker bij zijn interview met Frau Jankowsky zag Messersmith zich voor het eerst met een levend slachtoffer van de revolutie geconfronteerd: in dit geval met een eenendertigjarige man van het blanke ras, wiens rug van zijn schouders tot aan zijn billen zo barbaars gegeseld was dat de huid en het onderhuidse weefsel weggescheurd waren en de spieren bloot waren komen te liggen. Het slachtoffer was Amerikaan, en zelf ook arts. Hij heette Joseph Schachno, was als kind met zijn ouders naar Duitsland gekomen, had Duitse scholen en een Duitse universiteit bezocht, en uiteindelijk een dokterspraktijk gevestigd in Köpenick, een voorstadje van Berlijn.

Een week tevoren had een groep SA-mannen een bezoek aan dr. Schachno's huis gebracht. Er was een aanklacht tegen hem ingediend, zeiden ze, en ze kwamen het pand doorzoeken. Ze vonden niets belastends, en daarop gingen ze met hem naar zijn nabijgelegen apotheek, maar ook daar vonden ze niets. Toen hadden ze hem meegenomen naar hun kazerne in Köpenick, waar nog een stuk of twintig, dertig andere slachtoffers bijeen waren gebracht. Ze waren allemaal gedwongen zich naakt uit te kleden, en daarop waren ze één voor één op de verschrikkelijkste manier gegeseld die men zich maar kon indenken.

Na middernacht was dr. Schachno op straat gezet, en geholpen door zijn bejaarde vader, die niet afgeranseld was, had hij met veel pijn en moeite zijn huis weten te bereiken. Daarna had hij in Berlijn zeven dagen lang te bed gelegen in het huis van zijn schoonouders, te zwak en te bang om naar zijn eigen woning terug te keren. En nu, deze ochtend, was hij naar het consulaat gekomen om een Amerikaans paspoort aan te vragen.

In een recente brief aan William Phillips, de Amerikaanse onderminister van Buitenlandse Zaken, had Messersmith proberen uit te leggen wat voor type mannen thans machtsposities in Duitsland bekleedde: 'Op maar een paar uitzonderingen na hebben de mannen die het regeringsapparaat draaiende moeten houden een mentaliteit die u en ik niet kunnen begrijpen. Sommigen zijn psychopaat en zouden normaal gesproken ergens onder behandeling zijn. Anderen verkeren doorlopend in een geëxalteerde toestand en zijn niet voor rede vatbaar. De meesten zijn ontstellend dom en onwetend, en niet voor de taken berekend die ze dagelijks moeten verrichten. En diegenen van de partij die werkelijk iets waard zijn, en dat zijn er nog tamelijk veel, zijn machteloos omdat ze bevelen moeten opvolgen van superieuren die besmet zijn met de abnormale psychologische sfeer die op dit moment in het land heerst.'

Dr. Schachno kreeg zijn paspoort en vertrok prompt met zijn vrouw naar Stockholm om daar het vertrek van een schip naar New York af te wachten. Messersmith diende een formele klacht in bij Rudolf Diels, een van die mannen die 'iets waard' waren, en die door het geval in verlegenheid gebracht leek te zijn.

Twee weken later werd Messersmiths aandacht opnieuw op dr. Schachno gevestigd, toen er een hele kolonne SA-auto's voor de ingang van het Amerikaanse consulaat stilhield. Gejaagd kwam zijn personeel hem vertellen dat Gruppenführer Karl Ernst, de jeugdige leider van de 80 000 man sterke SA in het district Berlijn-Brandenburg, zojuist het gebouw binnengekomen was, vergezeld door zijn adjudanten en zijn knokploeg.

Na vier van zijn mannen bij de deur van Messersmiths werkkamer te hebben geposteerd kwam Ernst in zijn eentje het vertrek binnenstappen en verkondigde op hooghartige toon dat dr. Schachno geen Amerikaans staatsburger was, en dat hij over bewijzen daarvoor beschikte. Dr. Schach-

no's Amerikaanse pas was in 1925 verlopen, en hij had als Beiers staatsburger aan de onlangs op 5 maart gehouden verkiezingen deelgenomen. Het was duidelijk dat de volwassen dr. Schachno in de eerste plaats een Duits staatsburger was, en op een toon die de consul-generaal het bloed in de aderen deed stollen voegde Ernst er nog aan toe: 'In Duitsland kunnen we met een Duits staatsburger doen wat we willen.'

De negenentwintigjarige Karl Ernst was een voormalige liftbediende die snel opgeklommen was in de rangen van de SA. Hij was jong, arrogant en meedogenloos, en de dreigementen die hij aan het adres van consul-generaal Messersmith uitte waren nog de minste van zijn wandaden. Rudolf Diels had Ernst voor het eerst ontmoet toen de jeugdige aanvoerder een overval op het kantoor van de Berlijnse hoofdcommissaris van politie had geleid. Goerings keuze voor dat ambt was op een vroegere schout-bij-nacht gevallen, van wie hij wist dat hij als tegenwicht zou kunnen dienen voor de radicale SA. De schout-bij-nacht, een militair van de oude school, had zich al spoedig de toorn van de Berlijnse SA op de hals gehaald door iedere werkdag te beginnen met de menigte communistische verdachten in vrijheid te stellen die de afgelopen nacht in de cellen waren gegooid. Onder geschreeuw van 'Weg met het hoofdbureau van politie!' rukten de SA-leiders bij de hoofdcommissaris schilderijen van de muur en smeten meubilair door de ramen naar buiten. Daarop drongen ze Diels' kantoor binnen en eisten dat hij aan Goering zou doorgeven dat, tenzij de schout-bij-nacht vervangen werd door iemand die de SA vriendelijker gezind was, de hel zou losbarsten. Dat was Diels' eerste ontmoeting met Karl Ernst en de 'illegale SA', maar het zou niet zijn laatste zijn. Om Diels het soort verwoestingen te besparen dat Ernst in het kantoor van de schout-bij-nacht had aangericht, liet Goering hem met zijn anticommunistische sectie naar een leegstaande ambachts-

school aan de Prinz Albrechtstrasse verhuizen. In zijn hoedanigheid als minister-president van de deelstaat Pruisen herschiep Goering Diels' bureau in een geheel nieuwe instantie, die hij het 'Geheimes Staatspolizeiamt' noemde. Aangezien de initialen GPA te veel op die van de gevreesde Russische geheime dienst, de GPU leken, bedachten de Duitse posterijen het acroniem 'Gestapo' toen er een poststempel voor de nieuwe instantie moest worden vervaardigd.

In organisatorisch opzicht ressorteerde de Gestapo nog steeds onder het hoofdbureau van politie, maar in de praktijk stond ze onder controle van Goering. Alle politieke afdelingen van de Pruisische staatspolitie en de politieke politie op het platteland werden erin verenigd. Op het laagste niveau werkte de nieuwe instantie samen met de SS en de hulpafdelingen van de SA, die de bewakers voor de ingangen van haar gebouwen en de chauffeurs voor haar voertuigen leverden. De Gestapo had volledige bevoegdheid tot het verrichten van arrestaties en verhoren, en stond formeel buiten het Duitse juridische stelsel. Zelfs voor nationaalsocialistische advocaten viel het niet mee hun cliënten uit de klauwen van de Gestapo los te krijgen. Op haar negen afdelingen, die varieerden van 'Preventieve hechtenis' tot 'Culturele politiek', werkten aanvankelijk ongeveer driehonderd personen, maar tegen het eind van het jaar was het personeelsbestand al tot het dubbele uitgegroeid. Haar budget van bijna vier miljoen mark was bijna een zesde van de totale Pruisische politiebegroting. De renovatie van het gebouw aan de Prinz Albrechtstrasse kostte alleen al 180 000 mark. Het was duidelijk dat Goering het zijn nieuwe creatie aan niets wilde laten ontbreken.

Hij benoemde Diels tot 'inspecteur-generaal' van de Gestapo, maar de positie van 'chef' bewaarde hij voor zichzelf. Voorlopig was Goering nog te machtig voor zijn rivalen in de SA en de partij, en als ze soms mochten vragen wat voor

functie Diels bekleedde, kon hij altijd antwoorden dat er op die post maar een zeer onbelangrijk iemand zat, op wie ze toch zeker niet jaloers konden zijn. In Diels bezat Goering een eersteklas jurist en een jonge advocaat met machtshonger. Diels beschikte over een formidabele intelligentie; in intellectueel opzicht was hij de meerdere van bijna iedereen die hij ontmoette, en nooit verzuimde hij op belangrijke vergaderingen en besprekingen aanwezig te zijn. Intuïtief wist hij anderen op hun geestelijk kaliber te taxeren, en hij beschouwde zichzelf als een expert in het herkennen van freudiaanse typen, een tijdverdrijf waarmee hij zich niet alleen amuseerde, maar dat hij zich in het Derde Rijk ook ten nutte wist te maken. Hij was tot explosies van langdurige ingespannen arbeid in staat, gevolgd door periodes van afzondering en zelfinkeer waarin hij zich geruisloos door de Berlijnse samenleving bewoog, mensen en persoonlijkheden bestuderend en taxerend. Diels bezat een van de uitgebreidste kennissenkringen in de hoofdstad en had toegang tot alle vooraanstaande huizen.

Om de nieuwe instantie naar behoren te kunnen laten functioneren had Diels hulp nodig, en daarvoor wendde hij zich tot een aantal jonge juristen van het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken, allemaal jongemannen als hijzelf, die von Papens zuivering van de Pruisische politie het jaar tevoren hadden overleefd en er zelfs wel bij waren gevaren. Velen van hen waren katholiek, en maar enkelen waren lid van de partij. Een van hen was een oud studiegenoot van hem.

Hun nieuwe kwartieren aan de Prinz Albrechtstrasse 8 waren niet vrij van gevaren. Aangezien er gewapende mannen van de SA en de SS bij de ingangen op wacht stonden en in de gangen patrouilleerden, zagen de functionarissen van de Gestapo zich tot allerlei voorzorgsmaatregelen genoodzaakt om te voorkomen dat ze zelf gearresteerd werden. Kantoren met achteruitgangen waren bijzonder in trek, en uit voorzorg waarschuwden de ambtenaren elkaar telefo-

nisch wanneer ze hun kantoor verlieten of even de gang op gingen om naar de wc te gaan. Eén slimme rechercheur had zelfs een bevel voor zijn eigen arrestatie op zak, voor het geval hij door een bende SA-mannen mocht worden overvallen. Alle functionarissen droegen vuurwapens bij zich, en wanneer je de trap opging was het verstandig dit vlak langs de binnenmuur te doen, om geen al te gemakkelijk doelwit te bieden. De slimsten regelden het zo dat ze iedere avond na hun werk door een auto werden opgehaald die aan een of andere gezaghebbende figuur van het nieuwe Reich toebehoorde. Als je te voet naar huis ging liep je het risico op straat te worden opgepakt.

Diels cultiveerde het aureool van intimidatie dat aan zijn ambt verbonden was. Die zomer vertelde hij een groepje Amerikaanse correspondenten dat bij Putzi Hanfstaengl op visite was, dat hij tot nog toe een stuk of twintig uitdagingen voor duels op leven en dood had ontvangen: acht voor duels op het pistool, en een tiental voor op de sabel. Nog pas enkele dagen tevoren had hij een brief van zijn duelleervereniging ontvangen, waarin geïnformeerd werd wanneer hij zijn uitdagers genoegdoening dacht te verschaffen.

'Helaas zal ik erop moeten antwoorden,' bekende Diels met geveinsde spijt, 'dat, hoewel ik klaarsta, mijn tegenstanders op het ogenblik in geen positie verkeren om tegen mij in het veld te kunnen treden. Jammer genoeg zitten ze namelijk allemaal in concentratiekampen.'

De journalisten grinnikten wat onbehaaglijk.

Maar als hij nu eens bij een duel gedood werd, wilde de forsgebouwde Quentin Reynolds weten.

'Nou, wat dan nog?' antwoordde Diels. 'Dan zou dat mijn noodlot zijn.'

Louis P. had een serieuzere vraag. Waarom werden zulke paramilitaire organisaties als de SA en de SS nog langer in stand gehouden, nu de partijen van de oppositie ontbonden waren? Kon het handhaven van de orde niet aan de gewone politie worden overgelaten?

'Als inspecteur-generaal die verantwoordelijk is voor de onderdrukking van subversieve neigingen en activiteiten,' verkondigde Diels, 'moet ik zeggen dat de waarde van de SA en de SS juist gelegen is in het feit dat ze de mensen doodsangst inboezemen, en dat is een gezond iets.'

De *New York Times* en de bladen van het Hearst-concern drukten dit antwoord van Diels woordelijk af, en daarna zorgde Diels er voortaan voor zich in tegenwoordigheid van 'hofjournalisten' in wat bedekter termen uit te drukken. Toch mocht hij de heren van de buitenlandse pers graag. Ze verstrekten hem nuttige informatie, nu een objectieve berichtgeving de Duitse pers niet langer was toegestaan. De heren van de buitenlandse pers maakten deel uit van een plannetje dat Diels had gesmeed. Hij was bereid Hitler en zijn partij hun revolutie te gunnen. Hij bewonderde Hitler, hoewel hij hem niet altijd begreep. Maar Hitlers revolutie zou moeten gehoorzamen aan de Pruisische wetten, zoals die door functionarissen als Diels werden gehandhaafd. Hij zou de buitenlandse pers toestaan de ergste excessen van de revolutie wereldkundig te maken, in de hoop dat de nieuwe Duitse leiders uit pure schaamte een eind aan de gewelddadigheden van de SA en de SS zouden maken.

Dat was misschien de enige zwakte van Diels' uitzonderlijk brein: hij geloofde dat een slim plan, op slimme wijze uitgevoerd door een paar overheidsfunctionarissen, een door duizenden geleide revolutie zou kunnen beteugelen.

Achter die 'vreedzaamste revolutie van de geschiedenis' bespeurde Diels een bloedwraak van de winnaars op de overwonnenen. Door het vuur van de Rijksdagbrand was Berlijns 80 000 man sterke SA tot koortstemperatuur verhit. In de broedermoordende burgeroorlog van rechts contra links werden er talrijke oude rekeningen vereffend door rancuneuze SA-bazen met bijnamen als 'Varkensrug' en 'Kouwe Kuiten', die vastbesloten waren iedere oneffenheid en elk knobbelig litteken op hun ongure tronies met interest

terug te betalen. Diels had met zulke mannen niets gemeen, en hij deed alles wat in zijn macht lag om ervoor te zorgen dat het hulppersoneel van de SA en de SS in zijn kantoor zulke ondergeschikte taken kreeg als die van klerk, vertaler of chauffeur. Iemands rang bij de SA of de SS kon geen gewicht in de schaal leggen voor een aanstelling bij de Gestapo, verkondigde Diels met nadruk; alleen zijn bekwaamheid en ijver telden.

Van de twee waren de zwarthemden van de SS het best gedisciplineerd. De SA was tuig, met uitzondering van de officieren, die dikwijls bij het leger hadden gediend. Die lente was de SA aangezwollen door de toeloop van criminele elementen en geharde straatvechters die vroeger tot de bij wet verboden communistische partij hadden behoord. De SS-ers daarentegen zagen zichzelf als een soort aristocratie en waren ontwikkeld of op zijn minst uit goede families afkomstig, hoewel dat onderscheid niet altijd opging. Sommige SA-mannen waren tevens lid van de SS, en veel SS-ers hadden eens tot de SA behoord, voordat ze de wetteloosheid van hun kameraden beu waren geworden. Geen van beiden behoefden lid te zijn van de Nationaal-Socialistische Partij, waarvan de functionarissen allemaal uit hetzelfde hout gesneden leken te zijn als dr. Goebbels: nog jonge intellectuelen die geweld predikten maar zelf de bezadigde levens van ambtenaren leidden. De enige band die de drie groepen in hun strijd om de macht met elkaar verbond was trouw aan de idee van Adolf Hitler. Tijdens de massale partijbijeenkomsten waren het de SS-ers met hun sinistere zwarte uniformen die als veiligheidsdienst optraden.

Die lente kwamen Diels geruchten ter ore van gruweldaden die door de SA in een kamp voor politieke gevangenen in het dorp Sonnenburg waren gepleegd. Een aantal liberalen, waaronder de advocaat Hans Litten, de schrijver Erich Mühsam en de redacteur Carl von Ossietzky, was ten overstaan van de inwoners van het plaatsje mishandeld. Hoewel

het kamp in Sonnenburg onder de jurisdictie van de politie viel maakten de plaatselijke SA-mannen er de dienst uit, en de politie-eenheid van het kamp was blijkbaar te klein geweest om de geweldpleging te verhinderen. Diels stuurde dr. Hans Mittelbach, een jonge jurist van het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken, erop af om een onderzoek in te stellen. Na een rondgang door het kamp te hebben gemaakt vroeg Mittelbach Litten, Mühsam en von Ossietzky te mogen zien. Littens gezicht was op een groteske manier gezwollen, en zijn linkeroog zat dicht. Bij de schrijver Mühsam, een man van bijna middelbare leeftijd, hadden ze zijn kunstgebit gebroken. Von Ossietzky was ongedeerd, waarschijnlijk vanwege zijn internationale reputatie als journalist. Mittelbach gaf bevel Mühsam naar een tandarts te brengen, en Litten nam hij in zijn eigen wagen mee terug naar Berlijn.

Het regime deed niet veel moeite het bestaan van zulke kampen verborgen te houden. In april publiceerde de *Berliner Illustrierte* een artikel getiteld: 'In het concentratiekamp Oranienburg bij Berlijn'. Het ging vergezeld van foto's waarop men gevangenen zulke lichamelijke oefeningen kon zien doen als ook in het Duitse leger de gewoonte waren: opdrukoefeningen en diepe kniebuigingen. Er werden dagelijks discussiegroepen georganiseerd en er was zelfs een leeskamer waar de gevangenen in de dagbladen over de politieke ontwikkelingen konden lezen. Het kamp leek de naam 'heropvoedingscentrum' wel te verdienen en in het artikel stond ook het rooster voor een typische dag afgedrukt: om 5.30 uur opstaan, om 7 uur koffie, dan werken tot 12.30 uur, gevolgd door een lunch- en rustpauze tot 13.30 uur. Daarna lichamelijke oefeningen en anderhalf uur van iets wat alleen maar met 'sport' werd aangeduid, om 7 uur avondeten, en om 9 uur gingen de lichten uit. Iedere nacht achteneenhalf uur nachtrust, iedere dag ruim voldoende lichaamsbeweging plus twee grote maaltijden, en pauzes voor het opma-

ken van de bedden en was- en schoonmaakbeurten – welke ondervoede communist uit de achterbuurten van Berlijn kon tegen zo'n leven bezwaar maken? Ten slotte stond er nog in het artikel te lezen dat het in Pruisen gelegen Oranienburg slechts een middelgroot 'heropvoedingscentrum' was. In Zuid-Duitsland bevonden zich twee grotere: het bij Stuttgart gelegen Heuberg herbergde 1500 mannen, en het in Beieren in aanbouw zijnde kamp bij Dachau zou aan 5000 gevangenen plaats bieden.

De geruchten over Sonnenburg waren echter zo hardnekkig en zo afschuwelijk, dat de correspondenten, die op nog geen anderhalf uur afstand van het kamp woonden, ze niet konden negeren. Op dezelfde avond dat Goebbels Duitslands boeken liet verbranden kwam een meelijwekkende, in het grijs geklede dame bij H. R. Knickerbocker aan de deur om hem te smeken een bezoek aan Sonnenburg te brengen, waar haar man en honderden andere gevangenen volgens geruchten onder de onmenselijkste omstandigheden opgesloten zaten. Knick en Louis P. vielen de regering net zolang lastig om toestemming voor een bezoek aan het kamp te krijgen, tot Martin Sommerfeldt, Goerings perschef, een excursie regelde voor een klein groepje verslaggevers en staatsbeambten.

Het dorp Sonnenburg lag ongeveer honderddertig kilometer ten oosten van Berlijn, niet ver van Küstrin. De gevangenis, een kolossaal grauw gebouw met smalle, zwaargetraliede raampjes, was vroeger een strafgevangenis voor geharde criminelen geweest. Thans bood het gebouw onderdak aan verscheidene honderden communisten, pacifisten en andere in politiek opzicht 'ongewenste elementen', voor wie in de gevangenissen en huizen van bewaring in Berlijn geen plaats meer was.

De kleine stoet correspondenten en staatsbeambten kwam onder de overwelfde ingang van de gevangenis tot stilstand. De kampcommandant verzocht de journalisten

hun camera's in de auto's achter te laten. Daarop zwaaide het zware hek open en werden een paar honderd mannen zichtbaar die militaire oefeningen deden en nazi-liederen zongen. Bij het zien van de commandant sprongen de gevangenen allemaal stram in de houding.

Het gebouw was kraakhelder, hoewel er overal een zekere primitieve geur hing, die naar de journalisten aannamen aan overbehuizing te wijten was. Ze kregen te horen dat het kamp 443 'linksen' bevatte. Knick en Lochner inspecteerden de keukens. Het menu leek redelijk toereikend. Ze vroegen een gevangene, de voormalige leider van de communistische afgevaardigden in het Pruisische parlement, naar de kwaliteit van het eten.

'Och,' antwoordde deze, 'de afgelopen twee dagen is die heel goed geweest.'

De bewakers, zagen Knick en Lochner, waren SA-jongelingen van in de twintig, leden van een generatie wier leven één onafgebroken ellende van inflatie, werkloosheid en economische depressie was geweest. Ze waren het schuim van Duitsland, bullebakken die aangeworven waren uit de gaarkeukens van de partij, ongeschoold en ongewenst; lieden wier enige waarde in hun nietsontziende, vurige ijver van twintigjarigen school. Men had hun bijgebracht dat de mannen die ze bewaakten hen zouden doden als ze ze maar even de rug toekeerden, en daarnaar gedroegen ze zich dan ook.

'Iedere vent krijgt van mij eerst een afranseling wanneer hij hier binnenkomt,' gaf een van de jongelui toe. 'Dat heeft een heel heilzame uitwerking. Daarna zal hij bevelen meestal onvoorwaardelijk gehoorzamen. We gaan niet eerst proberen uit te vinden of iemand schuldig is of niet, of zich aan discipline zal onderwerpen of niet. Om iedereen onder de duim te houden is het veel beter iedere nieuweling die hier aankomt eerst een goed pak slaag te geven. Trouwens, je kunt veilig aannemen dat hij wel ergens schuldig aan is, anders zouden

ze hem niet gearresteerd en hierheen gebracht hebben.'

Knick en Lochner vroegen de journalist von Ossietzky te mogen zien, de voormalig hoofdredacteur van het weekblad *Die Weltbühne*, dat ten tijde van de republiek beroemd was geweest om zijn politieke en culturele kritieken. Ze vroegen von Ossietzky wat hij zoal deed om de tijd te verdrijven.

'Voornamelijk lezen,' antwoordde de redacteur. 'Maar helaas hebben ze dit kamp pas kort geleden in gebruik genomen, zodat er nog geen gevangenisbibliotheek is. En dus ben ik afhankelijk van de boeken die mijn vrouw me stuurt, voor zover de censor ze toelaat.'

Knick zei dat hij boeken zou sturen, als von Ossietzky hem wilde vertellen welke onderwerpen waren toegestaan.

'Ik denk niet dat er bezwaren zijn tegen geschiedenis,' antwoordde von Ossietzky voorzichtig.

Knick vroeg hem of hij nog een voorkeur had voor een bepaalde periode uit de Duitse geschiedenis.

'Tja,' zei von Ossietzky met een glimlach, 'ik denk wel dat de middeleeuwse geschiedenis erg toepasselijk zou zijn!'

Ze zagen niemand die merkbaar ziek of gewond was, maar hun bezoek was dan ook van tevoren geregeld. Het was werkelijk schokkend bekende auteurs, advocaten en politici in gevangeniskleding te zien en mee te maken hoe ze als kersverse rekruten werden afgeblaft en gecommandeerd, gaf een van de Duitse functionarissen toe, maar ja, als verliezende partij konden ze zo'n behandeling nu eenmaal verwachten. Als de communisten hadden getriomfeerd zouden de rechtse partijen net zo streng zijn aangepakt. Dat waren de gebruikelijke excuses voor het bestaan van zulke oorden.

Toen Lochner, Knick en Quentin Reynolds weer in Berlijn terug waren schreven ze niets over Sonnenburg of over von Ossietzky, want 'preventieve hechtenis' was niets minder dan een soort juridisch vagevuur. De staat had alle troeven in handen, de gevangene niet één. Invrijheidstelling gebeurde alleen maar wanneer dat de staat gelegen kwam, en

Lochner, Knick en Reynolds wensten het kruis dat von Ossietzky te dragen had niet nog zwaarder te maken. Ze stopten het verhaal dus in de doofpot, zwegen hun bezoek aan Sonnenburg dood en lieten de bedenkelijke geruchten over wat zich daar achter de muren afspeelde maar voor geschiedenis doorgaan. Er waren nog wel ergere oorden dan Sonnenburg, vermoedden ze. Hun verzoeken om een bezoek aan het Gestapo-hoofdkwartier aan de Prinz Albrechtstrasse te mogen brengen werden steevast door Putzi Hanfstaengl en andere functionarissen afgewezen, en ook de grote concentratiekampen van Oranienburg, Buchenwald en Dachau bleven voor hen strikt verboden terrein.

Zomergeweld

Toen Louis P. Lochner hoorde dat William E. Dodd de nieuwe ambassadeur in Duitsland zou worden was zijn eerste gedachte dat Roosevelt wel gevoel voor humor moest hebben om een jeffersoniaans democraat naar het Derde Rijk te sturen. Een man met Dodds opvattingen, voorspelde Lochner, zou zich in Berlijn ongeveer even welkom voelen als een christen in Mekka. Binnen een week na Dodds aankomst had het tweetal om de paar dagen een onderhoud met elkaar, en al spoedig begon Lochner in te zien dat de nieuwe ambassadeur een zeer ontwikkeld man was en een scherp verstand bezat. Lochner begon zelfs de wijsheid in te zien van Dodds besluit om alle uitnodigingen af te slaan voor sociale evenementen die zo spectaculair waren dat serieuze, vertrouwelijke gesprekken er nagenoeg onmogelijk waren. Andere Amerikaanse correspondenten kregen een soortgelijke indruk van de nieuwe ambassadeur en vonden hem bij uitstek de juiste man voor zijn taak.

Bella Fromm kon zich niet herinneren de komst van een nieuwe gezant ooit met zoveel verwachting tegemoet te hebben gezien. Sinds 30 januari waren Duitslands betrekkingen met andere landen, en speciaal met Amerika en de Amerikaanse pers, door afgunst, wantrouwen en onbetrouwbaarheid gekenmerkt. Te oordelen naar wat Bella had gehoord zou de door en door fatsoenlijke, rechtschapen Dodd weinig geduld voor zulke onzin kunnen opbrengen. Ze wenste maar dat ze dat ook van andere leden van het corps diplomatique kon zeggen. Behalve in haar rubriek had ze zich nooit blind getoond voor de tekortkomingen, grillen

en dwaasheden van de leden van het diplomatieke wereldje. Ze beschouwde zichzelf als een vrouw van de wereld en als nogal cynisch, maar het was eenvoudig schokkend hoe ver sommigen van haar diplomatieke kennissen gingen om zich aan de chicanes van de nieuwe Duitse leiders aan te passen. Sommigen van haar oudste kennissen toonden zich nu zo glibberig als een aal. Als er aan geruchten waarde mocht worden gehecht zou ambassadeur Dodd daarop een uitzondering blijken te zijn.

Bella – de dame in het zwart – bevond zich onder de functionarissen die op de avond van de 13de juli op de komst van de trein stonden te wachten waarmee de Dodds zouden arriveren. De nieuwe ambassadeur bleef slechts lang genoeg staan om de somber gestemde groep te zeggen dat de crisis in Amerika al even erg was als in Europa, en dat hij ertegen was de emigratie naar Amerika te beperken. Messersmith stelde de nieuwe ambassadeur ook aan Frau Bella voor, en ze merkte op dat Dodds slanke, ongedurige dochter zo te zien een volmaakt voorbeeld van haar generatie was, terwijl de stille, teruggetrokken mevrouw Dodd haar een lieve vrouw toescheen.

De volgende dag las Dodd aan Bella en andere leden van de Duitse pers die daarvoor naar de Amerikaanse ambassade aan de Bendlerstrasse waren gekomen, een korte verklaring voor in zijn kantoor. Toen hij uitgesproken was vroeg de leider van het groepje, een partijman, of het waar was dat Dodd naar Duitsland was gekomen om voor de joden te bemiddelen, zoals het *Hamburger Israelitisches Familienblatt* had gemeld. Roosevelts instructies indachtig antwoordde Dodd hierop met de ironische glimlach die hem eigen was, en een kort 'neen'. Tijdens het hele interview had Bella sterk het gevoel dat Dodd zich met alle geweld moest bedwingen om de heren van de Duitse pers niet in hun collectieve kraag te vatten en ze eruit te gooien. Toen hij haar uitgeleide deed merkte hij op: 'Een hoogst onaangename

taak,' en nodigde haar uit om nog eens terug te komen.

Hoewel Dodd nog niet als ambassadeur kon optreden en hij zijn geloofsbrieven pas enkele weken later aan president von Hindenburg zou overhandigen, zetten de nieuwe Duitse machthebbers hem meteen al onder druk. Hij ontving een uitnodiging om de eerste september 's avonds in een speciale trein te stappen, die hem en anderen van het corps diplomatique naar het partijcongres zou brengen dat dat jaar in Neurenberg werd gehouden. De uitnodiging was afkomstig van Adolf Hitler persoonlijk, in diens hoedanigheid van leider van de NSDAP. De trein zou uit speciale restauratie- en slaapwagons bestaan, plus afzonderlijke compartimenten voor elk van de gezanten en hun staf, en de reis zou geheel op kosten van de regering zijn.

Een dergelijke uitnodiging was nog nooit eerder voorgekomen: de leider van de Duitse natie nodigde buitenlandse diplomaten uit om zijn persoonlijke gasten te willen zijn op een politieke bijeenkomst.

Het gonsde in de transatlantische telegraafkabels naar Londen, Washington en Tokio van de verzoeken om instructies.

Tenzij het State Department hem rechtstreeks beval de vertoning bij te wonen, was er geen haar op Dodds hoofd die daaraan dacht. Hij had een persoonlijke afkeer van de organisatoren ervan, en hij zag in dat de uitnodiging een handig bedachte list was om het prestige van het corps diplomatique te gebruiken om de wereld te bewijzen dat de NSDAP de Duitse natie en het Duitse volk belichaamde. Als eregast zou hij gedwongen zijn urenlange militaire vertoningen aan te zien en de toespraak van de kanselier over de 'Nieuwe cultuur' aan te horen, waarin ongetwijfeld weinig goeds over democratie zou worden gezegd. En de na afloop in het vooruitzicht gestelde uitvoering van *Die Meistersinger* in de stadsschouwburg scheen hem een schrale troost toe voor het moeten uitzitten van een dag vol beledigingen.

De uitnodiging ging vergezeld van het nieuws dat president von Hindenburg op 30 of 31 augustus naar Berlijn zou terugkeren en de nieuwe diplomatieke vertegenwoordigers beëdigen, nog bijtijds dus om hen de reis naar Neurenberg mogelijk te maken. Er werd op gezinspeeld dat als er maar een paar of in het geheel geen van de nieuwe ambassadeurs de uitnodiging accepteerden, de officiële beëdiging wellicht tot oktober zou moeten worden uitgesteld. Maar aangezien er acht van hen op beëdiging wachtten was Dodd er zeker van dat de regering blufte. Hij was er een voorstander van het partijcongres te boycotten. Hij verzocht het State Department na te gaan hoe ze er in Londen over dachten, en met hetzelfde doel zond hij juridisch adviseur Gordon naar de Franse ambassade.

De Britse ambassade was geneigd de uitnodiging te accepteren. De nieuwe gezant, sir Eric Clare Edmond Phipps, moest nog in Berlijn arriveren, maar men achtte de partijbijeenkomst in Neurenberg een uitmuntende kans voor een goed begin van zijn missie.

Londen dacht er echter anders over. Het Britse Foreign Office stuurde prompt een telegram naar Berlijn, waarin namens sir Eric voor de uitnodiging werd bedankt. Sir Eric zou nog een aantal weken in Londen blijven wegens 'dringende familieaangelegenheden'.

Washington was niet zo flink. De onderminister van Buitenlandse Zaken, William Phillips, telegrafeerde Dodd dat het ministerie er niet bij betrokken wenste te raken. Dodd moest zelf maar besluiten, als hij er maar voor zorgde zijn regering niet in verlegenheid te brengen.

Dodd drong er bij Phillips op aan zich nog eens te beraden. Er kwamen hem minstens twee precedenten uit de Amerikaanse geschiedenis in gedachten die ervoor pleitten de uitnodiging af te slaan: één tijdens de ambtsperiode van president Madison, en één tijdens die van president Cleveland. De ceremonie bij te wonen zou een gevaarlijk prece-

dent scheppen en de ontbonden partijen die eens oppositie tegen Hitler hadden gevoerd een ernstige slag toedienen.

De onderminister antwoordde echter dat, liever dan Londen of Parijs uit te horen, Washington het wenste te vermijden andere regeringen te beïnvloeden, op welke manier dan ook.

Dodd was nijdig, maar allesbehalve boetvaardig. Hij was niet van plan te gaan.

De enige vraag was nu nog wat er moest worden gedaan als de uitnodiging tot lagere ambassadefunctionarissen, zoals adviseurs of zaakgelastigden werd uitgebreid? Toen de pauselijke nuntius ten slotte liet weten dat hij de uitnodiging afsloeg, slaakte iedereen een zucht van verlichting.

Het 'Festival van de overwinning' dat jaar in Neurenberg was geen diplomatiek succes. De 'Sonderzug' die op 1 september om kwart over acht 's avonds met protocollaire functionarissen, stenografen, een arts en een afdeling gewapende bruinhemden uit Berlijn vertrok, moest van veertien tot negen wagons worden ingekrompen. De ambassadeurs van de Verenigde Staten, Frankrijk, Engeland, Spanje, Japan en het Vaticaan hadden het allemaal laten afweten door zich op eerder gemaakte afspraken te beroepen of, zoals in Dodds geval, op 'drukke werkzaamheden'. Italië stuurde alleen maar een zaakgelastigde. Toen de speciale trein uit Berlijn het Neurenbergse Noorderstation binnenreed werd hij daar begroet door de vlaggen van mindere mogendheden als Haïti, Santo Domingo, Siam en Perzië.

Omstreeks het middaguur van de 30ste augustus reed Dodd, in jacquet en met hoge hoed op, in gezelschap van leden van zijn staf die op soortgelijke manier waren uitgedost naar het presidentspaleis aan de Wilhelmstrasse om zijn geloofsbrieven aan von Hindenburg te overhandigen. De minister van Buitenlandse Zaken, baron von Neurath, begeleidde hem naar de ontvangzaal en stelde hem aan de boomlange, zesentachtigjarige president voor. Staande las Dodd

een zorgvuldig voorbereide verklaring voor: 'President Roosevelt heeft mij opgedragen deze gelegenheid te baat te nemen...' Hij zorgde ervoor de nadruk te leggen op de diepe genegenheid die zijn land voor het 'Duitse volk' koesterde.

Als antwoord las von Hindenburg met bijziende ogen voor van een speciaal voor hem geprepareerde tekst in drukletters die zo zwart en zo vet als krantekoppen waren.

Na het obligate praatje op de 'lievelingssofa' stond Dodd op, en na de in het aangrenzende vertrek wachtende leden van zijn staf aan de president te hebben voorgesteld vertrok hij met hen. Zijn gezinsleden waren er niet bij aanwezig geweest. Martha kreeg alleen maar een foto te zien waarop haar vader op het bordes van het paleis stond, samen met de gezanten van Siam, Hongarije en Griekenland, die die dag eveneens waren ontvangen. Met zijn zwarte rokkostuum, zijn hoge boord en zijn zijden hoge hoed zag haar vader er met zijn boerse trekken uit als een zesjarig kind op een verkleedpartij.

Zijn officiële receptie voor het corps diplomatique moest wachten totdat de trein uit Neurenberg was teruggekeerd en de inzittenden tijd hadden gehad om weer wat op verhaal te komen. Er werden ongeveer vijftig invitaties verzonden, maar aangezien elke diplomaat een aantal leden van zijn staf meebracht prijkten er voordat de avond om was meer dan tweehonderd handtekeningen in het gastenboek van de Amerikaanse ambassade aan de Bendlerstrasse. De show begon om vijf uur in de middag van 6 september. Er was een grote kom punch klaargemaakt en in alle vertrekken waren bloemen neergezet. Dodd, Gordon en de Duitse chef van het protocol begroetten de gasten bij hun aankomst. Baron von Neurath kwam, en Hjalmar Schacht en de Franse ambassadeur, André François-Poncet. De Duitse gasten vormden een mengelmoes van mannen in rokkostuum en mannen in zwarte SS-uniformen. De in het zwart gestoken Duitse elite begon toen net haar intrede bij Buitenlandse Zaken

te doen als verbindingsofficieren en waarnemers, en Dodd was niet bang om door zijn glimlach heen iets van zijn minachting te laten blijken terwijl hij deze figuren in het zwart de hand schudde.

George S. Messersmith, in rang de hoogste consulaire functionaris in Duitsland, was niet van de partij, want hij was niet uigenodigd. Adviseur Gordon had Dodd gezegd dat het protocol de aanwezigheid van consulaire functionarissen op officiële recepties niet toestond, en Messersmith was de stad uitgegaan om de ambassadeur niet in verlegenheid te brengen. Toen Dodd er later achter kwam dat Gordon hem om de tuin had geleid, bracht de herinnering aan een eerder voorval hem nog meer in verlegenheid. Messersmith had Dodd, Gordon en een aantal andere Amerikaanse functionarissen een keer uitgenodigd voor een bespreking op zijn kantoor in het consulaat. Op de afgesproken tijd was iedereen gekomen, met uitzondering van Gordon, die had gebeld om Dodd mede te delen dat hij niet zou komen en dat hij van mening was dat de ambassadeur zich verlaagde door zakelijke besprekingen op het consulaat te houden, in plaats van op de ambassade.

Gordon ging daarmee vrijwel volkomen voorbij aan de sociale consequenties van het feit dat de Amerikaanse diplomatieke en consulaire diensten in 1924 tot één enkele 'Buitenlandse Dienst' waren samengevoegd. Diplomaten van zijn generatie, de eerste generatie van beroepsdiplomaten in Amerika, waren produkten van prominente families van de Amerikaanse oostkust, die meerdere generaties van welstand achter zich hadden. Ze hadden hun opleiding genoten op exclusieve middelbare scholen – in Gordons geval was dat in Zwitserland geweest – en waren verder 'bijgeschaafd' op Harvard, Yale of Princeton. Zowel in het buitenland als thuis gingen ze maar zelden met leden van de middenklassen om en met die van de lagere standen al helemaal nooit. Consul-generaal Messersmith was een self-

made man, die weliswaar een goed huwelijk had gesloten, maar zijn loopbaan als hoofdonderwijzer was begonnen. Hoewel hij de laatste tijd heel wat politieke rapporten had geschreven, omvatten zijn verantwoordelijkheden doorgaans zulke weinig verheven taken als het behartigen van Amerikaanse zakenbelangen in Duitsland, het opsporen van vermiste toeristen en zelfs het reserveren van hotelkamers voor zopas benoemde ambassadeurs. Gordon en Messersmith spraken weliswaar dezelfde taal en dienden dezelfde regering, maar onoverkomelijke barrières van afkomst, houding en stijl hielden hen van elkaar gescheiden.

Ook qua temperament waren ze elkaars tegenpool. De onverdroten Messersmith stond op uitstekende voet met Duitse functionarissen van alle rangen en standen, terwijl Gordon instinctief koel en uit de hoogte was, en zich wel eens zo prikkelbaar had gedragen dat hij steevast met de nek aangekeken werd wanneer hij een bezoek aan het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken bracht. Hoewel hij een efficiënt administrateur was en briljante analyses over de situatie in Duitsland kon schrijven, gaf Gordon zijn staf er in zijn jaarlijkse prestatiebeoordelingen van langs voor zulke zonden als leven beneden hun stand, of zich te exclusief in Duitse society-kringen bewegen! Amerikaanse diplomaten in het buitenland vormden een onzichtbare club waarvan niet alleen consuls-generaal, maar ook uit de academische wereld afkomstige ambassadeurs uitgesloten waren.

Dodd vond de afgunst en rivaliteit onder de leden van zijn staf gênant, en hij raakte nog verder tegen Gordon ingenomen toen hij zag hoeveel zijn adviseur jaarlijks aan maatschappelijk vertoon spendeerde. Bij een salaris van 9000 dollar gaf Gordon ruw geschat 30 000 dollar uit om zijn rang bij de ambassade 'waar te maken'. Toen Dodd een en ander verder uitzocht kwam hij tot de ontdekking dat er van zijn staf nauwelijks iemand was die niet twee- tot driemaal zijn salaris uitgaf om zijn collega's in de schaduw te stellen.

Een van de eerste telegrammen die Dodd na zijn aankomst in Berlijn onder ogen kreeg was een declaratie van zijn voorganger, een miljonair die kolenmijnen in Pennsylvania bezat, vergezeld van een schrijven waarin hij Washington meedeelde dat men hem 2400 dollar schuldig was voor de verzendkosten van zijn huisraad en persoonlijke bezittingen; en dat in een tijd waarin de gemiddelde ambassadeur nog geen vierhonderd dollar aan zijn overplaatsing uitgaf.

De Berlijnse ambassades van kleinere mogendheden hadden er grote moeite mee een dergelijk vertoon te evenaren. De talloze theepartijtjes, diplomatieke diners en muziekavonden hielden de leden van het corps diplomatique tot ver na middernacht uit hun bed, en er waren gezanten die klaagden dat ze 's morgens te moe waren om hun werk te doen. Dodd had de gewoonte zich 's avonds om tien of hoogstens elf uur ter ruste te begeven, en 's morgens om negen uur was hij, op de receptioniste na, doorgaans de eerste die het gebouw van de ambassade betrad. Tot zijn ergernis kwamen vele stafleden niet voor een uur of elf opdagen, sommigen zichtbaar uitgeput, het hoofd steunend, en niet tot een volledige werkprestatie in staat tot laat in de middag, wanneer de verlokkingen van golfpartijen en cocktails alweer wenkten. Het gevolg was dat hun werk eronder leed, en het kwam voor dat Dodd hun rapporten moest terugsturen met het verzoek ze nog eens over te doen. Vertier tot laat in de nacht en achterstanden in het werk mochten misschien bij een langzamere en deftigere tijd hebben gepast, maar de door miljoenen gelezen dagbladen met hun neiging tot diplomatiek commentaar hadden daar verandering in gebracht. De 'splendid isolation' van het ambassadeleven was verleden tijd, al wilden de diplomaten het niet toegeven. De beste ambassades in Berlijn, zoals de Franse, bleven beroemd om hun nachtleven maar zagen niettemin kans iedere dag om twaalf uur 's middags een samenvatting van berichten uit de Duitse pers klaar te hebben voor telefonische doorgave naar

Parijs. André François-Poncet, ook al iemand die uit de academische wereld afkomstig was, pochte dat hij zijn staf onder het werk bedolf. Secretarissen die onder de last bezweken stuurde hij naar huis terug. Dodds mensen zouden tegen zulke toestanden in opstand zijn gekomen en zich over hem hebben beklaagd bij hun eliteclubgenoten op het State Department, en dus was hij gedwongen wat omzichtiger te werk te gaan. Op zijn verzoek vaardigde het State Department richtlijnen uit waarin er bij al het personeel op werd aangedrongen 's ochtends niet later dan half tien achter hun schrijftafels te zitten. Toen hij zijn eerste beleefdheidsbezoek aan de Spaanse ambassadeur bracht, nam Dodd Gordon mee. Tot Gordons grote ontsteltenis stond Dodd erop dat ze, in jacquet en met hoge hoed op, de korte afstand naar de Spaanse ambassade te voet zouden afleggen.

Niettegenstaande de stralend mooie zomer had Dodd op geen beroerder tijdstip kunnen komen. Sinds maart waren er ongeveer twintig Amerikanen in hun huizen of op straat door SA-mannen mishandeld, terwijl officiële Duitse functionarissen de andere kant uitkeken en de pers, onder leiding van Goebbels, overuren maakte om de boodschappers van het slechte nieuws als de ware schuldigen te brandmerken. Een tweede golf van gewelddaden, anders dan de eerste, barstte die zomer los. Waar de uitspattingen van de afgelopen lente hadden bestaan uit het binnendringen in woningen en het ontvoeren, beroven en in elkaar slaan van mensen die als links bekendstonden of een joods uiterlijk hadden, vertoonden de geweldplegingen van die zomer een ander patroon. De revolutie had inmiddels ergere vormen aangenomen. De oppositie was verslagen en haar organisaties waren onwettig verklaard. Nu kon er ongebreideld macht worden uitgeoefend. De curve van gewelddaden, die na de maand maart steil was gedaald en in mei bijna geheel in vredige rust was verzand, begon nu weer te stijgen, en dit-

maal gebeurden de geweldplegingen op klaarlichte dag en in het bijzijn van massa's getuigen. Zonder het te weten had de regering daar zelf het excuus voor aangereikt in een in juli uitgevaardigd officieel besluit:

'Het is algemeen gebruikelijk geworden tijdens het zingen van de volksliederen 'Deutschland über alles' en het 'Horst-Wessellied' de Hitlergroet te brengen, ongeacht of men lid van de Partij is of niet. Om niet van weigerachtigheid te worden verdacht dient iedereen voortaan bij zulke gelegenheden de Hitlergroet te brengen.'

De aankondiging verscheen van commentaar voorzien in alle kranten, en in sombere bewoordingen meldde Messersmith de inhoud ervan aan zijn superieuren in Washington.

SA-mannen en partijleden hadden elkaar allang met opgeheven arm en met 'Heil Hitler' gegroet. Na 30 januari weergalmde in de gangen van regeringsgebouwen het 'Heil' van elkaar passerende SA-mannen, SS-ers, partijfunctionarissen en politiebeambten. Tegen de zomer waren regeringsfunctionarissen er ook al toe overgegaan hun telefoons met die groet op te nemen, en ook buitenlanders als Messersmith werden er dikwijls op vergast. Messersmith beantwoordde de groet altijd door óf ernstig te knikken, óf een lichte buiging te maken. Wat er in dit opzicht van niet-ariërs werd verwacht wist niemand.

Officiële gebeurtenissen, en zelfs theatervoorstellingen, werden in de hoofdstad vaak besloten met het zingen van de beide volksliederen, zowel het traditionele als het revolutionaire, waarbij het publiek met opgeheven arm in de houding stond. Tijdens een lunch in Kiel merkte Messersmith dat regeringsfunctionarissen en SA-mannen hem op een beledigende manier aanstaarden en er een punt van maakten te weten te komen wie hij was toen ze hem met zijn armen omlaag zagen staan. Gelukkig vond de ceremonie achter ge-

sloten deuren plaats en waren de gasten ontwikkelde mensen, zodat Messersmith al te grove onaangenaamheden bespaard bleven. Het beste was, bij zulke gelegenheden vlak voor het eind onopgemerkt weg te glippen, maar naarmate er meer tijd verstreek en de geestdrift voor het gebruik bij het volk toenam, begon dat steeds moeilijker te worden. Bezoekers van restaurants en cafés begonnen eensklaps in koor te zingen, of eenvoudig wanneer dat na een of andere radiotoespraak bij hen opkwam, of wanneer er onverwachts een bekende revolutionaire figuur ten tonele verscheen. Steeds vaker zag de zichzelf respecterende buitenlander zich genoodzaakt het dichtstbijzijnde steegje of een gunstig gelegen winkel binnen te schieten.

Bella Fromm strekte voor het eerst haar arm in de Hitlergroet op een formele receptie ten bate van de 'Nationaal-Socialistische Organisatie voor Volkswelzijn'. Ze had zich uit het merendeel van haar andere liefdadige bezigheden teruggetrokken of was daaruit ontslagen, maar voor deze gelegenheid had Magda Goebbels haar een persoonlijke invitatie doen toekomen.

Weer scheen het Bella toe dat het haar lot was Hitler telkens weer tegen het lijf te lopen. Zoals gewoonlijk arriveerde hij laat, en ditmaal kwam hij naast haar zitten op een van de weinige nog opengebleven zitplaatsen in de zaal.

'Hebben wij elkaar niet al eens eerder ontmoet, *gnädige Frau*?' vroeg hij zachtjes.

Aan het eind van de ceremonie, toen de gasten opstonden om het Duitse volkslied en vervolgens het eerste couplet van het Horst-Wessellied te zingen, had Bella, gezien het gezelschap waarin ze zich bevond, geen andere keus dan haar arm eveneens te heffen. Als jodin behoorde het niet tot haar 'voorrechten' de partijgroet te mogen brengen, wist ze, maar strikt bezien bezat ze ook niet het voorrecht aan nationaal-socialistisch liefdadigheidswerk te mogen deelnemen. Ze slikte haar verontwaardiging dus maar in en hield zich

voor dat de groet in haar geval niet telde en niets met haar innerlijke overtuiging te maken had.

Omstreeks juli begreep iedere Duitser inmiddels wel dat, wanneer de SA voorbijmarcheerde, het niet meer veilig was langs de kant te blijven staan zonder de arm te heffen, ongeacht hoe je erover dacht. Slechts een derde van degenen die hun armen strekten had de nationaal-socialisten in de jaren van hun strijd om erkenning gesteund; de meeste anderen waren eenvoudig opportunisten, mensen die er als de kippen bij waren om hun voordeel met het Nationaal Ontwaken te doen. De SA-mannen noemden deze bekeerlingen de 'oogst van maart', en lieten zich niet misleiden door de zee van armen die langs hun marsroutes de lucht in vlogen. Ze wisten dat velen die daar groetten onlangs nog hun ergste vijanden waren geweest: leden van het Rode Front, mannen en vrouwen die tijdens de Weimar-republiek steeds trouw tot het communistische kamp hadden behoord. Biefstuknazi's, noemden de SA-mannen hen: 'Bruin van buiten, rood van binnen.'

Toeristen en anderen die pas kort tevoren in Duitsland waren gearriveerd vielen op door de snit van hun broeken en het model hoed dat ze droegen, maar de marcherende SA was er alleen maar op uit, zich de gezichten in te prenten van degenen die zo onfortuinlijk waren niet van het nieuwe Duitse gebruik op de hoogte te zijn, of zo koppig om te denken dat dit niet voor hen gold. Gezien het feit dat die zomer een ongewoon groot aantal Amerikanen Duitsland bezocht of er studeerde, vreesden Messersmith en Dodd het ergste, en terecht, zoals al spoedig zou blijken.

Tegen een uur of tien op een warme dinsdagavond in midden augustus verliet dr. Daniel Mulvihill, tot voor kort verbonden aan het Long Island Medical Hospital, zijn hotel en liep de Friedrichstrasse af, op zoek naar een apotheek. De dertigjarige Amerikaanse arts was drie weken tevoren in Duitsland aangekomen om in het Berlijnse Charité-zieken-

huis studie te doen naar thoraxchirurgie. Toen dr. Mulvihill het brede Unter den Linden bereikte, bleef hij even staan om het schouwspel van enorme aantallen marcherende SA-mannen gade te slaan. Tientallen felle jupiterlampen lieten hun schijnsel over de marcherenden en de juichende menigte glijden. Hij was vooral onder de indruk van de opzwepende klanken van de talrijke fanfarekorpsen.

Zoals hij later aan de meelevende H.R. Knickerbocker vertelde: 'Ik stond daar gewoon, tot er ineens, net toen de vaandeldragers passeerden, een nazi in uniform kwam aanrennen die me een klap tegen mijn hoofd gaf, zo hard als hij maar kon.'

De totaal verbijsterde en versufte dokter, wiens linkeroor hevig suisde, had er geen idee van waarom hij geslagen was, totdat een van de omstanders hem duidelijk maakte dat hij met opgeheven rechterarm naar de parade had behoren te staan kijken.

Dr. Mulvihill deed een beroep op een nabije politieagent, maar zijn Duits was zo gebrekkig dat tegen de tijd dat hij erin geslaagd was zijn beklag bij de agent te doen, de formatie SA-mannen inmiddels al bijna uit het gezicht verdwenen was. De politieagent zei dat hij niets voor hem kon doen, maar wel nam hij de dokter mee naar een nabijgelegen café waar hij, geholpen door een van de aanwezigen die Engels sprak, een volledig rapport over het voorval opstelde.

Dr. Mulvihill was daarop naar zijn hotel teruggekeerd, en de volgende dag was hij naar het Amerikaanse consulaat gestapt en had er een verklaring onder ede afgelegd. Een medisch onderzoek bracht geen ernstig letsel aan het licht, maar niettemin kon hij met het bewuste oor niets meer horen behalve een voortdurend gegons.

Zoals gewoonlijk wisten de correspondenten, met hun telefoonlijnen naar Londen en Parijs, het verhaal het eerst naar Amerika door te geven. In Washington hield onderminister van Buitenlandse Zaken William Phillips een pers-

conferentie. Een van de daarbij aanwezige verslaggevers merkte op dat dit alleen maar de meest recente van een reeks mishandelingen van Amerikanen was, en dat de kranten meenden dat Amerikanen wellicht gewaarschuwd konden worden uit Duitsland weg te blijven tenzij ze er voor dringende aangelegenheden moesten zijn. Of het State Department het uitbrengen van een dergelijk advies al overwogen had?

Nee, zei Phillips, dat had het niet. De consul-generaal in Berlijn beschikte over ruim voldoende volmachten om op genoegdoening aan te dringen voor iedere gewelddaad aan een Amerikaans staatsburger begaan, en had dat ook steeds gedaan.

Zou het dan misschien niet verstandig zijn Amerikanen de raad te geven tijdens een verblijf in Duitsland de Hitlergroet te brengen?

Het werd een kwestie van beleefdheid geacht zich zoveel mogelijk bij plaatselijke gebruiken aan te sluiten, merkte Phillips op, maar van een buitenlander kon niet worden verwacht dat hij ieder plaatselijk gebruik kende.

Waren bezoekers aan de Verenigde Staten ook verplicht de Amerikaanse vlag te groeten?

Nee, zelfs Amerikanen waren niet verplicht hun eigen vlag te groeten.

Was er in Duitsland dan misschien een wet volgens welke iedereen verplicht was de nazi-vlag te groeten?

De onderminister van Buitenlandse Zaken zei dat een dergelijke wet hem niet bekend was.

In de aanval op dr. Mulvihill meenden de Amerikaanse diplomatieke autoriteiten in Berlijn eindelijk een geval te hebben waarmee de goede bedoelingen van de Duitse regering op de proef konden worden gesteld. Als de nieuwe Duitse machthebbers geen resultaten wisten te bereiken in de zaak-Mulvihill, dan was dat óf omdat ze het heimelijk niet wensten, óf omdat het hun werkelijk aan macht ontbrak

om hun volgelingen op straat in de hand te houden. Dr. Mulvihill was niet alleen een arts en iemand die in zijn vak aanzien genoot, maar bovendien de eerste Amerikaanse niet-jood die gemolesteerd was. En hoewel dit voor Amerikaanse functionarissen geen reden was om in zijn geval meer pressie uit te oefenen, gaf het hun toch wel aanleiding tot de hoop dat de schuldigen een snelle berechting konden verwachten van een regering die de onschendbaarheid van het Noordeuropese rastype verheerlijkte.

Zesendertig uur nadat Rudolf Diels' kantoor van de mishandeling in kennis was gesteld, kreeg Messersmith een telefoontje met de mededeling dat de man die dr. Mulvihill aangevallen had gearresteerd was. Dit was het tot dusverre snelste optreden na een aanval op een Amerikaans staatsburger. Maar het opzienbarendste nieuws kwam de volgende dag, toen bekend werd dat de jeugdige, arrogante aanvoerder van het 80 000 man sterke leger van Berlijnse bruinhemden, Gruppenführer Karl Ernst, ambassadeur Dodd persoonlijk zijn excuses zou komen aanbieden.

De mishandeling van dr. Daniel Mulvihill werkte door tot ver buiten de regering van de deelstaat Pruisen en de Berlijnse SA. Dr. Mulvihill bevond zich in Duitsland voor het volgen van een speciale cursus bij de wereldvermaarde thoraxchirurg, professor Ferdinand Sauerbruch. Dr. Sauerbruch was in Duitsland een beroemdheid. Hij reisde veelvuldig tussen zijn diverse klinieken heen en weer, en wanneer hij ergens overnachtte besteedden de plaatselijke kranten altijd aandacht aan dat feit en vermeldden de naam van het hotel waar hij logeerde. Dr. Sauerbruch leerde zijn studenten dat een chirurg karakter moest hebben en gaf daar ook zelf blijk van toen het regime hem beval zijn joodse assistenten te ontslaan. Hij weigerde en dreigde met zijn reputatie en zijn praktijk naar Zwitserland te zullen verhuizen. De regering bond in, en het jaar daarop verscheen dr. Sauerbruchs foto in het officiële *Führer Lexikon* van de

partij. Ook Putzi's foto en antecedenten stonden in dit eerste officiële handboek van vooraanstaande Duitsers, maar dat was niet de enige connectie die er tussen de chirurg en de familie Hanfstaengl bestond. Sedert zijn echtscheiding had dr. Sauerbruch troost gevonden in het gezelschap van Putzi's ongehuwde zuster, Erna Hanfstaengl. Een tijdlang was Erna zelfs naar het noorden verhuisd om dichter bij de beroemde chirurg te kunnen zijn. Persoonlijke connecties waren van levensbelang in het nieuwe Duitsland, en een aanval op dr. Mulvihill was een aanval op dr. Sauerbruch, en, via hem, op Putzi Hanfstaengl, een van de topfiguren in de nieuwe kanselarij.

Putzi was er ook nog op een ander niveau bij betrokken. Die zomer was een van zijn dierbaarste wensen in vervulling gegaan. Hij had meegewerkt aan het tot stand komen van een film, een verhaal over het leven en sterven van de naziheld Horst Wessel, die in 1930 op drieëntwintigjarige leeftijd door communisten was vermoord. Wessel zelf had de tekst van het eerste couplet van het nu naar hem genoemde lied geschreven en Goebbels had de rest gedaan, totdat zelfs Wessels reputatie van Berlijnse pooier door dikke lagen romantische verzinsels was bedekt.

Er was inderhaast een filmmaatschappij opgericht, en in juli was men met de opnamen begonnen. Putzi was daarbij niet alleen de officiële waarnemer van de Rijkskanselarij, maar tevens een van de financiers en de componist van de begeleidende muziek in de film. De begrafenismars die hij ter gelegenheid van de voortijdige dood van zijn dochtertje Herta had gecomponeerd, kwam in de film als Wessels lijkzang voor.

Met uitzondering van de acteur die de rol van een Duitse communist speelde die sterk op Lenin in diens latere jaren leek, waren de spelers allemaal onbekenden, afkomstig uit regionale toneelgezelschappen. Ook de regisseur was bepaald niet eersteklas. Leden van Wessels oude stormtroep

werden als figuranten gehuurd, en van het begin af aan waren de vechtscènes ongewoon realistisch. Er brak bijna een oproer uit toen de filmploeg de grauwe, naargeestige straten van Berlijns communistische wijk binnendrong om een schermutseling tussen de SA en het Rode Front te filmen. Men had daarvoor authentieke communistische vaandels uit het historische museum van de partij geleend, en toen de uit echte nazi's en nepcommunisten bestaande figuranten hun strijdkreten begonnen te schreeuwen, kwamen er eensklaps echte communisten uit steegjes en huurkazernes toestromen en had de politie, die ook al was gehuurd om zichzelf te spelen, eensklaps de handen vol. Vuisten beukten erop los, dakpannen vlogen in het rond en helmen rolden in de goot.

Minder heroïsch was de pressie die er op de joodse gemeenschap werd uitgeoefend om provocerende rollen in de film te spelen. De Grenadierstrasse, een kleine straat in de joodse wijk van Berlijn, werd afgezet, en daarop kregen een aantal baardige joden en anderen met een uitgesproken joods voorkomen, waaronder twee rabbi's, het bevel een ladder te beklimmen naar een laag dak. Terwijl de figuranten in SA-uniform voorbijmarcheerden moesten deze onvrijwillige medewerkers communistische leuzen als 'Weg met de nazi's', 'Dood aan het fascisme', en 'Leve Moskou' schreeuwen. Zo verward waren sommigen van deze amateurs dat ze, terwijl ze hun uitdagende kreten slaakten, hun rechterarm opstaken in de Hitlergroet.

Putzi deed zijn best om het accent te leggen op wat er in Wessels levensloop aan fatsoenlijks te vinden was, en voor de première werd een datum in het begin van oktober gekozen: de dag waarop Wessel zesentwintig zou zijn geworden. Toen de film voor het eerst werd vertoond konden regisseurs en producenten in heel Duitsland zichzelf wel voor het hoofd slaan dat ze niet hadden voorzien wat een goudmijn er in deze biografie stak. 'Horst Wessel: een Duits noodlot' zou naar verwacht stampvolle zalen trekken en

miljoenen marken in het laatje brengen. Voor Putzi was het een droom die werkelijkheid was geworden. Zijn fantasie sloeg op hol. Hij zou miljonair worden, een machtig regisseur, een kunstenaar op het gebied van licht en geluid.

Het laatste dat hij wilde was wel dat de buitenlandse pers zou berichten dat de SA-man die dr. Mulvihill aangevallen had, een van de honderden was geweest die op de been waren gebracht om de fakkeloptocht van de Berlijnse SA op de avond van de 30ste januari opnieuw in scène te brengen. Want dat was de reden voor de fanfarekorpsen, de talloze SA-eenheden, de felle jupiterlampen, en misschien ook de overdreven krijgshaftige houding van minstens één van de marcherenden geweest. Bang dat de verkoop van de buitenlandse rechten aan Amerika door het incident in gevaar zou komen, drong Putzi erop aan dat de zaak zo snel mogelijk in het reine zou worden gebracht.

De klap tegen dr. Mulvihills oor bracht ook Putzi's hoofd aan het duizelen, en mogelijk is hij het geweest die Rudolf Hess de slim bedachte analogie aan de hand heeft gedaan die daarop in de Duitse pers verscheen: 'Het heffen van de rechterarm in de Duitse groet kan net zomin van een Amerikaan worden verwacht als dat je van een protestant zou verwachten dat hij bij het betreden van een katholieke kerk een kruis slaat.'

Een ambassadeur in een netelige situatie

De dag waarop Dodd de excuses van Gruppenführer Karl Ernst in ontvangst zou nemen was een drukke dag voor de Amerikaanse ambassadeur. Zodra hij op kantoor kwam telegrafeerde hij het State Department voor de tweede keer om instructies of hij de partijbijeenkomst in Neurenberg nu moest bijwonen of niet, en opnieuw kreeg hij een vaag en nietszeggend antwoord. Dodd besloot niet te gaan.

Om kwart voor elf kwam Edgar Ansel Mowrer zijn geval met hem bespreken. Doordat hij in Washington voor zijn vertrek de depêches van de ambassade had doorgelezen, was hij al op de hoogte van de problemen van de journalist. Mowrer, een hartstochtelijk man, begon zich langzamerhand verraden te voelen.

Zijn problemen waren begonnen in juli, toen zijn baas, kolonel Frank Knox, de uitgever van de *Chicago Daily News*, in Berlijn was gearriveerd. Knox had Mowrer gezegd dat hij van plan was hem in de herfst naar Tokio over te plaatsen. Mowrer had een moedige journalistieke prestatie geleverd, maar de tegen hem gerichte dreigementen namen toe en zouden wel eens gewelddadige vormen kunnen gaan aannemen. Zelfs een zo gematigd vertegenwoordiger van de Pruisische regering als dr. Martin Sommerfeldt had geëist dat Mowrer in het belang van de collegialiteit onder journalisten zou aftreden als voorzitter van de vereniging van de Buitenlandse Pers. Een nieuw gezicht als Berlijns vertegenwoordiger van de *Chicago Daily News* zou minder venijn uitlokken.

Een paar weken later werd Mowrer op een avond laat in

zijn woning aan de rand van de Tiergarten opgebeld door de vrouw van dr. Paul Goldmann, het oudste lid van de Vereniging. Haar man was zojuist door de Gestapo gearresteerd, zei ze. Ze waren net hun zilveren bruiloft aan het vieren, toen de politie kwam. De al tamelijk oude Goldmann had bijna dertig jaar lang het nieuws in de Duitse hoofdstad verslagen voor het Weense blad *Neue Freie Presse*. Maar hij was Duits staatsburger, en de arrestatie was legaal.

'De vuile ploerten. Durven ze wel? Waarom zoeken ze niet iemand uit die ze aankan!' riep Mowrer uit toen hij opgehangen had. In Wenen waren onlangs drie Duitse journalisten gearresteerd en wegens spionage aangeklaagd, en als vergeldingsmaatregel daarvoor hielden ze nu Goldmann vast.

De met zijn gezondheid sukkelende Goldmann zat lelijk in de knel. Het was vrijdagavond, een tijdstip waarop Mowrer met geen mogelijkheid onderhandelingen zou kunnen beginnen om hem vrij te krijgen. Het zou al een kleine overwinning zijn de Gestapo zo ver te krijgen dat ze toegaf de journalist gevangen te houden. Zaterdag zouden de meeste functionarissen de stad uit zijn om van het warme augustusweer te genieten, en op zondag waren alle regeringskantoren gesloten.

Edgar Ansel Mowrer was er de man niet naar om met fascisten te marchanderen, maar om het leven van de zesenzestigjarige correspondent te redden zou hij de regering een verleidelijke ruil moeten kunnen aanbieden. Aangezien Goebbels niets afwist van Knox' besluit hem over enkele weken naar Tokio over te plaatsen, besloot Mowrer hem in ruil voor Goldmanns vrijlating zijn aftreden als voorzitter van de Vereniging van de Buitenlandse Pers aan te bieden. Die zaterdag bracht Knick het voorstel aan Goebbels persoonlijk over.

Intussen had Louis P. een onderhoud met Rudolf Diels weten te krijgen.

Of de arrestatie van dr. Goldmann zuiver symbolisch was, wilde Louis P. weten.

'Absoluut,' antwoordde Diels.

Welnu, zei Louis P., in dat geval wensten hij en zijn vrienden om beurten een dag in de gevangenis te gaan zitten om dr. Goldmanns plaats in te nemen.

'Zo'n stunt zal jullie misschien zelfs een aanzienlijke hoeveelheid publiciteit opleveren,' zei Louis P. langs zijn neus weg, 'want in de wereldpers zou iedere dag een foto komen te staan van de buitenlandse correspondent die die dag aan de beurt is om jullie zucht naar vergelding te bevredigen.'

Diels gaf Goebbels de raad Mowrers aanbod aan te nemen, en Goebbels stemde toe. Mowrer trad af, en de *Völkischer Beobachter* kraaide dat er een 'gezworen en bewezen vijand' van het toneel was verwijderd. Toch had Mowrer het laatste woord, of liever gezegd, zijn afgevaardigden kregen dat. Knick zond een speciaal verslag aan de *Chicago Daily News*, waarin hij erop wees dat Mowrers aftreden onder omstandigheden had plaatsgevonden waarin de Duitse regering voor het eerst een compromis was aangegaan met iemand die ze uit het openbare leven verwijderd wenste te zien. Tot nu toe waren zulke personen doorgaans uit hun ambt gezet, soms zelfs met lichamelijk geweld. Aan de *New York Times* en de Londense *Times* werd het overgelaten het nieuws wereldkundig te maken dat Mowrer hoe dan ook vertrokken zou zijn, zodat de ruil van zijn kant een loos gebaar was geweest. Goebbels was razend.

Edgar Ansel Mowrer, de man die de bitterste kritiek op het regime had geleverd, was weer doodgewoon correspondent, en terwijl de Berlijnse pers zijn nederlaag vierde vuurde hij zijn tot dusverre donderendste salvo op de regering af. De aanleiding daartoe was minister Goerings verbluffende aankondiging dat de SA en de SS hun politiebevoegdheden zouden worden ontnomen.

'Als de Rijksregering haar zojuist gedane belofte houdt

om de zogenaamde hulppolitie op 15 augustus aanstaande te ontbinden,' schreef Mowrer, 'zullen mensen die Duitsland goed gezind zijn voor het eerst sinds vele maanden weer eens wat opgeluchter kunnen ademhalen. Want deze "hulppolitieagenten" waren eenvoudig niets anders dan de bruinhemden van de stormbataljons met rode armbanden om. Zij, en zij alleen, zijn verantwoordelijk geweest voor de gruwelijkste kanten van de Duitse terreurcampagne – voor het ontvoeren van een groot aantal van de meest vooraanstaande Duitsers, voor het in elkaar slaan van duizenden en het vermoorden van honderden zogenaamde politieke vijanden, zonder ook maar een schijn van proces of gerechtelijk onderzoek.

Wat ook voor de hand ligt, is het feit dat niet de hulppolitie, niet de stormbataljons, maar de regering zelf – Rijkskanselier Adolf Hitler, de eerste minister van Pruisen, kapitein Hermann Wilhelm Goering, de minister van propaganda, "vader" Paul Joseph Goebbels, en andere leiders – voor de terreur verantwoordelijk zijn geweest.'

Geen zichzelf respecterende regering kon een zo openlijke aanval op haar leiders tolereren van een correspondent die binnen haar grenzen verbleef. In Washington diende de Duitse chargé d'affaires een klacht in bij Cordell Hull, de minister van Buitenlandse Zaken. De Duitse regering begreep eenvoudig niet waarom het State Department niet bij machte was Mowrers onmiddellijke terugroeping te gelasten.

In Berlijn begon Dodd zich ook zorgen te maken. Mowrer had de grenzen van het journalistisch fatsoen ernstig overschreden. De Amerikaanse ambassadeur kon het standpunt van de verslaggever billijken, maar hoe kon het verstand zegevieren als de strijd voortdurend en op zo'n roekeloze manier werd uitgelokt? Vanuit een liberaal standpunt bekeken was Goerings verordening tenslotte een stap in de goede richting.

De regering liet weten dat ze niet voor Mowrers veiligheid kon instaan, als hij soms van plan was in september de Neurenbergse Partijdag bij te wonen. Diels zette extra manschappen in om Mowrers woning aan de Händelstrasse in het oog te houden, maar ook de inspecteur-generaal van de Gestapo wist dat hij de journalist niet tegen fanatici van de SA zou kunnen beschermen.

Knick deed een beroep op consul-generaal Messersmith om Edgar tot vertrekken te bewegen, zo niet voor zijn eigen veiligheid, dan voor die van zijn gezin. Met tegenzin ontbood Messersmith Mowrer op het Amerikaanse consulaat. Mowrer was de moedigste journalist die hij kende, en over de meeste dingen waren de twee het altijd eens. Hij was er niet gelukkig mee, een houding tegenover Mowrer te moeten aannemen die de schijn zou wekken dat hij de man afviel. Toen Mowrer de raad hoorde die de consul-generaal hem gaf, vulden zijn ogen zich met tranen en wist Messersmith dat zijn vrees gegrond was geweest.

Toen Mowrer die dinsdagochtend tegen het eind van augustus bij Dodd kwam, deed hij dat om Dodd te vragen achter hem te staan, en de Duitse regering te dwingen een formeel uitwijzingsbevel tegen hem uit te vaardigen. Dodd weigerde. Volgens plan zou Mowrer begin september overgeplaatst worden. De Duitsers wensten Mowrer onmiddellijk te zien vertrekken. Wat viel er in 's hemelsnaam te winnen met een diplomatieke botsing ter wille van een paar dagen?

En zo kon het gebeuren dat Roosevelts onversaagdste liberale ambassadeur tot instrument van Goebbels' wraak werd. Bitter teleurgesteld verliet Mowrer de Amerikaanse ambassade.

Kort voor het middaguur meldde zich een magere, verzorgd uitziende jonge man van wie ieder gebaar gewelddadigheid en macht uitstraalde: de negenentwintigjarige Gruppenführer Karl Ernst, commandant van de SA afdeling

Berlijn-Brandenburg. Hij was in vol ornaat: compleet met bungelende dolk op de heup, de scharlakenrode band van de Generale Staf om zijn bruine kepie en drie zilveren eikebladeren op de kraag schreed Ernst op Dodds schrijftafel toe, klapte de hakken tegen elkaar en bracht de Hitlergroet. Langzaam kwam Dodd overeind.

Hij was gekomen, verklaarde Ernst, om te zeggen dat hij de aanval van een van zijn mannen op dr. Mulvihill diep betreurde, en om de Amerikaanse ambassadeur de verzekering te geven dat zijn SA-leiders alles zouden doen wat in hun vermogen lag om een herhaling van dergelijke incidenten te voorkomen.

Dodd verzocht de jongeman plaats te nemen, en las hem vervolgens op strenge toon de les over de uitwerking die zulke roekeloze daden op de publieke opinie in Amerika zouden hebben. De jeugdige Gruppenführer kon alleen maar herhalen dat het hem oprecht speet. Toen Dodd uitgesproken was stond Ernst op, ging in de houding staan, salueerde, maakte op zijn Pruisisch een diepe buiging en vertrok. De ontmoeting had vijf minuten geduurd en Dodd nogal geamuseerd. Later zou hij, zoals inmiddels gewoonte was geworden, voor kennissen en gezinsleden een parodie ten beste geven op de manier waarop de Gruppenführer zijn excuses had aangeboden. Maar ook was hij opgelucht, en hij liet weten dat deze vrijwillig aangeboden excuses er veel toe zouden bijdragen de toorn van zijn regering te doen verminderen.

Messersmith daarentegen was pessimistischer gestemd. 'De incidenten zullen gewoon doorgaan,' zei hij die middag tegen Dodd. Het vergde tijd om de wil van de leiders tot het gewone volk te laten doorsiepelen, en tot dusverre had er noch over de molestatie van dr. Mulvihill, noch over Ernsts excuses ook maar een woord in de Duitse pers gestaan.

Dodd meende dat het Diels was geweest die voor het aanbieden van de excuses had gezorgd, maar in feite waren de

betrekkingen tussen Diels en de revolutionairen allesbehalve vriendschappelijk. Die lente was zijn poging om de SA uit de officiële Pruisische concentratiekampen te verwijderen en hen door andere bewakers te vervangen, mislukt. De revolutionairen en hun zegslieden in de Pruisische regering waren onvermurwbaar: de kampen dienden voor de bescherming van de staat, die nu belichaamd werd door de Partij, en dus was het niet meer dan vanzelfsprekend dat de SA de kampen zou bewaken. Diels had zijn eis ingetrokken en was heimelijk begonnen naar andere manieren te zoeken om de kampen gesloten te krijgen.

Het vervelende van die excuses van Ernst, vond Diels, was dat zulke dingen dikwijls tot een uitnodiging voor een diner leidden. Wat een geweldig gevoel moest het voor een buitenlandse gezant zijn zomaar omgang te hebben met heuse revolutionairen, ze bij hem thuis te gast hebben, een toost op ze uit te brengen! Wat een opwindend verhaal om op je volgende standplaats aan iedereen te kunnen vertellen!

Maar Dodd nodigde Ernst niet uit, noch op een diner, noch op de thee.

Mowrers vrienden van *Die Taverne* en de bar van het Adlon-hotel gaven een afscheidsfeest voor hem en deden hem een fraaie zilveren schaal cadeau met de inscriptie: 'Voor een moedig strijder voor persvrijheid'. Zijn vertrek van het station 'Zoo' was een emotionele gebeurtenis. Vrijwel de voltallige buitenlandse pers kwam hem uitgeleide doen. Goebbels stuurde een waarnemer, en Messersmith verliet een diner om van de partij te kunnen zijn.

Mowrer had bijna een decennium in Duitsland doorgebracht, en het zou jaren duren voordat hij zich kon verzoenen met zijn gedwongen vertrek uit Berlijn, net toen het spannend begon te worden. Toen hij in de trein naar Parijs stapte draaide hij zich nog even om, keek George Messersmith aan en zei: 'Ook gij, Brutus.' Zijn woorden troffen Messersmith als een messteek in het hart, en hij wist niets

anders te doen dan luid en duidelijk hoorbaar te zeggen dat hij ervoor zou zorgen dat Mowrers vrouw en dochter zich behouden bij hem zouden voegen.

Toen de trein zich in beweging zette stapte de vertegenwoordiger van Goebbels naar voren en vroeg: 'En wanneer komt u weer naar Duitsland terug, Herr Mowrer?'

'Wanneer ik dat in gezelschap van zo'n kleine twee miljoen van mijn landgenoten kan doen,' riep Mowrer luid genoeg dat iedereen het horen kon. Hij en Knick hadden dat antwoord dikwijls gerepeteerd.

'*Aber nein*, dat is toch onmogelijk.'

'Niet voor de Führer. De Führer kan álles laten gebeuren... zelfs dat.'

Op de eerste dag van september, toen heel geüniformeerd Duitsland naar Neurenberg marcheerde, liep William E. Dodd in zijn eentje naar huis; hij voelde zich gedesillusioneerd en neerslachtig. De pogingen van Messersmith, Hess en Hanfstaengl hadden niet mogen baten. Die ochtend had het bericht van alweer twee aanvallen op Amerikanen de ambassade bereikt. Messersmith had gelijk gehad. De molestaties zouden blijven voortduren.

Putzi Hanfstaengl was al evenmin verheugd, toen hij hoorde dat de zoon van de internationaal bekende radiocommentator H.V. Kaltenborn in de Leipzigerstrasse voor de ogen van een menigte omstanders in het gezicht was geslagen. Putzi en H.V. Kaltenborn waren oude vrienden. Ze waren jaargenoten geweest op Harvard, en bij een van de jaarlijkse toneelopvoeringen van Harvards *Deutscher Verein* waren ze eens samen opgetreden in een stuk van Schiller. Hans V. Kaltenborn – tot de eerste wereldoorlog had die 'V' voor 'von' gestaan – was een van de oprichters van de Harvard Cosmopolitan Club geweest en zou zich later weten te herinneren dat Putzi Hanfstaengl nooit tot de hoogste clubs van Harvard, zoals de 'A.D.' of de 'Porcellian' had weten

door te dringen. In plaats daarvan had Hitlers theoreticus op het gebied van maatschappelijke infiltratie genoegen moeten nemen met het lidmaatschap van 'wachtclubs' als de 'Hasty Pudding', waar eerstejaars als vrouwen verkleed over het toneel dartelden.

Kaltenborn, een van de globetrotters van zijn tijd, was met zijn vrouw, zijn dochter en zijn zestienjarige zoon Rolf in Duitsland om zich uit de eerste hand een oordeel te vormen van kanselier Hitler en diens beweging. Aan de vooravond van hun vertrek hadden ze nog wat gewinkeld in de deftige Leipzigerstrasse, toen er eensklaps een optocht van bruinhemden de straat in was gekomen, op weg naar de Lehrter Bahnhof en de partijdag in Neurenberg. Aangezien de Kaltenborns er niets voor voelden de voorbijmarcherende mannen de Hitlergroet te moeten brengen, keerden ze de parade de rug toe en veinsden een plotselinge belangstelling voor de inhoud van een etalage. Zonder waarschuwing maakte een forsgebouwde man zich los uit de menigte die achter de optocht aanliep. Hij kwam het trottoir op, draaide de zestienjarige Rolf Kaltenborn een slag om en gaf hem een harde klap om de oren. Onmiddellijk gaf Kaltenborn senior hem in vloeiend Duits te verstaan dat ze Amerikanen waren en verlangde de identiteitspapieren van de man te zien. De man gaf hieraan gevolg. Hij was partijlid. Kaltenborn verzocht hem mee te gaan naar de dichtstbijzijnde politieagent, maar er had zich een jouwende menigte verzameld en daarop liet Kaltenborn, die weinig voor een vechtpartij voelde met zijn vrouw en dochter erbij, de man gaan.

Terug in het Adlon-hotel had de opgewonden Kaltenborn Messersmith opgebeld en gezegd dat hij akte van het gebeurde wilde laten opmaken. Zelf had Kaltenborn verder geen ruchtbaarheid aan het incident willen geven, maar Messersmith was met afschriften van de verklaring onder ede van de commentator naar een aantal ministeries gestapt. Het ministerie van Propaganda, bezorgd dat Kaltenborn in

een van zijn radiouitzendingen misschien gewag van het voorval zou maken, had hem, toen hij en zijn gezin die avond op de trein waren gestapt, op de valreep nog snel een brief laten bezorgen waarin de regering haar excuses aanbood.

Zo groot was Kaltenborns respect voor zijn geboorteland dat hij, toen hij en zijn gezin met het Zweedse passagiersschip *Kungsholm* in New York aankwamen, het voorval als een misverstand had afgedaan; zijn zoon was niet gewond, en ze waren bereid het te vergeten.

'Ik begrijp wel hoe het heeft kunnen gebeuren,' verklaarde Kaltenborn tegenover de verslaggevers. 'De man die hem sloeg moet hebben gedacht dat hij een Duitser voor zich had.'

De tweede molestatie werd gemeld door Samuel Bossard, een eenentwintigjarige student uit Pennsylvania. Met een geschaafd en opgezwollen gezicht verscheen hij op het consulaat. Bossard was kort voor middernacht in de Stresemannstrasse aangevallen door een groep Hitlerjongens die hem herhaaldelijk hadden geslagen – eenmaal in zijn oog – en die pas waren opgehouden toen hij hen in het Engels had toegeschreeuwd. Voorbijgangers waren hem te hulp gekomen, maar twee politieagenten die getuigen van de aanval waren geweest hadden alleen maar gezegd: 'Wat gebeurd is, is gebeurd.'

In een persoonlijk verzoek aan Rudolf Diels verlangde Dodd dat de beide politieagenten in kwestie zouden worden geïdentificeerd en bestraft.

Dodd telegrafeerde het State Department om hulp. Minister van Buitenlandse Zaken Hull riep daarop de Duitse zaakgelastigde in Washington op het matje en verzocht hem zijn regering mee te delen dat als de molestaties niet ophielden, de Verenigde Staten een scherp en openbaar protest zouden indienen, en wel op hoger niveau dan dat van hun ambassadeur in Berlijn.

Maar het volle gewicht van Hulls waarschuwing moet tijdens de rapportage zijn afgezwakt, want op Dodds officiële receptie in september nam Heinrich Dieckhoff, een man met een vollemaansgezicht die bij Buitenlandse Zaken de leiding had over de afdeling Engeland en Amerika, Dodds opvliegende ambassaderaad George A. Gordon terzijde om namens zijn regering zijn leedwezen uit te spreken over de jongste incidenten. Jammer genoeg zou het waarschijnlijk niet mogelijk zijn de aanvallers te vinden, zei Dieckhoff, maar wel zou misschien de politieagent kunnen worden geïdentificeerd die werkeloos had toegezien terwijl de heer Bossard geslagen werd.

In adviseur Gordons ogen verdiende minister Hulls waarschuwing wel iets meer dan een terloops onderonsje tijdens een receptie. Hij trok wit weg. Niet één, maar twéé politieagenten waren getuigen van de molestatie geweest, antwoordde hij, en tijd en plaats van het voorval waren zo onomstotelijk vastgesteld dat het ondenkbaar was dat de twee agenten niet geïdentificeerd en bestraft zouden kunnen worden.

Daarop maakte Dieckhoff de zaak nog erger door met een stralende glimlach te zeggen: 'Natuurlijk zijn zulke incidenten geen teken van anti-Amerikaanse, of ik zou willen zeggen antibuitenlandse gevoelens in Duitsland.'

Gordon stond paf. Waarom dan, zou hij wel eens willen weten, was men in sommige gevallen doorgegaan met de slachtoffers te ranselen nadat ze zich zowel in het Duits als in het Engels als Amerikaan bekend hadden gemaakt? En waarom had, in het geval van de Kaltenborns, de menigte zo'n dreigende houding aangenomen dat de heer Kaltenborn geen andere keus had gehad dan de man die zijn zoon had gemolesteerd te laten gaan?

Gordons betrekkingen met Duitse functionarissen waren toch al nooit bepaald hartelijk geweest, maar hij liet zich hangen als hij Dieckhoffs spelletje van uitvluchten meespeelde.

Diels deed wat hij kon in de zaak-Bossard, maar de twee betrokken politiebureaus waren zo ontwijkend dat iedere poging om hun agenten verantwoordelijk te stellen op niets uitliep.

En voor wat dr. Goebbels betrof, die peinsde er niet over zijn greep op de Duitse pers te laten verslappen, alleen maar om het feit bekend te maken dat ze een paar Amerikanen een bloedneus hadden geslagen. In plaats daarvan besteedde zijn ministerie er liever energie aan, na de storm olie op de golven te werpen. Toen Messersmith Bossard een paar dagen voordat deze uit Berlijn zou vertrekken opbelde, was de jongeman zwijgzaam aan de telefoon, op het ongemanierde af. Messersmith kwam te weten dat functionarissen van het ministerie van Propaganda contact met Bossard hadden gezocht, hem overal mee naar toe hadden genomen in Berlijn en Potsdam, en hem tijdens die uitstapjes aan jonge Duitsers van zijn leeftijd hadden voorgesteld. Ook kan er sprake zijn geweest van geschenken van meer materiële aard. Bossard was door die attenties tot andere gedachten gekomen, en toen hij naar Amerika terugkeerde citeerde een Duitse radiodienst een uitspraak van hem, volgens welke er in Duitsland van kwade gevoelens jegens buitenlanders geen sprake was. De Amerikanen, die geen weet hadden van de grote veranderingen die er in Duitsland gaande waren, hadden eerder zelf schuld aan misverstanden die tot gewelddadigheden leidden. Bossard zei ook nog dat hij van plan was het volgende jaar opnieuw een bezoek aan Duitsland te brengen.

Elders werd er voor Amerikaanse bezoekers een rode loper uitgerold. Prominente Amerikaanse academici die in Berlijn een tussenstop maakten werden naar de geriefelijke leeszalen van het *Amerika-Institut* gebracht, een semi-officiële organisatie waarvan het hoofd, dr. Karl-Otto Bertling, maar al te graag bereid was om geruststellende introducties voor hen te regelen. Bertling was aan Harvard afgestudeerd; hij was voorzitter van de Harvard-clubs in Duitsland, en

een goede vriend van Putzi Hanfstaengl. Na 30 januari was het *Amerika-Institut* al spoedig tot een willig werktuig van het nieuwe regime geworden, en dr. Bertling tot een van de voornaamste pleitbezorgers daarvan. Bertling en een in Duitsland woonachtige Amerikaan, een zekere Lane, die mysterieuze connecties met kringen in de onmiddellijke omgeving van Goering had, pikten dikwijls minder belangrijke Amerikaanse journalisten en professoren op die in het Adlon-hotel logeerden, en zorgden ervoor dat hun tijd zo met aangenaam vertier werd gevuld dat de bezoekers bij hun terugkeer in Amerika de andere, minder heilzame berichten die uit Duitsland kwamen pertinent ontkenden en ze als grove verzinsels bestempelden.

Een andere Amerikaan die die zomer zijn debuut in Berlijn maakte was de jeugdige Douglas Brinkley, die beweerde een bekende radiocommentator van het Columbia Broadcasting System te zijn, hoewel de Europese vertegenwoordiger van CBS dit tegenover Messersmith ontkende. Putzi Hanfstaengl wist Brinkley als gastspreker te introduceren op een van de donderdagse lunches van de Amerikaanse Kamer van Koophandel, en in juli sprak Brinkley zijn Amerikaanse landgenoten toe via de Duitse kortegolf: 'Ik ben naar Duitsland gekomen om de ware situatie hier te leren kennen – om de naakte feiten vast te stellen en het Amerikaanse volk over het nieuwe Duitsland in te lichten. Nergens heb ik ook maar het geringste spoor van onrust of van mishandelingen gezien. Ik kan getuigen dat alle verontrustende berichten over Duitsland niets anders dan verzinsels zijn.' Messersmith waarschuwde Washington voor zulke informanten, en vroeg zich bezorgd af of van een toenemend aantal Amerikaanse bezoekers misschien propagandisten in de dop werd gemaakt voor het nieuwe Duitsland.

Het eerste officiële bezoek van Dodd aan de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, baron Konstantin von Neurath,

vond plaats in september. Dodd en von Neurath waren allebei hereboeren, hoewel Dodd zich persoonlijk actiever met het bewerken van het land bezighield. Von Neuraths landgoederen in Württemberg waren daarentegen al generaties in het bezit van zijn familie, en hij trad eigenlijk meer als beheerder ervan op. Allebei kwamen ze uit het zuiden van hun respectieve landen en waren ze, door ambitie gedreven, naar het noorden verhuisd. Beiden waren gereserveerd en op hun privacy gesteld, hoewel de zestigjarige von Neurath zo ongeveer zijn hele leven op diplomatieke posten in Rome en Londen had doorgebracht en zich aan de vermoeiende sociale verplichtingen van zijn beroep had weten te wennen. De corpulente, kaalhoofdige minister van Buitenlandse Zaken was niet al te intelligent, maar wel kende hij de kneepjes van het vak. Hij was gedisciplineerd en stoïcijns, en zijn lievelingsgedicht luidde:

Denk en zwijg,
Voel meer dan je laat merken,
Buig je voor God,
Maar blijf meester over jezelf.

Onder Duitslands nieuwe heersers zou zijn stoïcisme tot het uiterste op de proef worden gesteld, en zou zijn meesterschap over eigen lot op een cynische manier worden uitgehold.

Tijdens hun eerste ontmoeting gaf Dodd toe dat Amerikanen in Duitsland best wat voorzichtiger konden zijn wanneer ze zich met marcherende nazi's geconfronteerd zagen. Ze waren nalatig op dat punt, dat was waar, maar dat was dan ook hun goed recht. Amerikanen groetten zelfs maar zelden hun eigen vlag. Het was niet de gewoonte.

Von Neurath, die een formeel protest van Washington wenste te vermijden, antwoordde dat hij een hele dag met Goering en Hitler besprekingen had gevoerd over het voor-

komen van verdere molestaties. Vooral Goering had zich vol begrip getoond; Hitler wat minder. Von Neurath was van mening dat er zich nu geen aanrandingen meer zouden voordoen. Dodd had zo zijn twijfels.

Vervolgens bracht Dodd het gesprek op de in Amerika heersende woede over de manier waarop de joden in Duitsland werden behandeld. Von Neurath zei daarop dat hij nog pas enkele dagen tevoren naast drie joden had gezeten, en dat hem van vijandigheid jegens hen niets gebleken was. Nu sprak Dodd meer recht op de man af: het publiek zou zijn gedrag niet matigen, zei hij, zolang Hitler en Goebbels in het openbaar verkondigden, zoals ze dat op het partijcongres in Neurenberg hadden gedaan, dat de joden van het aangezicht van de aarde moesten worden weggevaagd.

Von Neurath was duidelijk in verlegenheid gebracht.

'Komt er oorlog?' vroeg Dodd nog, toen hij opstond om te vertrekken.

'Nee, absoluut niet!' riep von Neurath vol afschuw uit.

Nóg zo'n oorlog zou Duitslands ondergang betekenen, waarschuwde Dodd.

Na afloop was Dodd er niet zo zeker van dat het gesprek veel geruststellends had opgeleverd. De minister van Buitenlandse Zaken scheen, evenals zovele overheidsfunctionarissen in Duitsland, het historisch getij niet te kunnen bevatten.

De rest van september verstreek kalm, maar in oktober meldde de *New York Times* alweer een mishandeling:

'Lange tijd heeft niets zo'n indruk op Amerikaanse diplomaten in Duitsland gemaakt als de aanblik van Roland Velz, een geboren Amerikaan, die, na door een nazi te zijn gemolesteerd, in de hoofdstraat van Düsseldorf stond terwijl het bloed langs zijn gezicht stroomde, en in antwoord op zijn smeekbede om zijn belager te arresteren gedwongen werd een terechtwijzing van een inspecteur van politie te onder-

gaan over hoe je het hakenkruis van de nazi's moet groeten. Het geval wordt zelfs nog ernstiger opgenomen door het feit dat het publiek dat de nazi-parade gadesloeg vijf tot zes rijen dik op het trottoir stond, en de heer Velz achter die toeschouwers langs had gelopen, in een gesprek met zijn vrouw verdiept en volkomen onkundig van het feit dat hij verzuimde een op de rijbaan passerende vlag te groeten die hij van daaruit vrijwel niet kon zien.'

Hoewel het bericht in de voor de *New York Times* typerende elegante bewoordingen was gesteld, was het toch op een subtiele manier verdraaid. Geen diplomaat was van de aanval op Roland Velz getuige geweest, noch had Velz er in zijn verklaring onder ede ten overstaan van Messersmith melding van gemaakt dat hem de les was gelezen over hoe je de nazi-vlag diende te groeten. In werkelijkheid was het een verontwaardigde toeschouwer, een Duitse burger, geweest die de bebloede Velz had aangemoedigd de dichtstbijzijnde politieagent te hulp te roepen. Deze agent had de aanvallers zelfs aangesproken, maar geen gebruik gemaakt van zijn bevoegdheid hen te arresteren. In plaats daarvan had hij Velz doorverwezen naar zijn chef, die als zijn mening had verkondigd dat Velz voorzichtiger had moeten zijn. Velz had beiden voor lafaards uitgemaakt, een belediging die de twee politiemannen zwijgend over zich heen hadden laten gaan.

Afgezien van de Tsjechoslowaakse ambassade waren de Amerikaanse autoriteiten de enigen die krachtig tegen het molesteren van hun staatsburgers protesteerden. Ten dele kwam dit doordat er zoveel meer Amerikanen dan bijvoorbeeld Engelsen of Fransen in Duitsland medicijnen, muziek of natuurwetenschappen studeerden. Al sinds lange tijd was Duitsland bij Amerikaanse studenten in trek, en speciaal bij Amerikaanse joden. Verschillen in diplomatiek temperament speelden echter ook een rol. De Franse ambassadeur, André François-Poncet, was van mening dat de Amerikaan-

se ambassade er verkeerd aan deed tegen individuele gewelddaden te protesteren. Er stonden veel belangrijker dingen op het spel dan het lot van een paar buitenlandse staatsburgers, vond hij. Jammer genoeg bediende de Duitse regering zich van vrijwel hetzelfde argument.

Dodd was het hier niet mee eens. Hij wist dat de problemen in eigen land de Amerikaanse krantelezer weliswaar veel nader aan het hart lagen dan de beknotting van de parlementaire democratie in Duitsland, maar dat zelfs de kleinste keuterboer en werkloze fabrieksarbeider fel verontwaardigd was over deze aanvallen op Amerikanen, en over de schijnbare neiging van de Duitse regering ze oogluikend toe te laten. Hun landgenoten werden mishandeld, en voor hen was dat tekenend voor de mentaliteit van het nieuwe regime.

De molestatie van Roland Velz was al de tweeëndertigste sinds 30 januari, en tot dusverre was er nog niet één aanrander in de gevangenis beland, hoewel het gerucht ging dat een aantal van hen door de partij en de SA als lid was geschorst. In het enige geval waarin het tot een proces was gekomen was het slachtoffer, een Amerikaanse jood, tijdens een openbare rechtszitting vernederd en was de schuldige er met een boete van maar vijftig mark van afgekomen. Zowel Hull in Washington als Dodd in Berlijn was nu in de stemming voor een rechtstreekse confrontatie, en Dodd maakte een tweede afspraak met von Neurath. Ditmaal wilde hij Hitler persoonlijk spreken.

Al vanaf het begin van de machtsovername door de nazi's hadden Amerikaanse afgezanten die Duitsland welgezind waren, met openhartige en oprechte kritiek klaargestaan. In juli arriveerde de Amerikaanse journalist en pedagoog Sherwood Eddy in Berlijn met zijn 'Amerikaanse werkgroep'. Rosenbergs 'ministerie van Buitenlandse Zaken' nodigde Eddy uit om een spreekbeurt te houden in het 'Huis van de Duitse pers', dus de opschudding die er het gevolg van was

kon ditmaal tenminste niet Putzi Hanfstaengl in de schoenen worden geschoven.

Het zowel uit Duitsers als Amerikanen bestaande publiek hoorde twee inleidende toespraken aan voordat het Eddy's beurt was om te spreken, en toen hij naar het podium stapte was er niets aan zijn houding dat de zoetsappig beleefde gezichten van de verzamelde genodigden uit de plooi had kunnen brengen. Per slot van rekening was Eddy's sympathie voor Duitsland welbekend, en hadden twee van zijn kinderen aan de universiteit van Freiburg gestudeerd.

Eddy begon met een paar opmerkingen over het grote educatieve voordeel dat een bezoek aan Duitsland bood, maar toen gebeurde het ongelooflijke. Uit zijn aktentas haalde Eddy een exemplaar van de *Völkischer Beobachter* te voorschijn. Bella Fromm, die zich ook onder de toehoorders bevond, kon nog net de vette kop zien: 70 000 JODEN NAAR DUITSLAND GEÏMMIGREERD IN DE LAATSTE 15 JAAR.

'Uw wetten zijn gericht op de uitroeiing van de joden,' verklaarde Eddy. 'In een gisteren hier verschenen dagblad staat een artikel over "Waarom de invloed van het jodendom gebroken moet worden." En hier in mijn hand heb ik een leerboek dat in uw scholen wordt gebruikt, en waarin de kinderen van Duitsland haat en verachting voor het grote joodse ras wordt bijgebracht.

Ikzelf heb uw redenaars brandende haat jegens de joden horen prediken, en wel op zo'n manier dat het publiek er naar alle waarschijnlijkheid door tot pogroms wordt opgehitst.

Ik heb het hier niet over gruweldaden. Die komen in alle oorlogen en in de beginfase van alle revoluties voor, en worden in de berichten erover altijd overdreven. Veel ernstiger daarentegen is de economische uitschakeling, die tot het doodhongeren van dit vertwijfelde volk kan leiden.

Ik had gehoopt te kunnen constateren dat er geen joden-

vervolgingen meer plaatsvinden, maar in plaats daarvan heb ik van vele betrouwbare getuigen, zowel joden als niet-joden, vernomen dat het lot van de Duitse joden steeds uitzichtlozer begint te worden.

Precies zoals wij in de Verenigde Staten het lynchen van onze negers niet kunnen negeren of goedpraten – hoewel het gelukkig steeds minder voorkomt – zo kunt ú het tragische lot van al deze minderheidsgroepen noch verdedigen, noch ontkennen.

Ik zie geen hoop voor de toekomst totdat wij allen tezamen terugkeren naar de grondbeginselen van een onpartijdige rechtspraak, gelijke vrijheden voor iedereen, en die fundamentele zedelijke en economische levensprincipes waarop alle menselijke vooruitgang tot dusverre gebaseerd is geweest.'

Het was alsof er een bom op een theepartijtje was ontploft. De aanwezige Amerikanen applaudisseerden luid, en van de Duitsers durfden er een paar hun instemming te tonen, maar de meesten zaten er zwijgend en woedend bij. Eddy's voordracht zat zo listig in elkaar dat ze hem die niet gauw zouden kunnen vergeven.

Na afloop haastte Bella zich naar Eddy toe om hem de hand te schudden, maar de journalist drong erop aan dat ze niet samen zouden worden gezien. Louis P. was het met hem eens. Hij gaf Bella de raad naar huis te gaan.

De volgende dag stapte Bella met het stukje dat ze over Eddy's toespraak had geschreven naar haar redacteur bij de *Berliner Zeitung*.

'Heel interessant, Bella, maar je weet dat we zo'n artikel niet kunnen afdrukken,' zei hij nadat hij het doorgelezen had.

Dat wist ze wel, zei ze, maar ze had hem willen laten zien dat niet iederéén kon worden omgekocht.

Haar bericht werd in de Ullstein-archieven opgeborgen voor het nageslacht.

Dodd was gewend te zeggen wat hij op het hart had, of dat nu tegen organisaties voor burgerrechten in Chicago, de afzwaaiende studenten van de marineacademie van Annapolis, of in de kolommen van de *New York Times* was. Zijn held was Woodrow Wilson, die zich met zijn idealisme rechtstreeks tot het volk had gewend over de hoofden van de machtige elite van de oostkust heen, en achter de grote zakenbelangen in het Congres om. Toen de Amerikaanse Kamer van Koophandel hem als gastspreker uitnodigde op een van haar gebruikelijke donderdagse lunches, accepteerde hij prompt. Hij wist dat hij niet zo fel van leer kon trekken als Eddy; diplomaten mochten toosts uitbrengen en desnoods vurige pleidooien voor de vrede houden, maar verder werd er van hen verwacht dat ze hun mond hielden. Dat was wat hun regeringen van hen verlangden, en wat het handboek van het State Department voorschreef. Onder geen beding mochten ze zich bemoeien met de burgerlijke rechten en vrijheden van het land waarin ze hun standplaats hadden. Per slot van rekening begrepen diplomaten niets van persoonlijke vrijheden, noch genoten ze die zelf.

In een land dat zo van geschiedenis doordrongen was als Duitsland besloot Dodd zijn kritiek in zinnebeeldige historische voorstellingen te verpakken. Roosevelt had zijn persoonlijke toestemming gegeven, en het State Department had er met tegenzin mee ingestemd. Functionarissen van dit ministerie waren toch al gechoqueerd door Dodds kritiek op de inefficiënte manier waarop de ambassade in Berlijn was beheerd, en alleen al het idee dat een schoolmeester het waagde zijn meerderen de les te lezen ergerde hen mateloos. Voor Dodd was dat juist reden te meer om door te zetten.

De Amerikaanse Kamer van Koophandel in Berlijn verschilde in feite niet van de Kamer van Koophandel van Seattle, Topeka of Atlanta. Het gebeurde maar zelden dat de leden – vertegenwoordigers van concerns als Remington, Hollerith en Ford – na de lunch van het pittige aroma van

hun sigaren werden afgeleid. Sedert de beurskrach beperkten de meeste sprekers uit Amerika zich tot het afgezaagde thema van 'niets anders te vrezen te hebben dan de angst zelve'. De leden van de Kamer deden nog steeds lucratieve zaken in Duitsland. In de ergste maanden, maart en april, was er even sprake geweest van een Amerikaanse boycot van Duitse goederen, maar de Kamer had geruststellende telegrammen naar vrienden en relaties in Amerika gezonden waarin op geduld en terughoudendheid werd aangedrongen. Tegen de tijd dat Dodd in Berlijn arriveerde was de boycot van de baan, en nu hield de Kamer zich bezig met de kwestie of Amerikaanse firma's die Duits personeel hadden strikt genomen het predicaat 'Duits' aan hun firmanaam konden toevoegen, want sedert 30 januari was dat een magische talisman tegen invallen door revolutionairen geworden.

Dat Dodd de leden van de Kamer zou toespreken, was al twee weken tevoren bekendgemaakt, maar toch was hij bij het betreden van de voor hen gereserveerde eetzaal in het Adlon-hotel verbaasd daar meer dan tweehonderd gasten aan te treffen: diplomaten, journalisten, zakenlieden, functionarissen van Buitenlandse Zaken, en zelfs vertegenwoordigers van het ministerie van Propaganda. Ook Rijksbankpresident Hjalmar Schacht was aanwezig, en Alfred Rosenberg, hoewel hij geen woord Engels sprak.

De lunch bestond die middag uit erwtensoep, gebraden kip en cake. Dodd kreeg een fraaie introductie en daarop begon hij zijn toespraak met de woorden: 'In tijden van grote spanning zijn de mensen te zeer geneigd te veel van de maatschappelijke richtlijnen van het verleden overboord te gooien, en zich te ver buitengaats te wagen bij het volgen van koersen met onduidelijke bestemming. Dit heeft steeds tot reactie, en soms tot een catastrofe geleid.'

Zo op het eerste gezicht leek Dodd kritiek op economisch nationalisme te leveren; op een zich verrijken van het ene

land ten koste van het andere. In werkelijkheid echter viel hij dictatoriale praktijken aan. Na zeven maanden Hitlerregime verstond het Duitse publiek inmiddels de kunst, op verscheidene niveaus tegelijk te luisteren. Toen hij begon te spreken kon Dodd de spanning in de zaal voelen, maar hij bleef doorgaan in de gemoedelijke, verhelderende spreektrant die hij in Chicago had ontwikkeld.

Sinds de dagen waarin schepen de zeeën waren gaan bevaren had het welzijn van een zo groot mogelijk aantal mensen gedurende een zo lang mogelijke spanne tijds steeds van een vrije en onbelemmerde handel afgehangen, zei hij. Engeland onder de Stuarts, Frankrijk onder de Bourbons, en in recente tijden ook Amerika: allemaal hadden ze geprobeerd ervoor te zorgen dat hun elites in pracht en praal konden blijven leven terwijl de boerenstand en de gewone man verhongerden. Economisch nationalisme was een kunstgreep waartoe alleenheersers hun toevlucht namen. Caesar mocht de Romeinse republiek dan overeind hebben weten te houden door middel van een dictatuur, maar uitsluitend ten koste van uitbuiting overzee en ongeëvenaarde wreedheden in eigen land. De halfontwikkelde staatslieden van tegenwoordig, zo besloot Dodd zijn betoog, zouden er goed aan doen de lessen van het verleden ter harte te nemen.

De 2500 woorden tellende toespraak nam nauwelijks een half uur in beslag, en toen hij uitgesproken was stond Dodd verbaasd van het geestdriftig applaus dat hij kreeg. Rijksbankpresident Schacht wendde verbazing voor over het feit dat de geschiedenis zijn economische politiek zo krachtig ondersteunde, en Goebbels' handlangers zeiden tegen de correspondent van de *New York Times* dat ze zouden aanbevelen, de toespraak onverkort in de Duitse pers op te nemen. Messersmith had de hele toespraak met een grijns op zijn gezicht aangehoord. In zijn rapport aan het State Department zou hij niets dan lof hebben voor Dodds slimheid.

Bella kwam na afloop even bij Dodds tafel langs, en felici-

teerde hem met de voorbeelden die hij gekozen had. Dodd schonk haar een van zijn ironische glimlachjes, en zei dat hij hoopte dat Frau Bella tussen de regels door had kunnen lezen wat hij werkelijk bedoelde. Ze gaf hem de verzekering dat iedere rationeel denkende toehoorder dat had gedaan.

In de dagen die erop volgden was de toespraak in diplomatieke kringen het gesprek van de dag. De meesten prezen de Amerikaanse ambassadeur om zijn integriteit, een paar hadden de toespraak ondiplomatiek gevonden, maar allen waren onder de indruk van Dodds vertoon van onversaagdheid.

'Jammer dat u er zelf niet was om de toespraak te horen,' zei Bella kort daarop tegen André François-Poncet.

De Franse ambassadeur glimlachte allercharmantst. 'Het is een zeer, zeer moeilijke situatie,' merkte hij op. 'Je bent tegelijk ook diplomaat, en als zodanig heb je je gevoelens verborgen te houden. En ook moet je je superieuren thuis tevreden stellen zonder hier het land te worden uitgezet. Maar hoe het ook zij, ook ik ben verheugd dat zijne excellentie monsieur Dodd zich niet door strijkages en eerbetoon van zijn standpunt laat afbrengen.'

De *New York Times*, die Dodd eens had bekritiseerd omdat hij zijn mond niet hield, drukte de tekst van de toespraak in haar geheel af. Er werd gezegd dat Roosevelt enorm in zijn nopjes was, en talloze Duitsers uit de academische en de zakenwereld benaderden Dodd privé om hem te zeggen hoe dankbaar ze hem waren voor zijn woorden van steun. Het State Department, dat collectief het geheugen van een olifant bezat, was daarentegen niet vergevensgezind, en al de volgende dag zag het zich ammunitie aangereikt toen Dodds tweede ontmoeting met von Neurath eensklaps werd afgezegd. De journalisten waren verontwaardigd over deze terechtwijzing, en in Washington werd het gerucht verspreid dat de schoolmeester zijn gastheren had beledigd en daarvoor nu in de hoek moest staan.

In werkelijkheid was er, zoals Dodd al had vermoed, iets veel belangrijkers aan de hand dan een onbenullige diplomatieke rel. Hitler had het kabinet voor een spoedzitting bijeengeroepen, en ook von Hindenburg was naar de hoofdstad teruggekeerd. De dag daarop deelde Hitler de wereld mee dat Duitsland zich uit de Volkenbond terugtrok. Het State Department gebruikte zelfs dit nieuws tegen Dodd, door zich er openlijk over te beklagen dat zijn ambassadeur in Berlijn deze zet van Hitler niet had voorzien.

Dodds vijanden in Washington hadden de opzet zijn reputatie blijvend te schaden. Het duurde niet lang of er verscheen een artikel in het tijdschrift *Fortune*, dat hem diep kwetste. Het was getiteld 'Hunne excellenties, onze ambassadeurs', en bevatte een opsomming van Roosevelts zestien ambassadeurs, met voor elke naam een aantal dollartekens die hun persoonlijk fortuin moesten voorstellen. Maar, waarschuwden de schrijvers, dat wilde nog niet zeggen dat de ambassadeur in Frankrijk, '$$$$ Straus', maar achtmaal zo rijk was als de ambassadeur in Spanje, '1/2 $ Bowers'. Voor Dodds naam stond alleen maar een centteken. Zijn toespraak voor de Amerikaanse Kamer van Koophandel werd weer opgerakeld en hij kreeg te horen dat het hem aan de gepolijste tact ontbrak die men nodig had om ambassadeur te kunnen zijn. Ook kreeg hij wat gratis advies: hij moest in de omgang met Duitsers wat meer snauwen en blaffen. Vervolgens staken de schrijvers de draak met zijn principes en zijn familie. Ze maakten de bescheidenheid van zijn eerste onderkomen in het Adlon-hotel (dat noch bescheiden, noch in het Adlon-hotel was geweest) belachelijk, en insinueerden dat hij misbruik maakte van de nood van joden door goedkoop van hen te huren. Verder dreven ze de spot met zijn zoon, die erin had toegestemd als zijn vaders chauffeur te fungeren maar het nu te druk had met de bloemetjes buiten te zetten. Dodd, aldus het blad, zag zich nu genoodzaakt bij zijn assistenten te bedelen of hij met hen mee mocht rijden.

De pijlen waren zo wel gemikt dat ze alleen maar uit bronnen in de onmiddellijke omgeving van het State Department afkomstig konden zijn. De strekking ervan was lasterlijk, zo niet onvaderlandslievend, vond Dodd. Hij was er vrij zeker van dat achter het merendeel van de insinuaties een Washingtonse journalist stak, een zekere John Franklin Carter. Wat hij niet wist, was dat Carter een goede vriend van Putzi Hanfstaengl was.

Toch had Dodd meer bereikt dan hij zelf wist. Twee dagen na zijn toespraak voor de Kamer van Koophandel maakte Goebbels de muilkorf van de Duitse pers wat losser. Een Duitse nieuwsdienst maakte bekend dat de glasblazer Paul Eckhardt en de chauffeur Friedrich Wilbertz, de aanranders in de zaak-Velz, door een speciaal gerechtshof in Berlijn zouden worden berecht. De *Völkischer Beobachter* kwam met een verslag van het proces op de voorpagina. In nog een ander voor publikatie vrijgegeven bericht verklaarde Gruppenführer Karl Ernst dat vier SA-mannen, die een Zwitsers staatsburger en een klerk van de Britse ambassade in elkaar hadden geslagen, nu op weg waren naar het concentratiekamp Oranienburg. Dodds inspanningen ten behoeve van de democratieën hadden vruchten afgeworpen. Er was een bres in de muur van de Duitse censuur geslagen. Tijdens zijn onderhoud met Hitler, een paar dagen later, gaf deze Dodd persoonlijk de verzekering dat hij ervoor zou zorgen dat toekomstige overtreders de hoogste straf kregen die de wet toestond.

De aanvallen op Amerikanen namen die herfst geleidelijk af, maar toen de vermoeide Amerikaanse ambassadeur eind oktober in zijn eentje naar het Hotel Esplanade liep en in de verte een kolonne marcherende SA-mannen zag aankomen, verkoos hij voorzichtigheid boven heldhaftig gedrag, draaide zich om en liep de Tiergarten in. Ook hij had geleerd met de wind mee te buigen.

Putzi in uniform

Toen meer dan een miljoen mensen zich in de eerste maanden van 1933 lieten inschrijven als nieuwe leden van de partij, was het of heel Duitsland een uniform aangeschoten had. Van de ene dag op de andere ging het land in het bruin gekleed. Tijdens de spitsuren leken de stations wel militaire verzamelplaatsen, en de partij zag zich genoodzaakt een verordening uit te vaardigen waarin het burgers werd verboden kakikleurige kleding te dragen. Die lente kwam Duitslands kledingindustrie bedenkelijk krap in haar bruine stof te zitten, en liet Putzi een speciaal Brits weefsel uit Londen komen. Hitler had hem toestemming gegeven om zich een uniform te laten uitreiken door het magazijn van de partij, maar voor een welopgevoed iemand als Putzi ging er niets boven Britse kleermakers. Het uniform was door hemzelf ontworpen en gesneden uit bruine gabardine van de fijnste kwaliteit. Het bood een verrassende aanblik. De tuniek was olijfkleurig, het overhemd neigde naar groen, en de rijbroek naar geel. Op zijn plompe, slecht geproportioneerde lichaam deed het strakzittende uniform aan de schil van een komkommer denken, en door de extra centimeters die de bruine kepie aan zijn toch al forse lengte toevoegde, stak Putzi op foto's uit die tijd af als een logge beer met doorgezakte schouders.

In deze nieuwe galakledij kwam hij op een keer het Adlon-hotel binnengemarcheerd om zijn oude vriend Hamilton Fish Armstrong, de redacteur van het blad *Foreign Affairs* op te halen voor een bezoek aan Hitler.

'Nee máár, Putzi!' riep Ham Fish spottend uit. 'Ik heb je

nog nooit eerder in uniform gezien. Magnifiek, zeg.'

'Ja, het is best geslaagd, vind je ook niet? Niemand vertellen hoor, maar het is Engels spul. Dat maakt een wereld van verschil uit.'

Toen Hitler Hanfstaengl zag zei hij alleen maar: 'U ziet eruit als een Turkse hoer.'

Die avond toonde Putzi zijn creatie voor het eerst ten huize van Louis P. Lochner en zijn vrouw. Door hun nauwe banden met het culturele wereldje van Berlijn hoopten Louis en Hilde Lochner een brug te kunnen vormen tussen de nieuwe Duitse machthebbers en het republikeinse verleden. Hun gasten die avond waren de Messersmiths, Sigrid Schultz, een aantal functionarissen van de Amerikaanse ambassade en hun echtgenotes, twee oud-ministers van de voormalige republiek, en een joodse bankier en zijn vrouw. Voor het diner was avondkleding verzocht. Putzi's acceptatie was een van de eerste die binnengekomen waren, maar op de beloofde avond was hij nergens te bekennen. Het voor het diner aangekondigde tijdstip van acht uur verstreek, en juist wilde Hilde Lochner de bedienden het sein geven de deuren van de eetzaal te openen toen Putzi verscheen, luisterrijk uitgedost in SA-uniform en gelakte rijlaarzen. Op zijn atletische schouders balanceerden broos uitziende epauletten van goudbrokaat. Verscheidene gasten verschoten van kleur. 'De Gestapo!' stamelde een van hen geschrokken.

'Mijn butler kon mijn avondkostuum eenvoudig niet vinden,' bekende Putzi. 'En dus heb ik op het laatste moment mijn uniform moeten aantrekken.'

Gedurende een paar onbehaaglijke ogenblikken vroeg iedereen zich af of hij de rij gasten langs zou gaan en hen bij wijze van begroeting één voor één op de partijkreet zou trakteren, maar hij beperkte zich ertoe hen de hand te schudden en zijn hakken tegen elkaar te klappen. 'Goedenavond, excellentie,' zei hij tegen generaal Groener, die het

de mannen van de SA en de SS ten tijde van de republiek diverse malen had verboden in uniform te marcheren. Putzi kuste elk van de dames de hand en moest zich dubbel buigen om bij die van de mollige kleine Frau Sobernheim, de vrouw van de 'niet-arische' bankier Kurt Sobernheim, te komen. Toen hij bij haar echtgenoot kwam merkte de joodse bankier schelms op: 'Als ik me niet vergis, doctor Hanfstaengl, zijn we in de verte familie van elkaar.'

Putzi verstijfde. 'Wat interessant! Hoe bedoelt u?'

Naar het scheen was een neef van Sobernheim met iemand uit Putzi's familie getrouwd, en terwijl de andere gasten besmuikt lachten, begonnen de joodse bankier en Hitlers chef Buitenlandse Voorlichting een serieus gesprek over deze mogelijke smet op de stamboom van de Hanfstaengls.

Meteen daarop werd het diner opgediend en Putzi gedroeg zich onberispelijk tot ongeveer halverwege, toen de aantrekkelijke Kitty O'Donoghue, de vrouw van de tweede secretaris van de Amerikaanse ambassade, eensklaps uitriep: 'Ik moet hier weg. Dit houd ik niet uit.' Messersmith dacht eerst dat ze ziek was, maar het bleek dat Putzi Kitty onder de tafel in haar dij had zitten knijpen. Kalmpjes boog Messersmith zich naar Putzi toe en zei zachtjes: 'Als u zich niet als heer kunt gedragen geef ik u de raad te vertrekken, voordat ik er een schandaal van maak.' Zoals Lilian Mowrer eens opmerkte, was Putzi altijd al een vrouwengek geweest.

Na het diner slaagde Louis P. erin Putzi en generaal Groener alleen met elkaar af te zonderen.

'Die Groener is heel anders dan ik dacht,' zei Putzi naderhand. 'Hij is zo aardig dat ik hem heb uitgenodigd eens bij me thuis te komen dineren.'

'Al mijn gasten zijn aardig,' antwoordde Louis P. 'Het probleem met jullie nazi's is dat jullie sterke vooroordelen hebben tegen iedereen die niet van jullie soort is.' Jammer genoeg verdonkerden de bruine schaduwen zich dat jaar steeds meer, en nadat de partij een verordening uitvaardigde

waarbij het de leden verboden werd met buitenlanders om te gaan werden er bij Louis en Hilde Lochner niet veel politieke avonden meer belegd.

De 'chauffeureska' of chauffeurskliek, zoals Putzi Hitlers intieme kring noemde, werd na 30 januari een permanent onderdeel van de Rijkskanselarij. Deze waakzame schare nam al Hitlers vrije ogenblikken in beslag, en wist andere oudgedienden zoals Hanfstaengl geleidelijk aan te verdringen en buiten te sluiten. Zich voor serieuze zaken onder de chauffeurskliek te wagen werd algauw een nutteloze onderneming. 'Ik ben zojuist naar de Berghof geweest om de Führer te spreken,' vertrouwde baron von Neurath Putzi eens toe, 'maar weet u, Hanfstaengl, het is onmogelijk hem langer dan een paar minuten alleen te spreken te krijgen. Altijd komt er wel een van die lompe boerenpummels binnenvallen.'

De lunches waren het ergst. Hitler kwam onveranderlijk laat opdagen, en wanneer hij dan om twee of drie uur in de middag verscheen om tomatensoep en een aspergeomelet tot zich te nemen ging hij achter in de kantine van chef-kok Kannenberg bij de chauffeurskliek zitten om grappen en honende opmerkingen te maken en zich te laten amuseren. Die lente kende Hitlers rancune tegen de buitenlandse pers geen grenzen, en dikwijls verhaalde hij zijn ongenoegen op Putzi.

'Wat is Amerika méér dan een stelletje miljonairs, schoonheidskoninginnen, stompzinnige grammofoonplaten en Hollywood,' sneerde Hitler dan. 'Vanuit mijn positie zie ik Amerika veel duidelijker dan u ooit hebt gekund.'

Aldus de logica van de triomfators, en consul-generaal Messersmith was niet de enige die eraan wanhoopte ooit een zinnig gesprek met de nieuwe regeerders te kunnen hebben.

Om wat lucht te krijgen reisde Putzi veel. In juni vergezelde hij baron von Neurath en de Duitse delegatie naar

de Economische Wereldconferentie in Londen. Het gerucht ging dat hij meegekomen was als Hitlers inofficiële spion, en de Britse ambassade telegrafeerde naar Whitehall met de raad alles wat dr. Hanfstaengl zei met een grote korrel zout te nemen. Zijn denkbeelden over de geschiedenis waren bizar, en hij was een volslagen excentrieke persoonlijkheid.

In Londen ging hij vriendschappelijk met de machtigen der aarde om; hij ontmoette Elinor Glyn, sprak met William Randolph Hearst, en van Lloyd George kreeg hij een portret mee met de inscriptie: 'Voor kanselier Hitler, met bewondering voor zijn moed, vastberadenheid en leiderschap.' Tijdens een weekend in de provincie, waarvoor hij was uitgenodigd door de echtgenote van Richard Guiness, ontmoette hij Unity en Diana Mitford, de bevallige dochters van de excentrieke Lord Redesdale. 'Met Hitler als Saul speelt hij de rol van David,' zei mevrouw Guiness tegen de jonge gezusters Mitford toen ze hen aan elkaar voorstelde. Putzi schudde hen de hand. De zijne waren immens en plakkerig.

Wat later die middag kwam het onderwerp van de joden ter sprake.

'Och, de jóden, de jóden, in Londen praten ze over niets anders,' klaagde Putzi. 'Tja, wat valt er over de joden te zeggen? De mensen hier hebben er geen idee van wat voor een probleem we sinds de oorlog in Duitsland met de joden hebben gehad. Waarom denkt u voor de verandering niet eens aan die negenennegentig procent die de rest van de bevolking uitmaken, en aan de zes miljoen werklozen. Hitler zal een groot en welvarend Duitsland opbouwen voor de Duitsers. Als dat de joden niet bevalt, kunnen ze weggaan. Ze hebben relaties en geld over de hele wereld. Laten ze Duitsland aan ons Duitsers overlaten.'

Voordat hij vertrok nodigde hij de jongedames Mitford uit hem te komen opzoeken, als ze soms eens een bezoek aan München mochten brengen. Zijn adres hadden ze niet

nodig; iedereen kende hem daar, zei hij.

Toen Unity en Diana in augustus inderdaad in München arriveerden, kwamen ze tot de ontdekking dat niet iedereen dr. Hanfstaengl kende. De portier van hun hotel had zelfs nog nooit van hem gehoord. De conciërge van het Bruine Huis was behulpzamer; hij zou aan Herr Doktor doorgeven dat ze in de stad waren. De volgende dag belde Putzi op: 'U bent precies op het juiste moment gekomen. Morgen hebben we onze *Parteitag*; ik zal voor toegangsbewijzen voor u beiden zorgen, en voor een hotelkamer in Neurenberg.'

Uit het woord *Tag* hadden de jonge vrouwen afgeleid dat het festival maar een dag duurde, en toen ze in Neurenberg aankwamen waren ze onvoorbereid op de duizenden en nog eens duizenden mannen en vrouwen die de stad deden uitpuilen tot in de omringende heuvels. Putzi kwam hen van het station afhalen in zijn uniform, en bij de aanblik van zijn in een strakke rijbroek en een paar hoge rijlaarzen gepropte reuzenlichaam giechelde Unity achter haar hand. Hij nam hen onmiddellijk mee naar het hotel Deutscher Hof om hen aan Hitler voor te stellen, maar onderweg daarheen raakte hij zo verontrust door hun zware make-up dat hij hen een steegje in trok om uit te leggen dat het in Duitsland geen gewoonte was je gezicht te beschilderen. Hij bood hun zijn schone zakdoek aan. Diana gaf gehoor aan zijn verzoek, maar Unity weigerde.

'Alstublieft, geen lippenstift,' smeekte Putzi, 'daar houdt de Führer niet van.' Hij wilde Hitler toch zó graag kennis laten maken met een paar jeugdige vertegenwoordigsters van de Britse heersende klasse.

'Ik zou er met geen mógelijkheid buiten kunnen,' antwoordde Unity, en dat was haar laatste woord.

Ze namen plaats aan een tafeltje in het hotel Deutscher Hof, terwijl Putzi nerveus toekeek hoe leden van de chauffeurskliek voorbij kwamen lopen om zijn metgezellen te bekijken. Hij was niet verbaasd toen Hess na verloop van tijd

naar hem toekwam om te zeggen dat de Führer bezet was, en Putzi schreef het fiasco aan Unity's lippenstift toe.

Hij liet hen de stad Neurenberg zien, nam hen mee naar de redevoeringen en de parades en trad over het algemeen als hun lijfwacht en beschermengel op. Uiteindelijk ontmoette Unity Hitler door tussenkomst van Julius Streicher, en daarna hield Putzi zich zorgvuldig op een afstand, uit vrees dat de jaloerse chauffeurskliek de aantrekkelijke Unity anders weer als een excuus zou gebruiken om hem te belasteren. Toen Diana en Unity hem het jaar daarop vroegen hen weer naar het partijcongres mee te nemen, weigerde hij.

'Waarom?' vroeg Hitler hun naderhand.

'Vanwege onze lippenstift,' antwoordde Unity.

Hitler lachte. Dat was weer typisch Hanfstaengl. Altijd van die Amerikaanse oude vrijsters, en wat deed hij wanneer hij eens de kans kreeg iemand aan hem voor te stellen die aantrekkelijk was? Hij liet verstek gaan.

Rudolf Hess was zo vriendelijk ruimte voor Putzi vrij te maken in het verbindingskantoor nabij de kanselarij. Hess had in München gestudeerd en hij en Putzi kenden elkaar goed, wat in de beginperiode van het Derde Rijk een heleboel waard was. Wat dat verbindingskantoor precies deed, was minder duidelijk. Officieel had het tot taak de doelstellingen van de Partij met voormalige overheidsinstanties te coördineren. Hess werd belegerd door kopstukken uit de Partij die baantjes en speciale privileges verlangden, maar Hess dwarsboomde hen door bureaucratische hindernissen op te werpen, zodat het verbindingskantoor een doodlopende straat voor revolutionair elan werd. Uit wraak noemden de partijbonzen Hess achter zijn rug 'Zwarte Bertha'.

Putzi's taak op het verbindingskantoor was vertegenwoordigers van de buitenlandse pers te ontvangen, en ook andere nieuwsgierige buitenlanders die meer over de recente omwenteling in Duitsland wilden weten. Als zijn assistent koos hij Harald Voigt, een voormalige journalist uit Dres-

den, en lid van de Partij. Zijn secretaresse was Agatha von Hausberger, een Duitse die vele jaren in New York had gewoond, en wier laatste echtgenoot een nietsnut en een voormalig cavalerieofficier was geweest. Om haar gezin in leven te houden had Agatha met encyclopedieën gecolporteerd bij de Duitse gezinnen in Hoboken. In tweeëneenhalf jaar tijds had ze 304 sets verkocht, waarvan er 81 waren geretourneerd, sommige met brieven erbij waarin over Frau von Hausbergers meedogenloze verkooptactiek werd geklaagd. Gedreven door het verlangen een nieuw leven te beginnen had Agatha haar man verlaten en was met haar achtjarig dochtertje naar Berlijn gereisd. Daar kreeg ze tot haar verbazing de op één na hoogste positie die bij het nieuwe regime door een vrouw werd bekleed, toen Putzi haar als zijn privé-secretaresse aannam. 'Adi' von Hausberger was klein van postuur en energiek, en bij uitstek geschikt om de leiding over Putzi's chaotische kantoor op zich te nemen. Ze hield zijn afspraken bij, bracht zijn vaak bizarre grillen over, en verontschuldigde zijn veelvuldige absenties zonder een spoor van verlegenheid.

Het karwei om de stortvloed van brieven uit Amerika af te handelen die nog steeds binnenstroomde op zijn oude kantoor in het Bruine Huis liet Putzi aan Rolf Hoffmann over, een dandy met borstelig zwart haar en een geaffecteerd Brits accent. Hoffmann was goed in zijn werk. Door hem werden deftige lieden uit Boston, leerlingen van dure kostscholen aan de Amerikaanse oostkust en padvinders uit het Midden-Westen aan hotelreserveringen, perskaarten en speciale rondleidingen geholpen. Op een beleefde manier beantwoordde hij de brief van een Amerikaanse fascistenleider die wilde weten of er in het Nieuwe Duitsland een plaats voor hem was; verder gaf hij verzoeken om audiënties bij de Führer door aan Putzi in Berlijn, en borg hij de massa's brieven op waarin Amerikaanse fanatici van hun onverzoenlijke haat jegens de joden getuigden met kreten als:

'Weg met u, Israël! ... Foei! ...Bah!...' Zelfs de brief van een voormalig assistent-procureur-generaal uit Massachusetts die om een door Hitler gesigneerd exemplaar van *Mein Kampf* verzocht, kreeg Hoffmanns persoonlijke aandacht. Het lijvige boekwerk werd prompt verzonden met een door Putzi gefabriceerde handtekening op het schutblad.

Niemand was er beter in om met een theatrale blik, een minachtend gesnuif of een briljante geestigheid indruk op nieuwsgierige buitenlanders te maken dan de bruisende Hanfstaengl. Putzi was op zijn best met bezoekers die voor het eerst in Duitsland waren en die er wellicht meer op belust waren dan ze zelf doorhadden om in aanraking te komen met een bombastische gastheer, een soort zegsman van het hof, die hun bezorgdheden kon wegwuiven met een zwaai van zijn hand. Vooral patriottische Amerikanen van Duitse afkomst voelden zich tot hem aangetrokken. Ze kwamen om Duitsland te prijzen en niet om het te bekritiseren, en ze keken reikhalzend uit naar ieder teken dat hun land van afkomst het prestige had herwonnen dat het onder de kleurloze en lichtelijk in diskrediet geraakte republiek had verloren. Toch verdreef Putzi met zijn nu eens hooghartige, dan weer onderkruiperige buien waarschijnlijk evenveel vrienden van het Nieuwe Duitsland als hij aanwierf. Sommigen gingen vanzelf verloren, anderen doordat hij hen in restaurants aan hun lot overliet, of uren in het verbindingskantoor van de Partij liet wachten. Putzi viste in het wildeweg in de maatschappelijke stroom, en door zijn opvliegendheid verspeelde hij vaak begerenswaardige vangsten.

Toen Frederick L. Schuman, een politicoloog van de universiteit van Chicago, met zijn vrouw en eenjarig zoontje in Berlijn aankwam om materiaal te verzamelen voor zijn boek 'Nazi-dictatuur: een studie naar de maatschappelijke pathologie en de politiek van het fascisme', werd hij door Hanfstaengl op grove wijze afgewezen van-

wege zijn joods uiterlijk. De negenentwintigjarige wetenschapper kwam tot de slotsom dat Hitlers hofnar meelijwekkend onzeker van zichzelf was, en in maatschappelijk opzicht aan een opgeblazen eigenwaan leed. Toen mevrouw Kate Pohli-MacLeod, een steunpilaar van de Duitse gemeenschap rond de baai van San Francisco, naar Berlijn kwam maakte Putzi tijdens een door hem gegeven receptie zulke korte metten met haar – nadat ze ook al door Goebbels en Rosenberg onheus bejegend was – dat ze vreesde dat haar welgezindheid jegens het Nieuwe Duitsland er onherstelbare schade door had opgelopen.

Toen Robert Bernays, lid van het Britse parlement en verslaggever voor de *News Chronicle*, naar Berlijn kwam om Hitler over het joodse vraagstuk te spreken, kwam hij niet verder dan Putzi.

'Uw pers, uw justitie, uw financiën en uw politiek, allemaal staan ze onder volledige controle van de joden,' bulderde Putzi, om daarop even plotseling over te stappen op een beschuldiging aan het adres van de schrijver Lytton Strachey: 'Wat een gemene en smerige aanval op koningin Victoria was dat. Nee, het is Díckens die de ware ziel van Engeland weergeeft.'

Bernays antwoordde hierop dat hij er zich niet van bewust was dat Lytton Strachey van joodse komaf was, maar daar ging het niet om. Waar het om ging, was dat de hele Britse natie geschokt was door de wreedheid van de jodenvervolgingen in Duitsland.

'Er had best wat meer onderscheid gemaakt kunnen worden,' beaamde Putzi, 'maar u moet beseffen dat we hier afgelopen maart een revolutie hebben gehad, niet zomaar een regeringswisseling.

Laat de Fransen maar naar Berlijn opmarcheren, als ze willen. We zijn niet bij machte het te verhinderen. Jullie in Engeland weten niet wat communisme betekent. Jullie hebben niet één communistische afgevaardigde in het parle-

ment. Wij daarentegen beschikken over daadwerkelijke bewijzen dat op een nacht alle lichten in Berlijn uit gegaan zouden zijn. En toen kwam de brandstichting in het Rijksdaggebouw. Verwondert het u nog dat we zevenhonderdduizend man hulppolitie hebben? Ze zijn niet gewapend. Ze zijn geen *Reichswehr*. Als ze dat waren, zouden ze geen orde kunnen houden. Het zou psychologisch verkeerd zijn. Wat is het alternatief voor Hitler? Communisme. Als Hitler zou opstappen, zou het communisme zijn plaats innemen. Brüning? Mijn beste meneer Bernays, die man is een hopeloze figuur. Geen aantrekkingskracht; charmant, maar o zo zwak! Het is geen politieke leider. Hitler kan organiseren en inspireren. Hij is wat uw Lloyd George tijdens de afgelopen oorlog was. Hitler is bereid met iedereen samen te werken die tegen communisme en oorlog is. Het is zoiets als een schip – zolang alles goed gaat kiften de passagiers onder elkaar; maar dan breekt er brand uit en zijn ze allemaal eensgezind. Hitler beseft hoe het schip in elkaar zit en dat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten.'

Bernays zou zijn onderhoud met Hitler nooit krijgen. Daar had 'Herr Hammstaengl' voor gezorgd, zou hij zich later herinneren.

Je moest Putzi werkelijk goed kennen om hem niet te mogen, vond Quentin Reynolds. Putzi had zich onmiddellijk tot de Iers-Amerikaanse oud-student van de Brown-universiteit aangetrokken gevoeld, en noemde hem binnen de kortste keren bij zijn bijnaam, Quent. Hij hielp Quent zelfs met een probleem dat zijn dienstmeisje met de SA had. Het dienstmeisje kwam uit Beieren en bleef winkeliers in Berlijn hardnekkig met het in haar geboortestreek gebruikelijke 'Grüss Gott' groeten, in plaats van met het agressieve 'Heil Hitler'. Een groep SA-mannen had zin om haar voor een 'verhoor' mee te nemen naar hun kazerne. Quent verzocht hen daarmee nog even te wachten totdat hij Hitlers chef Buitenlandse Voorlichting had gebeld. Gelukkig was Putzi op zijn kantoor.

'Geef me een van die imbecielen maar eens even aan de telefoon,' beval Putzi. En toen: 'Hebben jullie niets beters te doen dan een eenvoudig boerenmeisje te hinderen dat voor de vertegenwoordiger van de grote Hearst-organisatie werkt? Als jullie haar ooit wéér lastig vallen zal ik me daar persoonlijk over beklagen bij Ernst Röhm, en zal die jullie wel eens even onder handen nemen.'

Het dienstmeisje werd nooit meer lastig gevallen.

Toen hij er later op terugkeek kwam Quent tot de conclusie dat het dat reisje was geweest dat hij in juli met Martha en Bill Dodd had gemaakt, en het verslag dat hij na het zien van de arme Betti Süss in Neurenberg had geschreven, waardoor zijn goede relatie met Putzi was verstoord. Toen hij weer in Berlijn terug was had er een dringende boodschap van Putzi op hem liggen wachten dat hij onmiddellijk bij hem moest komen.

'Van dat verhaal van jou klopt geen woord!' had Putzi gebulderd. 'Ik heb met onze mensen in Neurenberg gesproken, en die zeggen dat daarginds niets van dien aard is voorgevallen.'

'Je hebt volkomen gelijk,' had Quent spottend gezegd. 'Ik heb alleen maar indruk willen maken op mijn bazen in New York, en dus heb ik dat hele verhaal van begin tot eind verzonnen.'

Daarop was Putzi aan een lange tirade over journalistisch fatsoen begonnen, totdat hij doorkreeg dat Quent hem voor de gek hield. Sterker nog, had Quent tegen hem gezegd, hij beschikte over twee onwraakbare getuigen, en wel de kinderen van de Amerikaanse ambassadeur! Kreunend van ontzetting was Putzi achter zijn schrijftafel in elkaar gezakt. Waarom moest Quent hem zo kwellen...?

Hoe anders viel Putzi's onhoffelijke gedrag tegenover 'Ma' en 'Pa' Reynolds te verklaren toen die Quent in Berlijn kwamen bezoeken, kort voor diens terugkeer naar New York? Geholpen door Tom Delmer, die de overdadigste

feesten van het hele persgezelschap plachte te geven, gaf Quent een afscheidsfuifje voor zijn ouders in zijn negenkamerflat aan de Brückenallee. Delmer koos de wijnen uit, stelde het menu samen en stond voor de gelegenheid zelfs zijn kok en zijn butler af. Behalve Sigrid Schultz, Knick en kroonprins Ludwig Ferdinand kwamen ook Bill en Martha Dodd bij hem dineren. De Duitse gasten kwamen wat later, waaronder Putzi en de oude zeerob graaf von Luckner. Weldra zat Putzi uit volle borst te zingen achter de piano terwijl Quent, wiens middelbare-school-Duits inmiddels wat verbeterd was, de woorden voor zijn moeder vertaalde.

'U verstaat dus geen Duits, mevrouw Reynolds?' vroeg Putzi. 'Dan zal ik eens een lied voor u zingen dat ik zelf heb gecomponeerd.'

Al sinds zijn eerste ontmoeting met Hitler, destijds, had Putzi zich geamuseerd met het schrijven van marsen voor de Hitlerjeugd. 'Jeugd op mars', 'Jeugddromen' en 'Jonge helden' waren een paar van zijn composities. In 1924 had hij een aantal daarvan het licht doen zien in zijn *Hitler Liederbuch*. De woorden waren niet altijd even stichtelijk voor de jeugd te noemen. Zo was er in het Rijnlandse boerenlied *Deutsche voran* sprake van plunderende en rovende Polen aan Duitslands oostgrens, negers aan de Rijn en het door joodse financiers gesmeerde rad van Duitslands ongeluk. Zijn woordkeus was er met het verstrijken van de tijd ook niet op vooruitgegaan, en toen Putzi aan zijn nieuwste geesteskind begon zorgde hij ervoor zachtjes te zingen, opdat Knickerbocker en Sigrid Schultz de woorden niet zouden kunnen verstaan. Even overwoog Quent, die amateur-bokser was, Hanfstaengl een rechtse directe op zijn vooruitstekende kaak te geven, maar hij werd daarvan weerhouden toen Ludwig Ferdinand op zachte toon tussenbeide kwam: 'Wat zou je ermee bewijzen, Quent? Slechte manieren zijn tenslotte slechte wapens.'

Graaf von Luckner verbrak de spanning door iedereen uit

te nodigen met hem mee te gaan naar de eetkamer, waar hij zou demonstreren hoe hij met blote handen een telefoonboek doormidden kon scheuren. Aldus afgetroefd kondigde Putzi aan dat hij die avond nog voor de Führer spelen moest. Toen Quent hem uitgeleide deed keek hij Putzi recht in de ogen en zei: 'Jij komt mijn huis niet meer in, misbaksel dat je bent.'

Op een middag in september werd op het ministerie van Propaganda een ruwe montage van Putzi's film *Horst Wessel: een Duits noodlot* voor het eerst aan een select publiek van oud-strijders vertoond. In zijn woord vooraf haalde dr. Goebbels herinneringen op aan Sturmführer Wessel, de eerste SA-leider die in het communistische Berlijn een afdeling bruinhemden had opgericht. De film, voorspelde Goebbels, zou tot een gedenkteken worden voor de verovering van Berlijn, en het was niet meer dan gepast dat zij, de vrienden en kameraden van Horst Wessel, de eersten zouden zijn die dit huldeblijk te zien kregen.

Hoewel de slotscène, Wessels begrafenis, nog aan de montage ontbrak, maakte de vertoning diepe indruk. Menig oud-strijder werd die middag weer aan vroeger dagen herinnerd. 'Als oude kameraad van Wessel,' zei er een, 'en als iemand die hem in leven en dood heeft gekend, was ik erg onder de indruk van de echtheid van deze film, en van de historische juistheid ervan, die tot in het kleinste detail klopte.' Volgens Jules Sauerwein van *Le Temps* overtroffen de massa-scènes zelfs die van Eisensteins *Slagschip Potemkin*, en Berkeley Gage van de *New York Times* vergeleek de film met *Geboorte van een natie*.

In oktober werd de film opnieuw aan een speciaal daarvoor uitgenodigd publiek vertoond, ditmaal in de naast de Gedächtniskirche gelegen bioscoop 'Capitol'. Onder de aanwezigen bevonden zich minister-president Goering, Pilli Körner, Rudolf Diels, Wilhelm Furtwängler, *Oberbür-*

germeister Sahm, Hjalmar Schacht en graaf von Luckner. Na afloop prees Schacht Putzi's muziek als 'magnifiek', en graaf von Luckner zei tegen verslaggevers: 'De tranen sprongen me letterlijk in de ogen, en ze waren oprecht gemeend! Zó geroerd was ik door "Horst Wessel".'

Het kwam dan ook als een volslagen verrassing toen Goebbels nog geen week later, aan de vooravond van de officiële première en Wessels zesentwintigste geboortedag, de film overal in het Reich liet verbieden aangezien, zo heette het, deze het heroïsch formaat van zijn onderwerp onwaardig was en afbreuk deed aan de reputatie van het Nieuwe Duitsland.

Op aanwijzing van Goebbels maakte de pers een volledige ommezwaai: de schrijver van het scenario was een beunhaas, en de producenten van de film waren rioolintellectuelen. Ook van de regie deugde niets. Goebbels' krant *Der Angriff* wekte de indruk dat de minister van Propaganda de film pas op het laatste moment had gezien. Over de eerdere, in september gehouden première werd met geen woord gerept.

'Wij nationaal-socialisten hechten er geen waarde aan onze SA op het toneel of het witte doek te laten marcheren,' zei Goebbels in een interview. 'Een dergelijk luidruchtig vertoon van nationaal-socialistische ideologie kan nooit de plaats van ware kunst innemen, en daarom is het moeilijk, zo niet onmogelijk, een film te maken die de geest van een zo verheven organisatie als de SA werkelijk eer aandoet.'

Putzi, die zelf geld in de film had gestoken, deed een beroep op Goebbels persoonlijk, maar de kleine doctor had wel duizend-en-één uitvluchten waarom de film niet vrijgegeven kon worden: hij was te burgerlijk, te christelijk, te onrevolutionair, te banaal en, voor wat de beelden van het straatgeweld betrof, beledigend voor de voortreffelijke traditie van de Berlijnse politie! Putzi en de filmmaatschappij van de Partij, de *Volksdeutsche Filmgemeinschaft*, hadden

geen andere keus dan de film terug te nemen en een nieuwe montage te maken. De Centrale Censuurcommissie liet weten dat ze haar besluit misschien zou herzien als een andere SA-man dan Wessel de hoofdfiguur zou zijn.

In totaal werden er zevenentwintig scènes uit weggeknipt, en het eindprodukt, getiteld *Hans Westmar: een van de velen* ging op 13 december in het Capitol-theater in première voor de voltallige pers, de Duitse kroonprins, jeugdleider Baldur von Schirach, Gruppenführer Karl Ernst, Rudolf Diels en andere prominenten.

Om een tweede aanval voor te zijn zei Putzi vooraf tegen de pers: 'Leonardo da Vinci heeft Christus vijftienhonderd jaar na zijn dood geschilderd... wie weet hoeveel tijd er zal moeten verstrijken voordat de gigantische worsteling voor Duitslands toekomst pas in haar volle omvang zal kunnen worden uitgebeeld.'

Opnieuw putte de Duitse pers zich uit in loftuitingen. *Hans Westmar* werd een monument, een meesterwerk en een onvergetelijke ervaring genoemd, en Putzi's muziek werd om haar elementaire schoonheid geprezen. Hitler verklaarde de in de film voorkomende begrafenismars *Deutschland trauert* tot officiële treurmars van de Partij. Putzi was in de zevende hemel. De Centrale Censuurcommissie kende de film haar hoogste onderscheiding toe: 'in zowel politiek als artistiek opzicht bijzonder waardevol'. Maar opnieuw kwam Goebbels tussenbeide, ditmaal door distributie van de film tegen te houden tot na Nieuwjaar, waardoor de aanzienlijke recettes van het kerstseizoen misgelopen werden, en door geen geld beschikbaar te stellen voor het aanmaken van extra kopieën. Het publiek kreeg *Hans Westmar* niet voor februari 1934 te zien, toen er inmiddels de nodige ontnuchtering en ontgoocheling over de revolutie en de SA waren ingetreden, zodat de film voor kille, halfvolle zalen werd vertoond. In wanhoop gooide Putzi er eigen geld tegenaan om extra kopieën te laten maken,

waarmee hij in Stockholm en Rome ging leuren. De film beleefde nog een première in het verre Tokio, maar in Europa was hij niet actueel meer. Putzi's droom van filmroem was kapotgemaakt.

Een zelfmoord

In haar begintijd, toen Bella Fromm probeerde de overstap van het verslaan van ijshockeywedstrijden naar society-verslaggeefster te maken, was ze bevriend geraakt met de briljante columniste Vera von Huhn. Hoewel ze meer dan twintig jaar ouder was dan Bella, deden Vera's lange haren en hoge voorhoofd haar er zo eeuwig jeugdig uitzien dat haar vrienden haar 'Poulette' noemden, een woordspeling op het woord 'Huhn', dat kip betekent. Poulette sprak verscheidene talen vloeiend, en had de hele wereld rondgereisd. Haar overleden man, Arthur, was ten tijde van de keizer een vooraanstaand politiek columnist geweest. Poulette bracht Bella de truc bij hoe je diplomatieke verslaggeving interessant kon maken door je op de vrouwen en de gezinnen van buitenlandse gezanten te concentreren. Het tweetal was onafscheidelijk, en dikwijls waren ze de enige vrouwen die in Berlijn op meestal uitsluitend door mannen bezochte diplomatieke evenementen werden uitgenodigd.

Op een avond laat in november ging Poulette, die Bella's mentor, leermeesteres en tweede moeder was, naar haar kamer, schreef een afscheidsbriefje en nam veertien tabletten van het sterke slaapmiddel Veronal in. Het was de vooravond van de dag waarop haar man twintig jaar geleden gestorven was. Op een briefje dat ze in de keuken achterliet verzocht ze de meid haar de volgende ochtend niet te storen.

Zelfmoord werd in Duitsland beschouwd als een eervol, zij het droevig einde, en werd steeds populairder. In juni had Poulette's huisarts zich van het leven beroofd.

'Van nu af aan ga ik slaapmiddelen verzamelen,' had Pou-

lette tegen Bella gezegd, die de opmerking echter niet begrepen had.

In oktober had Goebbels zijn beruchte 'Perswet' afgekondigd, waarin het iedere Duitser die een of meer joodse grootouders had gehad, met ingang van het nieuwe jaar verboden werd het beroep van journalist uit te oefenen. De pogingen van Duitse rassentheoretici om 'niet-ariërs' op grond van bloed- of lichaamstype te identificeren, waren mislukt. En dus moesten burgers die hoopten in de niet voor iedereen toegankelijke beroepen in de medische, juridische of informatieve sector te mogen blijven werken, nu kerkelijke archieven raadplegen en daarbij teruggaan tot het jaar 1800, om een bewijs van raszuiverheid te kunnen leveren. In het lutherse Duitsland waren deze archieven ongewoon volledig, en in november ontdekte Poulette dat een van haar grootouders regelmatig een synagoge had bezocht.

Wat moest ze doen? Hoe kon ze nu nog in haar levensonderhoud voorzien? De journalistiek was haar enige bron van inkomsten. Op haar leeftijd kon ze geen ander werk meer vinden. Ze had al de val van de monarchie, en de dood van haar geliefde Arthur moeten verwerken. Het was allemaal te veel voor één vrouw. Bella, wier joodse afkomst nooit aan twijfel onderhevig was geweest, troostte haar vriendin zo goed ze kon. Op de een of andere manier zouden ze het wel overleven, beloofde ze.

Anderen vatten zulke ontdekkingen vrolijker op. Op de renbaan hoorde Bella op een dag een telg van een van Duitslands vorstenhuizen op luide toon verkondigen: 'Kinderen, ik ben gerehabiliteerd. Ze hebben een niet-arische grootmoeder in mijn stamboom weten te vinden. De hemel zij dank! Het zou werkelijk onterend zijn, niet tot de paria's te behoren.'

De joodse minderheid in Duitsland van 600 000 zielen begon met sprongen te groeien.

Tegen het eind van november was het in Berlijn regenach-

tig weer, met een gure wind en mist. De avond waarop Poulette haar overdosis Veronal innam woonde Bella het door de buitenlandse pers in het Adlon-hotel gegeven 'kleine persbal' bij. Poulette had gezegd dat ze te moe was om te komen, en Bella nam zich voor haar vriendin de volgende dag te gaan opzoeken. In weerwil van het koude weer buiten was het bal dat jaar nog even luchtig en vrolijk als altijd. Aan de grootste tafel zaten de Dodds met Sigrid Schultz, Louis P. en vicekanselier von Papen. Na afloop, in de kleine uurtjes, retireerde de vriendenkring naar Sigrids huis om wat sandwiches te nuttigen die moeder Schultz had klaargemaakt.

Toen Bella Poulette de volgende ochtend opbelde om zoals gewoonlijk een praatje met haar te maken, kreeg ze te horen dat 'de barones' nog sliep. Eensklaps overvallen door een afschuwelijk voorgevoel kleedde Bella zich in grote haast aan, en raasde door de stad naar Poulettes huis aan de Beethovenstrasse. De bezwaren van de meid negerend rende ze Poulettes slaapkamer binnen. 'Poulette, Poulette – ik ben het, Bella. Word wakker!'

Maar Poulette kon niet meer wakker worden. Ze lag in coma. Haar ademhaling ging snel en onregelmatig.

Er werden dokters geroepen. Ramen werden opengegooid, maar het gif zat niet in de lucht. Door haar tranen heen las Bella Poulettes afscheidsbriefje.

'Ik kan niet langer blijven leven, want ik weet dat ik gedwongen zal worden mijn werk op te geven. Jij bent mijn beste vriendin geweest, Bella. Neem alsjeblieft al mijn dossiers en maak er gebruik van. Ik dank je voor alle liefde die je me geschonken hebt. Ik weet dat je moedig bent, moediger dan ik, maar ik weet ook dat jij door moet gaan met leven omdat je een kind hebt om aan te denken, en ik ben er zeker van dat je de strijd veel beter aan zult kunnen dan ik.'

Je
Poulette

De dokters deden alles wat in hun vermogen lag, maar het krachtige slaapmiddel had zijn werk gedaan. Poulette stierf zonder nog tot bewustzijn te zijn gekomen.

'Ze heeft geen pijn geleden,' zeiden de dokters tegen Frau Fromm, die buiten zichzelf was van verdriet.

De keizer en keizerin zonden een krans. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken gaf een schichtige Ru Bassewitz, de chef van het protocol, Bella de raad als Poulettes doodsoorzaak longontsteking op te geven. Bella memoreerde Poulettes heengaan in 'tante Voss', tussen een beschrijving van een diner op de Oostenrijkse ambassade en een viering van 'Thanksgiving' in de Amerikaanse kerk. Tegenover de buitenlandse correspondenten hield ze zich groot, maar de begrafenis was bijna meer dan ze verdragen kon.

'Bellaatje, we zijn er allemaal toch zo ontsteld over dat de nieuwe verordeningen tot zoiets moesten leiden,' babbelde de douairière Mammi von Carnap. En Frau von Neurath gaf Bella de raad zich snel tot christin te laten dopen. Arme stakkers, dacht Bella bij zichzelf. Ze verkeerden in de waan dat het een kwestie van religie was.

Anderen hadden bescherming weten te vinden, wist ze. Dat was bijvoorbeeld het geval met de blauwogige Erhard Milch, Goerings staatssecretaris op het ministerie van Luchtvaart. Door de censuur was roddelpraat tot het peil van officiële communicatie verheven, en geheime agenten waren nog niet terug van een reis naar de joodse begraafplaats in Breslau om er een foto van de grafsteen van de familie Milch te nemen, of de Berlijnse society gonsde van opgewonden geruchten over het nieuwste bewijs van Milchs verdachte afkomst. In de officiersmess van het ministerie van Luchtvaart herhaalde Goering brutaal een befaamde antisemitische opmerking uit de vorige eeuw: 'Wie er hier jood is en wie niet, maak ík alleen uit.' Het kwam Bella ter ore dat ze een nieuwe stamboom voor Milch hadden moeten verzinnen om hem in het *Führer Lexikon* te

kunnen opnemen. Afstammeling van Saksische en Brandenburgse boeren, nog wel.

Zelfs geschiedenis met een hoofdletter werd geretoucheerd of volledig uitgewist. Sinds men de academische beroepen van joodse en marxistische elementen had gezuiverd, was er een fel debat ontstaan over het aantal Duitse joden dat tijdens de oorlog aan het front had gediend. In officiële kringen ging het gerucht dat die hun beroep misschien nog een poosje langer zouden mogen blijven uitoefenen. De partijpers hield echter vol dat de term 'joodse frontsoldaat' een foutieve benaming was. De joden die in het Duitse leger hadden gediend, zo luidde het argument, waren onwillige dienstplichtigen geweest die al spoedig baantjes in de achterhoede hadden weten te versieren, en dat handjevol dat daadwerkelijk voor het vaderland was gesneuveld had stellig een moed aan de dag gelegd die van de arische genen in hun bloed afkomstig was. Bij wijze van antwoord publiceerde de Nationale liga van joodse frontsoldaten overhaast een 'Heldenbuch', waarin de namen van meer dan tienduizend joden stonden afgedrukt die tijdens de oorlog van 1914-1918 waren gevallen. Het leger meldde hierop doodgemoedereerd dat het maar 7000 van deze gevallenen in zijn archieven had kunnen vinden, en het ministerie van Propaganda zinspeelde erop dat de meesten daarvan een natuurlijke dood waren gestorven. Ten slotte begon het erop te lijken dat zich onder de miljoenen die tijdens Europa's grootste conflict aller tijden waren afgeslacht, niet één enkele Duitser van joodse afkomst had bevonden.

De lering die uit het geval-Milch te trekken viel was duidelijk: de Perswet stond bepaalde uitzonderingen toe. Je hoefde alleen maar een beschermer te vinden die machtig genoeg was. In haar verdriet over Poulettes dood wendde Bella zich tot generaal Werner von Blomberg, de blonde, bedaarde minister van Defensie. Von Blomberg, een stille, bescheiden en voor een generaal zeer belezen man, had in

1930 een rondreis door Amerika gemaakt alvorens als Duits deskundige op het gebied van ontwapening naar de Geneefse conferentie te gaan. Door toedoen van von Hindenburg had hij in Hitlers kabinet de post van minister van Defensie gekregen. Von Hindenburg had verwacht dat von Blomberg het leger in handen van de klasse der 'Junkers' zou houden, maar tot ieders ontsteltenis was von Blomberg al spoedig in de ban van Hitler geraakt. Achter zijn rug werd de generaal door zijn collega's de 'rubberen leeuw' genoemd.

'We zijn er erg op gebrand dat u uw betrekking behoudt, Frau Bella,' zei von Blomberg. 'En het corps diplomatique denkt er net zo over. De nuntius heeft zich tot ons gericht namens alle buitenlandse diplomaten. Staatssecretaris dr. Heinrich Lammers, Hitlers chef de bureau, staat ook aan uw kant. Hij en vice-kanselier von Papen hebben, samen met ons, een petitie bij Goebbels ingediend. Mijn adjudant zal u afschriften van de betreffende correspondentie doen toekomen.'

Inderdaad was er in heel Duitsland niet één journalist die aanspraak op zoveel gunsten kon laten gelden als Bella. Von Papen sprak met baron von Neurath, en Ru Bassewitz deed rechtstreeks een beroep op Otto Dietrich, de chef van de Duitse pers. Het hele corps diplomatique stond achter haar, en ook de Amerikaanse kolonie en de Amerikaanse kerk in Berlijn. Dr. Stadtler, de nieuwe 'politieke directeur' bij Ullstein, schreef een prachtige aanbevelingsbrief voor haar, en Bella bracht een deel van de kerstdagen door met het schrijven van smeekbeden aan Duitse bureaucraten. Ze eindigde haar brieven 'Met Duitse groet', wat dat jaar nog de soberste revolutionaire groet was.

De juiste procedure, waarop Goebbels zo vriendelijk was von Blomberg in zijn antwoordbrief te wijzen, was evenwel anders. Deel II, paragraaf 9 van de Perswet stipuleerde dat het Staatsgenootschap van de Duitse pers zich in bepaalde gevallen met een petitie tot het Nationale genootschap van

de Duitse pers kon richten om ontheffing van de arische bepaling te verkrijgen, zij het natuurlijk met goedkeuring van hem, Goebbels. Frau Fromm moest niet verwachten dat haar geval binnen een dag afgehandeld kon worden. Of ze al dan niet voor een dergelijke ontheffing in aanmerking kwam zou zorgvuldig worden onderzocht. Goebbels besloot zijn brief met 'vriendelijke groeten', terwijl von Blomberg zijn verzoek met het formele 'Heil Hitler' had beëindigd. Bella kon een glimlach over deze rolverwisseling niet onderdrukken.

Op Nieuwjaarsdag 1934 versloeg ze president von Hindenburgs receptie voor het corps diplomatique, en haar ongesigneerd verslag verscheen op de voorpagina van tante Voss. Twee dagen na het verstrijken van de tijdslimiet werkte ze nog steeds, toen haar redacteur haar bij zich liet komen in zijn kantoor.

'De Ullstein-pers heeft een mondeling verbod gekregen op artikelen *met jouw naam eronder*,' zei dr. Welter.

'Zoiets had ik al verwacht.'

'We hebben je kopij nodig, Bella. En ik denk wel dat we het kunnen regelen, vooral nu de wet officieel pas in april van kracht wordt. Ga maar rustig door met je stukjes, dan zal ik ze laten herschrijven door mensen die een andere stijl hebben dan jij. En jij krijgt gewoon doorbetaald.'

Tien maanden tevoren had Bella een jeugdig partijlid als invaller toegewezen gekregen, een zekere Brecht, die snoefde dat hij Goebbels, op wie hij een beetje leek en die hij altijd met 'Jupp' aanduidde, persoonlijk kende. Deze Brecht was alleen maar bedreven in de kunst van het manipuleren, maar Bella deed net alsof ze hem geweldig graag mocht en trakteerde hem zo nu en dan op ritjes door de stad om de nieuwste partijroddels te weten te komen. Brecht had een Leica weten te bemachtigen, maar nog altijd geen auto. Bella was ervan overtuigd dat hij de geschikte man was om haar proza te vermommen. Kort geleden nog had hij haar gevraagd hem

uit te leggen wat nu eigenlijk het verschil tussen een ambassade en een legatie was!

Haar schermutselingen met de persgenootschappen van het regime duurden voort. Het Nationale genootschap wees haar verzoek om als 'free-lance assistente' bij Ullstein te worden beschouwd af op grond van het feit dat het de beoordeling van haar geval zou bemoeilijken noch vergemakkelijken. Het antwoord van het Staatsgenootschap deed zelfs nog meer aan de perikelen van K. in Kafka's roman *Het proces* denken: men deelde haar mee dat haar verzoek om van de arische bepaling te worden vrijgesteld niet ingewilligd kon worden omdat ze niet arisch was!

De firma Ullstein diende prompt een verzoekschrift in, en nu richtte de partijpers zich met zijn aanvallen rechtstreeks tot het publiek.

'ONDERGRONDS GEWROET DOOR PERSSPIONNEN IN VERMOMMING,' schreeuwde de *Deutsche Wochenschau*. 'BELLA FROMM EN DE BERLINER ZEITUNG.'

In een van haar artikelen had Bella de blunder begaan dr. Eduard Stadtler, Ullsteins nieuwe politieke directeur, een 'nationaal-socialist van de oude garde' te noemen. Stadtler was niets van dien aard, luidde de verontwaardigde repliek van de *Wochenschau*, waarvan de hoofdredacteur, Gottfried Feder, een van het legendarische zevental was geweest dat destijds in München de NSDAP had opgericht. In de Rijksdag was Stadtler een nationalistische vrijdenker geweest die, maar een paar weken voordat Hitler aan de macht was gekomen, nog openlijk had verklaard dat de Führer hem verschrikkelijk had teleurgesteld. Nogal logisch dat de jodin Bella Fromm Stadtler als een nazi van de oude garde afschilderde! De joodse pers was er bedreven in een valse voorstelling van het nationaal-socialisme te geven. De firma Ullstein deed alleen maar alsof ze meewerkte. Het joodse liberalisme wist zijn tijd af te wachten!

Toch trof Bella geen schuld. Stadtler had de hele firma

gedupeerd. Tijdens een kort onderhoud met de gebroeders Ullstein had hij zich voor een oude makker van Hitler uitgegeven, waarop de broers hem tegen een fabelachtig salaris als hun 'politiek directeur' hadden aangesteld. Hoewel Stadtler zich kort daarvoor bij de nazi-afgevaardigden in de Rijksdag had aangesloten, had Goebbels zich niet vergevensgezind getoond en zijn aanvraag voor het partijlidmaatschap tegengehouden. Daarop had Stadtler een verhaaltje verzonnen, en een van de grootste uitgeverijen in Duitsland als slachtoffer voor een zwendeltruc uitgekozen. Met de firma Ullstein in zijn zak had Stadtler gehoopt onmisbaar te zullen zijn voor de Partij, en nu was Bella samen met de Ullsteins klem komen te zitten tussen de wolven en de opportunisten. De situatie was tekenend voor die tijd.

Het nieuwe jaar betekende ook bijna het einde van Bella's goede relatie met generaal von Blomberg. Een jonge Ullstein-redacteur was zo dom een satirisch stukje te publiceren waarin de spot met het leger werd gedreven. Von Blomberg was woest en dreigde Ullstein volledig te laten sluiten. In paniek belde Bella's redacteur haar op: 'Bella, liefje, zoals gewoonlijk ben jij de enige die misschien iets kan doen, anders betekent dit dat er tienduizend werknemers op straat komen te staan.'

Bella belde naar het huis van de generaal en sprak met zijn dochter Sybille. Haar vader was nog steeds woedend, zei Sybille. Bella moest de volgende ochtend, als haar vader in een wat beter humeur zou zijn, maar komen ontbijten.

'En wat komt ú hier voor de duivel doen?' donderde von Blomberg de volgende ochtend, toen hij Bella zag. Bella barstte in tranen uit. De schrijver van dat stukje moest een bolsjewiek zijn, tierde de generaal. Een Zwitser? Deed er niet toe. Als hij niet binnen achtenveertig uur weer op zijn Alp zat zou het hele Ullstein-concern met dynamiet van de kaart worden geblazen. Bella knikte, en wreef haar ogen droog.

Op wat zachtere toon vroeg de generaal: 'En hoe staat uw eigen zaak ervoor, Frau Bella?'

'Ik stel me zo voor dat ik wel ontslagen zal worden,' zei Bella. 'Er schijnt geen andere mogelijkheid te zijn. Minister Goering heeft er met Goebbels over gesproken, maar na afloop zei hij dat dat de ergste blunder was die hij had kunnen begaan, omdat Goebbels nooit iemand zou willen helpen voor wie híj een goed woordje had gedaan.'

Bella's contactpersoon in Goerings kantoor was de jeugdige Martin Sommerfeldt, die net als Rudolf Diels een overblijfsel uit een wat toleranter tijdperk was. Op een receptie bij de Italiaanse ambassade nam Sommerfeldt Bella even apart. 'De minister-president ziet in dat u een belangrijke bemiddelende rol zou kunnen spelen bij de diplomaten,' zei hij. 'Misschien valt er wel iets aan te doen. Op het ogenblik probeert Goering Hitler te overreden het gezag over de pers uit de klauwen van de dwerg te wringen, en het Goering weer in handen te geven. Als hij kans ziet Hitler daartoe over te halen, bent u veilig en geniet u onze volledige bescherming.'

In werkelijkheid was dit plan van Sommerfeldt zelf afkomstig en niet van Goering. Sommerfeldt had Goering ingefluisterd dat hij als minister-president van Pruisen de Berlijnse pers nodig had om zijn politieke doeleinden te bevorderen, en dat de deelstaat Pruisen namens hem financiële deelname en een belangrijk aandeel in de zeggenschap over het beheer van de uitgeverijen Ullstein en Mosse moest opeisen, en ook van kranten als het *Berliner Tageblatt* en de *Deutsche Allgemeine Zeitung*. Een 'Goering-blok' noemde Sommerfeldt dat. Goering wreef zich al in de handen bij het vooruitzicht van het financiële imperium dat binnen bereik leek. Hij belde Hitler op en maakte voor diezelfde middag een afspraak voor Sommerfeldt. Dit kwam helemaal niet in Sommerfeldts plan voor, maar hij kon nu niet meer terugkrabbelen.

Toen Sommerfeldt bij Hitler kwam zorgde hij er wel voor de naam Goebbels niet te noemen, noch van een 'Goering-blok' te reppen. In plaats daarvan schotelde hij Hitler het beeld voor van de internationale schande die een gemuilkorfde pers voor Duitsland betekende, en sprak hij van de noodzaak een 'loyale oppositie' te cultiveren.

Hitler hoorde hem zwijgend aan. Na een minuut of twee nam hij Sommerfeldts rapport en verscheurde het.

'Zoiets als een loyale oppositie bestáát helemaal niet,' siste hij tussen opeengeklemde tanden. 'Wel het laatste dat ik gebruiken kan is oppositie, van welke aard dan ook. Ik heb geen overeenkomsten nodig – ik heb geen partners nodig – wat ik nodig heb is karakter, systeem, organisatie! Ik zal geen enkele oppositie dulden!' Maar toen keerde de oude charme weer terug. Sommerfeldt had het beslist goed bedoeld, zei Hitler, en daarop verliet hij het vertrek.

Goering begroette het nieuws met een schouderophalen, maar Goebbels nam wraak toen Goerings memoires getiteld *Treue in der Luft* in Ullsteins *Berliner Illustrierte* verschenen. Goering schreef de eerste aflevering zelf, en de Ullsteins waren hem maar al te graag ter wille, aangezien ze hoopten Goering in Pruisen als beschermheer te kunnen blijven houden. Maar van 'De oorlogservaringen van luitenant-vlieger Goering' zou maar één aflevering ooit de kiosken bereiken. Een woedende Goebbels stapte regelrecht naar Hitler, en vroeg of de Führer wel wist dat Goering zijn memoires in de antinazistische *Illustrierte* publiceerde. Hitler vroeg Goering om uitleg, waarop deze ontkende iets met de ongeautoriseerde autobiografie te maken te hebben, en dreigde de *Illustrierte* wegens deze onbeschaamdheid een publikatieverbod op te leggen. Opnieuw had men het doen voorkomen alsof de meegaande en verzoenlijke Ullsteins onruststokers waren.

Begin 1934 besloot Karl Jundt, de directeur van Ullsteins ochtendbladen, het voor Bella op te nemen. Jundt was Ull-

steins correspondent in München geweest totdat het Hermann Ullstein, de jongste van de broers, ter ore was gekomen dat de nazi's van plan waren de regering van Beieren omver te werpen, waarop hij zijn zoon naar München had gestuurd om eerste minister Held voor de op handen zijnde Putsch te waarschuwen. Held had gepocht dat, als de nazi's soms dachten dat ze Beieren konden komen overnemen zoals ze dat ook Berlijn hadden gedaan, ze aan de grens zouden worden gearresteerd. Hermanns zoon had vervolgens de vergissing begaan met het nieuws naar Jundt te stappen. Deze was even naar een aangrenzend kantoorvertrek gegaan, waar de jonge Ullstein hem door de dunne tussenwand een telefoongesprek met het Bruine Huis kon horen voeren: 'We zijn verraden. Mijn firma heeft zojuist iemand hierheen gestuurd om de minister-president voor de Putsch te waarschuwen.' De nazi's hadden snel ingegrepen. Held was gearresteerd, ze hadden de macht in Beieren overgenomen, en Jundt tot assistent-directeur bij Ullstein gemaakt.

De man was echter geen trouwe nationaal-socialist, wist Bella. Dat had hij haar eens op een avond bekend, toen hij het nodige gedronken had. Hij was alleen maar een van die ambitieuze journalisten die een kans hadden gezien om vooruit te komen. En nu stelde Jundt voor dat ze met de leider van de nazi-cel bij Ullstein zouden gaan praten: 'Op dit moment hebben mensen zoals hij misschien wel meer invloed dan de hogergeplaatsten.'

Twee van de nazi-vakbondsleiders bij Ullstein waren al geschorst wegens diefstal van vakbondscontributies, en de politieke dandy die even later Jundts kantoor binnenkwam was een onbekende voor Bella. De man walmde naar parfum en droeg een kanten pochet in zijn borstzak. Hij scheen zich buitengewoon voor de Franse ambassadeur te interesseren.

Bella was er zelf niet helemaal zeker van waar François-Poncet nu eigenlijk stond. Vanaf het moment dat hij in Ber-

lijn was gearriveerd was hij haar opgevallen door zijn gedistingeerde kleding, zijn scherpe geestigheden en zijn ijzig kalme gedrag. Een tijdlang was ze zelfs een beetje jaloers geweest op zijn echtgenote, de vorstelijke Jacqueline. Bella was een streng beoordelaar van diplomatenvrouwen.

Anders dan Dodd, die niet om de dingen heen praatte, was François-Poncet een echte diplomaat van de oude school. Bij sociale gelegenheden bleef zijn gezicht, met de glinsterende monocle in het oog geklemd, een ondoorgrondelijk masker. Slechts de kracht van zijn argumenten deed iets van zijn diepe gevoelsleven vermoeden. Jammer genoeg waren zijn bijtend sarcastische opmerkingen dikwijls voor tweeërlei uitleg vatbaar, bijvoorbeeld toen hij zijn jonge secretaris, Armand Bérard, als zíjn jonge SS-er aan Hitler voorstelde. De Duitse liberalen ondervonden ook al geen steun van François-Poncets aanwezigheid in Berlijn. Hun problemen gingen hem niets aan, vond hij, en zijn protesten tegen de aanvallen op Franse staatsburgers in Duitsland waren dan ook op geen stukken na zo heftig als die van ambassadeur Dodd. In de visie van de Franse ambassadeur dienden diplomaten staatshoofden, niet hun onderdanen. Slechts op zeldzame momenten viel hij uit over de kleinzielige mannen die Duitslands leiders waren geworden. Niettemin bewonderde hij Goering, die de wereld volgens hem wat beter kende en een zekere maatschappelijke flair bezat. Bella hoopte dat de rapporten die François-Poncet naar Parijs zond wat kritischer waren, maar ze vreesde dat het leven in de Franse ambassade te luxueus, en de ambassadeur zelf te beschaafd was om zich al te veel zorgen over de toekomst te maken.

Maar tegen de fat met het kanten zakdoekje zei ze niets van dit alles. In plaats daarvan speelde ze de rol van de oppervlakkige society-dame die alleen maar sociale onbenulligheden te bieden had, zoals beschrijvingen van muziekavondjes op de Franse ambassade, en hoeveel madame Fran-

çois-Poncets nieuwste avondjapon had gekost. Jundt was hevig onder de indruk van haar anekdotes, terwijl de geparfumeerde dandy steeds gefrustreerder werd en ten slotte op een botte manier een einde aan het onderhoud maakte door het vertrek te verlaten.

'Je hebt gewonnen!' riep Jundt, die alle tekenen verkeerd had geïnterpreteerd uit, en meteen stelde hij voor Bella's overwinning te gaan vieren bij Kempinski, een beroemd niet-arisch restaurant aan de Kurfürstendamm. Bella kende haar tegenstanders beter, en terwijl ze te midden van de spiegels, het sierporselein en de schalen met *truite au bleue* en zalm in citroensaus zat hield ze zichzelf voor dat de ontmoeting niets met winnen of verliezen te maken had gehad. Op een slinkse manier was haar de kans geboden om verklikker te worden.

Ze kende wel meer maatschappelijk prominente vrouwen die salonspionne waren geworden. Een van hen was een barones en een andere de zuster van de vermaarde oorlogsheld baron von Richthofen. Ze waren op politieke avances ingegaan en gaven nu buitensporige feesten in chique appartementen, met geld dat alleen maar van het ministerie van Propaganda of van de geheime politie afkomstig kon zijn. Maar hun persoonlijke veiligheid was niet bij de transactie inbegrepen. Als ze hun vrienden en kennissen eenmaal verraden hadden, werden ze op hun beurt zelf verraden en opgeruimd. Loyaliteit is iets wat alle revolutionairen verachten, en Bella gaf er de voorkeur aan dat men haar dan maar meteen verachtte.

Het op niets uitgelopen onderhoud had haar een kijkje gegeven in de strijd die achter de coulissen werd gevoerd en haar doodsangst nog doen toenemen. In een kast bij haar thuis lag een kleine, met paarlemoer ingelegde revolver uit de tijd toen ze, nauwelijks meer dan een kind, als rodekruisverpleegster had gewerkt. Tijdens de oorlog was het bezit van persoonlijke wapens verpleegsters van het Rode Kruis

toegestaan, maar in het Duitsland van 1934 werden mensen al voor minder gearresteerd en weggevoerd, de hemel mocht weten waarheen. In januari ging de winterzon vroeg onder, en op een avond, op weg naar de Spaanse ambassade, bracht Bella haar auto even tot stilstand langs de kant van het Landwehr-kanaal, onder de ramen van het ministerie van Oorlog, van waarachter haar beschermheer Kurt von Schleicher eens over haar had gewaakt. Ze draaide het portierraampje omlaag, en gooide de kleine revolver in het donkere water van de stad die haar stad niet meer was.

Een paar dagen later kreeg haar laatste poging om mazen in de Perswet te vinden een komische afloop. Martin Sommerfeldt had een ontmoeting voor haar geregeld op het ministerie van Propaganda met de perschef van het Reich, de liploze Otto Dietrich. Meer dan een uur lang liet hij haar wachten in een onverwarmde gang, en toen ze eindelijk naar binnen mocht leek Dietrich meer geïnteresseerd in wat ze hem over de vrouw van de Roemeense gezant kon vertellen. Eindelijk bracht hij het gesprek op haar geval. Haar echtgenoot had tijdens de oorlog gediend? Ja, antwoordde ze. En hij had het ijzeren kruis eerste klasse verworven? Ja, dat had hij.

'En waar is hij gesneuveld?' vroeg Dietrich op plechtige toon.

De verbijsterde Bella antwoordde dat Herr Steuermann nog altijd springlevend was, en ergens in het Amerikaanse Midden-Westen werkte.

'In dat geval,' antwoordde Dietrich geïrriteerd, 'heeft dit gesprek geen enkele zin.'

Na dit alles had de firma Ullstein geen andere keus meer dan haar officieel van haar lijst van verslaggevers af te voeren. Van tijd tot tijd publiceerde de firma een ongesigneerd artikel van haar, en verder deed ze wat ze kon om goodwill te kweken bij mensen buiten het concern, bijvoorbeeld door een uittreksel van Sommerfeldts nieuwe boek *Kommune!*,

een verhandeling over communisme en criminaliteit, bij Ullstein gepubliceerd te krijgen. Dat was wel het minste dat ze voor Sommerfeldt kon doen, vond ze, voor de moeite die hij zich voor haar had gegeven, en uit dankbaarheid voor het feit dat hij en zijn vrouw haar nog steeds bij hen thuis bleven uitnodigen. Het was op aandringen van Sommerfeldt dat ze een wekelijkse rubriek verzorgde voor het *Kleine Journal*, een schandaalblad dat ze persoonlijk onsmakelijk vond maar waarvan Sommerfeldt hoopte dat het Goebbels alsnog van haar bruikbaarheid zou overtuigen. Bella ondertekende haar artikelen in het *Kleine Journal* met 'Hubert v. Eltuille', het pseudoniem dat Poulette vroeger had gebruikt; op die manier trok ze een lange neus tegen het regime en bracht ze tegelijkertijd haar dierbare vriendin weer tot leven.

Van tijd tot tijd maakte Louis P. gebruik van een van haar tips. Ze bleef haar contributie aan het Nationale genootschap van Duitse auteurs voldoen, maar kreeg er niets voor terug. In zegge en schrijve vijf maanden had ze haar beste vriendin, haar broodwinning en de krant verloren waaraan ze meer dan vijf jaar had meegewerkt. Het aantal lezers van tante Voss was van 80 000 tot onder de 50 000 gedaald, want door haar van het rechte pad afdwalende gemompel over Führer en Vaderland had ze haar lezers van zich vervreemd. Op de laatste dag van maart 1934 verscheen de keurige oude dame voor het laatst. Ze had langer geleefd dan goed voor haar was.

De volgende die afscheid nam was Bella's zeventienjarige dochter Gonny, die als fotografe werkzaam was. Ze had dikwijls met 'oom' George Messersmith over Amerika gesproken: 'Hij vertelde me allemaal prachtige dingen over de Verenigde Staten. Over de vrijheid daar, de gelijke kansen voor iedereen, en het programma van president Roosevelt. En hij beloofde me te helpen om naar Amerika te gaan.' Gonny's verloofde was al naar New York vertrokken en Bella wist dat Duitsland voor een jonge vrouw van joodse

afkomst geen geschikte verblijfplaats meer was. De Perswet gold zowel voor fotografen als voor journalisten.

Messersmith wist van de Amerikaanse Kamer van Koophandel en haar nieuwe voorzitter, Louis P., gedaan te krijgen dat er een introductiebrief voor Gonny geschreven werd, en prompt kreeg ze een aanbieding van de *New York Times*. Want emigranten naar Amerika, hoe vertwijfeld ook, moesten een bewijs kunnen overleggen dat ze werk hadden, wilde de Nieuwe Wereld hun asiel verlenen.

De Franse ambassade bracht middels een collecte driehonderd mark bijeen om rozen voor Bella en iets leuks voor Gonny te kopen, maar Bella stuurde het geld met een dankbriefje terug. Er waren anderen die het harder nodig hadden dan haar dochter, die jong en sterk was en werken kon. Toch stond de ambassade erop een afscheidsfuif voor Gonny te geven.

'Amerika is een hard land, Gonny,' zei ambassadeur François-Poncet. 'Als het soms niet mocht lukken daarginds, staat Frankrijk altijd voor je open. Voor jou en voor je moeder.'

In mei stapte Gonny bleek en verdrietig op de trein naar de kust. Een paar dagen later liep Bella Putzi Hanfstaengl op een cocktail-party tegen het lijf. Ze had de chef Buitenlandse Voorlichting niet meer gesproken sinds het jaar daarvoor, toen hij op het *Rot-Weiss*-bal met Gonny over de dansvloer had gezwierd en daarbij had uitgeroepen: 'Je zou eens naar het antropologisch instituut moeten gaan voor een consult. Als je het mij vraagt is het absurd dat jij als jodin zou moeten worden beschouwd. Je schedel heeft de volmaakte arische vorm.'

Toen Putzi naar haar dochter informeerde moest Bella vechten om haar tranen te onderdrukken.

'Doe nu tenminste iets voor Bella,' drong signora Cerruti, de vrouw van de Italiaanse ambassadeur aan, 'opdat zij niet óók weg moet.'

Met een zwierig gebaar wenkte Putzi zijn assistent Voigt, die in vol SS-ornaat kwam aanstappen, en op luide toon gelastte hij deze hem een volledig rapport over het 'geval' Bella Fromm te bezorgen. Maar toen ze hem een paar weken later weer tegenkwam, ditmaal bij de Amerikaanse ambassade, bleek hij haar moeilijkheden allang weer vergeten te zijn, wat typerend voor hem was. Het was op een afscheidsfeest dat de Dodds gaven voor consul-generaal Messersmith, die naar Wenen ging als de nieuwe Amerikaanse gezant daar.

'Ik vraag me af waarom ze ons uitgenodigd hebben, vandaag,' klaagde Putzi. 'Al die drukte over joden. Messersmith is er een. En Roosevelt ook. De Partij verafschuwt ze.'

'Doctor Hanfstaengl,' begon Bella, 'daar hebben we het al eens eerder over gehad. Dat soort toneelvoorstellingen hoeft u voor mij niet op te voeren.'

'Ook goed. Maar al zíjn het ariërs, naar hun handelingen te oordelen zou je dat nooit zeggen.'

'Tja, als u goed en kwaad voortaan door arisch en niet-arisch wilt vervangen, biedt dat mensen die er toevallig nogal ouderwetse denkbeelden op na houden over wat goed en kwaad, of wat fatsoenlijk en schunnig is, natuurlijk niet veel houvast meer.'

'Goed, goed,' gaf Putzi zich gewonnen, en terwijl hij zijn stem liet dalen zei hij: 'Ik heb massa's vrienden in de Verenigde Staten, en ook die kiezen allemaal partij voor de joden. Maar aangezien in het partijprogramma uitdrukkelijk staat...'

Hij bood haar een vruchtendropje aan, en voordat ze het wist sabbelde ze op een snoepje dat een afdruk van het officiële zegel van de Partij droeg. En hoe ze ook haar best deed, het hakenkruis bleef net zolang intact totdat ook de rest van het snoepje op haar tong gesmolten was.

Aanbidders

Sinds ze met haar ouders het sprookjeshuis aan de Tiergartenstrasse bewoonde, waren Martha's dagen en avonden gevuld met een bonte werveling van sociale verplichtingen. Voor de Dodds was het hun eerste uitgaansseizoen, en in tegenstelling tot hun meer ervaren Britse collega's wisten ze nog niet dat het verstandiger was voor een 'vakantie' naar de Rivièra te ontsnappen. Het winterseizoen overviel hen volkomen, tot opgetogenheid van Martha, maar haar ouders werden er moedeloos onder. Fraaie uitnodigingskaarten voor uitgebreide diners en muziekavonden bleven maar binnenstromen van de Amerikaanse Vrouwenclub, van de Amerikaanse Kamer van Koophandel en van de dozijnen buitenlandse ambassades en hun commerciële en consulaire bijkantoren in Berlijn. Van de Dodds werd verwacht dat ze van hun kant ook diners en recepties zouden geven, en de echtgenotes van vice-kanselier von Papen, dr. Goebbels, burgemeester Sahm en de honderden dames van het diplomatieke wereldje ontvangen. Martha's moeder onderging deze verplichtingen met iets van in het nauw gedreven wanhoop. Wanneer ze in tijdnood kwam had ze de gewoonte op het laatste ogenblik de hulp van de dames van haar staf in te roepen, en al spoedig verwierf ze zich de reputatie van een hulpeloze vrouw die slecht organiseren kon. De vrouwen van de militaire en de marineattaché hadden toch al een hekel aan de nieuwe ambassadeur, omdat hij hun echtgenoten niet wilde toestaan hun uniformen en medailles op officiële bijeenkomsten te dragen.

Menige avond reden ze cirkelvormige opritten op naar

vorstelijke, in renaissancestijl gebouwde huizen die zo feestelijk verlicht waren dat de Amerikanen dachten dat ze het paleis van Versailles of een van de dogenpaleizen in Venetië naderden. Zowel Italië als Frankrijk liet dat jaar zijn Berlijnse ambassade renoveren, hoewel beide landen verklaarden niet in staat te zijn hun oorlogsschuld aan Amerika af te lossen. Elegante, opnieuw geschilderde interieuren werden met zware kroonluchters, antiek latwerk, namaakprieeltjes en kostbare Franse en Italiaanse meesterwerken versierd. Er werden kapitalen uitgegeven aan gobelins en geïmporteerde amandel- en seringeboompjes. Op een diner bij de Italiaanse ambassade aten de Dodds van borden van puur goud. Bij informelere gelegenheden mengden ze zich onder honderden andere gasten, rond tafels waarop alle denkbare soorten koud vlees en alcoholische dranken klaarstonden. Op sommige avonden werd er een fortuin aan ongegeten voedsel weggegooid, dacht Dodd wel eens bij zichzelf, als hij 's avonds in de beslotenheid van zijn keuken een gestoofde perzik at alvorens zich ter ruste te begeven.

De dame die bij het ministerie van Buitenlandse Zaken voor het protocol verantwoordelijk was en zich van dit onderdeel van haar taak kweet door te goochelen met tientallen naamkaartjes en van gleuven voorziene houten plankjes die de tafels moesten voorstellen, plaatste de Amerikaanse ambassadeur dikwijls tussen diplomatenvrouwen waarvan de een alleen maar Frans, en de ander alleen maar Japans sprak. Het lag voor de hand dat een zinnig gesprek onder zulke omstandigheden onmogelijk was. Dodd bewonderde zijn Britse collega, sir Eric Phipps, die kans zag een hele avond door te komen zonder ook maar één woord te zeggen waaruit zijn ware gedachten bleken. In de kunstmatig gearrangeerde groepjes die op zo'n diner volgden zaten de mannen in hun avondkleding en de vrouwen in hun citroenkleurige en roze gewaden als verstard onder de felle lampen, als even zoveel figuranten bij de film, die wachtten tot het hun

beurt was om aan een scène deel te nemen. Alleen was er geen scène, en maar een oppervlakkig scenario. Dodd had er niet veel zin in het amoureuze geflirt van de jongeren gade te slaan, of naar de gewaagde decolletés en de blote ruggen van de aanwezige dames te staren. Uit protest maakten hij en zijn gezin er een gewoonte van op het wat vroege tijdstip van half elf te vertrekken, en als hij daarmee iemand op de tenen trapte placht hij zich de volgende dag schriftelijk te verontschuldigen met de verklaring dat hij 's ochtends werk te verrichten had waarvoor hij al zijn aandacht nodig had.

Martha voelde zich tussen de dansorkestjes van de jongeren niet zo ongelukkig als haar vader, maar wel deelde ze zijn ondeugende minachting voor onbenullige mensen. Zij vormden de kwajongensachtige helft van het gezin; haar moeder en Bill waren veel gezapiger. Zij en haar vader plachten Fritz, de butler, met zijn joodse bloed te plagen, en eens bracht Dodd Messersmith spottend de Hitlergroet, toen hij hem op straat tegenkwam. In Dresden verscheen haar vader, na in een kille Amerikaanse kerk een toespraak te hebben gehouden ter gelegenheid van *Thanksgiving*, het traditionele dankfeest voor de oogst, zonder de voorgeschreven witte das op een te zijner ere gegeven bal.

De gasten waren als gebiologeerd, en Martha verwachtte half en half dat alle mannen de zaal uit zouden hollen om zich voorgoed van hun witte dassen te ontdoen. Naderhand moesten zij en haar vader onbedaarlijk lachen bij de herinnering aan die zaal vol mensen die allemaal naar de hals van de beroemde ambassadeur uit Berlijn staarden.

Dodd was in de eerste plaats academicus en niet geïmponeerd door rangen of titels. Tijdens zijn eerste audiëntie bij de pauselijke nuntius was het Vaticaan net met het Derde Rijk in onderhandelingen gewikkeld over de manier waarop de scheiding van kerkelijke en wereldse aangelegenheden tussen hen zou worden geregeld. Dodd vroeg de afgezant van de paus in Berlijn of dit betekende dat er geen katholie-

ken meer op aarde waren! Voordat hij het wist zat de in verwarring gebrachte nuntius het idee van de scheiding tussen kerk en staat te verdedigen, terwijl Dodd hem met een geamuseerde glimlach aanhoorde. Eens, op een paardententoonstelling, stond Dodd al vroeg van zijn zitplaats op om te vertrekken, maar stuitte daarbij op de gezant van Noord-Ierland, die uit de hoogte informeerde of er misschien iets niet in orde was. Op een toon van geveinsde verbazing antwoordde Dodd: 'Nee maar, ik heb nooit geweten dat paarden springen konden!' Dodd voelde dat de antipathie tegen hem groeide, en hij droeg die als een soort onderscheidingsteken. Voor geen geld had hij zijn leven lang diplomaat tussen zulke mannen willen zijn.

Hij weerhield zich van toespraken in het openbaar die door het State Department als provocerend konden worden uitgelegd, maar tijdens sociale bijeenkomsten bleef hij zeggen wat hij dacht. 'De nazi's zijn wreed, maar origineel zijn ze niet,' zei hij eens tegen Bella Fromm. 'Van de deugdelijke economische ideeën die ze erop na houden hebben ze de meeste gestolen van de vermoorde minister van Buitenlandse Zaken, Walther Rathenau. De 1-meiviering hebben ze van de gilden gestolen; de Dag van de Oogst die ze vorige week vierden hebben ze van de Verenigde Staten afgekeken, waar die *Thanksgiving Day* heet; de kreet 'Kracht door blijdschap' is van de Russen afkomstig, het 'Arbeidsfront' van de Italianen, en hun wreedheid hebben ze van de Hunnen.

Zelfs het antisemitisme hebben ze niet uitgevonden. Ze zijn alleen maar de eersten geweest die het hebben georganiseerd om het als een doeltreffend wapen van de staat te kunnen gebruiken.'

Zoals iedereen al voorspeld had brachten Martha's blauwe ogen en haar tere, rozig-roomblanke huid een aantal mannen het hoofd op hol. De Berlijnse society was als gehypnotiseerd door de politiek, en achter haar hooghartige

blik trilde de vierentwintigjarige Martha inwendig van nerveuze opwinding, als een wilde vogel die op een open plek in het bos in een kring van exotische dieren is neergestreken. Hans Bleichröder, de miljonair en roué die eigenaar was van het gebouw waarin de Amerikaanse ambassade was ondergebracht, werd op een avond smoorverliefd bij het zien van Martha in een roze japon die veel bloot liet. Hoewel hij minnaressen genoeg had, begon Bleichröder Martha het hof te maken met boeketten rozen, orchideeën, zalige bonbons en flessen Deens aquaviet. De bankier Fritz Thyssen nam haar mee voor een rondvlucht boven Berlijn. Ze had talloze aanbidders, en zelfs Putzi Hanfstaengl wierp zich een poosje in de strijd om haar hart en ziel, totdat hij inzag dat Martha's hart niet voor revolutionaire oproepen vatbaar was. Iedereen wenste de Amerikanen te ontmoeten, en tot de eersten die hen uitnodigden behoorden de keizerlijke Hohenzollerns, met 'Fritzi', de jongste zoon van de Duitse kroonprins, voorop. Martha vond Fritzi wel een lieve jongen, en de volmaakte reclame voor het puntboord, maar naar haar smaak was hij te traag van begrip en te naïef.

Ze had veel meer belangstelling voor prins Ludwig Ferdinand, Fritzi's oudere broer. Ludwig Ferdinand was lang en slank en bezat de artistieke trekken van Frederik de Grote; hij was niet alleen een begaafd pianist, maar ook het eerste lid van zijn familie dat een doctorstitel had behaald. Zijn rusteloze, ongedurige aard had hem overal heen gevoerd, onder andere naar Spanje, Argentinië, Hollywood en Detroit. Hij sprak Spaans als een aristocraat en was nu bezig Russisch te leren. Afgezien van zijn onmiskenbare charme en het feit dat hij vaak als de waarschijnlijkste kandidaat voor de troon werd genoemd als het ooit tot een Hohenzollern-restauratie mocht komen, voelde Martha zich aangetrokken door zijn nasale spraak. De prins had verscheidene jaren in Detroit gewerkt als verkoper bij de Ford Motor Company, en sprak bijgevolg moeiteloos Engels, zij het met

het vlakke accent van het Midden-Westen. De Duitsers noemden hem de 'Amerikaanse Hohenzollern'.

Ze ontmoetten elkaar op een grote diplomatieke theepartij en werden al spoedig dikke vrienden, die elkaar boeken uitleenden, over filosofie en kunst debatteerden en samen naar toneelstukken en concerten gingen. Hij was een voortreffelijk danseur, en met hun lossere interpretatie van Amerikaanse dansritmes waren ze een hele sensatie in Berlijn. Het duurde niet lang of de prins begon onaangekondigd bij de Dodds binnen te vallen en voor de maaltijd aan te schuiven. Nadat de tafel afgeruimd en het personeel weggestuurd was, waarschuwde Dodd de prins wel eens: 'Als u niet wat voorzichtiger wordt met uw uitlatingen, prins Ludwig, zullen ze u een dezer dagen nog eens ophangen. Ik zal natuurlijk naar uw begrafenis komen, maar daar zult u niet veel aan hebben, vrees ik.' Dodd doelde daarmee op de gewoonte van de prins, om tijdens drinkgelagen met Jan en alleman te wedden dat het regime zijn langste tijd had gehad. Officieel was de prins naar Duitsland teruggekeerd om van een longontsteking te herstellen. Tegen journalisten zei hij altijd dat het Amerikaanse ijswater hem de das om had gedaan, maar inofficieel stond hij onder doktersbehandeling voor een kwaal die zich onder Amerika's overdreven strenge drankwetten steeds vaker begon voor te doen: drankzucht.

Toen zijn kuur ten einde was keerde de prins weer naar Dearborn en het land van Ford terug. Hij genoot bepaald van zijn status als gevierd burger, en kwam alleen maar in de wintermaanden naar Duitsland terug om de verjaardag van zijn in Nederland levende grootvader, de keizer te vieren. Uiteindelijk vond hij een prinses en trouwde met haar.

Armand Bérard, François-Poncets beschermeling, kwam nog altijd vaak in huize Dodd op bezoek. 's Avonds werd hij dikwijls door Bill of Martha voor een drankje uitgenodigd. De Amerikanen legden een verfrissende nieuwsgierigheid en gebrek aan terughoudendheid aan de dag, vond Armand.

Ze waren altijd goed geïnformeerd, en via hen kwam hij in aanraking met tal van Amerikaanse journalisten in de hoofdstad. Als vrijgezel had Armand het niet gemakkelijk. François-Poncet was een harde leermeester, die iedere dag met een telegram naar Parijs begon en met een lange depêche eindigde. De Franse ambassadeur was een man van de pen, en hij genoot ervan als hij het persbureau Havas een primeur kon afkapen. Zijn superieuren aan de Quai d'Orsay dreigden onder de stortvloed van informatie te bezwijken, die hij Parijs dagelijks per koerier en per telefoon liet toekomen. Toen Parijs hem tijdens de 1-aprilboycot van de joden verzocht wat minder te telefoneren, was de ambassadeur op zijn tenen getrapt. 'Ik verwacht dat ze me nog eens zullen vertellen dat ze niet ingelicht wíllen worden,' klaagde hij tegen Armand. Zoals de meeste diplomaten vroeg hij zich inwendig af of zijn depêches wel gelezen werden alvorens in het archief te worden opgeborgen.

Tijdens de weekends voegde Armand zich doorgaans bij François-Poncet in diens villa aan de Wannsee. De Franse ambassade verstrekte dat jaar een groot aantal visa aan mensen die Duitsland wensten te verlaten, en een van Armands taken was de bagage van de emigranten op wapens te doorzoeken. Terwijl de zwarte zwanen sierlijk hun baantjes trokken door het blauwe water, placht Armand naar het midden van het meer te roeien en de illegale handvuurwapens onopvallend in de diepte te laten verdwijnen.

Als zijn chef maar een hobby had, verzuchtte Armand wel eens. Het leven van een diplomaat diende uit meer dan alleen maar zijn werk te bestaan, al was het alleen maar ter wille van zijn personeel. Iedere dag maakten hij en de ambassadeur een stevige, gezonde wandeling naar de universiteit en terug, terwijl de wandelstok van de ambassadeur op de maat van hun voetstappen op het trottoir tikte. Maar nooit kreeg Armand hem zo ver eens een van de geasfalteerde paden te proberen die de 'wildernis' van de Tiergarten

binnenvoerden. Met zo'n vastberaden en veeleisende chef was Armand maar al te blij 's avonds naar het huis van de Dodds te kunnen ontsnappen voor cocktails, al gedroeg Bill zich voorkomender tegen hem dan Martha.

Tot verbazing van Martha ging Bill op kamers wonen bij het gezin van een Duitse hoogleraar, die aan de universiteit Amerikaanse geschiedenis doceerde. Bill had zich laten inschrijven voor een cursus moderne Europese geschiedenis en hoopte zijn proefschrift in twee jaar klaar te hebben. Hij had het buitengewoon druk en Martha zag hem alleen maar tijdens de maaltijden en wanneer ze zo nu en dan 's avonds samen uitgingen. Martha woonde lezingen over 'Amerikaanse studieonderwerpen' bij op de universiteit, en tijdens een daarvan leerde ze Mildred Fish kennen, een Amerikaanse die net als zij uit het Midden-Westen afkomstig was en in Berlijn aan een literaire carrière werkte. Mildred was lang en knap en scheen zich goed aan het leven in Berlijn te hebben aangepast. Ze was afgestudeerd aan de universiteit van Wisconsin, waar ze haar man Arvid Harnack had ontmoet, toen die daar economie studeerde met een Rockefeller-beurs.

Arvid werkte op het ministerie van Economische Zaken, en Mildred hield lezingen over moderne Amerikaanse schrijvers aan het Avondgymnasium van de stad Berlijn. De Harnacks behoorden tot de bekende families in Duitsland, en Martha vond de in gedeelde armoede levende Mildred en Arvid een fijn en nobel stel mensen. 's Avonds thuis, bij het schijnsel van een kaars achter een vaas wilgekatjes, las Arvid Malraux, terwijl Mildred de verhalen van Gogol bestudeerde. Wanneer ze Martha een tijdje niet hadden gezien placht Mildred haar poëtische briefjes te sturen met het dringende verzoek: 'Schrijf, schrijf, schrijf.'

In een poging gelijkgestemde literatuurliefhebbers onder de leden van de Amerikaanse kolonie aan te trekken begonnen Mildred en Martha voor een klein Engelstalig blaadje een tweewekelijkse rubriek getiteld 'Korte recensies' te ver-

zorgen. Mildreds voorliefde ging naar proletarische schrijvers uit terwijl Martha, die haar recensies onder het pseudoniem Wesley Repor schreef, meer de voorkeur gaf aan het nieuwste dat op het gebied van experimentele fictie verschenen was. Haar favoriete auteur van die tijd was Kay Boyle, wier jongste roman *Gentlemen, I Address You Privately* over homoseksualiteit bij mannen en vrouwen ging. Toen Martha een kans kreeg om in de journalistiek te gaan, was dat als schrijfster van een wekelijks artikel voor het Hearstconcern. Ze schreef over het culturele leven in Berlijn. Ze bezat een eigen schrijfmachine en typte haar kopij op de lange vellen die de ambassade voor haar depêches gebruikte. Voor haar eigen genoegen schreef ze in het geheel niet meer. Ze had er geen tijd voor en bovendien was haar gevoeligheid uit de Chicago-periode aan het afstompen. Ze prees zich gelukkig als het haar lukte iedere maand een of twee brieven naar huis te schrijven in het experimentele proza dat ze in Chicago van Carl Sandburg had geleerd. In haar veilige haven aan de Tiergarten las ze de werken van Faulkner, Stephen Crane en Katherine Mansfield.

Op een dag nodigde Mildred Martha uit om haar te vergezellen bij een bezoek aan een Duitse romanschrijver met de welluidende schuilnaam Hans Fallada. Fallada, wiens eigenlijke naam Rudolf Ditzen was, was een proletarische romanschrijver en zijn boek *Wat nu, kleine man?* was zojuist in Amerika verschenen. Het was een ontroerend boek, dat over eenvoudige mensen ging die zich met economische rampspoed en politieke onrust geconfronteerd zagen. Aangezien veel van Duitslands bekendste auteurs naar het buitenland waren vertrokken toen hun werken verboden werden, was Martha erop gebrand in aanraking te komen met wat er nog van de eens zo bloeiende Duitse letterkundige gemeenschap over was.

Ditzen woonde met vrouw en twee kleine kinderen in een klein boerendorp. Nadat Hitler aan de macht was gekomen

was hij door de SA gearresteerd maar na korte tijd weer vrijgelaten, en Mildred wilde graag weten of zijn politieke opvattingen veranderd waren. Zij en Arvid hadden de laatste tijd communistische schrijvers bestudeerd, en een kleine verzetskring gevormd van vrienden en collega's van Arvid bij het ministerie van Economische Zaken. Martha wist niets van Mildreds communistische sympathieën af en ze ging niet met Mildred en Ditzen mee toen die een wandelingetje naar het nabijgelegen meer maakten. Door haar gebrekkige Duits zouden Martha de suggestieve bijbedoelingen die achter Mildreds vragen staken trouwens toch zijn ontgaan.

'Houdt u van uw land?' vroeg Ditzen.

'O ja, heel veel,' antwoordde Mildred. 'Het is heerlijk om je te ontspannen aan de oevers van Lake Michigan, of door de bossen te wandelen in de omgeving van Milwaukee.'

Ditzen moest glimlachen om haar overdreven correcte Duits.

'Het moet moeilijk voor u zijn,' zei hij, 'in een vreemd land te wonen, speciaal wanneer uw belangstelling naar letterkunde en taal uitgaat.'

'Dat is zo, maar het kan ook moeilijk zijn in je eigen land te wonen, wanneer je je voor letterkunde interesseert.'

Ditzen stak een sigaret op en zei toen heel langzaam: 'Ik zou nooit in een andere taal kunnen schrijven, en ook zou ik nooit in enig ander land dan Duitsland kunnen leven.'

'Misschien, Herr Ditzen, is wáár men leeft minder belangrijk dan hóé men leeft.'

De schrijver antwoordde niet.

'Kan men hier tegenwoordig nog schrijven wat men wil?' bleef Mildred aandringen.

'Dat hangt van iemands standpunt af,' legde de romanschrijver uit. 'Het is natuurlijk mogelijk ons, schrijvers van boeken, een aantal moeilijkheden in de weg te leggen en voorwaarden te stellen. Ze kunnen dit woord verbieden, of

dat woord, maar dat raakt de dingen alleen maar aan de oppervlakte. Taal kun je niet verbieden; ze is iets levends, wat aan mensen toebehoort, net als hun hart of hun brein. Ja, ik ben van mening dat het hier in deze tijd nog steeds mogelijk is te blijven schrijven, mits je de nodige voorschriften in acht neemt en een beetje toegeeft. Niet in de belangrijke dingen, natuurlijk.'

'Wat is belangrijk en wat is niet belangrijk?' wilde Mildred weten, terwijl ze langs Ditzen naar de oever liep.

Na een gezond middagmaal beklommen de vrouwen een heuvel achter Ditzens huis, en na afloop maakten ze nog wat foto's als aandenken. Toen ze vertrokken schudde Mildred Ditzen de hand en keek hem onderzoekend aan. Hij kon niet weten wat de reden voor haar bezoek was, noch kon een van hen voorzien hoe Mildred tien jaar later tragisch aan haar einde zou komen onder de valbijl van de nazi-guillotine.

Op 8 oktober vierde Martha haar vijfentwintigste verjaardag met een klein feestje. Haar ouders waren niet van de partij, wat heel ongewoon was, en aangezien ze de alcoholische uitspattingen van haar gasten in toom wilde houden schonk ze alleen maar bier en wijn. Tot de genodigden behoorden Wolfgang Stresemann, de muzikaal begaafde zoon van de vroegere, inmiddels overleden minister van Buitenlandse Zaken, Armand Bérard, prins 'Fritzi' en een aantal jonge legerofficieren. Putzi Hanfstaengl was de speciale gast, en zijn reputatie had als een magneet gewerkt op een nogal verveelde prinses die Martha onlangs had leren kennen. Putzi was natuurlijk weer laat, wat de prinses alleen maar nog ongeduldiger maakte. Ook Hans Thomsen, de aan de Rijkskanselarij toegevoegde man van Buitenlandse Zaken, kwam zijn opwachting maken. 'Tommy' kwam vaak bij de Dodds op visite. Hij was van Noorse afkomst en sprak verscheidene talen vloeiend. De laatste tijd liet hij zijn

vrouw, bijgenaamd 'Baby', steeds vaker thuis om zich in gezelschap van Elmina Rangabe, de donkerharige dochter van de Griekse gezant, te vertonen. Juffrouw Rangabe was afgestudeerd aan de Sorbonne en legde een mediterrane hartstocht voor de Führer aan de dag. Ze studeerde voor actrice en haar bijtende, onbetamelijke geestigheden vormden een scherp contrast met de terughoudendheid van de blonde Tommy. Ze was het soort jonge vrouw dat onophoudelijk rookte en nooit haar nagels schoonmaakte.

Omstreeks middernacht kwam Putzi als een wervelwind binnen, maar negeerde Martha en de prinses om met de jonge Stresemann een ernstig gesprek over de schoonheden van Schuberts 'Onvoltooide' te beginnen. Gepikeerd ging Martha naar de grammofoon en zette het Horst-Wessellied op. Ze wist niet dat het spelen van het officiële partijlied tijdens sociale bijeenkomsten en in amusementsgelegenheden zoals cafés en restaurants verboden was. In Zuid-Duitsland hadden ze die zomer een 'Hitler-Schnitzel' verboden. Het Nieuwe Duitsland was erg gevoelig voor het kleineren van zijn revolutionaire symbolen.

Tommy zette de grammofoon af en Martha wilde weten waarom.

'Het is niet het soort muziek dat op een oneerbiedige manier voor gemengde gezelschappen kan worden gespeeld,' antwoordde Tommy kortaf. 'Ik wil niet hebben dat je ons lied, met alle betekenis die daaraan verbonden is, op een sociaal onderonsje speelt.'

Martha, die gewend was haar zin te krijgen, was geprikkeld. Voor sommigen mocht Tiergartenstrasse 27 dan buitenlands grondgebied zijn, maar voor haar was het thuis, en ze zou spelen wat haar beliefde, of dat nu het Horst-Wessellied was of de balladen van Carl Sandburg.

'Ja, die zijn er ook onder ons,' zei Putzi naderhand tegen haar. 'Mensen met oogkleppen en geen gevoel voor humor – je moet oppassen dat je hun gevoelige zielen niet kwetst.'

Gedurende de rest van de avond deed Putzi het huis trillen met zijn pianospel, terwijl Martha's gasten onwennig met elkaar omgingen. Niemand had vermoed dat Tommy zulke diepe gevoelens voor de revolutie koesterde. Hij was in 1932 bij de kanselarij in dienst gekomen, en men had aangenomen dat zijn band met het nieuwe regime een zuiver formele was. Blijkbaar was dat niet het geval, en vanaf die avond begon Martha afkerig te worden van zachte vleierijen in de vorm van geschenken en bloemen. Op allerlei subtiele manieren begon ze in te zien dat de traditionele fatsoensnormen niet langer golden. Ze had de bedenkelijke verhalen gehoord en het verdriet in haar vaders ogen gezien wanneer hij 's avonds thuiskwam van zijn werk. Aan de vooravond van haar vijfentwintigste verjaardag kwam zij in dat tweede stadium dat sommige bezoekers aan Duitsland nooit bereikten: het stadium waarin Duitse charme en ordelijkheid niet voldoende meer waren. Er begon zich een andere, minder hoorbare klank aan haar op te dringen: het zwakke, enerverende gejank van de doodsangst.

Ze wist ook niet meer hoe ze zich gedragen moest. Ze vond het heerlijk om haar ouders en vrienden te choqueren met haar vurige opstandigheid. Haar levendige geest weergalmde door de gangen van de ambassade: charmant, koppig, oprecht. Maar aan de manier waarop de mensen haar behandelden begon ze te merken dat gesprekken in het Nieuwe Duitsland een tweeledig doel dienden. Sommige mensen probeerden haar uit te horen over haar vaders privégedachten. Haar woorden hadden waarde voor hen om ze later te kunnen inruilen voor privileges en persoonlijke veiligheid. Anderen, voelde ze, waren bang zich bloot te geven omdat ze hen in haar onschuld wel eens zou kunnen verraden zonder het te weten. Haar intiemste vrienden spraken op fluisterende toon en sloten de deur alvorens vertrouwelijke opmerkingen te maken. Nog pas kort geleden waren dictafoons algemeen in gebruik geraakt. Nieuwsbureaus in

Londen en Parijs maakten er gebruik van om inderhaast ingesproken boodschappen van correspondenten in Berlijn, Wenen en Rome vast te leggen. Het geluid werd op spoelen draad opgenomen en er werd beweerd dat er dictafoons bestonden die zo gevoelig waren dat ze zelfs gesprekken in een aangrenzende kamer konden vastleggen. Maar de meeste mensen wisten nog niet veel van zulke dingen af, en de techniek van het afluisteren bleef voorlopig nog iets mysterieus, wat aanleiding gaf tot veel overdreven fantasieën en angsten. Iedereen in Berlijn – zowel afgevaardigden van de Rijksdag als generaals en diplomaten – ging ervan uit dat zijn telefoon werd afgetapt.

In de gebouwen aan de Kochstrasse, waar de Ullsteins vochten om hun imperium te redden, kwam een voormalig ambtenaar van de politieke politie een bezoek brengen aan de jongste van de gebroeders Ullstein, Hermann. Nerveus vroeg hij Hermann of hij er bezwaar tegen zou hebben een deken te gaan halen en die over de telefoon op zijn bureau te leggen, opdat ze vertrouwelijk met elkaar zouden kunnen praten. Hermann toonde zich inschikkelijk en gaf aan het verzoek gehoor. Er konden draden van het toestel naar de muur worden geleid, legde de bezoeker uit, en vandaar naar een hoofdschakelaar. Aha, zei Hermann, dat verklaarde dan zeker ook het feit dat hij een paar dagen geleden iemand van de telefoonmaatschappij op bezoek had gehad, die had volgehouden dat zijn telefoon defect was. Als dat zo was, antwoordde de bezoeker, was het maar beter dat ze hun gesprek in het park voortzetten. Berlijn was die zomer vol mensen die allemaal een luchtje gingen scheppen in de Tiergarten.

Daarna viel het Hermann op dat hij telkens wanneer hij de hoorn opnam een duidelijk klik hoorde. Er waren zo'n kleine drieduizend telefoons bij Ullstein, en het duurde een poosje voordat ze allemaal waren nagezien, maar uiteindelijk werd het automatische schakelapparaatje van de Gestapo toch gevonden.

Na het gevreesde bezoek van de technicus van de telefoonmaatschappij gebruikte men de telefoon alleen nog maar voor de onschuldigste gesprekken, en zorgde men ervoor in zorgvuldig afgesproken codes te spreken. Ook aarzelde men zijn kennissen op te bellen, uit angst ze te compromitteren, of door hén te worden gecompromitteerd. Al spoedig was de man die aan de deur kwam niet meer van de telefoonmaatschappij maar van het elektriciteitsbedrijf, gestuurd om een kortsluiting te repareren waarvan je nooit aangifte had gedaan. Na zo'n bezoek begon de abonnee argwaan te koesteren dat de ogenschijnlijk onschuldig op de haak liggende hoorn een eigen leven was gaan leiden, en in een derde oor was veranderd dat iedere stem en stembuiging afluisteren kon. Berlijnse winkels deden geweldige zaken in theemutsen waarmee je telefoontoestellen goed kon inpakken, als kinderen die in dekens werden gewikkeld om geen last te hebben van de stemmen van volwassenen.

In zijn kantoor aan de Bellevuestrasse begon consul-generaal Messersmith al zo aan de telefoonklik gewend te raken dat hij er altijd even op wachtte, voordat hij begon te spreken. Maar met een beetje bluf kon je het toestel ook tegen de afluisteraars zelf gebruiken, ontdekte Messersmith. Op een avond kwam ambassaderaad Gordon bij hem met het verbazingwekkende nieuws dat dr. Goebbels van plan was een bezoek aan Amerika te brengen als lid van de Duitse delegatie die naar de Wereldtentoonstelling in Chicago ging! Gordon had het nieuws uit de eerste hand gekregen, tijdens een partijtje op de Italiaanse ambassade.

Beide mannen waren verbijsterd over dit vooruitzicht, maar Messersmith kwam op een idee. Hij vroeg Gordon hem de volgende dag op kantoor op te bellen en net te doen alsof hij hem het nieuws voor het eerst vertelde. Toen Gordon dit de volgende ochtend volgens afspraak deed, wendde Messersmith stomme verbazing voor: maar wat vertelt u me nu? In Amerika is dr. Goebbels een van de meest gehate

figuren van dit regime! Het is eenvoudig verbluffend dat hij het zou riskeren de veiligheid van zijn land te verlaten voor een reis naar het buitenland! Er waren in Amerika evengoed fanatici als in Duitsland, zij het gelukkig niet zoveel als hier, en nog geen leger politiemannen zou bij machte zijn de minister van Propaganda in Chicago te beschermen. Daarop beëindigden de beide mannen hun gesprek, en nog die avond werd het nieuws van Goebbels' plannen voor een bezoek aan Amerika, dat 's morgens in de ochtendbladen had gestaan, heftig door diezelfde kranten tegengesproken. Messersmith kon een grijns niet onderdrukken, toen hij zich voorstelde hoe zijn woorden uit een dictafoon op het bureau van de minister van Propaganda waren komen rollen.

In Amerika stond het aftappen van telefoons uitsluitend in verband met misdaadbestrijding, en vóór hun verblijf in Berlijn hadden gezagsgetrouwe burgers als de Dodds nooit ook maar een moment aan geruisloos achter huiskamerwanden draaiende dictafoons gedacht. Zijn eerste vermoeden dat er iets niet helemaal pluis was kreeg Dodd toen een zekere professor John Firman Coar hem op de ambassade kwam bezoeken. Alvorens de professor binnen te laten zocht Dodd hem op in *Who's Who* en zag daarin dat Coar in Duitsland had gestudeerd, maar in 1900 aan de Harvard-universiteit was gepromoveerd. Thans was hij hoogleraar Duits in Canada aan de universiteit van Alberta.

De man die even later binnenkwam was lang en mager en leek sprekend op George Bernard Shaw, tot aan zijn witte geitesik toe. Professor Coar trok merkbaar met zijn been, het gevolg van kinderverlamming, en steunde onder het lopen op een wandelstok.

Coar vertelde Dodd dat hij Hitler in diens begintijd had gekend, en dat hij hem de tot mislukken gedoemde Bierkelderputsch had afgeraden. Tijdens een twee uur durend gesprek dat Coar onlangs met Hitlers plaatsvervanger Rudolf

Hess had gehad, had hij het onderwerp ter sprake gebracht van de schade die Duitsland zijn imago in het buitenland met zijn jodenvervolgingen toebracht, waarop Hess Coar had voorgesteld samen naar Berchtesgaden te gaan voor een bezoek aan Hitler. De ontmoeting zou een zuiver particuliere aangelegenheid zijn, zei Coar, maar Hess had de indruk gewekt dat de Führer er wellicht toe zou kunnen worden gebracht andere oplossingen te overwegen, en dat er misschien discussies op diplomatiek niveau uit voort zouden kunnen komen. En nu wilde Coar via de diplomatieke post van de ambassade een brief aan president Roosevelt verzenden waarin hij zijn plannen uiteenzette.

Dodd voelde er wel iets voor. Als particulier kon Coar dingen tegen de Führer zeggen die hij zich niet kon veroorloven. De brief werd met de diplomatieke post meegezonden; Coar vloog naar Berchtesgaden en de week daarop kwam hij weer bij Dodd op bezoek.

Bij de ontmoeting was het heftig toegegaan, meldde Coar. Hitler was een fanaticus, maar hij was een sentimentele fanaticus en voor beïnvloeding vatbaar, mits je hem op de juiste manier aanpakte. Het grootste obstakel dat weekend was Goebbels geweest, die zelf met een bezoeker was komen opdagen. Hitler had echter laten doorschemeren dat er kans op hoop was, als Roosevelt de eerste stappen deed. Coar was van plan nog een week in Berlijn te blijven, om er zeker van te zijn dat de radicalen die Hitler omringden hem niet op andere gedachten zouden brengen. Daarna zou hij op de boot naar Amerika stappen en daar proberen gehoor bij Roosevelt te vinden.

Uiteindelijk zou er van professor Coars goede bedoelingen niets terechtkomen, maar voordat hij Berlijn verliet bewees hij de Amerikaanse ambassadeur nog een waardevolle dienst. Toen Dodd een rondgang door het huis aan de Tiergartenstrasse maakte alvorens dit te betrekken, kwam zijn butler, 'der alte Fritz', zeggen dat er een 'professor Lang-

beine' aan de telefoon was. Dodd kende geen professor Langbeine, maar toen hij de hoorn opnam herkende hij terstond de stem van Coar, en herinnerde hij zich dat de professor inderdaad lange benen had. De stem zei dat 'een vriend' en 'nummer twee' zojuist van een bezoek aan 'nummer een' waren teruggekeerd, en dat 'nummer een' nog steeds met het plan door wenste te gaan.

Het was een van de vreemdste telefoongesprekken die Dodd in zijn leven had gevoerd, maar toen hij ophing werd er meer dan één hoorn op de haak gelegd. Blijkbaar werd het huis aan de Tiergartenstrasse 27 al met geheime derden gedeeld. 'Zo is de toestand hier in Duitsland, en ik begin een en ander te leren,' schreef Dodd die avond in zijn dagboek.

Aan het briefgeheim was met de Rijksdagbrand een eind gekomen, en het duurde niet lang of Dodd kwam tot de ontdekking dat minstens één aan hem geadresseerde brief uit Amerika in handen van de Gestapo was gevallen. Dit was een weinig geruststellende gedachte, totdat Martha op zekere dag Rudolf Diels leerde kennen.

Later kon ze zich niet meer herinneren waar ze elkaar voor het eerst hadden ontmoet, hoewel ze vermoedde dat het op een middag tijdens een van die eindeloze theepartijtjes was geweest, of anders misschien aan een diplomatendiner, waar de conversatie een en al oppervlakkige schijn was. In ieder geval was hij beslist niet te vergelijken met de jongemannen met wie ze in Chicago was uitgegaan. Zijn gezicht was iets wat je bijbleef, met die lichtelijk Aziatische trekken, het gitzwarte haar, die gevoelige mond en die littekens, als van een getatoeëerde inboorling. Hij was lang en slank, bijna vel over been, maar uitermate charmant. Diels stond bekend om zijn vaardigheden op seksueel gebied, en hij verstond de kunst een vrouw het gevoel te geven dat ze de enige vrouw in het vertrek was. Hij had een ontwapenende glimlach en een wat al te vrijmoedige blik, en zijn antwoorden zweemden naar beloften van genot. Hij flirtte op

de Europese manier: niet opdringerig maar onderhoudend en geestig. Het was onmogelijk hem niet aardig te vinden. Voor hem was het een intellectueel zowel als emotioneel spel. Als het niet verder ging dan wat hoffelijke woorden, was hij ook al tevreden. Dan ging hij in andere vertrekken op zoek naar andere prooi, en wanneer hij weer langskwam zei zijn blik spijtig: 'Ik heb je gewaarschuwd.' Hij was onkwetsbaar en zelfs de pijn die hijzelf veroorzaakte raakte hem niet. Iedere keer dat Martha hem zag was hij nog hoffelijker, verleidelijker en charmanter dan voorheen.

Met zijn sinistere aantrekkelijkheid was Diels bijna een karikatuur van een chef van de geheime politie. Hij genoot intens van de dreiging die hij uitstraalde. Op een van Martha's feestjes zag hij kans onaangekondigd het huis binnen te komen, en toen alle gesprekken in het vertrek bij zijn plotseling verschijnen abrupt verstomden, schitterden zijn ogen van genoegen. Met zijn lenige souplesse en zijn formidabel intellect deed hij sommigen aan een Bengaalse tijger denken die in een salon was losgelaten.

Die herfst, toen de bladeren van de bomen vielen en de nachten helder en koud werden, begonnen zijn attenties toe te nemen. De dochter van de Amerikaanse ambassadeur werd door zijn dubbelzinnige persoonlijkheid geïntrigeerd en deed niets om hem te ontmoedigen. Pas langzaam begon het tot haar door te dringen dat zijn belangstelling voor haar niet helemaal van romantische aard was. Diels had de sympathie van haar en haar vader nodig, want niemand had meer vijanden in Berlijn dan hij. Niet alleen hadden de liberalen een hekel aan hem wegens zijn aandeel in de omverwerping van de Pruisische regering, maar ook werd hij door velen binnen het regime scherp bekritiseerd vanwege het feit dat hij aan de verouderde principes van het Romeinse recht bleef vasthouden. Diels had de bescherming van vooraanstaande buitenlanders nodig, wilde hij niet ook tot die gekneusde figuren gaan behoren die in de concentratiekampen opgesloten zaten.

De affaire tussen de dochter van de meest liberale ambassadeur in Berlijn en de man wiens taak het was Duitslands liberalen te vervolgen, bracht die herfst een ware sensatie teweeg. Het nieuws dat Martha Diels in het openbaar 'liefje' noemde, kwam uiteindelijk het State Department ter ore, waar men niet kon weten dat Martha mensen die haar na aan het hart lagen, zoals haar ouders en Bill, dikwijls haar 'schattebouten' noemde. Zo sprak men elkaar in het gezin wel vaker aan. Maar afgezien daarvan genoot ze ervan de puriteinen te choqueren. Ze was jong en dol op attentie, en haar vrouwelijke intuïtie zei haar dat ze toch niets tegen zulke boosaardige roddels kon doen; zo had men al eerder een romantische liaison gesuggereerd tussen haar en prins 'Fritzi', Putzi Hanfstaengl en zelfs Hitler.

Op een avond, toen ze met Diels was gaan dansen, nodigde ze hem na afloop uit om bij haar thuis nog een slaapmutsje te komen drinken in de bibliotheek. Zonder erbij te denken ging ze een van de kussens van de sofa halen om dat over de telefoon te leggen, toen ze Diels' geamuseerde blik opving. Zonder een woord te zeggen knikte hij haar goedkeurend toe. De volgende dag vertelde ze haar vader hoe de Gestapo-chef hun vermoedens zwijgend had bevestigd. Dodd bekleedde een kartonnen doos aan de binnenkant met watten, en voortaan schepte hij er een grimmig genoegen in deze over het toestel in zijn kantoor te zetten, telkens wanneer er een regeringsfunctionaris of een Amerikaanse bezoeker bij hem kwam.

Diels moest er inwendig om lachen wanneer hij aan de veelbetekenende blikken dacht die zijn vrienden in zijn richting wierpen terwijl ze zwijgend hun telefoons met jassen, kussens en theemutsen bedekten. Hij wist dat het technisch onmogelijk was ieder toestel in Berlijn af te tappen. Tijdens een van zijn rusteloze omzwervingen door het politieke landschap van Berlijn was hij eens onaangekondigd bij de 'Informatiedienst van de Luchtmacht' aan de Behren-

strasse binnen gestapt. In dit gebouw zaten rijen humorloze klerken de gesprekken van de Berlijnse elite af te luisteren. De belangrijkste gesprekken werden door typistes op speciaal daarvoor bestemde vellen bruin papier overgetikt en wanneer Diels Goering in zijn villa aan de Leipzigerplatz bezocht, trof hij zijn chef wel eens in bed aan met een stapel van die bruine vellen op zijn omvangrijke buik. Dan las Goering hem hardop Frau von Schleichers nieuwste antinazistische mop voor, of hoe zijn eigen neef hem opstandig 'Hermann de Verschrikkelijke' had genoemd. Het gros van die inlichtingen ging nooit veel verder. Het verzamelen ervan was het gemakkelijkste deel, maar er gebruik van te maken vergde werkelijke intelligentie, en die bezat Goering niet; maar aangezien hij zo goed als dictator van Pruisen was had hij het toch niet nodig. En dus deed Diels niets om de ongerustheid bij zijn vrienden weg te nemen. Hij genoot intens van de mystieke macht die de alledaagse telefoon over de mensen had gekregen, maar wanneer hijzelf informatie van gevoelige aard door te geven had ging hij een wandeling maken in de Tiergarten, of een lange autorit buiten de stad.

Goering liet niet alleen de telefoons van zijn rivalen aftappen maar zelfs die van zijn vrienden, en ook die van Diels en diens kennissen. 'Ik waarschuw je,' gromde Goering wel eens. 'Ik weet precies wat je uitspookt.' Zo liet hij ook de telefoon van Ernst Röhm, de leider van de SA, afluisteren en op een dag waarschuwde hij Diels: 'Je gaat te veel met Röhm om! Probeer je alleen maar jezelf te beschermen, of doe je mee aan een samenzwering? Ik waarschuw je, Diels, je kunt niet aan beide kanten tegelijk staan!' Waarop de Gestapochef brutaal antwoordde: 'Herr Ministerpräsident, het hoofd van een geheime politie dient aan álle kanten tegelijk te staan.'

In december schreef Martha aan een vriendin in Chicago:

'De sneeuw ligt hier zacht en diep – bij dag hangt over Berlijn een koperkleurige, rokerige mist, en bij nacht het heldere schijnsel van de afnemende maan. 's Avonds knerpt het grint onder mijn raam – het moet Diels van de Pruisische geheime politie zijn, die me met zijn sinistere gezicht, zijn mooie mond en zijn broodmagere gestalte in de gaten houdt, en het grint spat van onder zijn zachte schoenen weg om me te waarschuwen. Hij draagt zijn diepe littekens met evenveel trots als ik met een krans edelweiss zou doen... De geur van vrede hangt in de lucht, diezelfde lucht die koud is; de hemel is als breekbaar glas en de bladeren zijn ten leste allemaal van de bomen gevallen. Ik draag een korte mantel van een stof als gemoireerde zijde, en een mof van lamsvacht. Mijn vingers liggen daarin opgeborgen in warme diepten. Ik heb een jasje met zilveren lovertjes, en zware armbanden van diep rood koraal. Om mijn hals draag ik een dun, driedubbel collier van lapis lazuli en parels. Zachtheid en tevredenheid bedekken mijn gezicht als een voile van gulden maanlicht. En in al mijn levens ben ik nog nooit zo eenzaam geweest.'

Martelkelders

Ten tijde van de Weimar republiek had men in het pand aan de Prinz Albrechtstrasse 8 een aantal van Berlijns kostelijkste gekostumeerde bals gegeven. Maar nu huiverden leden van de beau monde, zoals Bella Fromm, bij de gedachte aan wat er zich binnen die muren afspeelde, sinds de Gestapo het gebouw had overgenomen.

Al tijdens Diels' ambtsperiode als inspecteur-generaal werden er op nummer 8 mensen gemarteld. Een deel van de getuigenissen die op zijn schrijftafel belandden kon op geen enkele andere manier verkregen zijn. Toen hij eens onaangekondigd een verhoorkamer binnenkwam zag hij nog net hoe een rechercheur haastig een gummiknuppel in een bureaula wegborg, terwijl het gezicht van de ondervraagde nog de felle striemen van rake klappen vertoonde. Met zijn klassevooroordeel gedoogde Diels zulke derdegraadsverhoren van mensen die daar naar zijn mening tegen bestand waren. Hij pochte dat zijn taak extreme maatregelen vereiste en hij genoot van de grote ogen van verbazing, soms zelfs van afgunst, die deze bekentenis bij journalisten en ambassadesecretarissen teweegbracht.

Diels geloofde echter niet in geweld als levensstijl. Hij zou misschien de andere kant op kijken wanneer het op ruwe klanten werd toegepast, maar hij walgde ervan wanneer het tegen gevoelige personen en mensen van stand werd gebruikt. Op zijn manier deed hij wat hij kon om te verhinderen dat mensen van zijn kaliber in het vangnet belandden dat in de kerkers van de Prinz Albrechtstrasse uitmondde. Hij maakte zich vooral zorgen om de veiligheid van zijn voor-

malige chef, Karl Severing, die nog steeds vrij rondliep in Berlijn. De vroegere kanselier Brüning leefde in afzondering in een Berlijns klooster, en generaal von Schleicher en zijn vrouw waren zo verstandig geweest tot een vakantie in Italië te besluiten. Von Papen had misschien de veiligste schuilplaats van allemaal gekozen: een positie in de regering.

Tot Diels' verbazing kwam dr. Bernhard Weiss, die onder Severing plaatsvervangend hoofdcommissaris van politie was geweest, zich op een dag op het hoofdbureau van politie melden om zich aan te geven. Tijdens zijn verblijf in Praag had men hem van 'diefstal van regeringsdocumenten' beschuldigd, en nu was hij teruggekomen om zijn naam te zuiveren.

De kleine, gebrilde Weiss was een nationalistisch gezinde Duitse jood, die in de liberale republiek door hard werken en begaafdheid tot een vooraanstaande positie was opgeklommen. Hij was altijd bereid geweest zijn mannen op overvallen te vergezellen, en de technisch efficiënte recherche en politieke politie waren zijn scheppingen geweest. Met zijn intellectuele preoccupaties, zijn haakneus en zijn pince-nez was 'Isidor' Weiss in de nadagen van de republiek tot mikpunt geworden van de venijnige schimpscheuten en spotternijen van Gauleiter Joseph Goebbels, totdat de waarnemend hoofdcommissaris door von Papens omverwerping van de Pruisische regering uit zijn ambt verdreven was.

Diels was ontzet de goedbedoelende Weiss in Berlijn terug te zien en stomverbaasd dat de voormalige politiefunctionaris kans had gezien het gebouw binnen te komen zonder door iemand te zijn herkend. Snel ging hij na of er arrestatiebevelen tegen de man liepen, en toen hij er geen vond gaf hij Weiss de raad onmiddellijk naar Praag terug te keren, als zijn leven hem lief was. Onder geen beding moest hij naar zijn Berlijnse woning gaan, waar de SA op de loer lag om hem te grijpen.

Zelfs prominente vreemdelingen waren niet veilig voor de fanatici van de Partij. Tot tweemaal toe werd consul-generaal Messersmith bijna overreden door een auto zonder kenteken, toen hij 's avonds laat zijn kantoor verliet. En de politieagenten op straat waren alleen maar veilig voor aanvallen van de SA omdat ze wapens droegen, vermoedde Diels.

Diels zelf had verkondigd dat er in Pruisen ongeveer tienduizend politieke gevangenen waren, maar in het buitenland schatte men dat aantal op driemaal zoveel. Als het hoofdbureau van politie aan de Alexanderplatz ongeveer zeshonderd gevangenen bevatte, de politiecellen aan de Prinz Albrechtstrasse nog eens twaalf, en de overvolle Pruisische strafgevangenissen en huizen van bewaring nog een paar honderd, waar waren die andere duizenden dan gebleven?

Diels hoefde alleen maar zijn kantoor uit te stappen om het antwoord op die vraag te weten te komen. Een stroom vrouwen – de echtgenotes en moeders van mannen die in voorlopige hechtenis zaten – overspoelde de wachtkamers van het gebouw aan de Prinz Albrechtstrasse, waar vierentwintig uur per dag werd gewerkt en waar het een luidruchtig komen en gaan was van personeel. De humeuren waren opvliegend en de gebezigde taal was liederlijk. De vrouwen werden niet altijd goed ontvangen en de meesten kregen nooit een ambtenaar te spreken.

'Het loeder kan haar bek niet eens ver genoeg opendoen om "Heil Hitler" te zeggen,' mopperde een van de klerken, 'dus heb ik haar eens even flink de wacht aangezegd. Ze zal het gauw genoeg leren.'

Uit de papieren bleek meestal dat de betreffende echtgenoot of zoon gearresteerd en naar de gevangenis van hetzij Spandau, hetzij Moabit was gebracht, maar volgens de vrouw of moeder was de gevangene in geen van beide gevangenissen meer te vinden; noch was hij naar huis teruggekeerd.

Het duurde een poosje voordat het tot de ambtenaren van de Gestapo doordrong dat aan hun hoede toevertrouwde politieke gevangenen 's nachts door bendes SA-mannen of SS-ers werden weggehaald. Dat was ook gebeurd met Paul Löbe, een voormalige voorzitter van de Rijksdag, die in 1925 president von Hindenburg nog de ambtseed had afgenomen.

Löbe had zich in België bevonden toen Hitler Rijkskanselier was geworden, maar tot ieders verbazing was hij naar Duitsland teruggekomen. Hij was Duits staatsburger, verklaarde Löbe, en had niets te verbergen. Na zijn terugkeer was Löbe veelvuldig op Diels' kantoor verschenen om te protesteren tegen willekeurige arrestaties van voormalige functionarissen van de republiek, en tegen de onderdrukking van zijn krant, het sociaal-democratische blad *Vorwärts*.

'Binnenkort zullen we een aantal sociaal-democratische kranten toestaan weer te verschijnen,' beloofde Goering Löbe, 'maar u zult nog even moeten wachten. Wat zou u ermee opschieten als u uw *Vorwärts* nu weer zou kunnen gaan drukken, maar uw krantenjongens door de SA werden aangevallen en de oplagen verbrand?'

In juni werd Löbe gearresteerd wegens 'verduistering' en kwam hij bij de advocaten, dokters en journalisten terecht die in Spandau gevangen zaten. Het leven in de gevangenis van Spandau was spartaans, maar niet onmenselijk te noemen. Maar helaas was Spandau ook een doorgangshuis voor groepen SA-mannen en SS-ers die op zoek waren naar vroegere tegenstanders. Gevangenen werden op de doorzichtigste voorwendsels door bereidwillige SA-bewakers aan hen uitgeleverd. In augustus kwam er een stormtroep uit Breslau naar de stad en nam Löbe mee naar Dürrgoy in Silezië, een van de ergste concentratiekampen in Duitsland.

'Hé, kijk nou eens, daar hebben we Pauli. Kom binnen, zeg, dan zullen we ervoor zorgen dat je je hier rap thuis gaat

voelen,' riep een bewaker toen Löbe de gevangenispoort werd binnengevoerd. 'Wat heb je met die drie miljoen mark gedaan die je bij je had?'

De dossiers van de Gestapo waren zo rommelig dat Diels pas van het weghalen van Löbe hoorde toen hij dit uit de mond van Louis P. Lochner vernam. De alwetende Diels, de best geïnformeerde man in Duitsland, moest van buitenlandse verslaggevers horen wat er in zijn eigen gevangenissen gebeurde.

Het Berlijnse hoofdbureau van politie dwarsboomde de hulppolitiemannen van de SA en de SS zozeer door hun politieke gevangenen weer vrij te laten, dat genoemde organisaties al spoedig van tactiek veranderden en hun gevangenen naar hun versterkte kazernes, de zogenaamde 'Bunkers' aan de General Papestrasse, de Kantstrasse en de Hedemannstrasse sleepten. Al spoedig telde Berlijn meer dan vijftig van zulke 'martelkelders', waaruit werkelijk afgrijselijke verhalen over sadisme en folteringen tot de buitenwereld doordrongen. Andere geruchten spraken van afgedankte fabrieken in de omgeving van Oranienburg, Königswusterhausen en Bornim, die door plaatselijke SA-bazen tot particuliere concentratiekampen waren ingericht. Niemand wist hoeveel van zulke illegale kampen er waren. Ieder district en iedere gemeente scheen er wel een of twee te hebben, beheerd door een plaatselijke partijbons en diens zware jongens van de SA. De gevangenen, voormalige democratische gemeentefunctionarissen en communistische vakbondsmensen, werden tegen een bepaald tarief per hoofd aan districts- en dorpsbesturen verpacht die erop belust waren hun voordeel met deze goedkope arbeidskrachten te doen en bij de nieuwe Duitse machthebbers in het gevlij te komen. Er werd soms wel anderhalve mark betaald voor iedere man die dagelijks onder bewaking werd afgeleverd om greppels te graven, moerassen droog te leggen en wegen te herstellen. De kampfunctionarissen staken dit geld in hun zak en hiel-

den de gevangenen in leven op een hongerdieet en op de voedselpakketten die ze van thuis gestuurd kregen. Tot de bekendste kampen, legale zowel als illegale, behoorden Dachau in Beieren; Heuberg, Kieslau en Rastatt in Baden; Königstein, Hohenstein, Ortenstein en Zittau in Saksen; Oranienburg en Sonnenburg in Pruisen; Ginsheim en Rödelheim bij Frankfurt; Langen en Osthofen in Hessen; Fuhlsbüttel en Wittmoor bij Hamburg en verder nog kampen in Braunschweig, Thüringen, Sleeswijk, Pommeren en op de Lüneburger Heide. De politie ontdekte telkens weer nieuwe kampen bij haar pogingen vermiste personen op te sporen.

Diels kon de rapporten die uit Silezië, het Rijnland en Pommeren binnenkwamen nauwelijks geloven. Aanvankelijk dacht hij dat de verhalen eenvoudig niet waar konden zijn; dat de buitensporige wreedheden die de Franse Revolutie hadden gekenmerkt onmogelijk thans opnieuw konden plaatsvinden, in de twintigste eeuw en in een zo beschaafd land als Duitsland. Waarachtig, als je sommige van die verhalen geloofde zou je bijna denken dat Duitsland naar de chaotische tijden van de dertigjarige oorlog was teruggekeerd.

Uiteindelijk wist de vrouw van Löbe het hoofd van Hitlers kanselarij ertoe te bewegen naar Dürrgoy in Silezië te bellen, waar haar man gevangen werd gehouden. Het was niet zo gemakkelijk een man uit de weg te ruimen die hooggeplaatste vrienden had. Löbe werd ontboden en kreeg te horen dat hij vrij was en naar huis kon gaan. Hij weigerde echter. Evenals de voormalige adjunct-hoofdcommissaris van politie, dr. Bernhard Weiss, behoorde Löbe tot een generatie mensen die trots waren op hun goede naam. Zijn krant was een bolwerk van zijn partij geweest, en van de lezers zaten er velen nu samen met hem in Dürrgoy. Maar misschien ook vreesde hij een kogel in de rug, en een berichtje in de kranten dat hij op de vlucht was doodgescho-

ten. Het mag ongelooflijk klinken, maar Löbe keerde de vrijheid de rug toe en bleef in Dürrgoy.

De moeder van de in hechtenis genomen advocaat dr. Hans Litten deed een beroep op prins Wilhelm van Pruisen, maar de prins moest bekennen dat hijzelf ook in een hachelijke situatie verkeerde. Hij was lid van de *Stahlhelm*, en de nationaal-socialisten waren op dat moment een intimidatiecampagne tegen die monarchistische veteranenorganisatie aan het voeren. Als de Gestapo in het spel was kon zelfs de oudste zoon van de Duitse kroonprins geen invloed laten gelden. Vervolgens wendde Littens moeder zich tot generaal von Blomberg, maar die achtenswaardige heer maakte zich lachend van haar zorgen af, die hij absurd noemde.

Haar zoon had zijn korte loopbaan – hij was nog jonger dan Diels – gewijd aan het verdedigen van paupers en radicalen. Tien uur nadat de brand in het Rijksdaggebouw was uitgebroken was hij gearresteerd en naar Spandau gebracht, waar hij een tijdlang fatsoenlijk was behandeld. Zijn lijdensweg was pas in Sonnenburg begonnen.

De nationaal-socialisten hadden het dr. Litten nooit vergeven dat hij Adolf Hitler in mei 1931 in het getuigenbankje had vernederd. Twee uur lang had Litten Herr Hitler aan de tand gevoeld over diens bewering dat de nazi-partij zich aan de wetten hield.

Litten: 'Heeft dr. Goebbels niet eens verklaard dat tegenstanders verpletterd moeten worden?'

Hitler: 'Dat dient natuurlijk niet letterlijk te worden opgevat.'

Enzovoort.

Uit Sonnenburg ontving Frau Litten een brief van haar zoon die ogenschijnlijk over zijn cliënten, die nu van juridische

bijstand waren verstoken, maar in werkelijkheid over zijn eigen lijden ging.

'Door mijn problemen ben ik sommige belangrijke zaken helemaal vergeten. U moet er absoluut op toezien dat daar zorgvuldig aandacht aan wordt besteed. Het moet Beer [zo werd Litten door zijn vrienden genoemd] beslist worden toegestaan zijn verlof af te breken. De verhouding met de andere huurders is zo slecht dat ze hem voortdurend aanvallen wanneer hij 's avonds thuiskomt. Ze hebben hem herhaaldelijk afgeranseld met een geweld dat wel eens een fatale afloop zou kunnen hebben. Aangezien alle pogingen om schadeloosstelling te verkrijgen op niets zijn uitgelopen, zal er een andere woning voor hem moeten worden gevonden. En verder maak ik me grote zorgen over de zaak-Hali [Ha-ns Li-tten]. Door zijn ongelukkige situatie heeft de man al verscheidene zelfmoordpogingen ondernomen.'

In de vriendelijke officier van justitie Hans Mittelbach vond Littens moeder ten slotte een Gestapo-functionaris die bereid was een onderzoek naar haar zoons hachelijke toestand in te stellen. In april, een maand voordat de Amerikaanse verslaggevers hun rondleiding door het concentratiekamp Sonnenburg kregen, bracht een ontzette Mittelbach Litten in zijn eigen wagen terug naar Spandau. Littens eens gladde, jongensachtige gezicht was nu verwilderd, hologig en scheef. Zijn kaak en een jukbeen waren gebroken. Hij was een aantal tanden kwijt, zijn gehoor was beschadigd en van één oog was het gezichtsvermogen verminderd. Ook was een van zijn benen gebroken en verkeerd gezet. Het was helemaal niet ongewoon dat mannen die uit voorlopige hechtenis terugkeerden voor hun familieleden volslagen vreemden leken.

In augustus werd Litten weer uit Spandau weggehaald en gemarteld door een nietsontziende rechercheur van de Ge-

stapo, die een revisie wilde van het vonnis in Littens laatste grote proces, de zaak-Felseneck van 1932. Aangezien hij vreesde dat hij onder de folteringen bezwijken zou, zei Litten tegen de Gestapo dat hij alles zou ondertekenen wat ze hem maar voorlegden. En zo verscheen op 10 augustus zijn bekentenis in de Duitse pers: HANS LITTEN BEKENT MEDEPLICHTIGHEID AAN MOORD. Op 15 augustus stuurde hij een brief aan de Gestapo, waarin hij verklaarde een valse bekentenis te hebben afgelegd. Daarop nam hij vergif in en sneed zijn polsen door. Hij kwam echter weer bij in de ziekenzaal van de gevangenis in Moabit en kreeg te horen dat zijn 'ondervragingen' zouden worden voortgezet.

Inmiddels was Mittelbach vervangen door dr. Otto Conrady, een lange, dreigende man die er maar zelden in toestemde familieleden van mannen die onder zijn toezicht gevangen zaten te ontvangen. Maar de Littens waren in academische kringen wel bekend. Littens vader was hoogleraar en een van de vroegere huisonderwijzers van de zoons van de Duitse kroonprins. Toen dr. Conrady Frau Litten ontmoette probeerde hij haar te intimideren door haar strak aan te kijken. Hij scheen niet te kunnen geloven dat zijn instantie zich van martelpraktijken bediende, maar op een dag, na herhaalde smeekbeden van Frau Litten, vloog hij op.

'Hij liegt aan één stuk door,' snauwde Conrady. 'Het zal niet lang meer duren of we verliezen ons geduld met hem!'

Omstreeks oktober zat Litten in het 'Columbia-Haus', de gevreesde SS-gevangenis in Berlijn. Zijn radeloze moeder richtte nu een smeekbede tot het bureau van Goering, en Diels beloofde onverwachts een bezoek aan de SS-gevangenis te zullen brengen om de jonge advocaat te redden. Maar óf Diels' plan liep spaak, óf hij heeft zichzelf wijsgemaakt dat het officiële kamp in Brandenburg een veiliger omgeving voor de liberale advocaat zou zijn.

In Brandenburg begon Littens lijden weer van voren af

aan. Zo verschrikkelijk waren de afranselingen die hij daar kreeg, dat geen van de andere gevangenen een cel met hem wilde delen. Gevangenen die cliënten van hem waren geweest, werden gedwongen hem in het gezicht te slaan, waarna de ernstig gewonde advocaat in een poel urine werd gegooid.

Diels weigerde Littens moeder te ontvangen of haar aan de telefoon te woord te staan. Uiteindelijk wist ze de hooghartige Conrady zo ver te krijgen dat hij de kampcommandant van Brandenburg een persoonlijk bevel gaf verdere mishandelingen van de ernstig verzwakte advocaat achterwege te laten. Een tijdlang werd dr. Conrady's bevel gehoorzaamd.

Velen namen het voor Litten op, maar niemand beschermde hem daadwerkelijk. Dat zou een voortdurende waakzaamheid hebben gevergd, en de jonge advocaten en gerechtsdienaren die door Diels voor de Gestapo waren aangeworven, waren te traditioneel van instelling, te laconiek en te onbekend met de gruwelen van die tijd om te beseffen wat er achter hun ruggen gebeurde. Sommigen neigden zelfs tot de opvatting dat linksen en pacifisten als Litten en Löbe hun lot verdienden. Allemaal konden ze wel op een of andere liberaal wijzen die ze gered en naar een ziekenhuis, of terug naar Spandau hadden gebracht (om zijn gang langs de statiën van de kruisweg van voren af aan te beginnen). Diels zelf redde tot tweemaal toe een jongeman, de zoon van een lutherse dominee, en beide malen verloor hij hem weer aan de SA. Toen de journalist H.R. Knickerbocker hem verzocht ervoor te zorgen dat een arts, een zekere dr. Hans Haustein, uit voorlopige hechtenis zou worden ontslagen, kostte het Diels maanden om de dokter te vinden. Dr. Haustein werd vrijgelaten, maar stierf twaalf dagen later in de armen van zijn vrouw. Hij was negenendertig jaar oud.

Die zomer kwam het Messersmith ter ore dat een zekere

Walter Orloff, een Amerikaan die aan de universiteit van Greifswald medicijnen studeerde, op verdenking van communistische activiteiten was gearresteerd. De regering beschikte over namen, data, de bekentenis van een medeplichtige, en zelfs over een brief van Orloff aan het plaatselijke communistische hoofdkwartier, waarin hij de communistische zaak trouw zwoer. Het regime had genoeg bewijzen tegen de jonge Amerikaan in handen om hem op de middeleeuwse manier te laten onthoofden, dat wil zeggen, met een bijl. Messersmiths enige hoop was dat de regering erin zou toestemmen, Orloff alleen maar te deporteren en het daarbij te laten.

Hij verzocht Diels de jongeman naar Berlijn te laten overbrengen, waar op een meer rechtstreekse manier moeite voor hem zou kunnen worden gedaan. Diels stuurde twee van zijn beste mannen naar Greifswald om erop toe te zien dat de Amerikaan veilig Berlijn bereikte. Helaas werd Orloff, toen hij zich eenmaal op het hoofdkwartier van de Gestapo bevond en daar in handen van SA-bewakers viel, genadeloos afgeranseld.

Diels ontbood Messersmith 's avonds laat bij zich op kantoor, vertelde de consul-generaal wat er gebeurd was en beklaagde zich bitter over het schorem waarmee hij gedwongen was te werken. Wat moest hij doen?

Messersmith opperde dat de jongeman aan hem werd overgedragen. Hij zou ervoor zorgen dat Orloff medische verzorging kreeg en dat hij, zodra hij weer voldoende hersteld was om te kunnen reizen, zonder opzien te baren op een boot naar Amerika werd gezet. Diels stemde toe. Hij herhaalde dat hij de mishandelingen betreurde, maar dat hij niet bij machte was ze te verhinderen, al deed hij nog zo zijn best. Messersmith zag dat zijn spijt oprecht was, en toen Diels hem de hand toestak nam Messersmith die aan.

'Ik vraag me af hoe u me nog de hand kunt schudden, na wat er gebeurd is,' zei Diels.

Maar Diels was niet zo gevoelig voor gruweldaden elders in Duitsland. Integendeel, het behoorde juist tot zijn plan ervoor te zorgen dat berichten daarover in het buitenland bekend zouden worden. Toen een genaturaliseerd Amerikaans staatsburger op klaarlichte dag in Leipzig werd mishandeld, alleen maar omdat hij er joods uitzag, werd het telegram waarin Knick dit voorval beschreef door het telegraafkantoor tegengehouden. Onmiddellijk gaf Diels opdracht het belastende telegram vrij te geven. Hij hoopte dat de buitenlandse pers Hitler en zijn trawanten tot bezinning zou kunnen brengen. Hij had inmiddels de ervaring opgedaan dat het zinloos was bij Hitler over het molesteren van deze of gene Duitser of buitenlander te gaan klagen. Hitler beweerde het te druk te hebben om zich met dat soort zaken te bemoeien. Pas toen Diels suggereerde dat de mishandeling in Duitsland van Amerikanen en andere buitenlanders twijfels opriep over Hitlers bekwaamheid om te regeren, luisterde Hitler. Diels kon heel listig insinueren, en een woedende Hitler beval dat er onmiddellijk ingegrepen diende te worden.

Dat Hitler wel degelijk op de hoogte was van het schrikbewind dat in Berlijn heerste, wist Diels uit de eerste hand. Hij had zich op een middag in gezelschap van Hitler en diens gevolg in Hotel Kaiserhof bevonden toen Frau Stennes, de vrouw van een veel gedecoreerde, zij het opstandige SA-officier, met een vreemd uitziend pakje was binnengekomen. In 1931, toen de betrekkingen tussen de Berlijnse SA en het hoofdkwartier in München op een dieptepunt waren geweest, was kapitein Walter Stennes een kortstondige opstand tegen Hitlers gezag begonnen. Stennes had willen weten waarom er zo met geld gesmeten werd voor de renovatie van het Bruine Huis, terwijl zijn mannen in Berlijn zonder een cent zaten. Hij was een charismatisch leider, maar van de Berlijnse SA hadden er velen geweigerd zich bij hem aan te sluiten, en waren in plaats daarvan naar de SS overgelopen

om te helpen de opstand neer te slaan. Na 30 januari had de SS Stennes weten op te sporen in een hut in de bossen ergens ten noorden van Berlijn, en sindsdien had de moedige SA-officier opgesloten gezeten in het Columbia-Haus, een door de SS beheerde gevangenis aan de noordrand van het vliegveld Tempelhof.

Terwijl de tranen haar langs het gezicht stroomden had Frau Stennes het pakje in de foyer van Hotel Kaiserhof opengemaakt, en Hitler en zijn gevolg het met bloed doordrenkte hemd van haar man voor de voeten gegooid. Diels was erdoor gechoqueerd en in verlegenheid gebracht, maar Hitler had Frau Stennes alleen maar strak aangestaard, onbewogen en zonder een woord te zeggen.

Kurt Hiller, die artikelen schreef voor het nonconformistische weekblad *Die Weltbühne*, werd half juli weggevoerd naar het Columbia-Haus. Later zou Hiller zich altijd blijven afvragen of de Sturmbannführer van de SS die hem op Prinz Albrechtstrasse 8 uit de wachtkamer was komen halen op bevel, of domweg op eigen houtje had gehandeld.

Met een gebroken neus en terwijl het bloed langs zijn gezicht stroomde werd Hiller meegenomen naar de kelder, waar een stuk of twintig SS-ers rond een grote houten tafel stonden en zaten. Aan de muren hingen zwepen en gesels van ongelooid leer. Hiller werd op de tafel neergedrukt en vier mannen hielden hem bij polsen en enkels vast, terwijl een atletisch gebouwde SS-er met ontbloot bovenlijf een drie meter lange rijzweep van de wand nam en hem de eerste 'begroeting' van vijfentwintig slagen begon toe te dienen. Bij de zesde slag schreeuwde Hiller het uit, en bij de twintigste gilde en smeekte hij hen zijn leven te sparen.

Na de vijfentwintigste gleed hij van de tafel en zakte in elkaar op de vloer, maar met ruw geweld werd hij weer op de been getrokken, en nu kreeg hij het bevel zijn broek te laten zakken. Voor de tweede keer drukten ze hem op de tafel neer, trokken zijn hemd omhoog en nu gaven ze hem

nog eens vijfentwintig zweepslagen op zijn blote rug en billen.

Maar Hiller voelde geen pijn meer. De slagen drongen nog slechts als doffe explosies tot zijn schedel door. Hij baadde in zijn bloed, had een gapende wond aan het voorhoofd en leefde nog maar net.

'Bloedverlies: te verwaarlozen,' zei een SS-er honend.

Hij kreeg een emmer ijskoud water over zich heen en werd in een cel gegooid. Er was geen krukje, geen bed, nergens iets om op te zitten. Als een dier in een trancetoestand schuifelde Hiller van muur tot muur. Om het toilet in de gang te gebruiken moest hij zijn kwelduivels roepen door een rood vlaggetje op te steken. Sommige ochtenden deed hij zijn behoefte maar in zijn etensketeltje.

Samen met de anderen werd hij de modderige binnenplaats rondgejaagd – de 'berendans' noemden ze dat – op schoenen waaruit de veters waren verwijderd en op de muziek van 'Ich hatte einen Kameraden' of 'Das Wandern ist des Müllers Lust'. De gevangenen werden gedrild tot ze erbij neervielen: 'Liggen! Overeind! Looppas mars! Liggen...'

Hiller: 'Ik ben een zoon van de Egyptische woestijn. *Bewaker*: Wat? Een Egyptische zoon van de woestijn, zei je? Je bent een Egyptisch zwijn van de woestijn! *Hiller*: Egyptisch zwijn van de woestijn, Egyptisch zwijn van de woestijn, Egyptisch zwijn van de woestijn...'

Drijfnat van het zweet, onder de modder, met een neus die nog steeds niet gezet was en met billen waar de vellen bijhingen keerde hij terug naar zijn cel. Hij probeerde zich van het leven te beroven maar de poging mislukte, en nu werd hij in de boeien geslagen – een langzame dood.

De fatsoenlijke burgers leden het ergst. Die schaamden zich ervoor in de gevangenis te zitten. Het moest een ver-

gissing zijn. Hun baas, hun vrouw, of oom Hans zou op dit moment alles in het werk stellen om hun vrijlating te bewerkstelligen. Zou de staat dán even met rode kaken komen te staan! Er zou een schandaal van komen en het publiek zou protesteren.

Slechts langzaam begon het tot hen door te dringen dat ze in de steek gelaten waren.

Communistische arbeiders hadden het in psychologisch opzicht gemakkelijker. Die hadden al eerder in de gevangenis gezeten – altijd om politieke redenen, haastten ze zich eraan toe te voegen. Ze waren er trots op in een fascistische gevangenis te zitten. Daarbuiten was hun leven hard geweest, en hier was het tenminste warm en kregen ze gratis te eten. De walgelijk stinkende latrine, de smerige kleren, het verlies van privacy, dat alles deed hen niet veel. Ze bezaten de gave van de proletariër zich aan iedere situatie te kunnen aanpassen.

Maar ook al wisten de communistische kroniekschrijvers de vulgariteit van hun lot vast te leggen, de vulgariteit van de kwellingen was te afschuwelijk voor welke maatschappelijke klasse dan ook om onder woorden te brengen. De generatie die de oorlog had meegemaakt kende geen woorden voor wat ze nu soms beleefde, en tegenover hun vrouwen of vriendinnen repten ze met geen woord over wat ze hadden gezien en doorgemaakt. In orgieën die de hele nacht voortduurden putten de SS-beulen een bijna lichamelijke bevrediging uit het gevoel hulpeloze mannen in hun macht te hebben. Met iedere slag nam hun hartstocht toe en ging hun ademhaling gejaagder, totdat het slachtoffer er zwak en gebroken bijlag, vol schaamte over hoe persoonlijk hij geestelijk en lichamelijk misbruikt en mishandeld was. Weken, soms zelfs maanden later verstijfde zo iemand nog alleen al bij het horen van de stem van een SS-er. Ieder begrip van waardigheid en eer was uit hem geslagen. Mensen uit alle maatschappelijke klassen beleefden zulke perverse dingen dat ze die later alleen maar kwijt konden bij pastoors of do-

minees die zelf ook gevangen hadden gezeten, en die zich er na hun vrijlating speciaal aan hadden gewijd hun medeslachtoffers vertroosting te geven. Hiller, die jood was, bleef zelfs die troost ontzegd.

Zijn benen zwollen op totdat hij zijn knieën en enkels nauwelijks meer kon zien. Hij vroeg de kampdokter te spreken, een zwaargebouwde nazi met een gladgeschoren kop, en beklaagde zich erover dat er bloed in zijn urine zat. 'En verbaas je je daarover?' vroeg de arts. Hiller toonde hem zijn gegeselde zitvlak. 'Doet het pijn?' vroeg de dokter spottend.

Niettemin maakte de medicus zich zorgen over Hillers sterk opgezwollen benen. Door de afranselingen waren Hillers nieren beschadigd. De dokter schreef plaspillen, een zoutloos dieet en veel bedrust voor.

'Die dokter heeft geen moer te vertellen over wat hier gebeurt,' schreeuwde de SS-bewaker op de binnenplaats. 'Hier beveel ík!' En voor straf moest de gevangene met zijn benen als olifantspoten zevenmaal achtereen de binnenplaats rondsjokken zonder stil te mogen staan. 's Nachts begluurden zijn kwelduivels hem door het luikje in zijn celdeur: een ellendig hoopje mens dat op een stromatras ineengedoken zat. 'Klootzak die je bent,' schreeuwden ze dan naar binnen, 'krepeer jij daar maar in je hoekje. Dacht je nou heus dat je hier nog ooit levend vandaan komt? We zullen je in een kuil op de binnenplaats stoppen, erin schijten en hem dan dichtgooien.'

Het was een slachthuis in hartje Berlijn, op nauwelijks een kilometer afstand van Duitslands grootste vliegveld, waar ambassadeurs, filmsterren en toeristen kwamen en gingen, bijna zonder een blik om zich heen te werpen. Vanuit sommige cellen kon je de zilverkleurige vliegtuigen langzaam een hoekje blauwe lucht zien doorkruisen.

Gebruik makend van zijn politiebevoegdheden deed Diels af en toe invallen in SA-kazernes en partijgebouwen in Ber-

lijn. Een van zijn eerste doelwitten was het partijhoofdkwartier aan de Hedemannstrasse, waar zich verscheidene gevallen van 'zelfmoord' hadden voorgedaan. Met karabijnen en handgranaten bewapende politieagenten grendelden de Hedemannstrasse en aangrenzende straten hermetisch af. De SA-verdedigers reageerden hierop door machinegeweren in de ramen en deuropeningen van hun hoofdkwartier op te stellen.

De inspecteur van politie vroeg om nadere instructies.

De tegenpartij liet Gruppenführer Karl Ernst halen.

Diels arriveerde per auto en stond, gekleed in zijn gebruikelijke donkere kostuum en met zijn slappe vilthoed op, te overleggen met de SA-mannen die het pand verdedigden, toen Ernst in een zwarte Mercedes ten tonele verscheen. De Gruppenführer verspilde geen tijd en begon Diels meteen af te blaffen.

'Wat denk je eigenlijk wel dat je aan het doen bent?' zei hij op hoge toon. 'Denk maar niet dat je er bij ons over kunt komen zaniken, als we dit uitschot een lesje leren. Toen mijn mannen de hersens ingeslagen werd door die rooie ploerten die jij nu wilt helpen, zat jij in je zachte leren stoel.'

Diels gaf Ernst te verstaan dat minister-president Goering toestemming voor het gebruiken van geweld had gegeven als er tegenstand mocht worden geboden, en maakte een gebaar naar de zwaarbewapende politiemannen achter hem. Ernst lachte alleen maar minachtend.

Uiteindelijk wist Diels het pleit te winnen, maar Ernst was zo sluw de voorwaarde te stellen dat de gevangenen in voorlopige hechtenis dienden te blijven.

In de catacomben van het gebouw ontdekte Diels een gemeenschappelijke kerker vol levende skeletten, wezens met gebroken ledematen, uitgeslagen tanden en met korsten geronnen bloed bedekte gezichten, die zwijgend hun einde zaten af te wachten op een laag stinkend stro. Ze moesten stuk voor stuk naar de gereedstaande politiewagens worden gedragen.

Diels gaf opdracht tot het opstellen van een volledig medisch rapport, en legde Goering en Hitler het schokkende bewijsmateriaal voor. Daarop deed hij, geholpen door politiemannen van het bureau Tiergarten, een razzia op een martelkelder in Charlottenburg, en vervolgens ook op het hoofdkwartier van Goerings persoonlijke lijfwacht aan de General Papestrasse, waar communisten en zelfs SA-mannen werden afgebeuld tot ze erbij neervielen. Al spoedig werd hij bij de Berlijnse SA uitermate impopulair.

Op een middag, toen hij terugkeerde van een bezoek aan Keulen, werd hij op het station Charlottenburg opgewacht door een aantal van zijn meest vertrouwde rechercheurs. Zelfs zijn vrouw, van wie hij gescheiden leefde, was gekomen om hem te waarschuwen: hij moest onder geen beding doorrijden naar de halte Tiergarten. Daar stonden Ernst en zijn beulsknechten hem op te wachten om hem te ontvoeren.

Diels handelde snel. Hij zond een detachement van de politie naar de kazerne van de ontvoerders, om hen op te vangen en te arresteren wanneer ze met lege handen terugkeerden. Met Ernst had hij een rechtstreekse confrontatie in het hoofdkwartier van de SA. De jonge gangster ontkende pertinent iets van het ontvoeringsplan af te weten, maar als het waar was, zei hij, had Diels het alleen maar aan zichzelf te wijten.

Om zijn betrekkingen met Ernst wat te verbeteren deed Diels een beroep op Goering om de charismatische SA-leider Walter Stennes naar een cel in het Gestapo-hoofdkwartier te laten overbrengen. Stennes was een goede vriend van Ernst, en enkele weken lang keek Diels gefascineerd toe hoe de diverse verbindingsafdelingen van SS en SA zich opsplitsten in een groep die de opstandige SA-kapitein verachtte, en een die hem heimelijk bewonderde. Diels kon het verhaal slechts stukje bij beetje reconstrueren uit de dossiers, maar het scheen dat Goering had beloofd Stennes bij zijn opstand

van 1931 te zullen steunen, om toen evenwel op het laatste moment terug te krabbelen. Nu loste Goering zijn schuld af door Diels toe te staan Stennes de grens over te smokkelen naar Nederland. Uiteindelijk zou Stennes in China opduiken, als commandant van de lijfwacht van generalisimo Tsjang Kai-sjek.

De dankbare Ernst wilde Diels voordragen als lid van de Berlijnse SA, maar Röhm, de leider van de SA, keurde dit af. 'Als je iets doet,' zei hij tegen Diels, 'trek dan een zwart hemd aan. Je zou er je leven wel eens mee kunnen redden. Ik zou je geen dienst bewijzen door je in de SA op te nemen en de haat van Himmler en Heydrich tegen jou nog verder aan te wakkeren. Er komt nog eens een dag dat die twee wérkelijk levensgevaarlijk zullen worden.'

Een sinistere, voor buitenlandse ogen onzichtbare schaduw bracht Diels en Ernst die herfst nader tot elkaar. Deze schaduw dreigde vanuit München, en wel in de onopvallende persoon van Heinrich Himmler, Reichsführer SS en commandant van de Beierse politieke politie. Himmler, een van Hitlers gunstelingen, droomde van een nationale politiemacht met hemzelf aan het hoofd. Stilletjes en onopvallend wist hij zijn macht door het hele zuiden van het land uit te breiden, en ook stuurde hij de jonge chef van zijn inlichtingendienst, Reinhard Heydrich, naar Berlijn. Diels en zijn vrouw nodigden de Heydrichs een keer uit om te gaan picknicken. Het kostte Diels geen moeite de onwetende en ideologisch fanatieke Heydrich uit te horen. Frau Heydrich van haar kant was ontstemd over de bazige manier waarop Diels zijn lieftallige, roodharige vrouw behandelde, en voorzag dat hun huwelijk in een scheiding moest eindigen.

Een naijverige Goering gelastte Diels om Heydrich te arresteren, maar Diels weigerde dit. Hij voelde er niets voor zijn eigen doodvonnis te ondertekenen, zei hij.

'Himmler en Heydrich zullen Berlijn nooit kunnen inpikken,' snoefde Goering. De kwestie werd ten slotte door

Hitler opgelost, toen deze verordonneerde dat de inlichtingendienst van de SS dat jaar niet in Goerings deelstaat actief mocht zijn. Heydrich keerde haastig naar München terug, maar in zijn huis aan de Eichenallee liet hij een aantal geheime agenten achter die Diels' kantoor in de gaten hielden en een lijst opstelden van 532 personen die gearresteerd moesten worden zodra Himmler ook Pruisen in zijn macht kreeg.

Diels had nu ook vijanden bij de SS. Een gemotoriseerde eenheid onder bevel van SS-Sturmbannführer Herbert Packebusch verschafte zich met geweld toegang tot zijn huis, sloot zijn vrouw Hilde in de slaapkamer op en vertrok na een rumoerige huiszoeking met meeneming van Diels' brieven, dagboeken en persoonlijke papieren. Diels, die die avond nog laat zat te werken in zijn kantoor op het hoofdkwartier van de Gestapo, hoorde pas van de inval toen zijn vrouw hem na het vertrek van de indringers opbelde. Aan het hoofd van een politiepeloton dat met machinegeweren en handgranaten was bewapend toog Diels naar het SS-hoofdkwartier aan de Potsdamerstrasse. De SS-bewaker liet hen binnen en wees de weg naar het kantoor van Packebusch. Daar troffen ze de eenendertigjarige SS-er over Diels' papieren gebogen aan, druk bezig aantekeningen in de marge te maken als: 'woninginrichting getuigt van linkse smaak'. Packebusch stond aan het hoofd van het persbureau van de SS en beschouwde zichzelf als een man van cultuur.

'Je staat onder arrest!' beet Diels hem toe.

Packebusch sprong op alsof hij een geestverschijning zag.

Wat later, op het Gestapo-hoofdkwartier, verloor Diels bijna zijn greep op de situatie toen Packebusch hem voor verrader uitmaakte. Woedend kwam Diels overeind uit zijn stoel, en Packebusch trok een pistool uit zijn zak. Diels' briljante loopbaan zou die avond misschien door een pistoolschot beëindigd zijn als zijn trouwe herdershond niet tussenbeide was gekomen.

De volgende dag brak de hel los. De SS eiste de onmiddellijke vrijlating van Packebusch, maar Diels zei tegen Goering dat, als Packebusch in vrijheid werd gesteld, hij zijn ontslag als hoofd van de Gestapo zou nemen. Ernst stond in dit geschil achter Diels.

In oktober ontbood Goering Diels op zijn kantoor voor een ontmoeting met Himmler. De Reichsführer bood zijn excuses aan voor het wetteloze optreden van zijn ondergeschikte. Packebusch zou door een speciaal tribunaal van de SS worden berecht. Daarop verzocht Himmler Diels zijn rechterhand op te steken en hoorde Diels zich tot zijn verbazing inzweren als luitenant-kolonel in de SS, met lidmaatschapsnummer 187 116. De volgende dag schreef hij de obligate dankbrief: 'Woorden schieten te kort om tot uitdrukking te brengen... hoop waardig te mogen bevonden...' enzovoort. Niemand had de aan het hof geldende stijl beter onder de knie dan de ambitieuze Diels, maar zijn nieuwe superieuren werden er niet door om de tuin geleid. In zijn SS-dossier merkten ze op dat hij geslepen en opportunistisch was. Een aantal van de papieren die tijdens de inval in zijn huis in beslag waren genomen werd niet teruggegeven, waaronder een dossier dat Diels over zichzelf had aangelegd.

In november vroeg Diels aan Martha Dodd of ze er belangstelling voor had een zitting van het proces tegen de verdachten van de Rijksdagbrand bij te wonen. De vierde strafkamer van het hooggerechtshof te Leipzig zou nu een aantal hoorzittingen in Berlijn houden voor een onderzoek ter plekke. In vluchtelingenkringen in Parijs had men haastig *Het bruine boek over de Hitler-terreur* het licht doen zien, een publikatie waarin de nazi's ervan werden beschuldigd de brand zelf te hebben gesticht. Aan de hand van ingenieus verzameld bewijsmateriaal werd erin beschreven hoe een handvol SA-mannen het Rijksdaggebouw op de late avond

van 27 februari was binnengeslopen via een ondergrondse tunnel. De ingang ervan bevond zich in de villa van Goering, waar de grieperige Putzi die nacht zo slecht geslapen had. Volgens het *Bruine boek* was de Nederlandse zwerver Marinus van der Lubbe alleen maar hun homoseksuele pion in het schaakspel, die te traag was geweest om aan de politie te ontkomen.

Bijna niemand in Berlijn hechtte enige waarde aan het *Bruine boek*, maar als propaganda was het dermate doeltreffend dat minister-president Goering en minister van Propaganda Goebbels een speciale hoorzitting van het hooggerechtshof hadden geëist om de geuite beschuldigingen van de hand te wijzen. En nu bood Diels Martha de kans om getuige te zijn van een historische confrontatie: Goerings verschijning voor zijn aanklagers. Martha's Duits was nog steeds te gebrekkig om de complicaties van een rechtszaak te kunnen volgen, maar ze had het proces gretig gevolgd in de buitenlandse kranten. Heel Berlijn gonsde van de geruchten en veronderstellingen, en plaatsen op de publieke tribune waren erg in trek. Ze nam het aanbod dan ook prompt aan als een soort inofficiële waarnemer van haar vader.

De veiligheidsmaatregelen rond de Rijksdag waren streng. Met revolvers en korte sabels gewapende politiemannen omringden het gebouw. Om door deze politieafzetting te komen moest Martha een pasje laten zien dat Diels haar gegeven had. Binnen onderzochten rechercheurs haar handtasje, en fouilleerden haar op verborgen wapens. Bij de deur van de vergaderzaal van de Begrotingscommissie, waar de rechtszitting gehouden werd, moest ze het pasje opnieuw tonen samen met haar pasfoto.

De rechtbank was geïnstalleerd onder een enorme wandschildering van keizer Wilhelm I en Bismarck, die de slag bij Sedan gadesloegen. Op de tribune waren ongeveer 75 plaatsen voor de tientallen verslaggevers van over de hele wereld

gereserveerd, maar Diels had haar een zitplaats beneden bezorgd, vooraan in de zaal. Martha voelde zich niet helemaal op haar gemak toen ze te midden van ministers, partijfunctionarissen en leden van de Pruisische regering plaatsnam. Een paar stoelen verderop zat de dochter van de Berlijnse hoofdcommissaris van politie schunnige opmerkingen over de nieuwe regering te maken, zo luid dat iedereen het horen kon, maar Martha was intussen lang genoeg in Berlijn om op haar hoede te zijn voor *agents provocateurs*. Ze deed alsof ze niets hoorde.

Om negen uur werden de vijf beklaagden, elk vergezeld door een politieagent, door een zijdeur de rechtszaal binnengeleid. Nu kwamen de zeven opperrechters binnen, met scharlakenrode toga's aan en dito hoofddeksels op. Bij hun verschijnen kwam iedereen in de zaal overeind en bracht, de buitenlanders uitgezonderd, de Hitlergroet, die door de rechters werd beantwoord. Daarop moesten rechters, getuigen en prominente gasten meer dan een uur op de komst van Goering wachten. Martha benutte die tijd om de spelers in dit spektakelstuk eens wat beter in zich op te nemen. Ze kon het nauwelijks opbrengen naar Marinus van der Lubbe te kijken. De jonge Nederlander had haast niets menselijks. Zijn hoofd zakte voorover en hing op zijn borst alsof hij onder invloed van verdovende middelen was, en zo nu en dan dropen er lange slierten speeksel tussen zijn knieën. Heimelijk geloofde Martha het verhaal dat hij zich tot zijn daad had laten verleiden door homoseksuelen in de SA. Ernst Torgler daarentegen, de leider van de Kommunistische Partei Deutschlands, maakte een alerte en buitengewoon kalme indruk. Hij was in de gevangenis afgevallen en zag er vreemd jeugdig uit. De drie Bulgaren waren volkomen nietszeggende figuren, met uitzondering van 'de schrijver', Georgi Dimitroff.

Dimitroff was de ster van het proces. Als lid van het Centrale comité van de communistische partij was hij in de

nacht van de brand gearresteerd en was hem medeplichtigheid ten laste gelegd. Dimitroff, door het hoogste Duitse gerechtshof niet geïntimideerd, had het recht opgeëist zijn eigen verdediging te voeren, wat hem ook was toegestaan. Met een verbeten concentratie had hij er zich op toegelegd in de gevangeniscel met boeien om de fijne kneepjes van het Duitse recht te leren. In tegenstelling tot de andere Bulgaren sprak hij uitstekend Duits, en zijn vermetele opmerkingen ontlokten vaak een verrukt gelach aan de publieke tribune. Naarmate hij stoutmoediger werd begonnen de rechters prikkelbaarder te worden. Dimitroff werd berispt, gewaarschuwd en herhaaldelijk tijdens zijn eigen proces de zaal uit gestuurd. De vorige dag nog was hij door politieagenten lijfelijk uit de zaal verwijderd, maar een hogere autoriteit – Diels, vermoedde Martha – had hem vandaag weer binnen laten brengen in verband met de langverbeide verschijning van minister-president Goering.

Het was al bij elven toen Goering eindelijk kwam opdagen, vergezeld door een menigte adjudanten, politiemannen en natuurlijk ook Diels, gekleed in een eenvoudig donker pak. Goering, in het onopgesmukte bruine uniform van de Duitse leiders, begon onmiddellijk aan een heftige, twee uur durende tirade over de gevaren van het communisme en de lasterlijke inhoud van het *Bruine boek*. Martha verstond er niets van, uitgezonderd een paar namen, en één keer ving ze de naam Nero op, die de zaal in lachen deed uitbarsten. Naderhand las ze dat Goering de beweringen in het *Bruine boek* belachelijk had gemaakt door een sarcastische beschrijving te geven hoe hij op de avond van de brand achter het raam van zijn paleis had gestaan, als Nero in een blauwe toga gehuld, maar zonder viool. Er volgde een langdurige uiteenzetting over *Nationalsozialismus* en *Kommunismus*, onderbroken door bravogeroep, met op de achtergrond de zachte, eentonige stem van de Bulgaarse tolk. Eindelijk, na wat een toneelvoorstelling van wel uren leek, bereikte Goe-

ring het einde van zijn hoogdravende redevoering en keerde de rust voor korte tijd terug.

Tijdens het hele betoog had Diels voor in de zaal gestaan, vlak achter Goering en met een elleboog nonchalant op de balie geleund, terwijl zijn kille ogen over de toeschouwers gleden om te zien welke uitwerking de woorden van zijn chef op hen hadden. Toen de beklaagde Dimitroff overeind kwam om de getuige aan een verhoor te onderwerpen, volgde Diels Goerings antwoorden met de gespannenheid van een wetenschapper die een uiterst belangrijk experiment gadeslaat. Goering scheen zich van Diels' duistere aanwezigheid bewust, en wanneer Diels van houding veranderde om beter te kunnen zien nam Goering eveneens een andere houding aan en veranderde soms van toon, alsof hij de aanwijzingen van een onzichtbare souffleur opvolgde.

Dimitroff: 'U hebt herhaaldelijk als uw overtuiging geuit dat de communisten aan deze brand schuld hebben, en als minister-president van Pruisen bent u tevens het hoofd van de politie en de rechterlijke macht. Is het niet mogelijk dat deze overtuiging van u het hele politieapparaat en het gerechtelijk onderzoek heeft beïnvloed, en dat alle andere mogelijkheden daardoor bij voorbaat werden uitgesloten?'

Goering: 'Als ik het onderzoek inderdaad in die richting beïnvloed heb, dan was dat de juiste richting. Het was een politiek misdrijf, en het was duidelijk dat de misdadigers tot uw partij behoorden.'

Tribune: 'Bravo! Bravo! Bravo!'

Dimitroff: 'Ja natuurlijk "bravo, bravo, bravo!" Weet de getuige dat die zogenaamd criminele partij over een zesde deel van de aardbol regeert...'

Goering: 'Jammer genoeg wel, ja.'

Dimitroff: '... en dat de Sovjetunie diplomatieke, politieke en economische betrekkingen met Duitsland heeft, en dat dank zij haar orders duizenden arbeiders in Duitsland te eten hebben?'

Goering: 'Ik weet dat de Russen met schuldbekentenissen betalen, en ik zou het prettig vinden als die schuldbekentenissen ook werden gehonoreerd. Wat er in Rusland gebeurt interesseert me niet. Ik heb alleen maar met de Duitse communistische partij te maken, en met buitenlandse schurken die hierheen komen om de Rijksdag in brand te steken.'

Rechter (tot Dimitroff): 'U behoeft er zich niet over te verwonderen als de getuige toornig wordt. Ik heb u herhaaldelijk gewaarschuwd hier geen communistische propaganda te maken.'

Dimitroff: 'Maar híj maakt nationaal-socialistische propaganda.'

Goering: 'Hoor eens, ik zal je eens iets vertellen wat het Duitse volk al weet. Het weet dat je je schandelijk gedraagt. Het weet dat je een communistische bandiet bent die naar Duitsland gekomen is om de Rijksdag in brand te steken, en die nu tegenover datzelfde Duitse volk een verregaande onbeschaamdheid aan de dag legt. Ik ben hier niet gekomen om me door jou te laten beschuldigen...'

Dimitroff: 'U bent hier als getuige...'

Goering: 'In mijn ogen ben je niets anders dan een schoft, een schurk die de galg verdient.'

Dimitroff: 'Uitstekend. Ik ben zeer tevreden...'

Rechter (tot Dimitroff): 'Ik heb u herhaalde malen gewaarschuwd geen communistische propaganda te maken. Als u daarmee doorgaat zal ik u uit de zaal laten verwijderen. Ik heb u gezegd géén communistische propaganda te maken, en u kunt er zich niet over verbazen dat de getuige kwaad wordt wanneer u dat toch doet. Ik beveel u nadrukkelijk het verder achterwege te laten. Als u vragen te stellen heeft, beperkt u zich dan tot feitelijkheden, en verder niets.'

Dimitroff: 'Ik ben hoogst tevreden met Herr Goerings verklaring.'

Rechter: 'Of u al dan niet tevreden bent is een kwestie die mij volkomen koud laat.'

Dimitroff: 'Werkelijk zéér tevreden. Ik stel alleen maar vragen.'

Rechter: 'Na die laatste opmerking moet ik u vragen te gaan zitten.'

Dimitroff: 'Maar ik stel vrágen.'

Rechter: 'Ik heb u verzocht te gaan zitten. Doet u dat dan ook!'

Dimitroff: 'Ik vraag zuiver en alleen naar feiten.'

Rechter: 'Ik heb u verzocht te gaan zitten!'

Dimitroff: 'U bent wel erg bang voor mijn vragen, niet waar, Herr Minister?'

Goering: 'Je zult pas bang zijn, wanneer ik je te pakken krijg. Wacht maar tot ik een schurk als jij buiten de jurisdictie van deze rechtbank heb!'

Rechter: 'Dimitroff wordt voor drie dagen de toegang tot de rechtszaal ontzegd. De zaal uit met hem!'

Vlucht

Dat najaar vond een houtvester die met zijn hond op pad was een lichaam dat in verregaande staat van ontbinding verkeerde. Het bleek het lijk te zijn van de vijfendertigjarige Albrecht Höhler, beroepsmisdadiger en bij tijd en wijle communist, die in januari 1930 het schot had gelost dat van Horst Wessel een martelaar had gemaakt. Höhler was vanuit Silezië, waar hij een levenslange gevangenisstraf uitzat, naar Berlijn overgebracht. De SA wilde de zaak heropenen, maar Höhler bleef ontkennen dat de moord op Horst Wessel ook maar iets met politiek te maken had gehad. Hij en zijn vrienden hadden alleen maar geprobeerd een kamerverhuurster te helpen twee niet-betalende huurders (Wessel en zijn vriendin) de deur uit te zetten. Toen Wessel naar zijn revolver had gegrepen was 'Ali' Höhler hem voor geweest en had hem doodgeschoten. Diels, die een onverzadigbare nieuwsgierigheid bezat, had de lange, magere gevangene, wiens armen en borst met obscene tatoeëringen overdekt waren, een bezoek gebracht toen hij in een verhoorcel op het Gestapo-hoofdkwartier zat.

'Je weet wat er gebeurd is, Ali. De nationaal-socialisten zijn aan de macht gekomen. En nu eisen ze dat de zaak tegen jou opnieuw voor moet komen. Wat denk je daarvan?'

'Dat ik deze keer voor de bijl ga,' had Ali in het ruwe bargoens van de Berlijnse onderwereld geantwoord. Ali was er bang voor in Berlijn te moeten blijven, en vroeg naar Silezië te worden teruggestuurd. Diels trof de nodige regelingen, maar op weg erheen werd de politiewagen waarin Ali zat ingehaald door een wagen vol SA-mannen. De politie-

chauffeur werd een uur lang gegijzeld, terwijl Höhler weggesleept werd. Het lijk dat de houtvester en zijn hond vonden, was doorzeefd met kogels.

Toen Diels het ministerie van Justitie aanried geen werk van het geval te maken, dook het gerucht op dat hij had geholpen de moord te bekokstoven, misschien wel om de Berlijnse SA weer zoet te houden. In ieder geval had Diels meer aan een dode Höhler dan aan een levende, en Diels stapte met het dossier van de zaak naar Franz Gürtner, minister van Justitie onder von Papen, von Schleicher en nu ook onder Hitler. Diels kende Gürtner als iemand wie de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en de handhaving van de juridische normen na aan het hart lagen. Nadat hij Diels' versie van de moord had aangehoord was Gürtner zichtbaar van zijn stuk gebracht. Een revolutie, merkte Gürtner op, was een gebeurtenis die buiten de wetten stond en enigszins te vergelijken met een zieke met hoge koorts die een crisis doormaakt. Je kon alleen maar afwachten en hopen dat de patiënt herstellen zou.

Diels was het met hem eens, maar sprak zijn bezorgdheid uit over het feit dat er een generatie mannen was opgestaan – in hoofdzaak waren dat de Gruppenführer en Gauleiter – die zich gedroeg alsof ze boven de wet stond. Gürtner gaf toe dat dit ook hem opgevallen was, en schatte hun aantal op ongeveer tweeduizend, hun talrijke handlangers en klaplopers niet meegerekend. Hij gaf Diels de raad zich tot het Bureau van de centrale aanklager te wenden. Tot nu toe had dit nieuwe bureau zich voornamelijk met gevallen van financiële corruptie binnen de partij beziggehouden, maar het bezat ook volmachten om ieder misdrijf te onderzoeken dat als 'sabotage' van de idealen van de nieuwe staat kon worden beschouwd. Het bureau was in Berlijn gevestigd, maar bezat rechterlijke bevoegdheden in het hele Reich. Werner von Haacke behandelde alle gevallen ten oosten van de Elbe, terwijl dr. Günther Jöl de verantwoordelijke man voor alle

gevallen ten westen van die rivier was.

Partijbonzen die roofden, mishandelden en onschuldige burgers geld afpersten, geestelijken vernederden en dreigementen uitten tegen plaatselijke officieren van justitie, kregen al spoedig met het Bureau van de centrale aanklager in Berlijn te maken. In letterlijk honderden gevallen waarin machtige leiders van de SA en de partij plaatselijke gerechtsdienaren die eenvoudig hun plicht deden hadden gedwarsboomd of zelfs mishandeld, greep dr. Jöl in. Jöl bleek verbluffend handig te zijn in het omzeilen van bureaucratische hindernissen. De jonge officier van justitie zag in dat het nutteloos was vanuit Berlijn instructies te geven, en dus maakte hij het tot zijn gewoonte persoonlijk per auto of per vliegtuig naar Königsberg, Düsseldorf of Bonn te reizen om het moreel van de in het nauw gedreven justitieambtenaren wat op te vijzelen. Bijgestaan door een speciale, hem door het ministerie van Binnenlandse Zaken ter beschikking gestelde eenheid van de rijkspolitie arresteerde hij boosdoeners dikwijls ter plekke. Ook verzette hij zich steevast tegen verdere kwijtschelding van straffen voor partijfunctionarissen die zich aan strafbare feiten schuldig hadden gemaakt. Jöl stelde zich op het standpunt dat de periode van revolutionaire brooddronkenheid voorbij was, en hij weigerde onderscheid te maken tussen gewone misdadigers en misdadigers in partijuniform. Als de 'oude straatvechters' inderdaad de steunpilaren van de nieuwe staat waren, dan behoorden ze juist de strengste straffen te krijgen wanneer ze de bevoegdheden van hun ambt overschreden.

Soms was de menigte die voor het gerechtsgebouw te hoop liep hem vijandig gezind en soms ook niet, maar dr. Jöl maakte het allemaal niets uit. Hij aarzelde niet Gauleiter en politiepresidenten van de SA tijdens verhitte confrontaties uit te kafferen. Hij werd dikwijls bedreigd, en er werden protesten tegen hem ingediend in Berlijn en op het Bruine Huis in München. Dr. Jöl liet zich echter niet inti-

minderen, en Diels was maar al te blij dossiers van zijn kantoor ter behandeling aan dat van de centrale aanklager door te kunnen geven. Soms dacht Diels wel eens dat als er een stuk of tien van zulke moedige en energieke mannen waren geweest als dr. Jöl, de geschiedenis van Duitsland na 1933 er anders zou hebben uitgezien. Maar hij hield zichzelf voor de gek, want het Bureau van de centrale aanklager had weliswaar het laatste woord in de provincie, maar slechts zelden in Berlijn of in München, waar de partij te veel macht bezat. Het was een ongelijke strijd tegen krachten die vastbesloten waren het bouwwerk van de Duitse justitie te slopen en van de staat een wrekend zwaard te maken tegen de zwakken en politiek geïsoleerden.

In november richtten Diels en dr. Jöl hun aandacht op de toestanden in de vier Pruisische concentratiekampen die op de Oostfriese heide lagen, nabij de Nederlandse grens. Deze kampen waren met veel tamtam over nuttige arbeid, heropvoeding en landwinning door gedetineerden uit het huis van bewaring in Düsseldorf gebouwd. De ware reden voor deze nieuwe kampen op de hei was echter het aantal illegale kampen dichter bij huis te reduceren. De Pruisische regering schatte het aantal permanent gedetineerden op ongeveer tienduizend, en hoopte die uitsluitend te concentreren in 'Pruisisch Marokko', zoals de gevangenen het boomloze landschap ten noordwesten van Osnabrück spottend noemden. Het tragische was dat de vier kampen, Papenburg, Esterwegen, Börgermoor en Neusustrum, alle bemand waren door werkloze SS-ers die vanuit het hele Reich waren aangetrokken. Het duurde niet lang of de afgrijselijkste verhalen begonnen Berlijn te bereiken.

Het leven in de kampen op de hei was hard. De veengrond in deze woestenij bleek weerbarstig, en de grootspraak van de regering over 'produktief' werk was niet veel meer dan een excuus voor slavenarbeid. Het kon er hevig stormen, 's winters bevroren de veenmoerassen, en de werktuigen die

de gevangenen moesten gebruiken om turf te steken waren bot en primitief. Vooral in het kamp Esterwegen was de behandeling wreed en onmenselijk. De kampcommandant daar was een bekende sadist en de SS-bewakers liepen met de bajonet op het geweer. Talloze gevangenen werden 'op de vlucht' neergeschoten. Ook de voormalige hoofdcommissaris van politie van Altona werd op die manier afgemaakt. Hij werd het kamp uit gestuurd om hout te gaan halen, en kreeg toen vijf kogels in de rug. Het voedsel in Esterwegen was zo schaars, dat gedetineerden uit andere kampen hun verhongerende lotgenoten toewierpen wat ze aan etensresten hadden kunnen sparen, wanneer ze voorbijkwamen met de 'Veenexpres', zoals ze het treintje noemden dat hen dagelijks naar dat afschuwelijke gebied vervoerde.

Men had de SS-bewakers verteld dat ze kopstukken van de voormalige republiek te bewaken zouden krijgen, en ze waren teleurgesteld toen ze in plaats daarvan gedetineerden onder hun hoede kregen die voor het merendeel uit arbeiders en gewone communisten bestonden. Om hun frustratie wat te verlichten stuurde de Pruisische regering hun voormalige functionarissen van de Sociaal-Democratische Partij als onderdeel van een rondreizend politiek circus (van de prominente communisten waren de meesten het land uit gevlucht). Mettertijd arriveerde een zending uit Oranienburg, waarvan onder meer Fritz Ebert jr., de zoon van de eerste president van de Weimar republiek, en de afgevaardigde van de Rijksdag Ernst Heilmann deel uitmaakten. Op weg naar de gevangenis waren Ebert en Heilmann door schreeuwende SS-ers door de straten van Papenburg gevoerd, en op straathoeken tentoongesteld als aartsverraders en samenzweerders. In het kamp Börgermoor moesten ze drie uur lang in de houding staan voor het front van de verzamelde kampbewoners.

'Wie ben je?' vroeg een bewaker aan Fritz Ebert jr. Ebert kende dit spelletje al op zijn duimpje. In het kamp Oranien-

burg hadden ze de helft van zijn hoofd kaalgeschoren, en in het Columbia-Haus hadden ze hem in een paal laten klimmen om het borstbeeld van wijlen zijn vader te kussen. 'Ik ben Friedrich Ebert, zoon van de verrader Ebert.'

'Ik ben de superschoft Heilmann,' schreeuwde Heilmann toen het zijn beurt was. 'Ik heb het Duitse volk bedrogen en de arbeiders verraden.' Heilmann was de leider van de SPD in Pruisen geweest. Bovendien was hij een jood en dus werd hij in Börgermoor extra hard aangepakt. Hij werd geslagen en gedwongen een kruiwagen met een joodse advocaat erin door het kamp te duwen. Daarna werd het tweetal naar de latrines gebracht en gedwongen schoppen vol uitwerpselen over elkaar uit te storten, waarna Heilmann een van de hondehokken in werd gedreven en gedwongen aan de anus van een hond te ruiken, terwijl hij het volgende rijmpje moest opzeggen:

'Ik ben zo verraderlijk als een kat, miauw, miauw. En ik kan blaffen als een hond, waf-waf, waf-waf.'

Ebert junior kreeg een lat in de handen geduwd, en het bevel daarmee Heilmann en de toneelschrijver Armin Wegner te slaan. Maar Ebert smeet de lat op de grond.

'Ik ben bereid behalve mijn eigen werk ook dat van mijn drie kameraden te doen,' zei hij, 'maar hen slaan, dat doe ik niet.' De SS-bewakers waren onder de indruk, en ook de communistische gedetineerden, wie met de paplepel was ingegoten dat sociaal-democraten lafaards waren.

De onfortuinlijke Heilmann maakte echter de fout om genade te smeken. 'Ik zal meedoen aan iedere grap,' pleitte hij, 'en ik zal alles doen wat jullie van me verlangen, maar schiet me alsjeblieft niet dood.' Als sociaal-democraat had hij altijd tegen de communisten gevochten, zei hij, en zelfs nog verbitterder dan de nazi's. Vanaf dat moment werd Heilmann in de kampen, waarvan de bevolking voor 95 pro-

cent uit communistische gedetineerden bestond, door iedereen met de nek aangekeken. Bij ss-ers was je met lafheid al evenzeer aan het verkeerde adres, en het duurde niet lang of ze beraamden zijn dood. Op een middag werd Heilmann in de hut van de commandant ontboden, en na afloop zag men hem langzaam, als in trance, het kamp uit lopen. Uit de veenmoerassen terugkerende ploegen dwangarbeiders waren getuigen van de moord. De schildwacht bij de ingang liet Heilmann vijftig meter ver komen, en schreeuwde toen: 'Hé, Heilmann, waar ga je naar toe?' Daarop kwamen bewakers uit hun barakken naar buiten stormen om met hun geweren en revolvers het vuur op Heilmann te openen. Het waren geen goede schutters, maar uiteindelijk wisten ze de politicus neer te leggen. Een ambulance bracht hem naar een ziekenhuis in Papenburg, waar hij Rudolf Diels met zijn laatste adem de martelingen beschreef die hij had moeten ondergaan.

Te midden van zoveel ellende sloten de communisten in de kampen zich aaneen en kozen barakkenoudsten om hen te vertegenwoordigen en de kampleiding hun grieven voor te leggen. Geleidelijk aan wisten ze zich een paar elementaire rechten te verwerven, en begon er zich een soort gemeenschap te vormen. De gedetineerden stonden elkaar bij, verpleegden de zieken en gewonden en dienden nieuwelingen van advies over hoe ze de eerste onmenselijke weken van 'coördinatie' het best konden overleven. Ook begonnen ze de bewakers te bewerken, waarbij ze zich vooral concentreerden op de 'vriendelijken', die het gedrag van de 'beesten' al even ontstellend vonden als zijzelf. In terloopse gesprekken tijdens werkpauzes in het veen vroegen ze de vriendelijken of de revolutie hun de dingen had gebracht die ze ervan verwacht hadden. Was het niet een feit dat hun leiders in Berlijn in dure Mercedessen rondreden? Waarom werden corrupte partijleden nooit gestraft? En hoe kwam het dat hun beter geschoolde broeders van de ss altijd de

beste baantjes in de kampen kregen?

De vriendelijken hadden tijd te over om na te denken. In hun barakken leidden ze een eenzaam en spartaans bestaan, verdienden bar weinig en kregen dikwijls te laat uitbetaald. Tijdens het werk in de open lucht in de veenmoerassen werden ze net zo nat als de gevangenen. In hun eigen ogen waren ze weinig meer dan een wat hogere klasse gedetineerden. In de weekeinden liepen ze naar het dichtstbijzijnde dorp om met de dorpsmeisjes te dansen, en vaak kwamen ze de volgende ochtend hinkend en met verscheurde uniformen terug na door de plaatselijke bullebakken van de SA, die niet op hun aanwezigheid gesteld waren, aangevallen en ongenadig afgetuigd te zijn.

Aanvankelijk hadden de inwoners van omringende gemeenten de komst van de kampen met veel geestdrift begroet. Ze hadden zich van de nieuwe werkprojecten en de bijna zesduizend nieuwe streekbewoners aanzienlijke winsten voorgesteld. Ze kwamen echter bedrogen uit, want de kampen waren zo goed als onafhankelijk. De eerste barakken werden door de gevangenen zelf gebouwd, en kappers en schoenmakers onder hen knipten het haar van de SS-ers en maakten nieuwe laarzen voor ze. Plaatselijke neringdoenden merkten alleen iets van de duizend SS-bewakers wanneer ze probeerden bedragen te innen die ze van hen tegoed hadden, maar in plaats daarvan met lichamelijk geweld werden bedreigd. De bevolking van de streek kwam al spoedig tegen de situatie in opstand, en eiste dat de SS-ers zouden vertrekken.

Berlijn stuurde een commissie van SA-leiders en functionarissen van politie en Gestapo – waaronder ook Diels – om een inspectietoer langs de kampen te maken. De kampen waren echter tevoren voor het bezoek gewaarschuwd, en ijlings werd er een grondige grote schoonmaak gehouden. De rantsoenen werden verhoogd, er werd vlees uitgepakt en de SS-koks kregen witte schorten voor. Lamme en kreupele

gedetineerden werden zorgvuldig verborgen gehouden. In het kamp Papenburg werd het Diels toegestaan persoonlijk met de gevangenen te praten. In antwoord op zijn vraag of ze goed behandeld werden gingen de gevangenen stram in de houding staan en meldden dat hun levensomstandigheden – stromatrassen die tot volmaakt rechthoekige slaapplaatsen waren gebeukt, en vloeren die geboend waren tot ze glommen – uitstekend waren, en het eten voortreffelijk.

In het kamp Börgermoor maakte de commissie een rondgang door twee barakken. Toen een barakkenoudste heldhaftig naar voren stapte om een volledig rapport uit te brengen over het afschuwelijke eten, de barbaarse afranselingen en de onmenselijke werkomstandigheden, brak de commissie haar inspectie af. Die avond werd de opstandige barakkenoudste door de SS-bewakers naar buiten gesleurd en met stokken en zwepen afgetuigd.

Diels twijfelde er geen ogenblik aan welk van deze rapporten de waarheid bevatte. De burgemeester van Papenburg had hem beschreven hoe SS-ers het platteland zo onveilig maakten als struikrovers tijdens de dertigjarige oorlog. Cafés werden vernield, boerendochters werden verleid en daarna in de steek gelaten. Uit protest had een plaatselijk elektriciteitsbedrijf al eens de stroomtoevoer naar de kampen afgesneden. Het Pruisische ministerie van Justitie besloot dr. Jöl en vijftig zwaarbewapende mannen van de rijkspolitie op onderzoek uit te sturen, maar toen dr. Jöl een van de kampen binnen probeerde te gaan werd er met een machinegeweer op hem geschoten.

In Berlijn stapten Goering en Diels naar Hitler, waarop deze bevel gaf de kampen op de hei met geweld in bezit te nemen. Tweehonderd politiemannen uit Osnabrück, een van de grotere steden in de omgeving, werden als versterking aan dr. Jöl toegevoegd, maar de opstandige SS-ers weigerden zich over te geven en dreigden iedere politieman die ze in het vizier kregen te zullen neerschieten. Ze waren ver-

bolgen over het nieuws dat ze zouden worden vervangen door eenheden van de geregelde politie, die zij nog altijd als de beschermers van de gehate republiek beschouwden. De discipline onder de gedemoraliseerde ss-ers verslapte. De gevangenen werden niet meer het kamp uit gevoerd om te gaan werken, magazijnen werden geplunderd, er werden vuren gestookt, en verbroedering werd toegelaten. Toen de bewakers uit wanhoop aanboden de gevangenen te bewapenen als ze bereid waren hun zaak te ondersteunen, lachten de communistische kampleiders alleen maar.

Om zich op de hoogte te stellen van wat er gebeurde reed de kampcommandant van Börgermoor naar Papenburg, het administratieve centrum van de vier kampen, en keerde terug met het verontrustende nieuws dat tientallen met geweren en handgranaten bewapende politiemannen het kamp van Papenburg hadden omsingeld en van plan waren het de volgende middag in te nemen. Diels en Goering hadden inmiddels opnieuw een beroep op Hitler gedaan, die in woede ontstoken was en het bevel had gegeven de kampen zo nodig met zwaar geschut in puin te schieten.

Toen de volgende dag aanbrak was het grauw en vochtig weer. Het begon te regenen, en om tien uur cirkelde een verkenningsvliegtuigje boven Börgermoor rond. Om elf uur verscheen er een pantserwagen met een inspecteur van politie en tien man, en om één uur in de middag bezetten politie-eenheden het kamp zonder op verzet te stuiten. Diels had er in Berlijn voor gezorgd dat de ss-bewakers hun achterstallig loon, dekens en nieuwe uniformjassen kregen uitgereikt. In ruil daarvoor legden de ss-ers de wapens neer en trokken in goede orde af, zingend maar opnieuw zonder werk. De ss-commandant werd gearresteerd, en in zijn plaats werd een politiefunctionaris benoemd. Diels en dr. Jöl hadden geluk; nog een paar maanden en Himmler zou al te veel macht hebben gehad om hem nog terzijde te kunnen schuiven.

Toen Diels op een dag wat later die maand naar zijn kantoor reed, zag hij voor het gebouw van het ministerie van Justitie twee van zijn adjudanten dringend naar hem staan wenken. Snel zwenkte hij naar de stoeprand, en even later kreeg hij te horen dat mannen van de SS en de Veiligheidspolitie het gebouw aan de Prinz Albrechtstrasse 8 hadden bezet. Zijn kantoor was doorzocht en er waren belastende documenten gevonden; Goering had een arrestatiebevel tegen hem uitgevaardigd.

Diels voegde zich weer kalmpjes tussen het ochtendverkeer en reed terug naar huis, want hij vermoedde dat hij nog een uur voorsprong op zijn vervolgers had, misschien ook iets meer. Snel pakte hij een paar koffers. Een man die in gezelschap van een vrouw de grens passeerde zou veel minder argwaan wekken, redeneerde hij. Maar hij nam niet zijn vrouw Hilde mee; in plaats daarvan koos hij als metgezellin Frau von Clemm, de levenslustige echtgenote van een Amerikaanse importeur die aan de Tiergarten woonde. Frau von Clemm zei tegen vrienden dat ze voor een rustkuur naar Tsjechoslowakije vertrok, en consul-generaal Messersmith was zo vriendelijk voor de nodige papieren te zorgen. Het tweetal verliet Berlijn in westelijke richting, volgde eerst een eind de weg naar Potsdam en boog toen af naar het zuiden. Tegen het vallen van de avond bereikten ze het Tsjechische kuuroord Karlsbad. In het licht van de koplampen zochten ze tussen sneeuwjachten hun weg door de straten van de stad, waarna Diels de wagen in een particuliere garage parkeerde.

Tsjechoslowakije was een toevluchtsoord voor Duitse communisten, sociaal-democraten, trotskisten en andere splintergroepen die het Derde Rijk ontvluchtten. Diegenen die het grensgebied goed kenden namen de trein tot Schöneck aan de Duitse kant en vroegen dan, naar behoren in jachtkledij gestoken, een grenspasje voor achtenveertig uur aan. Anderen, die de streek minder goed kenden, maakten

de afmattende voettocht over de Grosser Winterberg of via het Zinnwald-plateau. Diels behoefde echter niet in een sjofel pension in een van de armere wijken van Praag op de kleintjes te gaan letten. Hij en Frau von Clemm installeerden zich in een paar kamers aan de promenade van Karlsbad en maakten zich op om van het winterseizoen te gaan genieten. Hij kon gemakkelijk voor een geslaagde Duitse regeringsfunctionaris doorgaan, die hier voor de kerstdagen nog even kwam kuren met zijn vrouw of maîtresse. In Karlsbad waren alle denkbare liaisons toegestaan. Diels' gezondheid liet al een tijdje te wensen over. Hij leed aan talloze psychosomatische kwalen. Zijn spijsvertering was slecht en hij had last van een onregelmatige hartslag. De dokter die hij raadpleegde vroeg of hij misschien moeilijkheden in zijn beroep had. Een paar wel, ja, zei Diels met een glimlach. Tijdens zijn verblijf in Karlsbad genoot hij ervan aan de zijde van Frau von Clemm de galante ridder uit te hangen. Hij bestudeerde de emigrantenpers en legde zijn oor te luisteren. Het kan zijn dat hij ook een paar inofficiële bezoeken heeft afgelegd, want toen hij twee weken later weer vertrok begon de Tsjechoslowaakse politie voor het eerst Duitse immigranten te arresteren.

Op een middag las hij een verslag over zijn ambtsperiode als hoofd van de Gestapo in het Duitstalige blad *Bohemia*. Gelukkig werd er geen melding in gemaakt van zijn overhaaste vlucht. Het artikel deed hem recht en voorspelde dat met zijn afzetting en de installatie van zijn opvolger, Paul Hinkler, tot voor kort hoofdcommissaris van politie van Altona, de weg nu vrij was voor een volledige dictatuur in Duitsland. Hinkler had in het openbaar verkondigd dat de Gestapo voortaan tot de vaandeldragers van de revolutie zou behoren, zij aan zij met de SA en de SS.

Zulke praat, wist Diels, zou alleen maar ontrust wekken bij Hitler, die tegen verdere revolutionaire chaos was. En al evenmin zou Goering blij zijn te horen dat zijn Gestapo een

stapje dichter naar Röhm en Himmler was toegeschoven. Diels wist ook dat Hinkler een alcoholicus was en in het verleden nogal eens geestelijk onevenwichtig. Er bestond een kans dat men hem zou vragen terug te keren.

Voorwendend dat haar kuur haar begon te vervelen belde Frau von Clemm Goerings kantoor in Berlijn op. De innemende Pilli Körner nam op, en gedurende een paar minuten praatte het tweetal over koetjes en kalfjes. Langs haar neus weg informeerde Frau von Clemm naar Diels, waarop Körner moest bekennen dat deze spoorloos verdwenen was. Daarop gaf Frau von Clemm de hoorn aan Diels.

'In 's hemelsnaam,' riep Körner uit toen hij zijn stem hoorde, 'kom onmiddellijk terug. Hitler en Goering hebben een domme zet gedaan toen ze zich van u ontdeden. Alles is opgehelderd. Ook Hitler wil u terughebben. Ze hebben aan Goering en Hitler proberen te bewijzen dat u een communist was, en dat u bewijsmateriaal aan het verzamelen was tegen Goering en Frau Sonnemann, en ook tegen Röhm en de Führer. Maar inmiddels is aangetoond dat dat alles nonsens was. We rekenen erop dat u meteen terugkomt. Die Hinkler is een idioot, die geen dag langer op die post mag blijven zitten.'

Diels antwoordde dat hij er niet verlangend naar was een concentratiekamp aan de binnenkant te leren kennen. Voordat hij terugkeerde moesten ze hem eerst bepaalde garanties geven: dat hij niet gearresteerd zou worden, dat hij de SA naar eigen goeddunken zou mogen aanpakken, dat de concentratiekampen zouden worden gesloten en dat aan het belachelijke systeem van politieke hechtenis een einde zou worden gemaakt.

Körner zei dat hij er zeker van was dat Goering in dit alles zou toestemmen.

Diels vroeg echter nog een paar dagen bedenktijd. Nog pas kort geleden had zijn leven in groot gevaar verkeerd, was er een inval in zijn huis gedaan en waren zijn privé-

papieren weggehaald. Er was een komplot geweest om hem te ontvoeren en te vermoorden. Slechts door de tegemoetkomendheid van buitenlanders was hij gered. Geen enkel belangrijk personage had ook maar een vinger uitgestoken om hem te beschermen, en Goering wel het minst van allemaal.

Een paar dagen later belde hij Körner terug, en die verbond hem door met Goering.

'Herr Diels,' zei Goering, 'ik doe een dringend beroep op u om terug te komen. Ik wil die dwaas van een Hinkler vandaag nog de laan uitsturen. Ik heb instructies klaarliggen waarin u volledige vrijheid van handelen krijgt. Wat u wilt is ook mijn wens. De orde moet worden hersteld. Wanneer kunt u hier zijn?'

'Vanavond laat.'

'Goed, ik verwacht u.'

'Eén vraag nog: Waarom hebt u de betrekking niet aan Himmler gegeven?'

'Geen haar op mijn hoofd die daaraan denkt.'

Om tien uur die avond stapte Diels Goerings villa aan de Leipzigerstrasse binnen. Alles leek vergeven en vergeten. De aanval op zijn persoon was alleen maar de openingszet geweest van een offensief tegen Goering zelf, kreeg hij te horen. Maar gelukkig voor beiden had Hitler geen moment aan hen getwijfeld. De Führer had een buitengewoon hoge dunk van Diels, zei Goering nog.

Het nieuws van zijn terugkeer ging als een lopend vuurtje door Berlijn. Zijn vijanden doken ijlings onder, de SA morde, en de SS verzamelde haar krachten in het Columbia-Haus. Het gebouw aan de Prinz Albrechtstrasse 8 moest door gewapende politiemannen worden ontruimd, en Hinkler moest met geweld op straat worden gezet. Tijdens Diels' afwezigheid had men een aantal van zijn naaste medewerkers naar elders overgeplaatst en door partijleden vervangen. Van de ongeveer tweeduizend Gestapo-employés

was nu twintig procent lid van de SA, en dertig procent lid van de SS.

Toen Martha Diels terugzag was hij al een eind op weg om de meest neurotische persoon van heel Berlijn te worden. Hij mocht of vertrouwde niemand, Goering misschien uitgezonderd, en leefde voortdurend in angst neergeschoten, ontvoerd of vergiftigd te zullen worden. Hij ging met Martha dansen, nam haar mee naar nachtclubs en trachtte zo vaak mogelijk in haar gezelschap te worden gezien. Eén keer bezocht ze hem op zijn kantoor; het was een groot, onopgesmukt vertrek met weinig opvallende dingen erin, behalve dan de veelzeggende dictafoons op zijn schrijftafel. Hij zou een bezoek aan een concentratiekamp voor haar hebben kunnen regelen, maar ze had inmiddels al te veel van zulke oorden gehoord. Ze had nu haar eigen nachtmerries, en soms deed de knallende terugslag van een motor, 's avonds laat ergens in de Tiergartenstrasse, haar opschrikken en naar haar moeder rennen om troost te zoeken.

Eerst had ze altijd gedacht dat de sinistere macht die Diels bezat hem beschermde, totdat ze begon te beseffen hoe bang ook hij was, en dat er in Duitsland geen bescherming bestond voor welke regeringsfunctionaris dan ook. Na een paar maal zijn afschuwelijke verhalen over intriges en terreur te hebben aangehoord begon ze zijn formidabel intellect te duchten en te vrezen dat ze door een of andere toevallige opmerking haar Duitse vrienden zou kunnen verraden. Ze wist dat hij voortdurend op zoek was naar aanwijzingen. Ze zag in dat hij niet uit aardigheid of genegenheid met haar bevriend was, maar omdat hij bang was en wist dat zijn vijanden hem niets konden doen zolang hij in het licht van de diplomatieke schijnwerpers verkeerde.

Kerstamnestie

Nadat Duitsland zich uit de Volkenbond had teruggetrokken ging het land ter stembus om Hitlers besluit te bekrachtigen. 'Keurt gij, Duitse man, en gij, Duitse vrouw, de politiek van uw regering goed, en zijt gij bereid die tot uitdrukking van uw overtuigingen en opvattingen te verklaren en plechtig te bekrachtigen?' Zesennegentig procent van de stemgerechtigde Duitse bevolking stemde hierop met een galmend 'JA', maar bij de tegelijkertijd gehouden stemming voor een geheel uit nazi's bestaande Rijksdag maakten meer dan drie miljoen kiezers, ofte wel een op de tien, hun stembiljet opzettelijk ongeldig. Het gevoel dat onder het volk leefde was nog niet identiek met de politiek van de nazi's.

Ook de gedetineerden in de ongeveer negentig concentratiekampen brachten hun stem uit. Van de 363 gevangenen in Oranienburg stemden er 330 voor. In het kamp Börgermoor op de Pruisische hei besloten de communisten, die het onder de gevangenen voor het zeggen hadden, 'Nee' te stemmen om de wereld te laten zien dat ze zich nog altijd onwrikbaar tegen het fascisme bleven verzetten. De kampcommandant, een generaal van de politie, gaf de gedetineerden er geducht van langs: 'Drieënveertig miljoen Duitsers hebben "Ja" gestemd. Horen jullie me? Drieënveertig miljoen! Nu kan ik het jullie feitelijk niet kwalijk nemen dat je tegen stemt, maar het is een smerige streek dwars over jullie stembriefjes heen opmerkingen te krabbelen als "Weg met het fascisme!", "Leve de communistische partij!" of "Het rode front is nog niet dood!" Als jullie soms denken dat ook maar één van jullie in de nabije toekomst uit dit kamp ont-

slagen zal worden, dan vergissen jullie je deerlijk!' Van de naar schatting zesduizend gevangenen in de vier kampen in het veengebied stemden er maar 53 vóór. Toen de regering de uitslag bekendmaakte, keerde ze de aantallen eenvoudig om, en verklaarde dat er een stembusoverwinning was behaald.

In Lichtenburg, een zestiende-eeuws kasteel dat voor het eerst door Napoleon als gevangenis was gebruikt, redeneerden de gevangenen dat, aangezien iedereen toch wel wist dat de volksstemming in de kampen op fraude berustte, ze net zo goed voor konden stemmen om zich niet nog meer ellende op de hals te halen. In Hubertshof, een van de andere Pruisische kampen, hield de commandant een toespraak tot de gedetineerden: 'Erkent het nationaal-socialistische Duitsland en erkent Adolf Hitler, de vriend van de arbeiders. Dan zal hij jullie ook erkennen en jullie de weg bereiden naar een nieuw bestaan.' Zevenenzestig procent van de gevangenen in Hubertshof stemde voor tot genoegen van de commandant totdat hij de uitslagen in de andere kampen onder ogen kreeg, waarop hij beval de ranselpartijen te hervatten.

Niemand heeft opgetekend wat er met het heldhaftige drietal is gebeurd dat in het kamp Dachau tegen had durven stemmen.

Het is mogelijk dat een aantal Duitse leiders zich door de stembusuitslagen in de kampen heeft laten misleiden. Toen het Pruisische ministerie van Justitie aankondigde dat gevangenen met gezinnen met Kerstmis amnestie zouden krijgen, raakte Goering daardoor in een lastig parket. Hij wilde de kampen wel sluiten, maar voelde er toch ook niets voor een vloedgolf van communistische fanatici op het land los te laten.

Diels voerde aan dat de staat machtig genoeg was om te verhinderen dat de communisten hun vroegere organisaties weer zouden opbouwen. Ze waren geen partij voor de poli-

tie, de SA en de SS. Welke staat in de geschiedenis, zo vroeg hij, had ooit zo'n overweldigende motie van vertrouwen van zijn volk gekregen?

Maar Goering weigerde op eigen houtje te handelen. Samen met Diels ging hij naar de Rijkskanselarij om Hitler te spreken.

Hitler had dezelfde twijfels; stel je voor dat de communisten opnieuw met hun samenzweringen begonnen, wat dan?

Er was geen enkel bewijs dat de tot dusverre vrijgelaten communisten weer met hun verraderlijke activiteiten waren begonnen, zei Diels. Hun lectuur was in beslag genomen en hun ondergrondse drukpersen waren vernietigd. Tal van communisten in de kampen waren onschuldige partijleden geweest. En had Molotov niet gezegd: 'Ik heb niets tegen de concentratiekampen van de nazi's. Daarin zullen de laatste burgerlijke remmingen uit de Duitse klassenstrijders worden geranseld'? Trouwens, er zaten ook een heleboel niet-communisten in de kampen, zoals voormalige leden van de SPD en de katholieke centrumpartijen. Het kamp Oranienburg zat vol met zulke mannen. Hun vrijlating zou in het buitenland als een concreet bewijs van de oprechtheid van Hitlers herhaalde oproepen tot verzoening worden opgevat.

Met tegenzin gaf Hitler zijn toestemming; hij kon barmhartig zijn wanneer hij met dat imago zijn voordeel kon doen. Maar meteen daarop wendde hij zich tot Goering en gaf hij blijk van zijn ware gevoelens jegens zijn vroegere politieke tegenstanders: 'Ziet u, Herr Goering, tot nu toe heb ik geen tijd aan deze kwestie besteed, maar wanneer ik voortdurend de excuses moet aanhoren die men aanvoert om het gedrag van die schurken, die beesten, goed te praten, kan ik niet blijven zwijgen. Bent u de weerzinwekkende smoelen van die schoften al vergeten, die nageboorten uit de hel die ons tijdens de jaren van onze strijd als wilde dieren

hebben aangevallen? Ik kan me nog heel goed de grappen herinneren die ze in hun perverse toespraken maakten, in de tijd van de knokpartijen in de bierkelders. Er wordt te veel sympathie aan die kwaadaardige gangsters verspild. Ze worden met zorg in speciale kampen gehuisvest, gevoed en vertroeteld, en ze krijgen zelfs werk te doen. Ik zal niet toestaan dat dit schuim Duitse bodem verontreinigt. Spaden zijn te goed voor zulke lieden. Dit jaar, het jaar van de revolutie, loopt ten einde, en nog zijn ze allemaal in leven, stuk voor stuk. Ze hadden meteen bij de eerste grote schoonmaak al moeten verdwijnen. Ik heb er bij de bolsjewieken nooit twijfel over laten bestaan wat wij nationaal-socialisten voor hen in petto hadden. Zelf zou ik die ploerten tegen de muur gezet hebben en terechtgesteld, maar als ze dan toch moesten blijven leven zou ik andere voorzieningen hebben getroffen voor hun gezondheid en voor die genoegens waar ze zo dol op zijn. Ik zou hen schnapps of onvermengde whisky in open vaten hebben gegeven en ze er ononderbroken van hebben laten genieten. Dan zouden ze zich doodgezopen hebben, wat vanuit menselijk oogpunt bezien een aangename manier is om heen te gaan. Ach, had ik ze maar aan boord van de onttakelde hulken in Hamburg en Bremen laten zetten en naar Helgoland laten verslepen; maar op weg daarheen had ik ze wél laten verzuipen.'

'Het dient de gevangenen op niet mis te verstane wijze aan het verstand te worden gebracht,' kondigde Goering in december aan, 'dat, als ze de edelmoedigheid van de nationaalsocialistische staat met hernieuwde vijandige activiteiten vergelden, ik hen zonder mededogen voorgoed zal uitschakelen.' Het eerste probleem waarvoor Diels zich geplaatst zag was te weten te komen hoeveel gevangenen er precies in de kampen zaten. Hij schatte dat het er in Pruisen ruwweg twintigduizend waren, en in de rest van het Reich nog eens zevenduizend, maar zeker weten deed hij het niet. Hij liet

naar alle kampen instructies uitgaan waarin afschriften van hun administratie werden verlangd, met achter de naam van elke gevangene een vermelding van het hem ten laste gelegde. De kampadministraties waren echter een volslagen chaos. Gevangenen waren naar elders overgebracht, of ontslagen zonder van de lijst afgevoerd te zijn. Nieuwe gevangenen waren niet naar behoren ingeschreven en in sommige gevallen waren ze onvindbaar. Per slot van rekening waren de kampfunctionarissen niet geïnteresseerd in het bijhouden van een administratie, maar in het maken van winst op slavenarbeid. En wat voor misdaden de gevangenen al dan niet gepleegd hadden, dat konden zelfs de gevangenen zelf niet met zekerheid zeggen. Mannen van de Veiligheidspolitie en bewakers van de SS en de SA gingen aan het werk om elk van de gevangenen te vragen wat de reden voor zijn arrestatie was geweest. De gevangene moest nu wel iets bedenken, of anders het risico lopen in het geheel niet vrijgelaten te worden. Ze konden moeilijk zeggen dat ze schuldig waren geweest omdat ze een onlangs ontbonden liberale partij in de Rijksdag hadden vertegenwoordigd, of omdat ze ooit de huur hadden verhoogd van iemand die later lid van de partij was gebleken. Communistische gedetineerden daarentegen hadden alle reden om de volle omvang van hun oppositie tegen het regime verborgen te houden. Maar hoe dan ook, de gevangenen moesten met een of andere veilige reden voor hun opsluiting op de proppen komen. Een populaire uitvlucht was dat men verzuimd had de partijvlag te groeten.

In de derde week van december moesten de gedetineerden van het concentratiekamp Oranienburg aantreden om een verzoenende toespraak van Diels aan te horen.

'De minister-president heeft deze amnestie verleend op grond van de uitslag van het onlangs gehouden referendum. Slechts enkelen hebben hun plicht verzuimd, en bijna was deze amnestie niet doorgegaan naar aanleiding van de tal-

rijke gruwelverhalen, afkomstig van bekende emigranten in Parijs en Praag, waarin werd voorspeld dat het maar een truc was, en dat er voor iedere man die vrijgelaten werd honderden nieuwe gevangenen in de concentratiekampen zouden worden opgeborgen. Niemand verwacht dat jullie na je vrijlating op slag trouwe nationaal-socialisten zult worden, maar wel wordt van jullie verwacht dat je je naar de huidige staatsorde zult voegen, en dat jullie niet zullen terugkeren naar je vroegere communistische, sociaal-democratische of joodse leiders.'

De flitslampen van de camera's van de internationale pers verleenden het geheel niet veel warmte.

Tussen 15 en 23 december bezochten Diels of zijn vertegenwoordigers de kampen in Sonnenburg, Esterwegen en Papenburg. Op de avond van de 21ste december werden meer dan duizend gevangenen uit de kampen op de heide in open vrachtwagens naar Papenburg gebracht. Het was koud, bijna 23 graden onder nul, en Diels was laat. Toen hij eindelijk tegen één uur 's nachts vergezeld van een menigte fotografen en de regeringscommissaris van het district Osnabrück arriveerde, moet hij vermoeid zijn geweest van de lange treinreis, of misschien naar de gastvrije warmte van zijn logeeradres hebben verlangd, want hij liet zijn gebruikelijke toespraak achterwege en zei alleen maar: 'Jullie zijn vrij om te gaan.' Strikt genomen was dat echter niet waar. Uit de kampen op de heide werden maar driehonderd mannen in vrijheid gesteld, een kwart van het totale aantal gedetineerden. In het kamp Hubertshof werden van de zevenhonderd gevangenen achtenvijftig vrijgelaten, terwijl er negentig nieuwe gevangenen bijkwamen. Zelfs Diels kon niet met zekerheid zeggen of het volledige aantal van vijfduizend man zoals beloofd met Kerstmis in vrijheid was gesteld. Zijn schattingen berustten slechts op grove eigen waarnemingen.

Van meet af aan waren de kampen door bedrog omgeven geweest. Het heette dat de gevangenen iedere dag 'lustig

zingend' naar hun werk marcheerden. Afranselingen werden 'onderzoeken' genoemd, en verwondingen werden aan 'een val van de trap' toegeschreven. Zo ook kon het gebeuren dat die paar gelukkigen op de dag van hun vrijlating werden gewogen en niet te licht bevonden, want volgens de administratieve gegevens had iedereen in de kampen op miraculeuze wijze aan gewicht toegenomen! Ook kregen ze twee verklaringen te ondertekenen, waarin ze beloofden geen schadevergoeding te zullen verlangen voor eventueel opgelopen verwondingen of geleden ontberingen, en erkenden dat alle door de staat tegen hen genomen maatregelen ten volle gerechtvaardigd waren geweest. Verder zwoeren ze dat ze geen verdere overtredingen zouden begaan, in woord noch daad, bijvoorbeeld door over hun ervaringen in de kampen te spreken. Ze kregen te horen dat iedere schending van deze overeenkomst automatisch ten gevolge zou hebben dat ze opnieuw werden gearresteerd. Gretig ondertekenden ze alles.

Daarop zwaaiden de hekken open. Met hun schamele bezittingen en het rode bewijs van vrijlating in de hand waarop hun detentieperiode stond vermeld, plus instructies om zich regelmatig bij de politie te melden, kregen ze een vrijheid terug die ze zich nauwelijks meer konden herinneren.

Op 23 december, op de terugreis uit Papenburg, hoorde Diels het nieuws dat het Duitse hooggerechtshof alle beklaagden in het proces tegen de brandstichters van de Rijksdag had vrijgesproken met uitzondering van de jonge Nederlander Marinus van der Lubbe, die onthoofd zou worden. De drie Bulgaren zaten nog veilig in de gerechtelijke gevangenis in Leipzig, maar Diels wist dat Goering Karl Ernst had beloofd dat hij Georgi Dimitroff, de held van het proces, mocht hebben. Diels vroeg een spoedgesprek met Berlijn aan en vernam dat Goering al had geregeld dat Dimitroff en de andere Bulgaren naar Oranienburg zouden worden overgebracht. Onmiddellijk gelastte Diels de

overbrenging zo lang mogelijk te vertragen.

In de kanselarij kwam Putzi Hanfstaengl het gerucht ter ore dat de Bulgaren naar Rusland zouden worden gevlogen, aangezien geen ander land hen hebben wilde, en dat Goering van plan was Dimitroff enkele ogenblikken voordat het toestel opsteeg te laten vermoorden. De internationale repercussies zouden enorm zijn, wist Putzi; in de buitenlandse pers was het proces van de Rijksdagbrand alleen maar overtroffen door berichten over het mishandelen van Amerikanen. Opgewonden vertrouwde Putzi het geheim toe aan Martin Sommerfeldt, Goerings perschef. De fatsoenlijke Sommerfeldt had hem ook in het verleden al verscheidene malen geholpen rampen op public-relationsgebied te voorkomen. Het tweetal stak de hoofden bij elkaar en wist een plan te bedenken. Sommerfeldt belde Louis P. op en nodigde de bureauchef van Associated Press uit om de volgende dag met hem te lunchen in het Adlon-hotel. Goering was gelukkig ziek en verbleef buiten de stad.

Het was een nerveuze Sommerfeldt die Louis P. de volgende dag zijn plan ontvouwde.

'Ik ben tot de conclusie gekomen dat er één manier is om de generaal van zijn plan af te brengen. Wanneer de buitenlandse pers iets over hem beweert, doet hij koppig altijd juist het tegenovergestelde. Mijn verzoek aan u is dat u een stukje aan uw krant telegrafeert, waarin u schrijft dat u uit onweerlegbare bron hebt vernomen dat een hooggeplaatst lid van de regering een moord op Dimitroff beraamt, en dat een dergelijke moordaanslag, indien uitgevoerd, vérstrekkende internationale gevolgen zou hebben.'

Louis P., die bezorgd was dat ze zijn bureau zouden sluiten als hij te ver ging, wendde zich tot ambassadeur Dodd om raad, maar hield Sommerfeldts naam angstvallig buiten het gesprek, aangezien zelfs het dagboek van de ambassadeur niet veilig was voor nieuwsgierige ogen. Had hij Dodds toestemming om het plan ten uitvoer te brengen?

Dodd raadpleegde eerst de Britse ambassadeur, alvorens deze vraag bevestigend te beantwoorden. Beide ambassadeurs waren van mening dat Louis P. alles moest doen wat in zijn vermogen lag om de moord op Dimitroff te verijdelen, aangezien de publieke verontwaardiging in Amerika en Engeland anders verwoestende gevolgen voor verdere betrekkingen met Duitsland zou hebben.

Aan Sommerfeldts plan kleefden echter twee bezwaren. Ten eerste zette Louis P. zijn ongewoon goede relatie met het regime op het spel. En ten tweede moest zijn telegram over het beweerde plan voor een moordaanslag eerst helemaal naar Amerika en daar onder de aandacht van de Duitse ambassade in Washington worden gebracht. Na lezing zou die instantie het weer moeten doorgeven aan Berlijn, als onderdeel van haar wekelijks persoverzicht. Dat alles kon wel een week in beslag nemen, en tegen die tijd zou Dimitroff al dood zijn.

Het alternatief was van de Britse pers gebruik te maken, en het toeval wilde dat Reuter's Telegrafische Nieuwsdienst zojuist een nieuwe man naar Berlijn had gezonden, wie men het grif zou vergeven als hij de spelregels nog niet kende. En dus zaten Louis P., Putzi Hanfstaengl en de man van Reuter de volgende dag in de bar van het Adlon-hotel, toen Martin Sommerfeldt als bij toeval binnen kwam wandelen. Ze nodigden Sommerfeldt uit bij hen te komen zitten, en Louis P. liet zich terloops ontvallen dat hij een gerucht had opgevangen dat Georgi Dimitroff, de held van het Rijksdagproces, nog vóór zijn vertrek uit Duitsland vermoord zou worden.

Sommerfeldt deed verontwaardigd. Duitsland was een rechtsstaat en een land van cultuur, minister-president Goering was militair, en dus een man van eer!

De correspondent van Reuter hapte en vroeg Sommerfeldt of hij diens ontkenning in een persbericht mocht gebruiken. Louis P. sloot zich bij zijn verzoek aan. Sommerfeldt deed alsof hij er niet veel voor voelde, maar gaf ten

slotte zijn toestemming, mits het bericht aan 'een betrouwbare bron' zou worden toegeschreven. De correspondent was in zijn nopjes.

Die avond telefoneerde de Duitse ambassade in Londen de volledige tekst van het bericht naar Berlijn, en Sommerfeldt zond een kopie ervan aan Goering. Eerst was Goering woedend, maar toen hij aan het gedeelte kwam waarin hij als soldaat en gentleman beschreven werd, veranderde zijn woede in verrukking. Hij gaf een officieel dementi van 'het afschuwelijke gerucht' vrij voor publikatie door de buitenlandse pers. Putzi belde Sommerfeldt op en las het hem met grote opluchting voor. Putzi had dat jaar nog niet veel succes geboekt.

Het slot van het verhaal was dat Dimitroff en zijn beide landgenoten naar Berlijn werden gebracht en op het vliegveld Tempelhof in een machine van Duroluft gezet. Er werden geen andere passagiers aan boord toegelaten, en zes uur later arriveerde het drietal veilig in Moskou. Zonder het te weten was Dimitroff door een coalitie van zijn democratische en fascistische vijanden gered.

Het leven in Duitsland was die winter grimmig. In steden met minder dan 50 000 inwoners steeg het zelfmoordpercentage met veertien procent. In Duitse emigrantenkringen in Parijs schatte men dat er in 1933 drieduizend mensen om politieke redenen het leven hadden verloren, en dat er 119 000 gewond en 174 000 in hechtenis genomen waren.

Diels' meest geruchtmakende optreden die winter had te maken met zijn campagne tegen de monarchistische organisaties die bijeenkwamen om de vijfenzeventigste verjaardag van de Duitse keizer te vieren. Louis P., wiens artikelen over het geslacht van de Hohenzollerns altijd op gelegen tijdstippen verschenen, had zijn reis naar Nederland afgezegd toen hij inzag dat hij voor het grote nieuws dit jaar in Berlijn moest zijn. In de Duitse pers ging men namelijk vreselijk tekeer toen uitlekte dat de keizerlijke familie weigerde grote

stukken van haar heidegronden voor bebouwing vrij te geven, aangezien dit een verlies van jaarlijks ruim 50 000 mark aan jachtgelden zou betekenen! Terwijl in Nederland de felicitatiebrieven en -telegrammen de villa van de keizer-in-ballingschap binnenstroomden, vierden de monarchisten in Berlijn het feest achter gesloten deuren en dichtgetrokken gordijnen.

De volgenden die de zware hand van de nieuwe Gestapo te voelen kregen waren de homoseksuelen. Alle vrijgezellen die er geen minnares op na hielden waren verdacht, en een inspectie van hun papieren leverde meestal wel iets op waarin ze zich kritisch over het regime hadden uitgelaten. Zelfs gehuwde mannen werden wel eens opgepakt. Herbert von Mumm, de aristocratische vertegenwoordiger van de afdeling Protocol, werd bij het ministerie van Buitenlandse Zaken ontslagen op grond van verzonnen beschuldigingen van homoseksualiteit. Berlijn, dat eens het libertijnse centrum van Europa was geweest, was geschokt door deze onderdrukking.

Diels had zich ook voorgenomen de excessen van de Hitlerjeugd te beteugelen. Hij stelde een lange lijst op van verstoorde religieuze processies, gebroken kerkvensters en gestolen kruisbeelden en toonde die in het bijzijn van Goering aan Hitler.

Hitler was niet onder de indruk. Wat dacht Diels ermee te bereiken?

Hij wilde alleen maar opperen dat het misschien beter zou zijn de Hitlerjeugd onder het gezag van de SA te plaatsen, in plaats van onder dat van haar eigen jeugdige leiders.

'Dat is je reinste nonsens,' wierp Hitler tegen. 'Het zou gelijkstaan met de geit het beheer over de moestuin te geven. Herr Goering, ik heb dit onderwerp nog nooit eerder tegenover u aangeroerd, maar het hele land praat erover: de naaste omgeving van het hoofd van de SA, Röhm, is door en door verdorven en gedegenereerd. Het zou waanzin zijn die lie-

den de leiding over de Hitlerjeugd toe te vertrouwen.' Wat hem veel meer interesseerde was een rapport over homoseksualiteit binnen de SA, zei hij.

Bij het weggaan zei Diels tegen Goering dat een dergelijk rapport zijn ondergang zou betekenen.

'Kom onmiddellijk mee terug naar Hitler,' beval Goering, 'en herhaal tegenover hem precies wat je zojuist tegen mij hebt gezegd.'

'Ik heb alleen maar gezegd,' zei Diels even later tot Hitler, 'dat deze opdracht me de kop zal kosten. We beschikken over meer dan voldoende bewijzen dat de kliek rond Röhm uiterst gevoelig is op dat punt. Nog onlangs zijn uit de Walchensee de lijken van twee SA-leiders opgevist die jaren geleden al tegen de neigingen van Röhms kliek hadden geprotesteerd, en een paar weken terug is Herr von Flatow dood op zijn landgoed in Pommeren gevonden, vermoord om dezelfde reden. Graaf von Wedel, politiecommissaris en Oberführer van de SA, heeft me onlangs om bescherming gevraagd omdat hij zich door de homoseksuele kliek bedreigd voelde vanwege zijn kritiek. En ook de hoofdcommissaris en Gruppenführer van de SA Lutze voelt zich blijkbaar niet meer veilig, aangezien hij zich naar beweerd wordt over deze neigingen bij u persoonlijk heeft beklaagd. Een dag of wat geleden zijn er twee burgers uit Breslau bij Herr Hess gekomen – die hen naar mij doorverwees – om melding te maken van de ongelooflijke uitspattingen waaraan de Gruppenführer en hoofdcommissaris van politie in Breslau, Heines, zich te buiten gaat. Ze vertelden van soortgelijke orgieën in het Hotel Savoy, waar iedereen van afweet maar niemand kritiek op durft uit te oefenen. Ik heb die mannen van valse identiteitsbewijzen moeten voorzien om het ze mogelijk te maken in Berlijn te blijven, want ze vreesden voor hun leven en durfden niet meer naar Breslau terug.'

Hitler zegde Diels volledige bescherming toe.

Het dossier dat Diels daarop voor Hitler aanlegde was

dan ook zo omvangrijk en volledig als hij het maar maken kon. Hij documenteerde daarin alle activiteiten van de SA: van de bunkers en de 'martelkelders' tot en met de illegale concentratiekampen en de lijdensweg van Duitse katholieken, liberalen en joden. Diels leegde in zijn rapport de hele emmer van door de SA gepleegde schanddaden.

Hij bracht het rapport persoonlijk naar Hitlers villa op de Obersalzberg, maar toen hij die avond thuiskwam was alles wat hij tegen zijn vrouw wilde zeggen: 'Stel me geen vragen. Het zijn allemaal moordenaars.'

Aan een oude vriend die ook advocaat was vertrouwde hij toe dat Goering en Hitler hem op de Obersalzberg hadden bevolen de leider van de SA, Röhm, generaal Kurt von Schleicher en andere prominente figuren te laten vermoorden.

'Je stamt uit een fatsoenlijke familie van grootgrondbezitters,' zei zijn vriend. 'Geen van je voorvaderen was beulsknecht. Je moet je van die figuren losmaken.'

Diels verzocht Goering om een kort verlof. Hij was ziek, zei hij.

'Zozo, je bent dus ziek?' kraste Goering. 'Dan zou ik maar besluiten héél ziek te zijn, als ik jou was.'

'Ja, ik ben wel degelijk ziek. Ik heb gedaan wat ik kon om het schip van staat weer op de juiste koers te krijgen. Meer kan ik niet doen. Ik heb u al dikwijls gevraagd mijn ontslag te aanvaarden, en nu kan ik werkelijk niet meer.'

'Goed, je bent dus ziek. Dat wil zeggen dat je niet langer in dienst kunt blijven. Geen dag meer. En aangezien je ziek bent, blijf je thuis en zet geen voet buiten de deur. Verder voer je geen interlokale telefoongesprekken en schrijf je geen brieven. En neem je vooral in acht.'

Diels behoorde nu ook tot de verstotenen, en net als zij voelde hij een doodsangst waar geen ontkomen aan was. Het was een grotere angst dan die welke hij als jongeling en lid van de duelleervereniging Rhenania had gevoeld, wan-

neer hij de lange koude zaal binnenstapte waar plukjes haar en opgedroogde bloedspatten aan het plafond kleefden. Met veel gekletter keerden de bedienden de manden vol sabels om, terwijl de vloer met zaagsel werd bestrooid en de chirurg zijn flessen met ontsmettingsmiddelen en zijn instrumenten voor het hechten uitstalde. De jeugdige duellisten trokken zware beschermende pantalons aan en wikkelden dikke zwachtels om hals en borst. IJzeren schutbrillen bedekten hun ogen, zodat alleen wang, kin en voorhoofd onbeschermd bleven. Assistenten stonden klaar met antiseptische watten en verbandgaas.

'*Silentium!*' riep de scheidsrechter dan.

Vervolgens traden de als Mongoolse krijgers uitgedoste duellisten in de met zaagsel bestrooide ring, met opgeheven sabels en met de vrije hand op de rug, achter de broekriem gestoken. Secondanten hurkten naast hen neer.

Op het bevel '*Los!*' begon het tweegevecht. Geen van beide jongelingen mocht van houding veranderen of zijn hoofd bewegen. Wanneer een secondant '*Halt!*' riep onderbraken de duellisten de strijd en deden een paar stappen achteruit. Dan werden hun wonden geïnspecteerd en hun voorhoofden afgeveegd. Daarop klonk weer het commando '*Los!*' en zwiepten de sabels opnieuw door de lucht, waarbij eerst op het hoofd werd gemikt en dan omlaag, naar de kin. '*Halt!*' Nog één ronde en de strijd was achter de rug. Na vijftien minuten van verschrikking stonden de duellisten dan tegenover elkaar, terwijl stralen bloed langs hun wangen stroomden en als eretekens in trillende druppels onder hun kinnen hingen. Nu de tweekamp doorstaan en hun moed op de proef gesteld was, werden ze naar de tafel van de chirurg gebracht, waar hun wonden werden gereinigd en gehecht boven terrines vol kokendheet water, dat al spoedig de kleur van ossebloedsoep kreeg. Evenals de sabelhouwen werden de hechtingen zonder verdoving ondergaan.

Er kwam geen eind aan de revolutionaire terreur; ze bleef als een aangehouden toon nagalmen tot in de dagen en nachten van het nieuwe jaar, en Diels hield er nachtmerries, hartkloppingen en een grondig verstoorde spijsvertering aan over, die hem zienderogen deden vermageren. Hij ging voor een rustkuur naar een sanatorium in Zwitserland. Toen hij terugkwam nodigde hij Martha en Bill bij hem thuis uit. Toen ze binnenkwamen troffen ze hem melodramatisch op een divan uitgestrekt, met twee geladen pistolen binnen handbereik. Nadat hij zijn vrouw de kamer uit had gestuurd, gebaarde Diels naar een grote kaart van Duitsland die overdekt was met cirkels en codes in verschillende kleuren inkt: 'Weet je, het grootste deel daarvan is mijn werk geweest. Ik heb feitelijk het doeltreffendste spionagesysteem georganiseerd dat Duitsland ooit heeft gekend.'

Waarom hij dan in angst leefde, vroeg Martha.

'Omdat ik te veel weet,' antwoordde Diels zachtjes.

In de daaropvolgende weken zag ze hem nog vaak. Hij vreesde voor zijn leven, meed menigten en werd dikwijls geobsedeerd door de gedachte, hoe gemakkelijk men hem zou kunnen vergiftigen. Toch roerde er zich in zijn verzwakte lichaam ook een gevoel van uitdaging. Zou hij zijn vijanden te slim af kunnen zijn? Zou hij zich kunnen verschuilen in kreupelhout dat zo dicht was dat niemand hem daarin volgen kon? Martha's kennissen waarschuwden haar dat hij haar alleen maar gebruikte, maar ze voelde geen angst. Als dochter van een diplomaat was ze veiliger dan ongeacht welke Duitser, veiliger dan menig regeringsfunctionaris. Diels zocht háár op, niet zij hem. Hij had haar bescherming nodig. En als wat hij haar vertelde maar voor de helft waar was, wist hij toch al alles van haar en haar kennissenkring af, en had het ook geen zin er zich zorgen over te maken.

Op een middag liet hij doorschemeren dat hij naar Zwitserland was gegaan voor meer dan alleen maar een rustkuur.

Was het soms geweest om bepaalde papieren in het buitenland te deponeren? vroeg ze. Wat voor andere manier was er om je te beschermen, antwoordde hij.

Af en toe dook hij uit zijn semi-gepensioneerde toestand op, bij één gedenkwaardige gelegenheid om een bijzonder gruwelijk kamp te sluiten dat door het plaatselijke bureau van de Gestapo in Stettin werd beheerd. Daar, in een verlaten bandenfabriek aan de haven, werden tegenstanders van het regime op zo beestachtige wijze 'omgeschoold' dat een stenograaf die naar het gemeenteziekenhuis was gestuurd om bewijsmateriaal te verzamelen compleet van zijn stokje ging. De betrokken Gestapo-functionarissen kregen strenge gevangenisstraffen, maar in de ogen van het publiek wierp dit alleen maar een nieuwe smet op Diels' organisatie.

In maart verscheen hij voor het laatst voor de Vereniging van de Buitenlandse Pers in Berlijn. Hij gaf toe dat er dertigduizend Duitsers door de kampen waren gegaan, en dat ongeveer zevenduizend nog opgesloten zaten.

'Maar we zijn geen organisatie van mensenhaters,' verklaarde hij. 'We geloven in een humane behandeling, en niet alleen in geweld. En als men ons het slaan van gevangenen en andere gruweldaden ten laste legt, kan ik alleen maar zeggen dat die beschuldigingen mij minder ontroeren dan de vriendschappen die er al spoedig tussen onze bewakers en onze gevangenen zijn ontstaan. Onze voorlopige hechtenis, die maar enkele maanden duurt, heeft het ons mogelijk gemaakt een groot aantal politieke overtreders lichter te behandelen dan een gewone, overeenkomstig de wetten handelende rechtbank zou hebben gedaan. Onze willekeur is juist in hun voordeel geweest.'

Bij het horen van die uitspraak moeten de potloden van de journalisten even boven het papier zijn blijven zweven.

Diels klonk schrikwekkender dan hij zich voelde. ss-functionarissen binnen het Gestapo-apparaat waren bezig bewijzen te fingeren om aan te tonen dat een groep die ille-

gale lectuur Duitsland binnensmokkelde voornemens was Goering te vermoorden. Diels vermoedde hierin een komplot tegen hemzelf, maar hij bevond zich nu te ver van het machtscentrum om iets te kunnen ondernemen. Toen er meer dan honderd arrestaties werden verricht wist men het zo te draaien dat Diels onbekwaam leek en voor schut stond. Zijn eigen organisatie had zich tegen hem gekeerd.

'Ik heb besloten u definitief te ontslaan en de Pruisische politieke politie aan Himmler toe te vertrouwen,' deelde Goering Diels mee. 'Maar ikzelf behoud de leiding. De pers is er al van in kennis gesteld.'

'Dan heeft Heydrich dus toch getriomfeerd,' merkte Diels op.

'Wat wilt u daarmee zeggen?'

'Dat zult u mettertijd nog wel zien. Arm Duitsland!'

Nu vloog Goering op. 'Bespaar Duitsland uw medelijden. Laat Duitsland maar aan mij over. U hebt me teleurgesteld, gecompromitteerd en in de steek gelaten. Bekommert u zich maar om uw eigen toekomst.'

'Ik heb altijd wel geweten dat het zo eindigen zou.'

'En wat bedoelt u daar nu weer mee?'

'Alleen maar dat u er goed aan zou doen, een betrouwbare lijfwacht om u heen te verzamelen,' zei Diels terwijl hij de kamer verliet.

De volgende morgen ontbood Hitler hem bij zich.

'Röhm en zijn beesten hebben me al genoeg moeilijkheden bezorgd,' begon Hitler. 'Als Goering denkt dat hij me met Himmler en Heydrich kan opzadelen, dan vergist hij zich. Himmler kan bij zijn SS blijven. U bent deskundig en moet op uw post blijven. Als u meer gezag wenst, dan zal ik het u geven. Goering heeft eens gezegd dat u minister van Politie wilde worden. Volgens mij is zo'n ambt overbodig, maar we kunnen het overwegen.'

'Ik kan niet aanblijven. Ik ben ziek.'

'Maar toch niet zo ziek dat u uw werk niet kunt doen, wat

trouwens toch gemakkelijker zal worden naarmate de tijd verstrijkt. Ik weet dat u opgebrand bent door de strijd tegen de communisten.'

Nu moest Diels toch even glimlachen: 'Nee, mijn Führer, voor negentig procent heb ik mijn kapotte zenuwen aan de SA en de SS te danken.'

Met een fanatiek licht in zijn ogen antwoordde Hitler: 'Ik kan u de verzekering geven dat dat niet lang meer zal duren.'

'Toch ben ik werkelijk ziek en kan niet langer aanblijven. Ik dank u voor het vertrouwen dat u in mij hebt gesteld.'

Hitler zei niets meer en Diels vertrok.

Diels moest nu zijn eigen huid zien te redden. Aangezien ambassadeur Dodd in Amerika was deed hij een beroep op Martha om voor hem te bemiddelen bij consul-generaal Messersmith. Hij zei tegen haar dat hij op het punt stond door Himmler gearresteerd en doodgeschoten te worden.

Met tranen in de ogen smeekte Martha Messersmith in diens kantoor aan de Bellevuestrasse voor Diels een goed woordje te doen bij Goering, maar de consul-generaal voelde er niets voor Martha Dodd gunsten te bewijzen. Hij kon het gedrag van de beide kinderen van de ambassadeur absoluut niet goedkeuren. Ze waren geen van beiden hun ouders tot hulp, en vooral Martha was berucht om haar nachtleven. Hij zei haar dat Duitslands binnenlandse woelingen zijn zaken niet waren; hij observeerde alleen maar wat er gebeurde. Eventuele contacten met minister-president Goering zouden op een veel hoger niveau moeten plaatsvinden. Met enige moeite wist hij haar de deur uit te werken.

Toen ze weg was begon hij echter zelf op andere gedachten te komen. Diels was een van de betere regeringsfunctionarissen en de man had altijd zonder mankeren ingegrepen in gevallen waarbij Amerikanen betrokken waren. Messersmith zou die middag in de *Herrenklub* gaan lunchen, maar eerst belde hij nog even het ministerie van Luchtvaart op om te vragen waar Goering te bereiken was. Een adjudant zei

hem dat zijn chef zojuist naar de Herrenklub was vertrokken, waar hij de speciale gast zou zijn van de generaals von Seeckt en von Fritsch. Messersmith bofte.

Toen Messersmith even na het middaguur de Herrenklub betrad, zat Goering daar met zijn gastheren te praten, maar toen hij de consul-generaal zag kwam hij overeind en sloeg een arm om Messersmiths schouders heen. 'Mijne heren, hier is iemand die me volstrekt niet mag,' zei Goering, 'een man die met mij niet veel opheeft, maar een goede vriend van ons land is.'

Messersmith verzocht de minister-president een paar woorden onder vier ogen met hem te mogen wisselen. In een Duits dat al even onbehouwen was als dat waarvan Goering zelf zich placht te bedienen, zei Messersmith dat hij uit betrouwbare bron had vernomen dat Himmler van plan was Ministerialrat Diels uit de weg te ruimen. Goerings gezicht betrok. Hij bedankte Messersmith en keerde naar zijn gastheren terug. Het speet hem, zei hij, maar er had zich iets belangrijks voorgedaan dat zijn onmiddellijke aandacht vereiste. De discipline van de generaals belette hen ook maar het geringste teken van verbazing te geven.

Toen de middageditie van de *Berliner Zeitung* uitkwam las Messersmith dat de pas vierendertigjarige Diels tot regeringscommissaris van het district Keulen was benoemd. Zijn post als inspecteur-generaal van de Gestapo zou door Himmler worden bezet. Later, tijdens een ander gesprek, liet Goering Messersmith terloops weten dat hij zijn tussenkomst had gewaardeerd. Diels' langdurige hofmakerij van het diplomatenwereldje had vruchten afgeworpen. Hij had zijn veilige wijkplaats gevonden.

Aan de Prinz Albrechtstrasse 8 werd nu grote schoonmaak gehouden. De laatsten van Diels' medewerkers werden naar onbeduidende posten elders overgeplaatst. Een paar werden door Heydrich gearresteerd omdat ze verzuimden de Hitlergroet op gepaste wijze te beantwoorden.

Voor het ogenblik weerstond Heydrich de verleiding zijn inlichtingendienst met het systeem van Diels samen te voegen. In plaats daarvan stond hij erop dat de inlichtingendienst van de SS een gescheiden geheel zou blijven vormen, als een donkerdere schaduw op het donkergrijs van de Pruisische geheime politie.

Op 20 april schudde Diels, gekleed in het zwarte uniform van de SS, minister-president Goering de hand onder een kolossaal embleem van de partij, terwijl Heinrich Himmler toekeek. De overdracht van de Pruisische Geheime Staatspolizei aan SS-Reichsführer Heinrich Himmler was nu een voldongen feit.

In een laatste gesprek met een functionaris van de Britse ambassade sprak Diels openhartig over van overheidswege toegepaste folterpraktijken:

'Het toedienen van lijfstraffen is niet ieders werk, en we waren natuurlijk maar al te blij mannen te kunnen werven die die taak konden verrichten zonder van enige overgevoeligheid blijk te geven. Maar jammer genoeg wisten we niets van de freudiaanse kant van de zaak af, en pas nadat er zich een aantal gevallen van onnodige kastijdingen en zinloze wreedheden hadden voorgedaan drong het tot me door dat mijn organisatie al een tijdlang sadisten uit heel Duitsland en Oostenrijk had aangetrokken, zonder dat ik dit in de gaten had. Er waren ook onbewuste sadisten aangetrokken, met andere woorden, mannen die zelf niet wisten dat ze sadistische neigingen hadden totdat ze aan een kastijding deelnamen. En ten slotte bleek de organisatie ook sadisten te hebben gemáákt. Want kennelijk roept het toedienen van lijfstraffen sadistische neigingen op bij ogenschijnlijk normale mannen en vrouwen. Misschien dat Freud er een verklaring voor heeft.'

Putzi in Amerika

In de lente van 1934, na zijn teleurstellende promotiereis door Italië ten behoeve van zijn film *Hans Westmar*, kreeg Putzi Hanfstaengl een telefoontje van de Rijkskanselarij.

'Hanfstaengl, je moet nu meteen naar Hotel Kaiserhof komen. Er is niemand om thee met "hem" te drinken.'

Zo ver was het dus al. Als de rest van de hofhouding de stad uit was werd hij opgetrommeld om de baas te amuseren. Hij kon zich nog een tijd herinneren toen ze hem als éérste zouden hebben gebeld.

Het Hotel Kaiserhof lag op maar enkele minuten afstand, en toen hij langs het pseudo-Hongaarse strijkje de foyer binnenwandelde zag hij Hitler tussen de plantenbakken en een groeiend aantal nieuwsgierigen in een hoek zitten.

Tijdens de thee haalden de twee oude bekenden onderwerpen uit vroeger dagen op: Richard Wagner, koning Ludwig II, en het feit dat Hitler niet dansen kon. Elk zou de rol van de ander hebben kunnen spelen, zo dikwijls hadden ze het al over die dingen gehad.

Putzi zei dat hij erover dacht een reis naar Amerika te maken.

'Wat wilt u daar gaan doen?' vroeg Hitler achterdochtig. 'Die film van u aan de man brengen, soms?'

Nee, antwoordde Putzi. Hij wilde de vijfentwintigste reünie van zijn studiejaar op Harvard bijwonen. Het was zoiets als een erekwestie om daar van de partij te zijn. 'Het zou me een goede kans geven weer eens met oude vrienden te praten,' wierp hij een visje uit. 'Sommigen van hen zijn inmiddels zeer invloedrijk. Het is zelfs mogelijk dat ik president Roosevelt spreek.'

Hitler geeuwde en gaf zijn toestemming.

Wat Putzi niet verklapte – misschien omdat hij wist dat dit oude vooroordelen wakker zou roepen – was dat dr. Elliott Carr Cutler, de klasseoudste van 1909 en thans een eminent hersenspecialist in Boston, hem had verzocht in juni, tijdens de plechtige traditionele uitreiking van de bullen, een van de vijftig met hoge hoed en tamboerstok uitgeruste pedels te willen zijn.

'Het kan zelfs zijn,' zei Putzi tegen een groep Amerikaanse verslaggevers, 'dat ik bij wijze van verrassing mijn film *Hans Westmar* meeneem, die ik in Stockholm al aan premier Mussolini en andere prominenten heb vertoond. Die film kan beter laten zien waar wij nazi's voor staan dan ik met woorden zou kunnen doen.'

Van de overkant van de Atlantische Oceaan kon Harvard slechts in vage termen antwoorden dat de organisatie van de reünies bij de oud-studenten berustte, en dat, als sommigen van jaargang 1909 films over de nazi-beweging wensten te zien, Harvard daar niets tegen kon inbrengen, maar dat anderen, met name joodse oud-studenten, er wel degelijk bezwaar tegen hadden. Protestbrieven stroomden binnen, en de *Harvard Crimson* drukte er een af waarin Putzi vagelijk met de nieuwe Duitse concentratiekampen in verband werd gebracht: 'Als daar zijn die het zijn [Putzi's] hart niet behagen zou aldus te eren, zou het verstandig zijn dezulken in de uitreikingsparade achteraan te plaatsen en hen de ceremonies van een afstand gade te laten slaan, door sleutelgaten en vensters.' Het pedante studentenblad publiceerde de brief onder het opschrift 'Heil Hitler'. Het trok in de controverse partij voor Putzi, en vond het kinderachtig een harvardiaan om louter politieke redenen het samenzijn met andere harvardianen te ontzeggen.

In Boston begon dr. Cutler zich inmiddels te bedenken. Hij had nooit kunnen dromen dat hij met zijn uitnodiging zoveel tweedracht zou zaaien. Hij belde Putzi thuis in Mün-

chen op, waar de chef van de buitenlandse voorlichting net bezig was een etude van Chopin te oefenen die hem maar niet in de vingers wilde, en trok, zij het met veel tegenzin, de uitnodiging in. Putzi van zijn kant zei tegen Amerikaanse verslaggevers in Berlijn dat hij stomverbaasd was over alle deining. 'En wat propaganda betreft, ik heb nooit propaganda gemaakt, en zal dat ook nooit doen,' verklaarde hij. Tientallen Amerikanen, en ook een heleboel oud-studiegenoten hadden hem brieven geschreven om hem hun steun te betuigen, maar doordat hij het druk had met 'officiële aangelegenheden' kon er van een reis naar Amerika voor het ogenblik toch geen sprake zijn.

De maand mei verstreek zonder verdere geruchtmakende gebeurtenissen.

In juni, toen journalisten hem vroegen of zijn plannen om die zomer naar Harvard te gaan definitief van de baan waren, antwoordde hij geheimzinnig: '*Qui vivra verra*' ofte wel Wie dan leeft, wie dan zorgt. Harvard, noch dr. Cutler had er enig bezwaar tegen als hij de ceremonies als gewoon alumnus bijwoonde.

Op 10 juni wist een aantal Amerikaanse correspondenten een reden te vinden om langs Putzi's Berlijnse woning aan de Pariser Platz 3 te slenteren. Het passagiersschip *Europa* van de Norddeutsche Lloyd, het laatste schip waarmee Putzi Harvard nog op tijd zou kunnen halen, zou binnen enkele uren uit Bremerhaven vertrekken, maar Putzi bleek een gigantisch tuinfeest te geven. Tot de genodigden behoorden buitenlandse diplomaten, regeringsfunctionarissen en zulke oude kennissen als Magda Goebbels en Emmy Goering. Het was een luisterrijk feest, ook al kwamen de drie hoogste mannen in den lande niet opdagen. Putzi, gekleed in een donker pak, zag er imposant uit naast de rijzige gestalte van Helene, die een loshangende witte avondjapon droeg. Toen het feest voorbij was trok de heer des huizes zich in de stilte van zijn woning terug, en de journalisten telegrafeerden hun

kranten dat Putzi uiteindelijk toch niet zou komen.

De inkt van de ochtendedities was nog niet droog of de zetters kregen een tweede telegram voorgelegd. Tot ieders verrassing was Putzi, weggedoken in een regenjas en met een donkere bril op, zijn huis uitgeglipt en had een late trein naar Keulen genomen, waar hij zijn grote lichaam in een Duits postvliegtuig had gehesen om de *Europa* nog op het laatste nippertje in Cherbourg te halen. Buiten adem en nu zonder vermomming kwam Putzi daar aan boord met vijf grote koffers en drie houten kratten. De kratten bevatten borstbeelden uit de collectie-Hanfstaengl, die hij de militaire academie van West Point en Harvards faculteiten van wijsbegeerte en muziek ten geschenke hoopte aan te bieden.

Het tuinfeest was een truc geweest. Putzi's assistent Voigt was al naar Amerika vooruitgereisd om de nodige voorbereidingen te treffen, en het ministerie van Buitenlandse Zaken was ruim van tevoren van Putzi's plannen op de hoogte gesteld. Het hoofd van de afdeling Engeland en Amerika van dit ministerie had dr. Hanfstaengls reis naar het buitenland graag willen verhinderen, maar het ontbrak hem aan een geschikt excuus. Hij kon nu alleen nog maar hopen dat dr. Hanfstaengl, de hoogste regeringsfunctionaris die tot nu toe een bezoek aan Amerika had gebracht, aan eventuele complicaties met zijn gebruikelijke charme en gevatheid het hoofd zou weten te bieden. Met andere woorden, de heren van Buitenlandse Zaken konden slechts de adem inhouden en wachten op de ramp die volgens hen niet kon uitblijven.

Maar wonder boven wonder gebeurde er niets. Hoe onbeheerst en onbezonnen hij in Berlijn ook in zijn uitlatingen was, in het buitenland bewoog Putzi zich met de gratie van een walsende olifant. Nu hij eindelijk zelf eens gast was, liet hij zijn rol van in de verdediging gedrongen Berlijnse gastheer varen en babbelde en ontspande hij zich met de andere Amerikanen aan boord.

Aan de overkant van de Atlantische Oceaan werden nu

koortsachtige voorbereidingen voor zijn komst getroffen. Harvard vreesde de mogelijkheid van een bomaanslag waarbij oud-studenten en toeschouwers gedood en verwond zouden worden, en pleegde overleg met de gouverneur van Massachusetts, die de speciale politie van die staat liet uitrukken. In New York werd de politieafdeling voor toezicht op criminele vreemdelingen gewaarschuwd een oogje op subversieve elementen te houden van wie het denkbaar was dat ze een aanslag op dr. Hanfstaengl zouden kunnen plegen. Het Amerikaans Joods Comité en de joodse organisatie B'nai B'rith trachtten olie op de golven te gooien door een gezamenlijke verklaring uit te geven waarin werd erkend dat Putzi's bezoek aan Amerika van zuiver persoonlijke aard was, en waarin de hoop werd uitgesproken dat hij niet onhoffelijk bejegend zou worden.

Toen de oceaanreus laat in de middag van zaterdag 16 juni de haven van New York binnenstoomde, stond een bijna tweeduizendkoppige menigte demonstranten Putzi op te wachten achter de dranghekken van een politieafzetting onder 12th Avenue Expressway. Ze zwaaiden met borden waarop te lezen stond: WEG MET DE NAZI HANFSTAENGL, STUUR DE HANDLANGER VAN HITLER TERUG, en LAAT ERNST THÄLMANN VRIJ. Bijna honderd man geüniformeerde Newyorkse politie en nog eens vijftig rechercheurs in burger hielden de menigte in bedwang.

Terwijl sleepboten het schip naar aanlegsteiger 86 duwden stond het voorwerp van al deze commotie een groep verslaggevers die te zamen met de beambten van de quarantaine- en immigratiediensten aan boord waren gekomen, joviaal te woord in de salon van de eerste klas. Putzi droeg voor de gelegenheid een donker pak met stropdas, en een wat symbolisch lichtbruin overhemd. Hij scheen zich volkomen op zijn gemak te voelen. Daar waar hij vandaan kwam was hij tenslotte wel gewend met vertegenwoordigers van de Amerikaanse pers om te gaan.

'Is het waar dat u om politieke redenen naar Amerika bent gekomen?'

'Het doet me buitengewoon veel genoegen weer eens in New York te zijn. Feitelijk was Hitler erop tegen dat ik deze reis maakte. "Wat voor soort reünie is het eigenlijk?" vroeg hij me. "Kunt u die niet uitstellen? We hebben een hoop te doen." Maar het tweede en derde lustrum van mijn jaargang op Harvard heb ik ook al gemist, en ditmaal wilde ik er beslist bij zijn. Uiteindelijk gaf hij me toen toestemming.'

'Is het waar dat u van plan bent in Amerika een anti-joodse nationaal-socialistische partij op te richten?'

'Hoor eens, ik begin al een jaartje ouder te worden en wil erg graag oude vrienden uit mijn studententijd nog eens terugzien. Wie weet of ik daar ooit weer de kans toe krijg?'

'Er wordt beweerd dat u een feestmaal wilde aanrichten, toen het nieuws over de torpedering van de *Lusitania* in Amerika bekend werd.'

'Op dat tijdstip had ik toevallig net het bericht ontvangen dat mijn broer Egon in Frankrijk gesneuveld was. Het lijkt me niet erg waarschijnlijk dat ik toen in de stemming was om een feestmaal aan te richten.'

'U bent de eerste prominente nazi die Amerika bezoekt. Zou u niet iets willen zeggen over het joodse vraagstuk?'

'U moet niet vergeten dat ik met vakantie ben. Zeker, ik zou wel zes boeken voor u kunnen vullen over de politieke boycot tegen Duitsland, maar zoals gezegd ben ik met vakantie. Misschien krijgt u over een tijdje wel een politiek verhaal van me. Wanneer? Och, over een paar jaar misschien.'

'Heywood Broun heeft geopperd u op Ellis Island te laten interneren.'

'Heywood Broun?' Putzi fronste zijn voorhoofd en keek alsof hij diep nadacht. 'O ja, nu herinner ik me hem weer. Aardige vent, buitengewoon aardige jongeman. Op Har-

vard was ik hem een jaar vóór. Weet u, ik geloof vast dat hij dat uit jaloezie heeft gezegd!'

In zijn column 'Mijn visie' in de *New York World Telegram* had Heywood Broun Harvards uitverkoren zoon hard aangepakt. Putzi behoorde van boord te worden gehaald en als ongewenste vreemdeling op Ellis Island te worden opgesloten, had Broun gezegd. Zo niet, dan zou Washington schuld hebben aan de bloedige rellen die het gevolg van zijn komst zouden zijn. Naar Brouns mening verdiende Hitlers minstreel met 'oorverdovende stilte en een kolossaal gebrek aan aandacht' te worden begroet.

Vervolgens verschafte Broun nog wat meer details over Putzi's gedwongen opzegging van het lidmaatschap van de Newyorkse Harvard Club in mei 1916, nadat hij een paar onbezonnen opmerkingen over de tragedie van de *Lusitania* had gemaakt. Het incident was in de bar begonnen en uitgegroeid tot een vuistgevecht, waarbij Putzi languit en buiten westen op de vloer was geëindigd. Tenminste, dat hadden jaargenoten van hem aan Broun verteld. En zijn mening over dr. Ernst Franz Sedgwick Hanfstaengls pianospel vatte Broun in één enkel zinnetje samen: 'Hij speelt erg luid.'

Maar die middag in de eersteklassalon van de *Europa* was de stemming joviaal. Putzi was in zijn element, en de journalisten bewonderden zijn aplomb. In Amerika was hij een meester in het soort geestigheden waarvoor hij in Duitsland als een idioot werd beschouwd.

De Amerikaanse zakenbelangen in Duitsland waren veilig, zei hij, en ook vertelde hij dat de Rijkskanselier er van hield hem te horen spelen, maar dat hij hem niet telkens wanneer hij moe was daarvoor ontbood. 'Neenee. En ik ben maar blij ook dat hij dat niet doet, want hij is dikwijls moe, en dan zou ik heel wat af moeten spelen.' Zijn film *Hans Westmar* had hij uiteindelijk toch maar niet meegebracht, en ook wilde hij graag kwijt dat zijn Amerikaanse vrienden hem 'Hanfy' noemden, en niet 'Putzi'. Daarop gingen de

journalisten en hun lieveling in optocht naar het zonnedek voor het maken van een aantal foto's. Op hun verzoek strekte Putzi, tegen de reling geleund, welwillend de arm in de Hitlergroet.

Vervolgens stapte het gezelschap naar de andere kant van het schip, waar Putzi tot de geluidscamera's sprak. 'De situatie van de joden in Duitsland is tamelijk normaal,' zei hij. Toen een interviewer Hitler abusievelijk 'premier' noemde, gebaarde Putzi resoluut dat dat deel van de opname over moest.

De enige onaangename noot die zich die middag voordeed was toen een aantal joodse verslaggevers er bij hem op aandrong hun vijf minuten van zijn tijd af te staan. 'Van mij kunnen jullie wel vijf miljoen jaar krijgen,' zei hij bits, en keerde hun de rug toe.

De menigte demonstranten op de kade tuurde gespannen in iedere wegrijdende taxi, en één keer jouwde men per ongeluk een volkomen onschuldig gezelschap uit. Eindelijk was alleen Putzi nog aan boord. Na de situatie vanaf de brug van het schip nog eens door een verrekijker te hebben bestudeerd, besloot hij tot een alternatieve route naar de vaste wal. Vergezeld door zes man van de afdeling voor toezicht op criminele vreemdelingen daalde hij aan de andere kant van het schip met zijn omvangrijke bagage af naar het dek van een wachtende sleepboot, die hem snel stroomopwaarts de rivier op voerde naar een landingsplaats in de nabijheid van de Columbia-universiteit. Later zou Goebbels proberen hem met zijn vlucht te plagen:

'Zo, Hanfstaengl, vertel ons nog eens hoe dapper u de communistische demonstranten op de kade uit elkaar hebt geslagen.'

'Maar Herr Doktor, hoe kunt u zoiets zeggen? Had ik soms onbeschermd door die meute heen moeten waden? Per slot van rekening was ik te gast in een vreemd land en hadden de autoriteiten bepaalde veiligheidsmaatregelen getroffen.'

'Nou, het kan bepaald niet worden gezegd dat uw aankomst in het Jeruzalem van de Nieuwe Wereld een erg heroïsche indruk heeft gemaakt.'

'U schijnt vergeten te zijn,' pareerde Putzi, 'hoe u tijdens de verkiezingscampagnes altijd veel aandacht aan omwegen besteedde waarmee communistische bastions konden worden omzeild.'

Maar die avond van zijn aankomst in New York lagen de plagerijen van de kleine Doktor nog ver in het verschiet, toen hij aan de Riverside Drive in de chique Claremont Inn dineerde. Na afloop verscheen hij in gezelschap van Quentin Reynolds in de Stork Club aan 51st Street. Hij zou de trein van zes uur die avond naar Boston nemen, maar werd opgehouden door Olive Jones, een hostess en entertainer, die hem de eerstvolgende vier uur betoverde met de walsen die ze op de piano speelde. 'Een uitgesproken talent,' meende Putzi, zwaar op haar piano leunend. 'Maar u moet vijf uur per dag aan oefeningen besteden; drie uur achter de piano, en nog eens twee uur om erover na te denken.'

'Hij is gewoon een grote Don Juan, meer niet,' zei ze naderhand tegen de verslaggevers. '...En hij was toch zó aardig; hij zei dat ik naar Berlijn moest komen om muziek te studeren – en, raad eens? Dat als ik naar Berlijn kwam, hij persoonlijk over mijn carrière zou waken.'

Uiteindelijk haalden Putzi en Quent de slaaptrein die om middernacht naar Boston vertrok. *Collier's Magazine*, waarvoor Quent werkte, had Putzi verzocht een artikel over Hitler te schrijven. Het was het eerste van vele uitstapjes die Putzi op het terrein van politieke herinneringen zou maken. Voor dit essay, getiteld 'Mijn leider', overhandigde Quent hem een cheque ten bedrage van tweeduizend dollar.

Om half acht de volgende morgen arriveerde de trein in Bostons South Station, waar zwermen verslaggevers, een leger rechercheurs en mannen van de staatspolitie stonden te

wachten, maar geen enkele demonstrant.

Ralph Bradley, een vroegere medestudent en nu katoenhandelaar, die al in Zuid-Boston was ingestapt met een luidruchtig 'Hallo daar, Hanfy!' reed hem naar de buitenwijk Brookline en het huis van dr. Cutler, de secretaris van hun studentenclub, de 'Naughty Nine'. Tijdens de lunch was ook de bejaarde A. Lawrence Lowell aanwezig, die in Putzi's tijd rector magnificus van Harvard was geweest. Lowell vroeg Putzi hem eens uit te leggen waarom zijn vriend Hitler zo populair was.

'Als een auto in de modder blijft steken,' begon Putzi, 'en dieper en dieper daarin wegzakt tot de motor ten slotte ook nog afslaat, en er komt dan iemand voorbij die er iets indoet waardoor hij weer start, vraag je niet wat hij erin heeft gedaan. Je gaat aan de slag en werkt het verdomde ding uit de modder. Het kan zijn dat het alleen maar *Begeisterungsschnapps* is geweest, een soort psychologische opkikker dus, maar voorlopig is het voldoende.'

'Dat spul dat u noemde mag misschien prima zijn om mee te starten,' antwoordde de pientere Lowell, 'maar wat gebeurt er wanneer de chauffeur zich eraan bedrinkt?'

Putzi bleef hem het antwoord schuldig.

Na de lunch was er even wat consternatie toen jaargang 1909 nog ongeveer 10 000 dollar te kort bleek te komen van de 100 000 die ze zich als doel had gesteld. Met een royaal gebaar gooide Putzi duizend dollar van zijn cheque van *Collier's* op tafel. In Amerika was hij een ander mens.

Die hele dag, terwijl hij door Boston rondzwierf en de tweede helft bijwoonde van een dubbele wedstrijd tussen de *Boston Red Sox* en de *St. Louis Browns*, was hij omringd door verslaggevers en een schare waakzame politiemannen. Er waren hem vier mannen van de staatspolitie als lijfwachten toegewezen – van wie er twee joden waren. Het viertal had opdracht gekregen zich in typische alumnuskleding te steken – witflanellen broeken, sportjasjes en gestreepte das-

sen – en kreeg daarover heel wat pesterijen te verduren van de collega's op het bureau. Toen Putzi die avond in Ralph Bradleys huis in Back Bay naar buiten stapte om in de achtertuin de pers te woord te staan, bracht hij zijn onwillige beschermers een militaire groet.

'Op de gezondheid van mijn onzichtbare maar immer waakzame leger,' riep hij uit, een cocktailglas heffend. 'Heren van de pers, op de gin! Ik ben het met de vermaarde Lord Nelson eens, die eens heeft gezegd: "Rode wijn is voor kinderen" – hebben jullie dat? Het is heel belangrijk. "Rode wijn is voor kinderen, port is voor mannen en gin is voor helden!"'

En hij keek stralend rond bij die midzomervondst.

'Lord Nelson heeft gezegd: "Cognác is voor helden,"' riep een stem.

'U hebt gelijk, u hebt gelijk. Maar maak er toch maar gin voor helden van, gin is een betere drank dan cognac. Gin voor helden! Ik blijf erbij.'

'Wat is de ware reden voor uw bezoek?'

'Honkbal! Eerder op de dag heb ik naar een honkbalwedstrijd gekeken. Het was magnifiek! Die snelheid! Die slidings! Die worpen! Ik heb iedere beweging met spanning gevolgd. Ik heb het van pijn vertrokken gezicht van de werper gezien en de sardonische voldoening van de vanger. Ik wou alleen dat ik een paar honderd jonge Duitsers had kunnen laten meebeleven wat ik hier vandaag heb gezien. Het zou een prachtige les voor ze zijn geweest over een vriendelijk land.'

'Wat is uw favoriete muziek?'

'Klassieke muziek – Bach, Schumann, Wagner.'

'En wat vindt u van Amerikaanse jazz?'

'O nee. Die laat ik aan de negers over. Ik zal nooit iemand beconcurreren in zijn eigen specialiteit. De Münchenaar drinkt zijn bier, de Schotse Hooglander danst zijn volksdans en de neger speelt zijn jazz. Met geen van hen zal ik me meten.'

'Waarover hebben u en rector Lowell het gehad?'

'Over Bismarck, over Demosthenes, over de kunst van het spreken in het openbaar, en over Hitler als redenaar.'

'Is Hitler nog iets meer dan alleen maar een redenaar?'

'Iemand móét wel meer dan een redenaar zijn om een groot land te besturen. Waar of niet?' kaatste Putzi geprikkeld terug. 'Alleen al om een zeilschip te besturen moet iemand weten wat hij doet. Is dat niet zo? En om een groot land te besturen, aan de macht te blijven wanneer niet iedereen vóór je is, dat vereist ook wel het een en ander, denkt u niet?'

'Heeft Hitler u niet met een opdracht hierheen gestuurd?'

'Goeie hemel, nee. Ik ben hier om te luieren.'

'Hebt u Roosevelt ooit horen spreken?'

'Welke van de twee? Ik heb ze allebei gehoord, de vroegere president Roosevelt en de huidige. Maar jullie bedoelen natuurlijk de huidige. Ja, ik heb hem op de radio gehoord. Hij is geweldig! Magnifiek!'

'Wie is de beste redenaar van de twee, Roosevelt of Hitler?'

'Dat is net zoiets als vragen wat er beter is in een regenbui, een paraplu of overschoenen.'

Of hij er iets op tegen had als hem naar zijn mening over de joodse kwestie werd gevraagd?

'O nee, maar ik vind niet dat het goed is om daarover te discussiëren. Duitsland is er niet mee gebaat, en de joden ook niet. Maar dit wil ik wel kwijt: ik kan u zeggen dat de situatie van de joden in Duitsland binnen niet al te lange tijd weer normaal zal zijn.'

'Hebt u Amerikanen ontmoet die vijandig tegen u deden vanwege de politiek die uw land ten opzichte van de joden voert?'

'Amerikanen zijn net kinderen. Je kunt ze niet allemaal tegelijk plezieren.' Nee, dat klonk niet helemaal juist: 'Het is met Amerikanen net als met kinderen, in die zin dat ook

zij goed zijn, en dat je ze niet voor de gek kunt houden. Maar ik ben hier niet gekomen om wie dan ook voor de gek te houden. Ik ben gekomen om gek te doen – dat is heel wat anders, weet u.'

Wat zijn plannen waren?

'Ik weet niet wanneer ik teruggeroepen zal worden,' antwoordde Putzi, met een stem die zwaar vermoeid klonk. 'Ik verwacht hier nog een aantal weken te blijven, totdat jullie allemaal ziek van me zijn. Morgen ga ik wat zwemmen. Misschien ergens aan de noordkant. Waar precies, dat weet ik morgen pas. In ieder geval heb ik mijn badpak bij me.

Voordat ik vertrek wil ik ook nog één keer op de campus van Harvard slapen. Harvard is behoorlijk veranderd. Er zijn een heleboel nieuwe gebouwen bij gekomen, maar het park is bijna hetzelfde gebleven. Van de week ga ik daar een nachtje slapen, maar ik denk niet dat ik verklap welke nacht dat zal zijn.'

De gedachte aan een koele duik in de Noordatlantische Oceaan moet Putzi hebben doen opleven, of anders het telefoontje dat hij verwacht had. Terwijl politiemannen die avond de wacht hielden op Ralph Bradleys goedverlichte veranda, reed Putzi ineens noordwaarts naar Beverly Farms en het huis van jaargenoot Louis Agassiz Shaw. Daar beukte hij een aantal uren concerten van Bach op de piano alvorens te gaan slapen. De volgende dag stond hij vroeg op, speelde eerst nog wat Bach en reed toen met vrienden naar Boston om te lunchen bij een van de Saltonstalls. In de daaropvolgende dagen bleef hij bij zijn tactiek om in Beverly Farms te logeren en voor de feestelijkheden van daaruit naar Cambridge te rijden. Met zijn tomeloze energie putte hij een heel leger verslaggevers uit. Die middag sloot zich een aantal society-matrones bij zijn gevolg aan, en bij de paardenrennen zat hij naast een van hen als adviseur. Gewed had hij niet, zei hij tegen de verslaggevers, maar wel had hij een paard aangemoedigd waarvan de jockey bruine kleuren droeg. Nau-

welijks waren de rennen voorbij of hij spoedde zich op weg naar een herdenkingsdienst voor de doden van jaargang 1909, die in de kapel van Harvard werd gehouden. Terwijl de grote klok boven hun hoofden beierde werd de dodenlijst voorgelezen. Zestien zonen van Harvard waren in de oorlog gesneuveld. Toen Putzi na afloop de kapel verliet en verslaggevers hem om een interview verzochten zei hij: 'Ik heb op het ogenblik niet veel zin in praten. Ik heb de jongens die we daarbinnen hebben herdacht praktisch allemaal gekend.'

Wel stemde hij erin toe een paar vragen te beantwoorden in een schaduwrijk hoekje op het gazon van Harvard. Terwijl journalisten uit Boston en New York zich om hem heen verdrongen riep rabbi Joseph Shabow, zelf ook een gewezen Harvard-student: 'Wat bedoelde u in dat interview van gisteren, toen u zei dat het joodse probleem spoedig opgelost zou zijn? Bedoelde u misschien door uitroeiing?'

'Nou, nou,' sputterde Putzi, door deze suggestie gekwetst. De ordedienst van de universiteit verklaarde het interview meteen voor geëindigd, vatte Putzi stevig bij de arm en troonde hem mee in de richting van het huis van rector Conant, waar de traditionele thee voor jaargang 1909 op het punt stond te beginnen. Op de achtergrond was de stem van rabbi Shabow nog te horen, die protesteerde dat hij net zo goed een Harvard-man was als Hanfstaengl. Het was het enige incident dat zich tijdens dit bezoek voordeed.

De bijeenkomst in Conants huis was een formele aangelegenheid. Elk van de alumni, met naamkaartje op de jas en echtgenote aan de arm, trok in optocht aan de rector en diens vrouw voorbij in de balzaal. Toen het Putzi's beurt was schudde hij dr. Conant de hand en zei: 'Ik breng u de groeten over van professor Hönigschmid uit München.' Dr. Conant glimlachte even, maar antwoordde niet. Hij herinnerde zich Hönigschmid nog van zijn verblijf in Duitsland in 1925. De professor was destijds een vurig nationalist

geweest, en dr. Conant vermoedde dat hij inmiddels wel een trouwe volgeling van Hitler zou zijn. Tot opluchting van dr. Conant zei Putzi niets over de door hem voorgestelde 'Dr. Hanfstaengl-studiebeurs'.

Putzi had dit aanbod in mei gedaan, toen zijn reis naar Boston nog niet vaststond. Hij bewaarde een levendige herinnering aan de code van discipline en sportiviteit die de studenten op de sportterreinen van Harvard werd bijgebracht, had hij dr. Conant geschreven. Bij alles wat hem van Franklin, Emerson en Longfellow heilig was, wenste hij zijn contributie van vijfhonderd dollar te verdubbelen en een 'Dr. Hanfstaengl-studiebeurs' in het leven te roepen om een jonge student – bij voorkeur de zoon van een van zijn vroegere studiegenoten – in staat te stellen naar Duitsland te komen en daar een jaarlang te studeren. Vergezeld door een aantal journalisten was Putzi daarop in Berlijn het bankiershuis Delbrück, Schickler & Co. binnengestapt om een cheque voor 2500 mark uit te schrijven. 'Ik wens deze cheque, die ik uitgeschreven heb ten gunste van de rector van de Harvard-universiteit, hier te deponeren zodat hij er vrijelijk over beschikken kan,' zei hij tegen de kassier, luid genoeg voor de journalisten om te horen.

Het was een van de hem typerende impulsieve gebaren, maar Harvard werd erdoor in een enigszins netelige situatie gebracht. Het was gebruikelijk dat aan donaties geen voorwaarden werden verbonden. Schenkingen daarentegen kwamen weliswaar op naam van de gever te staan, maar alleen als ze minimaal tienduizend dollar bedroegen en door het bestuur van Harvard waren goedgekeurd. En voor wat de instelling van een studiebeurs betrof, dr. Hanfstaengl had geen voorzieningen voor toekomstige financiering getroffen. Dacht hij misschien dat hij zijn post als ceremoniemeester van zijn jaar kon terugkopen? Was het aanbod bedoeld om de krenterigheid van hem bekritiserende harvardianen extra te doen uitkomen? En zou zo'n uitverkoren

student als spreekbuis van de Duitse regering naar Harvard terugkeren? President Conant was blij dat hij die middag niet in het bijzijn van alle aanwezigen op deze kwesties hoefde in te gaan.

Wat hij vanuit New England niet beoordelen kon, was dat Putzi's aanbod wel degelijk oprecht gemeend en beslist moedig was, aangezien buitenlanders en hun sponsors in het nieuwe Duitsland suspect waren. Wat Putzi zocht was een bondgenoot om het liberale licht van Harvard in München te doen schijnen, zelfs al was het een jeugdige, onervaren student. Zijn idee van een intellectuele uitwisseling kwam echter te laat. In 1934 waren Amerikaanse academici in de stemming om Duitsland te straffen, niet om het verlichte opvattingen bij te brengen. Op zijn minst hoopten ze de aan hen toevertrouwde jongelui veilig en onbesmet in eigen land te kunnen houden.

Op dinsdag stak er een noordooster op en moest een aantal evenementen door regen worden afgelast, maar gelukkig niet een uitstapje naar een tweeduizend hectare metend landgoed dat toebehoorde aan een rijke harvardiaan die spoorwegmagnaat was. Putzi was gecharmeerd door alle kinderen die van de partij waren. 'Ze bekijken me met een mengeling van bewondering en stomme verbazing,' zei hij tegen de verslaggevers.

'Wat vindt u van de Amerikaanse vrouwen?'

'Laat ik jullie eens wat vertellen. Ik ben met een Amerikaanse getrouwd, een vrouw van Long Island, en de mooiste vrouw ter wereld. En de buitengewoon belangrijke taak me ter wereld te brengen heb ik ook aan een Amerikaanse toevertrouwd, namelijk mijn moeder. Wat kan ik nog meer zeggen?'

Men vroeg hem naar zijn zoon, Egon.

'Die gaat bij de marine. Hij is een groot bewonderaar van graaf Felix von Luckner. Als ik thuiskom schenkt hij totaal geen aandacht aan me. Hij is dol op von Luckner. Ja, die gaat vast en zeker bij de marine.'

Hoe hij zijn dagen doorbracht, de laatste tijd?

'Jullie willen weten wat ik uitgespookt heb, hè? Nou, ik heb geslapen, geslapen en nog eens geslapen. Jullie president Roosevelt heeft eens tegen me gezegd dat de tijd die we met slapen doorbrengen de enige tijd is die we niet verspillen.'

Die avond genoot de jaargang 1909 van een luidruchtig diner in de Harvard Club, waarbij geen vrouwen waren toegelaten. 'De regen heeft zijn voordelen,' zei Putzi, alvorens met een glas in de hand weer in de club te verdwijnen. 'Hij beperkt ons tot zaalsporten, waar ook veel voor te zeggen valt.'

Woensdag, de dag waarvoor Putzi van zo ver gekomen was, brak aan met warm en helder weer. Samen met meer dan duizend andere alumni woonde hij een feestelijke lunch bij in een van de talrijke voor dat doel ter beschikking gestelde universiteitsgebouwen en daarna, omstreeks het middaguur, nam hij zijn plaats in in de lange colonnes die zich achter de opperceremoniemeester van de alumni, dr. Cutler, vormden voor de rumoerige optocht over de Lars-Andersonbrug, om in Harvards met klimop begroeide rugbystadion de jaarlijkse 'confettiveldslag' te gaan houden.

De hemel was stralend blauw, het rugbyveld was mooi groen en de fanfarekorpsen waren talrijk en luid. De jaargangen 1914 en 1919 vierden dat jaar hun vierde en derde lustrum, maar de eersten die door de meer dan vijfduizend vrouwen, vrienden en trotse nakomelingen in het stadion werden begroet, waren de zeven nog levende leden van de jaargangen 1869, 1873 en 1878, die met wankele schreden en verschoten banieren het veld betraden. Daarna kwam jaargang 1914, in witte broeken en oranje polohemden, en met zwarte petten op. Vlak achter hen kwam jaargang 1919, in witte broeken en blauwe uniformjasjes, onder het zingen van: 'We hebben Hitler verdomd lang niet meer gezien.' Van lint vervaardigde letters op hun ruggen regen zich aaneen tot satirische opmerkingen over Roosevelts *New Deal*

en de recente afschaffing van het drankverbod in Amerika: 'Jaargang 1919 steunt de regering van nationaal herstel – weiger nooit een borrel' en 'We hebben een wet in ons hoofd'. Vijf van de 'Negentieners' hielden een bord omhoog met daarop een voorproefje van de humor die komen ging:

1919
VOOR PRESIDENT VAN HET JAAR
MAX HANFSTANGEL
VOOR VICE-PRESIDENT VAN HET JAAR
ADOLF KEEZAR

De arme meneer Keezar was een joodse handelaar in garen en band op Harvard Square.

Niemand was voorbereid op wat nu volgde: het schouwspel van jaargang 1924 die in Duitse paradepas het stadion kwam binnenmarcheren, met de armen hoog opgeheven in de Hitlergroet. Ze waren gekleed in authentieke Beierse kostuums, compleet met korte leren broek, kniekousen en groene vilten hoedjes, en sleepten een enorme bierwagen met het opschrift 'Harvard Beer & Ale' achter zich aan. Achter hen volgde jaargang 1931 met witte barkeeperschorten voor.

Putzi's jaargang, die driehonderd oud-studenten telde, was de grootste. Voorafgegaan door een spandoek met het opschrift HANFSTANGEL VOOR PRESIDENT gingen de leden twee aan twee door het stadion, allemaal met strohoeden op en witte broeken en donkere jasjes aan. Allemaal, behalve Putzi. Die droeg een geklede jas, met een rode anjer in het knoopsgat. Terwijl hij wuifde, groette en voor foto's poseerde, pestten de dragers van het spandoek hem door de Hitlergroet te brengen. Op een gegeven moment zagen de toeschouwers het spandoek tegen de grond gaan, maar later dook het weer op, schijnbaar ongehavend. Nu kwamen de oudste-jaarsstudenten met hun zwarte toga's en baretten

het stadion binnen, bijna als een postscriptum. Terwijl fanfarekorpsen een kakofonie van Harvard-deuntjes, Duitse drinkliederen en traditionele Amerikaanse wijsjes afwerkten, hield een van de ouderejaars een satirische afscheidsrede en verleende de jaargang van de 'Naughty Nine' frivole titels aan een aantal van haar meer illustere leden, zoals die van 'Hekelaar van het actuele nieuws' aan H.V. Kaltenborn. De tot zijn spijt verhinderde rector Conant werd ondanks zijn afwezigheid geestdriftig toegejuicht, en daarop verhief iedereen zich van zijn zitplaats om voor het laatst *Fair Harvard* te zingen. Toen de tonen van het laatste couplet waren weggestorven brak de hel los in de vorm van een uitzinnig gegooi met confetti en serpentines, dat een vol kwartier aanhield en de hemel in een regenboog van kleurig papier deed veranderen.

Aldus verkwikt trok de menigte zich terug naar 'Soldier's Field' om naar de honkbalwedstrijd tussen Harvard en Yale te gaan kijken. Het was tijdens de wandeling daarheen dat Putzi zich eensklaps de hand zag geschud door een stralende kleine dikzak, wiens naam hij zich met de beste wil van de wereld niet herinneren kon. Later kwam hij erachter dat deze bewonderaar een jaargenoot van hem was geweest, die Max Pinansky heette en... de eerste joodse rechter van de staat Maine was. De middagkranten publiceerden hun eigen versie van deze symbolische handdruk, terwijl Harvard met 3-2 Yale versloeg.

Putzi sloeg de plechtige uitreiking van de diploma's de volgende middag over en bracht het weekend aan de noordkant van Boston door, bij een oude vlam die in Beverly Farms woonde. Halverwege de week daarop verscheen hij in Boston om met leden van het Duitse consulaat te dineren en bij die gelegenheid trots aan iedereen te vertellen dat hij een invitatie had ontvangen om hét society-evenement van het seizoen bij te wonen: de bruiloft van Amerika's rijkste vrijgezel, John Jacob Astor III, en mejuffrouw Ellen Tuck

French. De romance had zich afgespeeld voor de ogen van de hele oostkust, en de verwachtingen waren dat de huwelijksvoltrekking, die de zaterdag daarop in Newport, Rhode Island zou plaatsvinden, de vierhonderd voornaamste Amerikaanse families, op de been zou brengen. Sommige kranten wisten te berichten dat de moeder van de bruid er allesbehalve mee ingenomen was toen ze hoorde dat haar voormalige echtgenoot Hitlers favoriete pianist had uitgenodigd, maar onverschrokken arriveerde Putzi in een rammelende, door de zoon van een jaargenoot bestuurde Ford two-seater in Amerika's zomerhoofdstad.

De datum was 30 juni 1934, en toen het nieuws bekend werd dat in Duitsland tal van mannen die Hitler aan de macht hadden geholpen gearresteerd waren of de laan uit gestuurd, was alles wat Putzi tegen de verslaggevers wist te zeggen: 'Zulke dingen kunnen in ieder land gebeuren.' Zo onopvallend mogelijk verzamelde hij alle kranten die hij vinden kon, waarna hij zich even in een nabijgelegen hotel terugtrok om ze door te nemen, alvorens zich weer naar een informele, aan de bruiloft voorafgaande lunch te haasten die ter ere van hem werd gegeven.

'Ik heb geen commentaar,' zei hij tegen de journalisten. 'Ik ben hier om de bruiloft van de dochter van mijn vriend bij te wonen. Die bruiloft is vandaag het allerbelangrijkst. Ik houd zaken en genoegens strikt gescheiden en ik ben van plan me vandaag aan mijn programma te houden.'

Hij stal opnieuw de show toen hij de Trinity-kerk binnentrad in zwarte jacquet en streepjesbroek, en met een glimmend geborstelde hoge hoed op. Het was dat weekend zo warm dat de andere gasten zich genoodzaakt hadden gezien zich tot informele zomerkleding te beperken. Volgens het commentaar in één krant viel Putzi even erg uit de toon als een nudist op een gekostumeerd bal. Terwijl hij op zijn plaats in de kerkvleugel die voor de Astors was gereserveerd naar de orgelmuziek zat te luisteren, genietend van het besef

dat hij ten minste één keer in zijn leven tot in het machtscentrum van de Amerikaanse society was doorgedrongen, voelde hij iemand aan zijn mouw trekken. Er was een indringer door het gangpad gekropen om hem te vragen commentaar te leveren op het nieuws dat het hoofd van de SA, Ernst Röhm, gearresteerd was wegens een poging Hitler ten val te brengen. 'Niet hier – later. Buiten,' fluisterde Putzi. Zoals al zo vaak in zijn leven was hij weer eens precies op het hoogtepunt van zijn glorie uit het licht van de schijnwerpers verdrongen. De zware geur van de orchideeën deed hem eensklaps aan een rouwkamer denken, en hij voelde zich erg licht in het hoofd toen de achttienjarige Ellen Tuck French beloofde haar echtgenoot te zullen eren en behoeden. Het woord 'gehoorzamen' werd angstvallig uit de ceremonie weggelaten.

Terwijl het jonge paar zich wegspoedde op huwelijksreis naar British Columbia, moest Putzi de journalisten in alle ernst bekennen dat hij er geen idee van had wat er in Duitsland gaande was. Hij had tijd nodig om na te denken.

Men kan zich zijn verwarring voorstellen. In de daaropvolgende dagen zou hij niet alleen van Röhms executie lezen, maar ook van die van anderen die tot het 'Vliegend Circus' hadden behoord. Eén voormalige rijkskanselier was doodgeschoten, één was naar het buitenland gevlucht, en een derde stond onder huisarrest. Er waren geen betrouwbare berichten over het aantal mensen dat gearresteerd was.

Tegenover verslaggevers in Beverly Farms hulde hij zich in een mantel van vorstelijke nonchalance.

'Het nieuws van zaterdag was ook voor mij nieuws, maar helemaal onverwacht kwam het toch niet. Mijn leider, Adolf Hitler, moest handelend optreden en dat heeft hij gedaan, zoals altijd.'

Putzi gaf toe dat hij velen van de terechtgestelden had gekend, maar zei dat hij niet om hen treurde. 'Hun plaatsen zullen door anderen worden ingenomen,' zei hij wat raad-

selachtig. Via het consulaat in Boston stuurde hij in het geheim een telegram naar von Neurath in Berlijn waarin hij vroeg of het veilig was terug te keren. Ja, en hoe eerder hoe beter, antwoordde baron von Neurath. Wat voor Putzi de doorslag gaf, was het feit dat zijn gezin nog in Duitsland was: Helene in Berlijn, en Egon in München. Hij boekte passage op de *Europa*, die op 7 juli zou vertrekken, en haastte zich om nog gauw een aantal zaken af te handelen.

Op een hete zomerdag arriveerde hij met twee van zijn ingekratte borstbeelden in Cambridge, om daar te ontdekken hoe onverstandig het was royale gebaren tot het laatste moment uit te stellen. Harvard was uitgestorven. Zijn grove trekken met een geparfumeerde zakdoek bettend dwaalde hij door de verlaten gangen van het musicologisch instituut rond, totdat hij toevallig het hoofd van deze faculteit tegen het lijf liep, die nog even langs was gekomen om wat aantekeningen op te halen alvorens met vakantie te gaan. En zo kon het gebeuren dat het borstbeeld van Putzi's lievelingscomponist Christoph Willibald Ritter von Gluck toch nog een plaatsje op Harvard kreeg. Schopenhauer daarentegen had minder geluk. Na in het gebouw van de faculteit Wijsbegeerte vergeefs naar iemand te hebben gezocht keerde Putzi per taxi met het borstbeeld van Schopenhauer naar Beverly Farms terug.

Op 4 juli charterde hij een privé-vliegtuigje, en vloog daarmee met de ingekratte buste van veldmaarschalk Paul von Hindenburg naar de Amerikaanse militaire academie op West Point. Men was daar niet van Putzi's bezoek op de hoogte gesteld en zei eerst Washington te moeten raadplegen. Een neerslachtige Putzi stond op een uitstekende punt naast het standbeeld van zijn roemruchte grootvader uit de Amerikaanse burgeroorlog, generaal-majoor John Sedgwick, en keek peinzend omlaag naar het voorbijstromende water van de Hudson. Ook het borstbeeld van die 'Nestor van Duitsland', zoals Putzi von Hindenburg placht te noe-

men, ging uiteindelijk met hem mee terug naar Beverly Farms. In New York maakte Harald Voigt, Putzi's assistent, het beste van het misverstand. De borstbeelden van von Hindenburg en Schopenhauer waren maar 'afgietsels', zei hij, en zouden deel uitmaken van een tentoonstelling van het werk van de beeldhouwer Joseph Torak, die die herfst in een van de betere kunstgalerijen in New York zou worden gehouden.

De tegenvaller op West Point bood hem echter één voordeel. In een brief aan de directeur van de academie verklaarde Putzi dat hij in de herfst zou terugkomen om de rugbywedstrijd tussen Harvard en Yale bij te wonen. Als zijn adres in die tussentijd gaf hij de Rijkskanselarij in Berlijn op. En zo werd Amerika's oudste militaire instelling er op een indirecte manier van in kennis gesteld dat 'E. F. S. Hanfstaengl' ten volle verwachtte in de herfst levend en ongedeerd te zullen terugkeren. De inhoud van deze brief – Putzi's verzekeringspolis – werd de pers toegespeeld en belandde langs die weg ten slotte ook in de archieven van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken.

Toch was hij somber gestemd toen hij zich op 7 juli 's avonds op de *Europa* inscheepte.

'De kunst van de diplomatie en de kunst van het staatsmanschap zijn twee verschillende dingen, maar toch raken ze elkaar ergens,' oreerde hij. De joviale zoon van Harvard, die vol goodwill, zwaaiend met zijn vlezige kolenschoppen van handen was gearriveerd, vertrok in een zwartgallige stemming. Boven aan de loopplank gekomen ging hij in de houding staan, met zijn geparfumeerde zakdoek langs zijn zij en zijn andere arm stram opgeheven naar de hakenkruisvlag, die van het topje van de mast wapperde.

'Wat er gebeurt, is onvermijdelijk,' zei hij tegen de verslaggevers. 'Is het niet de hele geschiedenis door zo geweest?'

Op de ochtend na de 'Nacht der lange messen', zaterdag 30 juni, terwijl Putzi nog in diepe slaap gedompeld lag alvorens naar het chique Newport te rijden, liep een Amerikaanse geleerde door Berlijn om een boek naar de bibliotheek van de Rijksdag terug te brengen. Er viel hem niets ongewoons op. Pas om elf uur raasden de eerste vrachtwagens vol mannen van Goerings *Grüne Polizei* de Stresemannstrasse uit, in de richting van het centrum van de stad. Terwijl het verkeer naar de stoepranden uitweek werd het duidelijk dat de mannen met de zware stalen helmen op niet aan een oefening deelnamen. De diplomatieke wijk ten zuiden van de Tiergarten werd bezet, Röhms luxueuze villa omsingeld en van de buitenwereld afgesloten.

Een verslaggever van de Londense *Times* kwam vast te zitten in een verkeersopstopping bij het ministerie van de Reichswehr aan de Bendlerstrasse. Naast hem, in het verkeer dat de andere kant uit wilde, zag hij een taxi met daarin een jonge vrouw die zàt te snikken. Het was een knappe vrouw, en ze staarde strak voor zich uit terwijl de tranen langs haar gezicht liepen. De *Times*-verslaggever voelde dat ze om iets huilde wat tragischer was dan ruzie met een minnaar.

Louis P. wist dat er iets gaande was toen zijn jongste bediende terugkwam met het bericht dat vrachtauto's vol geuniformeerde SS-ers van alle kanten bij het hoofdkwartier van de Gestapo samenstroomden, en dat de Prinz Albrechtstrasse voor alle motorverkeer was afgesloten. Hij belde naar München om te vragen of het leger misschien het Brui-

ne Huis had bezet, maar de Duitser die daar als zijn plaatselijke hulpverslaggever fungeerde was te bang om iets te zeggen. Aangezien hij vermoedde dat er iets ernstigs aan de hand was, waarschuwde Louis P. de bureaus van AP in Parijs en in Londen en vroeg zijn collega's daar hem de komende paar uur ieder kwartier te willen bellen. Hij had een voorgevoel dat de regering zou proberen uitgaande telefoongesprekken te storen.

Om drie uur die middag werd hij samen met de rest van de buitenlandse verslaggevers op het ministerie van Propaganda ontboden. Goebbels bevond zich bij Hitler in München, en het was Goering die, omringd door somber kijkende adjudanten, de perszaal binnentrad met de sarcastische opmerking: 'Dit is de zoveelste keer dat ik me om dit ministerie van nachtwakers moet bekommeren.' Goering was gekleed in het lichtblauwe uniform van de luchtmacht. Zijn relaas over een muiterij in de gelederen van de SA was kort en bot.

'Alles wat ik verlang, is dat jullie bij de waarheid blijven,' zei hij tegen de verzamelde verslaggevers. 'Fantasievoorstellingen ter wille van een interessant verhaal kunnen we missen, niet waar?

Al maandenlang was het ons bekend dat een bepaalde kliek van SA-leiders loyale stormtroepers probeerde te misbruiken voor een zogenaamde "tweede revolutie", met als doel de staat ten val te brengen en hun eigen belachelijke regime te vestigen. En al maandenlang kwamen er van overal in het land klachten binnen dat deze SA-leiders zich op een beestachtige manier misdroegen tegenover de bevolking, en dat er dingen gebeurden die niet meer met het rechtsgevoel van het volk overeen te brengen waren.

Wekenlang is deze kliek door de geheime politie geobserveerd en vandaag heeft de Führer persoonlijk besloten een voorbeeld te stellen. Wie tegen hem rebelleert, betaalt daarvoor met zijn hoofd.

Röhm en nog een paar van zijn naaste medewerkers hebben geprobeerd de Führer onder druk te zetten. Röhm is hiervoor uit de partij gestoten, uit al zijn ambten ontheven en in de gevangenis gegooid. De hoogste leider in München en ik, als zijn afgevaardigde hier in Berlijn, hebben bliksemsnel toegeslagen om ieder verzet de kop in te drukken, zonder aanzien des persoons.

De stormtroepers zelf zijn goede, dappere en zelfopofferende mannen. Ze zullen hun nieuwe SA-leider volgen.'

Na dit alles gezegd te hebben schreed Goering de zaal uit, om echter bijna meteen daarop nog even terug te keren: 'O ja, dat vergat ik nog te zeggen. Jullie journalisten houden toch altijd zo van nieuws dat jullie met vette koppen op de voorpagina kunnen zetten? Nou, hier hebben jullie zoiets. Generaal von Schleicher zat in een komplot tegen het regime. Ik heb zijn arrestatie gelast. Hij was zo onverstandig weerstand te bieden. Hij is dood.'

En Goerings gezicht straalde, alsof hij wilde zeggen: 'Zie je, ik heb me gewroken.'

De verslaggevers spoedden zich naar hun auto's. Toen Louis P. op zijn kantoor terugkwam was Londen net aan de lijn. Slechts geholpen door zijn in het Duits neergekrabbelde aantekeningen begon hij zijn artikel onmiddellijk door te geven. Net toen hij aan de laatste zin was toegekomen, kwam de telefoniste ertussen om te zeggen dat uitgaande telefoongesprekken in vreemde talen niet meer waren toegestaan. Toen het bureau in Parijs hem korte tijd later probeerde te bereiken kreeg men daar te horen: 'Berlijn antwoordt niet!' Andermaal had Louis P. de concurrentie door zijn tegenwoordigheid van geest een primeur weten af te snoepen. De andere nieuwsdiensten in Berlijn slaagden er die middag niet in nieuws aan de buitenwereld door te geven.

Intussen gaf het persbureau van de nazi's in München een interessant bulletin uit. Om twee uur 's nachts was Hitler

met enkele metgezellen naar München gevlogen en vandaar naar het kuuroord Bad Wiessee gereden, waar Röhm met vakantie was. 'Bij het verrichten van de arrestatie kwamen zulke immorele zaken aan het licht,' vervolgde het nieuwsbulletin, 'dat van medelijden geen sprake kon zijn. Sommigen van de SA-leiders hadden mannelijke prostitués bij zich. Een van hen werd zelfs in een hoogst afstotelijke situatie betrapt, toen hij gearresteerd werd.'

De taak om Röhms naam onder modder te bedelven was begonnen.

Gedurende de eerstvolgende vierennegentig uur telegrafeerden Louis P. en zijn staf, met maar een paar rustpauzes, meer dan dertigduizend woorden naar Amerika. In het besef dat de andere nieuwsdiensten zich op de officiële versie van de gebeurtenissen zouden verlaten, legden Louis P. en zijn collega's meer de nadruk op de menselijke kant van de 'bloedzuivering'. Terwijl een van zijn medewerkers de stroom van officiële bulletins bijhield, maakten twee van zijn Duitse assistenten een tocht langs de restaurants, markten en nachtclubs van de stad om uit te vinden wat de mensen op straat van een en ander dachten. Boven Berlijn stond die avond een heldere hemel, en het was vredig en koel in de stad terwijl er zich overal menigten verzamelden om de op losse vellen gedrukte nieuwsbulletins te bestuderen die de regering uitgaf. Sommige burgers waren opgetogen toen ze van de val van Röhm vernamen; anderen waren verontrust. In koffiehuizen en restaurants werden aanstekelijke wijsjes en marsmuziek gespeeld, en de radio zond alleen maar vederlichte dansmuziek uit. Over het algemeen werd het nieuws van de crisis met verrassende onverschilligheid ontvangen.

Nog nooit was er zoveel politie op de been gebracht om de regeringswijk te beschermen. Op de Potsdamer Platz stond een politie-eenheid op wacht met een mitrailleur, terwijl een andere eenheid op en neer reed over de brede boule-

vard Unter den Linden. Politieagenten maanden de menigte voortdurend tot doorlopen, en wanneer hun werd gevraagd wat er gaande was en waarom, antwoordden ze slechts door met het hoofd te schudden. Taxi's waren schaars en gedurende korte tijd die middag waren de diensten van de ondergrondse gestaakt, omdat er te veel mensen het centrum van de stad probeerden te bereiken. Goerings zwaarbewapende *Grüne Polizei* was vooral in groten getale aanwezig bij de Brandenburger Poort en rond het ministerie van Binnenlandse Zaken. Niemand kon zelfs maar in de buurt van het hoofdkwartier van de Gestapo komen, en ook de toegang tot de kantoren van vice-kanselier von Papen was streng verboden.

Om een uur of zes die avond keerden Martha Dodd en Armand Bérard naar Berlijn terug na de hele dag van zon en zand te hebben genoten op een van de prachtige stranden aan een meer buiten de stad. Het was abnormaal warm voor de tijd van het jaar, en de twee jonge mensen hadden de dag dicht bij het glinsterende water doorgebracht, te ontspannen om over politiek te praten of zelfs maar te denken. De zon stond nog hoog aan de hemel toen ze, hongerig en een beetje duizelig van zoveel licht, de terugreis aanvaardden. Ze reden door dennenbossen en over lanen met aan weerszijden acacia's. Het was een zaterdagavond als alle andere, met wandelende paartjes en mensen die achter hun bloembakken op balkons zaten. Martha genoot onder het rijden van het koele windje, en had haar rok omhooggeschoven. Bij zichzelf dacht ze dat ze een flinke nachtrust nodig zou hebben om weer aan die benauwende wereld van in schaduwen gehulde interieurs te wennen. Ze zou spoediger in die wereld terug zijn dan ze verwachtte.

Toen ze dichter bij de stad kwamen viel het hen op dat er minder mensen op straat waren dan gewoonlijk, en dat mensen die wel buiten waren in afzonderlijke groepjes bijeenstonden, alsof ze roerloos op een bekendmaking ston-

den te wachten. Op al de voornaamste kruispunten stonden gehelmde politieagenten in blauwe uniformen, en voor de regeringsgebouwen stonden zwartgeüniformeerde SS-ers op wacht. Haastig schoof Martha haar rok omlaag. Het viel haar op dat één kleur ontbrak: de kleur bruin. Te midden van al die zwarte, blauwe en lichtgroene uniformen waren de bruine hemden en petten van de SA nergens te bekennen.

Toen ze de Tiergarten naderden kwamen ze lange colonnes militaire voertuigen vol zwaarbewapende politiemannen tegen. De Tiergartenstrasse was voor burgerverkeer gesloten, maar men liet hen door. Aan het begin van de oprit naar het huis van de Dodds stapte Martha uit, waarna Armand snel doorreed om zich bij zijn eigen ambassade te melden. In de Matthäikirchstrasse waren mitrailleurs in stelling gebracht, zag hij. Men vroeg hem naar zijn diplomatenpasje. Het maar twee huizen verderop gevestigde SA-hoofdkwartier van het district Berlijn-Brandenburg was volkomen afgezet, en uit Röhms villa aan de Standartenstrasse haalden Goerings politiemannen armenvol documenten weg, die ze in wachtende vrachtauto's laadden.

Martha rende haar huis binnen en de lange gang door, naar de wenteltrap die naar de eerste verdieping leidde.

'Ben jij dat, Martha?' riep de stem van haar broer van boven. Hij klonk op zijn hoede. 'Waar heb je gezeten? We maakten ons zorgen om je. Ze hebben von Schleicher doodgeschoten. We weten niet wat er aan de hand is. In heel Berlijn is de staat van beleg afgekondigd.'

In haar paniek duurde het even voordat Martha zich kon herinneren wie von Schleicher ook alweer was.

Twee weken tevoren had vice-kanselier von Papen in een verbluffende toespraak aan de universiteit van Marburg scherpe kritiek geuit. Zonder zijn houding van Hitlers voornaamste medestander op te geven hekelde von Papen de ontwikkelingen in het nieuwe Duitsland. Het was de

laatste gedurfde toespraak die door een regeringsfunctionaris in het Derde Rijk werd gehouden.

'Als de buitenwereld beweert dat in Duitsland de vrijheid dood is, laat ze dan van de openheid van mijn exposé leren dat de Duitse regering het zich veroorloven kan de brandende vraagstukken van de natie tot onderwerp van debat te maken...

Wij hier in Duitsland hebben thans één enkele partij, in plaats van het meerpartijensysteem dat onlangs, en terecht, uit Duitsland verdwenen is.

Maar ik beschouw dit als alleen maar een overgangstoestand, en een die slechts zo lang gerechtvaardigd is als voor het veiligstellen van de revolutie nodig is, totdat er een nieuwe selectie van personen begint te functioneren...

Het spreekt vanzelf dat de aanhangers van het revolutionaire principe allereerst ook de machtsposities zullen bezetten. Maar wanneer de revolutie eenmaal een voldongen feit is, kan de regering slechts de natie in haar geheel vertegenwoordigen. Nooit kan ze uitsluitend speciale groepen vertegenwoordigen, want als ze dit wel zou doen, zou ze geen band met het volk kunnen kweken.

In dit verband is het tevens noodzakelijk valse en romantische denkbeelden overboord te werpen die niet in de twintigste eeuw thuishoren. Zo is voor ons bijvoorbeeld een verdeling van het volk in Spartanen en heloten, naar het oude Griekse model, ondenkbaar geworden. Op het eind van die ontwikkelingsperiode in de klassieke oudheid kostte het de Spartanen al hun tijd deze lijfeigenen in bedwang te houden, waardoor Sparta's macht naar buiten toe verzwakte...

Het ergste soort intellectualisme dat er bestaat is de overheersing van stopwoorden. Zo zijn er mensen die in wezen liberaal zijn, maar geen zin kunnen uiten zonder het woord "liberalisme" te misbruiken. Ze noemen vrijheid een liberaal denkbeeld, hoewel het in werkelijkheid een oeroud Germaans begrip is. Ze zijn tegen gelijkheid voor de wet,

wat door hen als een liberale verwording wordt gehekeld, terwijl het in werkelijkheid voorwaarde is voor een rechtvaardig vonnis...

Het is een absoluut verwerpelijk denkbeeld dat een volk door terrorisme te verenigen zou zijn. De regering zal iedere poging in die richting bestrijden, in het besef dat terrorisme op een slecht geweten duidt, en een slecht raadsman is voor alle leiders.

Geen organisatie en geen propaganda alleen, hoe voortreffelijk ook, zou op de lange duur het vertrouwen van de mensen kunnen blijven genieten. Ikzelf heb er al die tijd dan ook een afwijkende mening op na gehouden inzake propaganda tegen zogenaamde critici. Niet door ophitsing – vooral niet van de jeugd – en niet door dreigementen tegen het hulpeloze deel van de natie, doch slechts door vertrouwelijke gesprekken met mensen kunnen vertrouwen en toewijding worden gewekt.

De toekomst wacht ons – maar alleen als we ons haar waardig tonen.'

De vice-kanselier schrok van het daverend applaus dat hij kreeg toen hij uitgesproken was. In de trein naar Marburg had hij de toespraak voor het eerst doorgelezen, en gevonden dat sommige punten in te scherpe bewoordingen waren gesteld. Maar het deed hem goed de lucht te hebben gezuiverd en hij voelde zich gereed om de gevolgen onder ogen te zien die, naar hij wist, niet zouden uitblijven.

'Jaja, mijn beste von Papen, die toespraak van je in Marburg was heel goed,' zei een collega naderhand vermanend. 'Alleen jammer dat jíj haar gehouden hebt, en niet Goebbels.'

Die reageerde prompt. Een opname van de toespraak die voor uitzending via de radio was bestemd, werd in beslag genomen, en de Duitse pers kreeg instructies haar dood te zwijgen. Alleen de *Frankfurter Zeitung* en de *Berliner Morgenpost* drukten er fragmenten van af. Toen von Papen er

zich bij Hitler over beklaagde dat een lagere minister de verspreiding van een toespraak van de vice-kanselier had durven verbieden, wierp Hitler tegen dat Goebbels alleen maar ingegrepen had om de politieke spanningen te verminderen. Hij beloofde met von Papen naar von Hindenburg te zullen gaan om de toespraak, samen met nog een aantal andere staatsaangelegenheden, te bespreken.

Maar om onverklaarbare redenen aarzelde von Papen, waarop Hitler alleen naar von Hindenburg ging. Het eindresultaat was dat er geen confrontatie plaatsvond: von Papen bleef aan als vice-kanselier, en Goebbels' verbod op de toespraak bleef van kracht. Ondergrondse afschriften van de toespraak werden in pamfletvorm verspreid. De correspondent van de *Chicago Daily News* leende ambassadeur Dodd voor vierentwintig uur een kopie, en Dodd, die zoals gewoonlijk met personeelsgebrek kampte, zwoegde aan een vertaling om deze telegrafisch aan Washington door te geven.

Nadat von Papen in Marburg de handschoen in de ring had geworpen wachtten de buitenlandse waarnemers op de tweede ronde van het duel. Tot ieders verbazing kwam die verhuld in een komisch voorval, na een door Rijksbankpresident Schacht gehouden toespraak die door zowel de vice-kanselier als de minister van Propaganda werd bijgewoond. Toen na afloop gelegenheid tot het stellen van vragen werd gegeven stond een Amerikaanse correspondent op om Goebbels te vragen of zijn relatie met vice-kanselier von Papen door diens toespraak in Marburg was geschaad.

Goebbels sprong van zijn stoel op en riep: 'Herr von Papen! Herr von Papen!!'

In de nerveuze stilte die nu viel draaide de hele zaal zich om om te zien hoe von Papen zich naar dr. Goebbels toe spoedde, die de vice-kanselier wankelend de laatste paar schreden tegemoetkwam om hem te omarmen, terwijl hij uitriep: 'Mijn beste Herr von Papen, hebt u dat gehoord?

Men denkt dat wij elkaar het licht in de ogen niet gunnen, en dat terwijl we juist de beste vrienden zijn!'

Daarop draaide hij zich weer om naar zijn publiek, en terwijl hij von Papens handen in de zijne hield riep hij: 'Mijne heren, ik verzeker u dat er zelden zo'n goede verstandhouding tussen twee ministers in één kabinet is geweest als tussen Herr von Papen en mij.'

Maar de Amerikaanse verslaggever liet zich niet zo gemakkelijk afschepen: 'Er is me anders verteld dat u het bent geweest, meneer de minister van Propaganda, die bevolen heeft de gedrukte exemplaren van Herr von Papens Marburgse toespraak in beslag te nemen!'

'Allemaal moedwillige leugens en kwaadsprekerij!' schreeuwde Goebbels. 'De toespraak die mijn vriend von Papen in Marburg gehouden heeft, was volkomen in de geest van het regime, niet waar, Herr von Papen?'

Von Papen, die niet wist wat hij zeggen moest, kon alleen maar instemmend knikken, ontroerd en verbijsterd tegelijk. Naderhand ging het tweetal samen aan een tafeltje zitten om thee te drinken. Werd daarmee te kennen gegeven dat het dispuut niets meer dan een storm in een glas water was geweest, vroeg de correspondent van de *New York Times* zich af.

Maar intussen drukte Goebbels' krant, *Der Angriff*, een spotprent af van een SA-man die een heer met een hoge hoed op een trap gaf. Ook bemoeide de Gestapo zich met de zaak en arresteerde Edgar Jung, de jonge assistent in von Papens kantoor die de tekst van de Marburgse toespraak had geschreven. Dodd tekende in zijn dagboek aan dat de sfeer in Berlijn te vergelijken was met de ergste dagen van de Franse Revolutie in Parijs.

Hij was in Duitsland gearriveerd met de hoop de man met de slappe vilthoed en de militaire wandelstok die het ambt van vice-kanselier bekleedde, te kunnen mijden. Voor Amerikanen van Dodds generatie was von Papens loopbaan be-

paald onsmakelijk. Niet alleen had von Papen Hitler aan de macht geholpen, maar achttien jaar terug was hij in Amerika betrokken geweest bij een geruchtmakend schandaal. Tijdens de oorlog had kapitein von Papen als jong militair attaché in New York deel uitgemaakt van een komplot om strategische knooppunten in het Canadese spoorwegnet op te blazen. Toen hij daarvoor in de winter van 1915 het land uit was gezet, hadden de Britten de souches van de cheques die hij voor zijn infame activiteiten in de Nieuwe Wereld had uitgeschreven in zijn bezit aangetroffen.

In Berlijn maakten sociale verplichtingen het echter onvermijdelijk dat de modieus geklede intrigant en de Amerikaanse ambassadeur al spoedig in elkaars gezelschap verzeild raakten. Tijdens het 'kleine' bal voor de buitenlandse pers in november zaten de von Papens samen met Sigrid Schultz en Louis P. aan ambassadeur Dodds tafel. Er hing een gespannen sfeer, totdat juffrouw Schultz zich tot von Papen wendde en op haar onschuldigste toon vroeg: 'Meneer de vice-kanselier, er staat iets in de memoires van president von Hindenburg waarover u me vast en zeker wel opheldering kunt geven. Hij beklaagt zich erover dat het Duitse opperbevel tijdens de oorlog, in 1917, nooit van president Wilsons vredesvoorstellen op de hoogte is gesteld, en dat, als hij ervan geweten had, de gevaarlijke onderzeebootcampagne nooit begonnen zou zijn. Hoe was dat mogelijk?'

De gesprekken aan tafel verstomden.

'Er is nooit zoiets als een vredesvoorstel door president Wilson gedaan,' zei von Papen bits.

'Jawel, dat is er wel degelijk geweest,' antwoordde Dodd met een stem die zo droog als katoen klonk. 'En wel op 18 december 1916.'

'Hoe dan ook, ik heb nooit begrepen waarom Amerika en Duitsland in die oorlog tegenover elkaar zijn komen te staan,' verklaarde von Papen.

'Ook dát kan ik u vertellen,' hernam Dodd geduldig. 'Het

heeft zuiver aan de verregaande stommiteit van de Duitse diplomaten gelegen.'

Hierna deed von Papen zijn uiterste best ambassadeur Dodd te paaien, want hij zag wel in dat hij hier met iemand te maken had op wie Duitse hooghartigheid volledig afketste. Hij gaf zelfs een diner ter ere van Dodd in de aristocratische Herrenklub.

Op 29 juni, de dag voor de muiterij, gaf Dodd van zijn kant een lunch voor een twintigtal gasten, waaronder ook von Papen en de Italiaanse ambassadeur Cerruti en diens vrouw. Het was een broeiend hete en drukkende dag, onder een brandende zon, maar met onweerswolken in de verte. Toen Dodd signora Cerruti vroeg wat ze van de dreigende atmosfeer vond, antwoordde de echtgenote van de Italiaanse ambassadeur dat er bij een dergelijke hitte van alles kon gebeuren. Het was een ongelukkige woordkeus in het licht van de latere gebeurtenissen, en de week daarop deed het gerucht de ronde dat de Italiaanse ambassade tevoren op de hoogte was geweest van het geweld dat op het punt stond los te barsten.

Na de lunch discussieerden Dodd en von Papen over politiek in de serre, waar de wanden hoofdzakelijk uit glas bestonden en geen langzaam draaiende dictafoons hun conversatie konden vastleggen.

'Hoe het ook zij, mij zullen ze niet torpederen,' zei von Papen nog tegen Dodd, toen hij afscheid nam.

Moord

Overeenkomstig zijn voorspelling ontkwam von Papen die zaterdag aan de eerste executieronde, maar wel werd hij onder huisarrest geplaatst. Een secretaris en een hoge politiebeambte stuurden alle bezoekers aan zijn huis in de Lennestrasse weg met de verzekering dat de vice-kanselier in uitstekende gezondheid verkeerde maar niet te spreken was. Ex-kanselier Kurt von Schleicher was dood; Brüning was bijtijds gewaarschuwd en had nog naar Engeland kunnen vluchten. Van de recente Duitse kanseliers waren nu alleen nog Hitler en von Papen in leven.

Dank zij de immuniteit die hij als buitenlands diplomaat genoot, kon Dodd over een paar mensen in de Duitse hoofdstad een soort beschermende mantel uitspreiden. Hij wist dat de geheime politie zijn huis in de gaten hield, en hij moest oppassen dat hij niet te gul was met zijn sympathieën, want anders zou zijn bescherming te veel aan kracht inboeten; ook zou men hem wel eens voor een van de deelnemers aan deze nog altijd raadselachtige samenzwering kunnen houden. Die zondag, toen tientallen anonieme moordenaars erop uit werden gestuurd om prominente regeringsfunctionarissen uit de weg te ruimen, besloot Dodd te zien wat hij doen kon om de in gevaar verkerende vice-kanselier te helpen.

Toen hij met Martha naar de Wilhelmstrasse reed leek het rustig op straat. De gewapende politie-eenheden waren teruggetrokken, en die van de SS hadden bevel in hun kazernes te blijven. De mitrailleurs waren van de daken verdwenen, en slechts af en toe kwam een politieagent of een SS-er

voorbij fietsen met een geweer over de schouder. Voor het gebouw van de Rijkskanselarij verdrongen toeschouwers elkaar onder het waakzame oog van de politie. Wat vroeger op de dag had een legereenheid onder Hitlers raam gedefileerd, met een militaire kapel voorop. De Führer had zich even laten zien om hen te groeten en naar de in spreekkoor 'Heil, Heil!' roepende menigte te wuiven.

De wagen met het lage kentekennummer minderde vaart toen ze von Papens woning passeerden, en op een bovenverdieping meende Martha von Papens zoon achter een venster te zien staan. De schildwacht voor de deur keek hen argwanend na toen ze de straat uitreden en de hoek omsloegen. Die middag keerde Dodd terug, en liet zijn kaartje binnen afgeven.

'Ik hoop dat we u spoedig kunnen bezoeken,' had hij erop geschreven.

Het was alles wat Dodd doen kon.

Op Tiergartenstrasse 27 was het de hele dag een komen en gaan van journalisten. In cafés en bierkelders begonnen de mensen vragen te stellen, meldden ze. Men wilde weten waarom er regeringsfunctionarissen waren terechtgesteld die enkele dagen geleden nog als helden waren vereerd. Ook het verhaal van generaal von Schleichers aandeel in het komplot was niet duidelijk. Nu werd toegegeven dat hij achteraf toch niet met een buitenlandse mogendheid had samengezworen, maar zich alleen maar met zaken had bemoeid die hem niet aangingen. Anders wel een strenge straf voor dat bemoeien: de dood! En wat, wilde men weten, had Goering bedoeld toen hij zaterdag had gezegd dat hij Hitlers orders voor wat er in Berlijn moest gebeuren een beetje had 'uitgebreid'?

In huize Dodd was het diner die avond een sombere aangelegenheid. Er kwamen heel wat mensen langs: journalistenvrienden van Martha en jonge ambassadesecretarissen. Zo nu en dan verbrak een van de jongere gasten de stilte om

op opgewonden toon een opmerking te maken over de ongelooflijke gebeurtenissen van dat weekend. De oudere gasten deden er voor het merendeel het zwijgen toe.

Inmiddels was er een aantal dingen duidelijk geworden. In München waren zeven hoge SA-leiders terechtgesteld, onder meer de hoofdcommissarissen van politie van München en Breslau. Ook werd onthuld dat Frau von Schleicher die zaterdag dodelijk getroffen was toen ze probeerde haar echtgenoot met haar lichaam te beschermen. Volgens een later door het leger gehouden onderzoek was een auto zonder kenteken, met daarin zes mannen in burger, voor het huis van de generaal in Neubabelsberg komen voorrijden. Er was iemand uitgesprongen die de straat was overgerend en het hek had geopend dat toegang gaf tot de oprijlaan van de generaal. Daarop was de wagen snel achteruit gereden, de oprijlaan in tot aan het huis. Toen de kokkin aan de deur was gekomen had ze zonder erbij te denken het elektrische alarmsysteem uitgeschakeld. De bezoekers waren het huis door gerend en hadden de generaal achter zijn schrijftafel in de studeerkamer aangetroffen. Er hadden schoten geklonken. Toen Frau von Schleicher uit het aangrenzende vertrek was komen aanhollen hadden ze ook haar neergeschoten. De kokkin was gillend de tuin in gerend.

Vooral Martha's moeder trok zich het nieuws van de moord op Frau von Schleicher erg aan. Martha's vader maakte een gespannen, maar nadenkende indruk. Washington had om korte verslagen over de crisis verzocht naarmate die zich verder ontwikkelde, maar tot nog toe viel er niet veel te melden, en al helemaal niets over wat de reden voor de muiterij was geweest.

Nog die ochtend had Dodd van Röhms kantoor antwoord gekregen op een uitnodiging voor een diner dat hij de komende week zou geven. Zowel Dodd als Röhm deed die zomer moeite zich in sociaal opzicht wat meer te laten zien, maar nu zou het nooit tot een ontmoeting tussen die twee

komen. In het antwoordbriefje stond alleen maar dat het hoofd van de SA zich verontschuldigde en dat hij om gezondheidsredenen verhinderd zou zijn, aangezien hij op de bewuste datum de stad uit zou zijn voor een rustkuur. De opgeblazen SA-leider leed zwaar aan artritis, maar Dodd vermoedde dat zijn huidige problemen heel wat ernstiger waren.

Toen de sombere maaltijd achter de rug was verhuisde het gezelschap naar de balzaal. Elmina Rangabe, de grillige dochter van de Griekse ambassadeur, kwam ook opdagen, samen met Hans Thomsen, die zoals gewoonlijk een kalme en zelfverzekerde indruk maakte. Ook Armand Bérard kwam langs, rusteloos en niet op zijn gemak. Zijn chef had zich in Parijs bevonden toen de zuivering plaatsvond, en werd die avond terugverwacht. Het grote radiomeubel dat in de hoek van het vertrek stond werd aangezet. Goebbels zou de natie toespreken, en het eerstvolgende uur waren in heel Berlijn de radio's op de meeslepende stem van de minister van Propaganda afgestemd, die in de stille avondschemering melodieus en suggestief over de sluimerende straten en tuinen zweefde.

Volgens Goebbels waren de gedenkwaardige gebeurtenissen van de afgelopen achtenveertig uur vrijdagavond in Bad Godesberg begonnen, terwijl Hitler op een hotelterras stond dat op de traag voorbijstromende Rijn uitkeek.

'In dit uur bewonderen wij hem meer dan ooit. Geen trek van zijn gelaat verraadt ook maar iets van wat er in hem omgaat, maar degenen die hem in alle moeilijke uren bijstaan weten hoe groot zijn verdriet is, en ook hoe vastbesloten hij is, genadeloos af te rekenen met de reactionaire rebellen die het land in chaos trachten te storten...'

Het uur om handelend op te treden had geslagen. Hitler was naar München gevlogen, waar hem een volledig verslag was uitgebracht. Hij had de leiders van de Münchense SA laten verzamelen, en hen de insignes van hun tunieken ge-

rukt. Daarop was hij per auto naar Bad Wiessee gestoven, vergezeld van zijn SS-lijfwacht en Goebbels. Hij was het pension waar Röhm logeerde binnengegaan en had de leider van de SA persoonlijk gearresteerd.

'Het zij mij bespaard een beschrijving te geven van de weerzinwekkende taferelen die wij daar zagen,' zei Goebbels met gedragen stem. 'Een eenvoudige, verontwaardigd kijkende SS-er brengt onze gedachten onder woorden door te zeggen: "Ik wou maar dat de muren nu omvielen, zodat het hele Duitse volk zijn gedrag kan zien..."'

Op weg terug naar München werden nog meer SA-leiders gearresteerd. In München aangekomen sprak Hitler de verzamelde SA toe: 'Zijn woorden vormen een bittere aanklacht tegen de kleine groep gearresteerde criminelen die zich, met reactionaire elementen onder één hoedje spelend, meester hadden willen maken van de staatsmacht, en er zelfs niet voor teruggeschrokken waren betrekkingen met een buitenlandse mogendheid aan te knopen...'

Bij het horen van deze woorden verbleekte Armand. In de ogen van de nazi's kon een buitenlandse mogendheid alleen maar Frankrijk betekenen.

'Zijn hele leven', vervolgde Goebbels, 'is gewijd aan het Duitse volk, dat hem liefheeft en vereert omdat hij een groot en goed man is, en omdat hij ook genadeloos kan zijn wanneer dat nodig is... De hele natie haalt thans weer opgelucht adem, alsof ze van een afschuwelijke nachtmerrie is bevrijd... Moge een gunstig lot ons zegenen, opdat wij samen met Adolf Hitler onze grootse taak kunnen volbrengen... Het Rijk lééft, en bovenal onze leider.'

Zich afvragend wat het allemaal te betekenen had trok het gezelschap zich terug in de bibliotheek. Als Röhm en zijn naaste medewerkers een staatsgreep tegen de Berlijnse regering hadden beraamd, waarom hadden ze zich dan teruggetrokken in een afgelegen vakantieoord aan de voet van de Beierse Alpen? En hoe had Hitler het hoofdkwartier van de

samenzweerders kunnen binnengaan zonder op tegenstand te stuiten? Waar waren Röhms lijfwachten geweest? En waarom waren de samenzweerders in hun slaap overrompeld, nota bene tijdens de eerste uren van hun opstand? En hoe paste de dood van generaal von Schleicher en zijn vrouw in het komplot?

Van de verslaggevers hoorde Dodd dat in de kazerne van Lichterfelde, even buiten Berlijn, vuurpelotons van de SS bezig waren tientallen rebellen van de SA te 'liquideren'. En de spreekkamers van de voornaamste Berlijnse psychiaters zaten vol met mensen die aan vervolgingswaan leden. Vermoeid en bedroefd ging Dodd naar bed, en Martha bracht een slapeloze nacht door waarin ze zich aldoor verbeeldde het geluid van geweersalvo's te horen.

Die zaterdag kreeg Bella een telefoontje van haar contactpersoon bij Binnenlandse Zaken. Hij gebruikte de code die ze voor noodgevallen met elkaar hadden afgesproken. Ze moest spoedig eens op bezoek komen bij haar Amerikaanse vriendin, zei hij. Bella holde naar haar auto en stoof daarin naar de tevoren afgesproken plaats, waar de regeringsfunctionaris lijkbleek naast haar in de wagen stapte.

'Je vriend von Schleicher is vanochtend doodgeschoten,' zei hij op bijna fluisterende toon, 'en het is bekend dat hij nog kort geleden bij je op bezoek is geweest. Je zult voorzichtig moeten zijn, Bella! Er is een slachting aan de gang op grote schaal.'

Kurt en Elisabeth von Schleicher hadden acht dagen geleden nog bij haar gedineerd. Sinds zijn pensionering had Kurt door Duitsland rondgereisd en ook een bezoek aan Italië gebracht. Bij zijn terugkeer had hij er uitgerust en verkwikt uitgezien. Bella had ook zijn oude vriend en voormalige adjudant, generaal von Bredow uitgenodigd, en ze hadden op het terras gedineerd, buiten gehoorbereik van de bedienden.

Waar was zijn lijfwacht, had Bella gevraagd.

'Nog steeds dezelfde oude Bella,' had von Schleicher opgemerkt, 'en nog even bezorgd als altijd. Goeie hemel, ik ben al een poosje uit de politiek en blij dat ik met die smerige troep niets meer te maken heb. Dus waarom zou ik ergens bang voor moeten zijn? Maar ik ben me natuurlijk wel erg blijven interesseren voor alles wat er gebeurt.'

Het onderwerp van von Papens toespraak in Marburg was ook ter sprake gekomen. Waar had 'Fränzchen' de moed vandaan gehaald? Het was duidelijk dat hij de tekst niet zelf geschreven kon hebben. Von Schleicher was er zelfs niet zeker van wat het te beduiden had: 'Tja, zo op het eerste gezicht was het een openlijke aanval op het regime. Maar eerlijk gezegd weet ik niet of von Papen zich nu tegen de nazi's verklaarde... of dat hij alleen maar op zijn tenen was getrapt en wilde dat de nazi's hem zouden bewieroken... of dat het allemaal nep was. Misschien heeft Hitler zelf gewild dat hij die toespraak hield, opdat ze in het buitenland zouden gaan hopen dat de nazi's van nu af aan minder woest tekeer zullen gaan.'

Generaal von Bredow hoorde van de dood van zijn vriend terwijl hij thee zat te drinken in het Adlon-hotel. 'Het verwondert me dat de zwijnen mij ook nog niet hebben vermoord,' zei hij. Een buitenlandse attaché bood aan hem te verbergen, maar von Bredow sloeg dit af. 'Ik ga naar huis,' kondigde hij aan, luid genoeg dat iedereen het horen kon. 'Ze hebben mijn chef vermoord. Wat blijft er voor mij nog over?' Zijn vrienden zouden hem nooit meer terugzien.

Bella moest besluiten wat haar te doen stond. Ze wilde vluchten, maar ze werd die avond op een galasoiree bij de Japanse ambassade verwacht. Ze belde de afdeling Protocol op, en kreeg te horen dat het een verdachte indruk zou maken als ze haar plannen veranderde. Alles kwam nu op uiterlijke schijn aan.

Die avond kleedde ze zich in een van haar duurste avond-

jurken en speldde al haar medailles op. Toen ze de helder verlichte Japanse ambassade binnenging voelde ze zich als een terdoodveroordeelde op weg naar het schavot. In de garderobe kwam ze de burgemeester van Berlijn, dr. Heinrich Sahm tegen. 'Godzijdank dat je hier bent, Bellaatje,' zei hij.

'Ik heb me ook zorgen gemaakt om jou,' zei Bella zachtjes. 'Je bent altijd nogal eerlijk voor je mening uitgekomen.'

Daarop toverde ze haar stralendste glimlach op haar gezicht, en op de een of andere manier hielp haar jarenlange ervaring haar de avond door te komen. In zekere zin was het zelfs een opluchting oude bekenden tegen te komen en te weten dat ze nog onder de levenden waren. De buitenlandse diplomaten keken toe, gefascineerd door het emotionele schouwspel.

Na afloop gingen zij en dr. Sahm naar de 'Wintergreen', een kleine bar waar leden van de buitenlandse pers elkaar wel eens troffen. Het gesprek kwam op Goerings voormalige chef van de Gestapo, Rudolf Diels. Bella was van mening dat Diels even gevaarlijk was als de rest, maar meer moeite deed om dat te verbergen. Zelfs Martha Dodd tolereerde, na aanvankelijk voor zijn charmes bezweken te zijn, Diels' vleierijen nu alleen nog maar om aan inlichtingen te komen, zei Bella tegen dr. Sahm.

Een paar dagen voor de moordpartijen begonnen had Goering nog een bezoek aan Keulen gebracht. Gadegeslagen door honderden functionarissen en duizenden toeschouwers beschreef Goerings rode machine een boog boven het Zevengebergte, om vervolgens op de kleine door Gauleiter, Gruppenführer en talrijke hoge politie- en staatsbeambten omringde landingsbaan neer te strijken. Tussen de hoogwaardigheidsbekleders bevond zich ook Rudolf Diels, in een zwart SS-uniform. Toen Goering in zijn schitterende

witte uniform uitstapte presenteerde een meer dan achthonderd meter lange erewacht als één man het geweer met een geluid dat als een zweepslag klonk. Goering was naar de eeuwenoude stad aan de Rijn gekomen om Diels officieel als districtscommissaris in te huldigen, maar de voormalige inspecteur-generaal van de geheime politie zag met één oogopslag dat Goering ontstemd was. Zonder acht te slaan op Diels ging Goering de rij langs, salueerend en oude vrienden de hand schuddend. Ten slotte wendde hij zich tot Diels en nam hem zonder hem zelfs maar een hand te geven terzijde.

Er zou geen inhuldiging plaatsvinden, zei Goering.

Terwijl het fanfarekorps de parademuziek opnieuw inzette en de honderden politiemannen in de hete zomerzon in de houding stonden, wierp Goering Diels voor de voeten dat hij een komplot had gesmeed met de aartsbisschop van Keulen, dat hij in Zwitserland een ontmoeting had gehad met de vroegere kanselier Brüning en dat hij in het buitenland documenten had gedeponeerd waarin kritiek werd geuit op het regime. Dit alles hadden Himmler en Heydrich, Goerings nieuwe adjudanten, hem verzekerd.

Diels ontkende alles en vroeg de minister-president of deze nieuwste beschuldigingen niet even stompzinnig waren als alle eerdere die tegen hem waren geuit. De veranderlijke Goering beaamde dit ten slotte, en daarop keerden de twee terug naar de lange erewacht, die nu eindelijk op de plaats rust kon maken.

Die avond overhandigde de burgemeester van Keulen Goering bij wijze van officieel geschenk een drieduizend jaar oud Keltisch zwaard, terwijl regimenten van de SA en de SS voor hen defileerden. Toen de ceremonie voorbij was draaide Goering zich nog even naar Diels om en zei: 'Wees de komende paar dagen op je hoede.'

In Berlijn nam Heydrich er geen genoegen mee dat Goering van gedachten veranderd was. Diels' naam werd weliswaar van de executielijst geschrapt, maar opzettelijk ver-

zuimde Heydrich het bureau van de Gestapo in Keulen hiervan in kennis te stellen. Een vertrouwde chauffeur waarschuwde Diels echter nog bijtijds, en zo kon het gebeuren dat de nieuwste districtscommissaris van Keulen de eerste dagen van juli op een afgelegen landgoed in het Eifelgebergte doorbracht, totdat de mensenjacht voorbij was. Naderhand deed het Diels genoegen op de lijst van de doden ook de namen van drie SS-ers aan te treffen die in het kamp van de Gestapo in Stettin het grootste aandeel in de martelpraktijken hadden gehad.

Die maandagochtend gingen de mensen weer naar hun werk, maar ze zorgden er wel voor niets belangrijkers dan het weer met elkaar te bespreken. De angst voor de geheime politie was wijdverbreid, en waarnemers merkten op dat er in de betere restaurants een doodse stilte intrad wanneer het orkest even pauzeerde. Zwaarbewapende politiemannen en in paren surveillerende SS-ers maanden de menigte tot doorlopen en zorgden ervoor dat de mensen niet voor de Rijkskanselarij bleven staan. Binnen was het kabinet de hele dag in zitting, minus vice-kanselier von Papen. Louis P. had een mannetje bij het Hotel Kaiserhof geposteerd om het komen en gaan van Hitler te observeren. Sinds zijn terugkeer naar Berlijn had Hitler zich in de kanselarij teruggetrokken en woonde daar als in een belegerde vesting. Gewapende politiemannen hadden de zware openslaande deuren versperd die toegang gaven tot de binnenplaats van de kanselarij, en door de ramen van het gebouw kon de man van Associated Press zien dat er in bijna ieder vertrek SS-ers op wacht stonden. In al die tijd liet Hitler zich maar één keer zien, om onder zware bewaking naar het Adlon-hotel te rijden voor een beleefdheidsbezoek aan de daar logerende koning en koningin van Siam.

Volgens de gecontroleerde Duitse pers waren de 'liquidaties' de vorige avond gestaakt. Er werden nog zes namen aan

de officiële dodenlijst toegevoegd, waardoor het totaal op achttien kwam te staan. Onder hen waren een divisiecommandant van de SA, een districtscommandant, een stafchef en twee plaatselijke commandanten van de SA. Een volledige lijst zou binnen vierentwintig uur bekend worden gemaakt.

Een anonieme getuige van de executies in de kazerne bij Lichterfelde, waarin Hitlers persoonlijke lijfwacht gehuisvest was, beschreef een soort krijgsraad te velde die uit een generaal van de politie, een legergeneraal en een aantal lekenrechters had bestaan; iedere zeven minuten had dit tribunaal het schuldig over iemand uitgesproken. Velen van de 'verraders' hadden een blinddoek geweigerd. SA-Gruppenführer Karl Ernst was gestorven met de kreet: 'Ik ben onschuldig. Lang leve Duitsland! Heil Hitler!' Ernst had op het punt gestaan op huwelijksreis te gaan, toen men hem was komen arresteren. In München had Röhm geweigerd zichzelf van het leven te beroven, en was daarop geëxecuteerd. Tot de overige doden behoorde onder andere Duitslands prominentste katholieke leek, dr. Erich Klausener. Klausener, een hooggeplaatste beambte in het ministerie van Verkeer, was die zaterdag door een onbekende SS-officier doodgeschoten in zijn kantoor. In het overlijdensbericht is de smart van zijn treurende familie vereeuwigd:

'Overeenkomstig Gods heilige wil staan wij heden met gebroken harten aan de baar van mijn boven alles in de wereld geliefde echtgenoot, onze trouwste kameraad, mijn koesterende vader en onze onvergetelijke zoon, broeder en oom, dr. Erich Klausener, Directeur-Generaal bij het ministerie van Verkeer, voorzitter van de Katholieke Actie te Berlijn, lid van de orde van St. Gregorius en ridder van het ijzeren kruis der eerste klasse.

Op 30 juni 1934 werd hij plotseling van ons weggerukt, na een leven van opofferingen voor familie, kerk en vaderland.'

Goebbels wist het merendeel van de kranten tot weglating van 'kerk en vaderland' te dwingen, en in strijd met de katholieke riten werd Klauseners lijk door de regering gecremeerd, waarna de familie de as in een ordinaire kartonnen doos toegestuurd kreeg.

Hetzelfde lot wachtte de stoffelijke resten van generaal von Schleicher en zijn vrouw. Toen vrienden en verwanten van het vermoorde echtpaar bijeenkwamen om hun de laatste eer te bewijzen, verstoorden agenten van de Gestapo de ceremonie en maakten bekend dat de begrafenis op bevel van hogerhand was afgelast. De bloemenhulde werd in beslag genomen en de rouwenden werden weggestuurd. Daarop werden de lijken afgevoerd, en tegen het eind van die week waren ook zij tot as verbrand en te midden van andere verse, ongemarkeerde graven in een hoekje van een plattelandskerkhof ter aarde besteld. Slechts een paar stokoude, allang gepensioneerde officieren hadden het gewaagd hierbij tegenwoordig te zijn.

Met het aanbreken van de nieuwe week zag Dodd zich door andere problemen in beslag genomen. Armand Bérard had hem een telegram doorgegeven dat afkomstig was van Wilhelm Regendanz, de burger die ervan beschuldigd werd zijn huis als trefpunt ter beschikking te hebben gesteld aan de samenzweerders von Schleicher, Röhm en, naar alle waarschijnlijkheid ook François-Poncet. Regendanz was een rijke Berlijnse bankier die dikwijls leden van het corps diplomatique te gast had. Hij was in Londen geweest toen de orkaan van geweld losbrak, maar zijn oudste zoon, een officier van de SA, was gearresteerd en gevangen gezet. Zijn vrouw en twee kleine kinderen waren nog in Berlijn.

Het telegram was aan de Franse ambassade geadresseerd, maar François-Poncet kon niet veel doen, aangezien hij er al rekening mee hield zelf terechtgesteld te zullen worden. Daarom had hij zijn vrouw en kinderen in Parijs achtergelaten. Nu deed de Franse ambassade een beroep op Dodd om

zijn kostbare reserves van onschendbaarheid aan te spreken en Regendanz' gezin te beschermen.

Martha en haar moeder stemden erin toe naar Dahlem te gaan en een beleefdheidsbezoek aan Frau Regendanz te brengen. Eerst herkende ze hen niet, maar toen ze haar het telegram van haar man lieten zien barstte ze in snikken uit. Ze was doodsbang, zei ze, en aan hevige spanningen ten prooi. Ze was er zeker van dat haar man gearresteerd zou worden als hij naar Duitsland terugkwam. Haar huis was doorzocht, haar paspoort in beslag genomen, haar oudste zoon weggehaald. Ze was bang dat hij in een concentratiekamp zat of dood was. En ze barstte weer in tranen uit, hysterisch van verdriet. Behalve ervoor te zorgen dat men hen het huis van Frau Regendanz in en uit zag gaan, was er weinig dat Martha en haar moeder konden doen.

Herr Regendanz bleef in Londen, maar zond een volledig rapport over zijn onschuldige maatschappelijke activiteiten aan de Gestapo. Nooit en te nimmer, zo verzekerde hij de geheime politie, hadden de generaal, de SA-leider en de Franse ambassadeur elkaar op hetzelfde tijdstip onder zijn dak ontmoet.

Na een paar weken werd zijn zoon vrijgelaten, en deze nam prompt een nachttrein de grens over. De regering had de banktegoeden van het gezin bevroren, maar op een onopvallende manier wist Frau Regendanz haar meubilair en andere familiebezittingen bij stukjes en beetjes te verkopen. De dag voordat ze met haar jongere kinderen per vliegtuig het land ontvluchtte kwam ze nog even bij de Dodds langs om hen te bedanken. Aangezien ze uitstekend Engels sprak kreeg het personeel geen argwaan. Een paar dagen later kwam er een briefkaart uit Londen met de boodschap: 'Veilig en wel gearriveerd. Onze innige dankbaarheid en genegenheid. Carrie.' Het verhaal was kenmerkend voor die tijd.

Vice-kanselier von Papen bleef onder huisarrest. Von Hindenburg gaf het leger bevel de veiligheid van zijn vriend

te garanderen, en haastig maakte het ministerie van Propaganda bekend dat officieel was komen vast te staan dat von Papen op geen enkele manier met de muiters in verbinding had gestaan, hoewel het mogelijk was dat hij zijn ontslag zou indienen. De meesten van von Papens naaste medewerkers waren dood, in de gevangenis of ondergedoken. Een van hen was het laatst gezien toen hij in tenniskleding over een tuinmuur klauterde met een troep ss-ers achter zich aan.

Associated Press stuurde versterkingen naar Berlijn, en Louis P. gunde zich de tijd om aan de overkant van von Papens huis op een parkbankje te gaan zitten. Op andere bankjes niet ver van hem vandaan zaten nog meer waarnemers. Een daarvan, gehuld in de vodden van een dakloze zwerver, was duidelijk van de geheime politie. Louis P. trok een exemplaar van *Der Angriff* uit zijn zak, en deed net alsof hij las. Na een half uur wilde hij er net de brui aan geven toen hij von Papens twintigjarige zoon van zijn rechtenexamens zag terugkeren in gezelschap van een secretaris. Ze schudden elkaar de hand en begonnen een gesprek in het Engels. De afluisteraars op de bankjes spanden zich in om te horen wat er gezegd werd.

'Wees voorzichtig,' waarschuwde de secretaris. 'We worden gadegeslagen.'

'Hoe maakt uw vader het?' vroeg Louis P. aan von Papen junior.

'O, gaat wel.'

'Ik neem aan dat hij inmiddels niet meer in functie is?'

'Ik weet niets van wat er gaande is.'

'Hebben uw ouders en u al plannen voor de toekomst gemaakt?'

'We hebben er geen flauw idee van wat er verder gaat gebeuren.'

'Waar dient die wachtpost voor?' vroeg Louis P., met een hoofdknik naar de grimmig uitziende schildwacht met sta-

len helm op, die voor de villa op post stond.

'Voor onze bescherming.'

'Het is maar beter dat men ons niet te lang met elkaar ziet praten,' maande de secretaris.

De regering deed haar best om von Papen het leven zuur te maken. Een eenheid van Goerings speciale politie was in zijn huis ingekwartierd, en de von Papens waren genoodzaakt zonder privacy te leven, omringd door argwaan en vijandigheid. Een paar dagen later kregen ze een inval van politierechercheurs, die hun huishoudster aan de tand wilden voelen.

'Ja, bepaald prettig was het niet,' vertrouwde Frau von Papen Louis P. toe toen ze elkaar toevallig weer eens op straat tegenkwamen. 'Gisteravond hebben we weer bezoek gehad. Zelfs de keuken werd niet ontzien. We zouden natuurlijk wel graag een andere "bewaking" willen hebben dan die op dit moment voor ons huis op post staat. Wat heb je aan een bewaker die mensen doorlaat?'

Omstreeks het midden van de week begon er een uitgesproken katterige stemming in te treden. 'We leven in een rare wereld,' zei een al wat oudere elektricien vertrouwelijk tegen een Britse diplomaat. 'Als ik gísteren een woord ten nadele van Röhm had durven zeggen, zat ik nu in een concentratiekamp. Maar vandaag kan het me meer kosten dan mijn leven waard is om een woord in z'n vóórdeel te zeggen.' Al evenmin begrepen de mensen waarom de dood van bepaalde liederlijke elementen in de SA was gevolgd door de verdwijning van talloze anderen wier levenswandel vlekkeloos was, in niet-politieke ogen tenminste.

Het officiële dodental steeg tot vijftig of eenenvijftig, en had zich sinds zondag iedere dag verdubbeld. De buitenlandse pers berichtte dat de in Lichterfelde gefusilleerde mannen met ontbloot bovenlijf waren gestorven, aangezien hun kameraden hadden geweigerd op mannen in partijuniform te schieten. 'Nou, jongens,' had een van de terdood-

veroordeelden nog geroepen, 'ik weet wel niet wat dit allemaal te betekenen heeft, maar doe me een lol en mik goed.' Mensen die bij regeringsinstanties navraag deden over wat er met de lijken was gebeurd, werden met een schouderophalen ontvangen en kregen te horen: 'Wie kan dat wat schelen?'

De schaduw des doods beroerde ook vluchtig de Amerikaanse kolonie in Berlijn, toen een functionaris van de Duitse academische uitwisselingsdienst, dr. Morsbach, die een groep van ongeveer vijftig Amerikaanse studenten en hun docenten zou hebben verwelkomd, naar een concentratiekamp werd afgevoerd. Afgevaardigden van de groep kwamen zich bij Dodd beklagen.

'Vreemd, maar van niemand kunnen we iets te weten komen over de afschuwelijke dingen die er gebeurd zijn, of over hoe het publiek het opvat,' zeiden ze. 'Niemand durft iets te zeggen en geen krant vermeldt de feiten.'

De ambassade wist het spoor van dr. Morsbach te volgen naar het concentratiekamp Landsberg, een kamp voor gesteriliseerde arbeiders nabij Wittenberg. Met kaalgeschoren hoofd en met een grote letter 'L' op zijn hemd geschilderd verzocht dr. Morsbach de vertegenwoordiger van de ambassade: 'Doet u de groeten aan de Amerikaanse ambassadeur, alstublieft, en bedank hem voor zijn moeite.' Hij maakte de opmerking binnen gehoorbereik van de kampcommandant, wat hem het leven redde.

Op woensdag 4 juli, Amerika's nationale onafhankelijkheidsdag, gaven de Dodds een grote theepartij voor de Amerikaanse kolonie in Berlijn. De vertrekken waren versierd met boeketten rode, witte en blauwe bloemen en kleine Amerikaanse vlaggetjes, en terwijl de Dodds hun gasten in de balzaal begroetten speelde een orkestje Amerikaanse wijsjes. Al spoedig stonden er overal groepjes mensen met glazen punch en borden met lekkere hapjes in de hand op gedempte toon met elkaar te praten. Het was een warme

dag, en velen van de gasten gaven er de voorkeur aan wat door de tuin te wandelen, of aan een van de tafeltjes op het gazon te gaan zitten. Martha's moeder was gekleed in een buitengewoon smaakvolle blauwe japon, die fraai contrasteerde met haar zilvergrijze haar. Haar stem met het melodieuze zuidelijke accent klonk vriendelijk en hoffelijk als altijd, maar in haar donkere ogen stonden de spanningen van de laatste dagen te lezen. De afgelopen week had haar een eeuw toegeschenen, schreef ze een vriendin in Chicago. Martha's vader begroette vrienden als Louis P. en de violist Fritz Kreisler met gemoedelijke humor, maar Martha en Bill waren minder diplomatiek. Zij begroetten nieuwe gasten steevast met: 'O, dus u behoort ook nog tot de levenden?' totdat verscheidenen van de Duitse gasten zich er hevig aan begonnen te ergeren. Van tijd tot tijd nam een Amerikaanse journalist Dodd even apart om hem op fluisterende toon het laatste nieuws te vertellen. Op deze manier kwam Dodd te weten dat de moordpartijen waren opgehouden, en dat de nazi's de situatie weer volledig meester waren. In het crematorium van de stad werd dag en nacht doorgewerkt om de doden te verbranden.

Louis P. was na vier dagen van bijna onafgebroken verslaggeving niet alleen bleek en vermoeid, maar ook verbitterd. Onder de slachtoffers bevond zich een aantal van zijn persoonlijke vrienden. Hij maakte zich vooral zorgen over het lot van prins 'Auwi', de vierde zoon van de keizer, die niet alleen SA-leider, maar ook een van Gruppenführer Ernsts beste vrienden was. De prins was bij Goering op het matje geroepen, die hem had gevraagd te herhalen wat hij een paar dagen tevoren tijdens een telefoongesprek tegen Ernst had gezegd. De prins antwoordde daarop dat hij zijn vriend alleen maar een aangename huwelijksreis had toegewenst.

'Een geluk voor jou dat je ditmaal eens de waarheid hebt gezegd,' bromde Goering. Zijn afluisterdienst had het hele

gesprek op de band vastgelegd. Goering stuurde de prins weg met de opmerking: 'Die is te dom om ergens van afgeweten te hebben.'

Toen de butler Martha toefluisterde dat de 'junge Herr von Papen' beneden was, verbaasde dit haar niet. Ze gingen wel eens samen dansen, en ze had een boodschap achtergelaten dat ze hem graag zou ontmoeten, wanneer zijn huisarrest opgeheven was. De beide jongelui verdwenen via de achtertuin, en glipten onopgemerkt een caféterras aan de rand van de Tiergarten binnen. Daar beschreef de blonde jongeman met de wat cynische glimlach haar hoe opgelucht hij zich voelde om weer vrij te zijn. Zijn vader was natuurlijk diep geschokt over de poging die men had gedaan om zijn naam met die van Röhm en generaal von Schleicher te verbinden, van wie de een een politieke gangster en de ander een aartsvijand van hem was geweest. Toen Martha hem vertelde dat haar vader de afgelopen zondag zijn kaartje bij hen thuis had afgegeven, keek de jonge von Papen verwonderd: ze hadden het die ochtend pas ontvangen. Het was dus al die dagen in handen van de geheime politie geweest.

Louis P. had het die middag druk met het verzamelen van stukjes en beetjes informatie van Fritz Kreisler en Bella Fromm, die zojuist was teruggekeerd van het platteland, waar ze een tijdelijk toevluchtsoord had gevonden op een landgoed dat aan kennissen toebehoorde. Bella was zich als geen ander bewust van de spanning onder Dodds gasten. De diplomaten waren nerveus en de Duitsers geschokt. Ze hoorde verscheidene mensen in haar nabijheid zeggen dat ze het betreurden dat het von Schleicher was geweest die met zijn leven had betaald, en niet von Papen.

Een ander groepje stond de moeilijke situatie te bespreken waarin ambassadeur François-Poncet zich bevond. Een Amerikaans nieuwsagentschap had Frankrijk als die 'buitenlandse mogendheid' geïdentificeerd die ervan beschuldigd werd met de muiters in het komplot te hebben gezeten.

Toen François-Poncet naar von Neurath was gestapt om te eisen dat hem bewijzen van deze 'laaghartige aantijgingen' zouden worden getoond, had de minister van Buitenlandse Zaken geweigerd dit te doen. Het was de regering er kennelijk om te doen de Franse ambassadeur angst aan te jagen en hem te vernederen.

Dodd was er zeker van dat Röhm bij een of andere samenzwering betrokken was geweest, en wel door een memorandum dat hem onder ogen was gekomen over een gesprek met een zekere Gruppenführer Rolf Reiner. Reiner was chef de bureau geweest in Röhms ministerie, en daarvóór hoofd van het verbindingskantoor waar Putzi Hanfstaengl werkte. Een aantal weken voor de muiterij had een functionaris van de SA Reiner een document overhandigd om aan Röhm te geven. De man had Reiner geadviseerd het eerst zelf te lezen, alvorens het door te geven. In het document werd een ontmoeting tussen Röhm en ambassadeur François-Poncet beschreven, waarin plannen voor een putsch door de SA waren besproken. De Franse ambassadeur had de muiters royale sommen geld ter beschikking gesteld, waarvan een groot deel in de zakken van Karl Ernst terecht was gekomen. Reiner, die tevens lid van de SS was, had het belastende bewijsmateriaal aan Himmler overhandigd, en er was onmiddellijk een onderzoek ingesteld. Als dank voor zijn loyaliteit was Reiner tot speciale assistent van Himmler benoemd.

Volgens een schatting van Reiner waren er die zondag honderdvijftig mensen in München doodgeschoten, zeventig in Berlijn, en nog eens driehonderd in de rest van het Reich. Het aantal arrestaties schatte hij op ruim vijftienduizend.

Martha kende Reiner. Hij was een ruw uitziende jongeman met borstelig zwart haar en kwam uit Beieren. Op een avond was hij naar haar tafeltje gekomen toen Diels even weg was, en had hij haar gewaarschuwd dat het beter voor

haar was als ze niet in gezelschap van de inspecteur-generaal van de Gestapo werd gezien. Hij had laten doorschemeren dat Diels' lot bezegeld was.

Maar uiteindelijk bleek Reiner niet zo handig in het ontwijken van zijn belagers te zijn als Diels. Nadat hij zo openlijk tegenover buitenlanders over de zuivering had gepraat, verdween Reiner plotseling uit het zicht: hij was een van de slachtoffers van een nietsontziend en uitgebreid onderzoek dat nog maanden na de zuivering voortduurde. Toen hij weer in het Berlijnse uitgaansleven opdook had hij een kaalgeschoren hoofd en meden zijn vroegere vrienden hem bang dat hij hen tegenover zijn ondervragers had gecompromitteerd.

Bij Bella op kantoor was een lange blonde man het grootste deel van de week niet op zijn werk verschenen. 'De lange', zoals men hem noemde, was fotograaf en tevens rekruut bij de SS. Toen hij na verloop van tijd weer kwam opdagen was hij een ander mens. Hij was helemaal niet zelfverzekerd en autoritair meer, en zat achter zijn schrijftafel naar de deur te staren. Toen vrienden hem vroegen wat eraan scheelde barstte hij eensklaps in snikken uit: 'Ik heb in de kelders van de Gestapo mee moeten doen aan de schietpartijen. Zevenendertig keer heb ik geschoten... Zevenendertig doden... Ze blijven me alle zevenendertig vervolgen... Ik raak die spookverschijningen niet meer kwijt...' Daarna had niemand hem meer gezien, en het was Brecht, Bella's leerling, die haar het laatste stukje van de legpuzzel verschafte. 'Hebt u het al gehoord, van "de Lange"?' vroeg Brecht. 'Die is wijlen. Hij praatte te veel...'

De regeringen van zowel Groot-Brittannië als de Verenigde Staten beklaagden zich erover dat hun ambassadeurs niet meer inlichtingen hadden getelegrafeerd dan wat al in de buitenlandse pers te lezen stond. Dodd deelde Washington hierop mee dat de redenen voor de zuivering nog steeds niet duidelijk waren, maar dat hij de indruk had dat critici

van zowel links als rechts tot zwijgen waren gebracht, en dat de macht van de SA drastisch was beknot. Verder weigerde Dodd te gissen naar wat de beweegredenen voor de executies van zoveel prominente personen konden zijn geweest. Hij was historicus, geen waarzegger. Er waren te weinig feiten bekend, en hij voelde er niets voor moorden te beredeneren, zoals zovelen bezig waren te doen.

Hij waagde zich slechts aan twee theorieën: dat de muiterij óf in de kiem gesmoord en nooit op gang gekomen was, of dat de ernst ervan opzettelijk overdreven was om de misdaden van de regering te dekken. Het was duidelijk dat de moeilijkheden waarin François-Poncet zich nog steeds bevond als excuus werden gebruikt voor de dood van von Schleicher, terwijl het Duitse volk er alleen maar een vaag idee van had hoeveel landgenoten er waren vermoord. Voor de rest gaf Dodd Washington de raad de berichten in de buitenlandse pers te lezen. Zijn eigen informatiebronnen waren niet beter.

Wel gaf hij een eigenaardige versie van de muiterij door die hij van Diels had gekregen. Tijdens de afgelopen winter, aldus Diels, had het 'Wereldjodendom' twaalf miljoen mark Duitsland binnengesmokkeld om de monarchie te herstellen. De Duitse kroonprins was de ontvanger van deze gelden geweest, maar toen Diels' organisatie de nog bestaande monarchistische verenigingen had opgeheven, had de kroonprins het geld aan Röhm overgedragen en zijn toevlucht gezocht bij de SA. Diels had een beroep op von Papen gedaan, en diens privé-secretaris von Bose had een dossier over de kwestie samengesteld dat von Papen aan von Hindenburg had voorgelegd. Von Hindenburg was in woede ontstoken en had Hitler bevolen Röhm te beteugelen, anders zou het leger de macht overnemen. Von Bose was doodgeschoten en von Papen incommunicado gehouden, omdat ze van het komplot op de hoogte waren geweest, en dat was ook wat Goering bedoeld had toen hij had gezegd

dat hij Hitlers bevelen voor Berlijn 'een beetje had uitgebreid'.

In zijn samenvatting van het verhaal maande Dodd tot skepsis. Hij wees erop dat het 'Wereldjodendom' bepaald niet zo dwaas zou zijn een zo grote som geld aan de onberekenbare kroonprins toe te vertrouwen, en dat het beweerde krachtdadige optreden van von Hindenburg eerder aan 1914 dan aan 1934 deed denken.

Washingtons reactie was een verzoek aan Dodd om de Duitse regering te herinneren aan het geld dat ze nog altijd aan Amerikaanse staatsburgers schuldig was. De verraste Dodd betwijfelde of hij veel resultaat zou kunnen boeken, maar deed wat hem opgedragen was. Geen functionaris heeft ooit een futieler bezoek aan een ministerie gebracht dan deze Amerikaanse ambassadeur, die belast was met de taak ten ondergang gedoemde mannen in herinnering te brengen dat hun aardse herstelbetalingen achterstallig waren.

Een in verlegenheid gebrachte von Neurath beloofde dat Duitsland zijn verplichtingen zou nakomen als het ooit over voldoende dollars beschikte. De minister van Buitenlandse Zaken behoorde tot degenen die de officiële versie van de zuivering geloofden: dat het de bedoeling was geweest Hitler, Goering en Goebbels te doden tijdens een staatsgreep die oorspronkelijk voor augustus was beraamd, maar toen vervroegd naar 30 juni; en dat het kabinet gearresteerd en Röhm als minister van Defensie geïnstalleerd zou zijn. Documenten van die strekking zouden weldra worden gepubliceerd, zei von Neurath nog; iets wat echter nooit gebeuren zou.

'Mijn taak hier is te werken aan het handhaven van de vrede en aan betere betrekkingen,' schreef Dodd die avond in zijn dagboek. 'Maar ik zie niet in hoe er ook maar iets kan worden bereikt zolang Hitler, Goering en Goebbels aan het hoofd van dit land staan. Nooit heb ik van drie mannen ge-

hoord of gelezen die zo ongeschikt waren om hoge posten te bekleden.'

'Zou ik er misschien niet beter aan doen mijn ontslag in te dienen?' vroeg hij zich af.

Als Frankrijk, Engeland en Amerika hun diplomatieke vertegenwoordigers hadden teruggeroepen, zouden ze het regime daarmee een gevoelige slag hebben toegebracht. Een open brief aan von Hindenburg waarin de gebeurtenissen van 30 juni openlijk werden afgekeurd, zou sommige leden van het kabinet ertoe hebben aangemoedigd hun ontslag in te dienen, en de president misschien tot interventie hebben genoopt. Een dergelijke diplomatieke stap werd echter nooit overwogen, en Dodd moest zich tevredenstellen met de opmerking dat Duitsland na 30 juni 1934 geen beschaafde moderne natie meer was; een opmerking die destijds overal werd geciteerd.

Dodd boycotte de toespraak die Hitler op 13 juli tot de Rijksdag hield, en gaf er de voorkeur aan die thuis op de radio te beluisteren. Toen Hitler verkondigde dat von Schleicher en Röhm voor hun heimelijke ontmoetingen de dood hadden verdiend, ook al zouden ze het over niets verraderlijkers hebben gehad dan 'het weer, hun verzameling gouden munten of soortgelijke onderwerpen' nam Dodd het besluit de Führer geen woord meer waardig te keuren, behalve wanneer officiële aangelegenheden dit onontkoombaar maakten. Hij walgde van de Duitse kanselier.

Hitlers harstochtelijke redevoering duurde een uur en eenenveertig minuten. Tussen de toeschouwers op het balkon van de Kroll-schouwburg was het bekende gezicht van H. R. Knickerbocker. Knick was in New York geweest om met het Hearst-concern over een lucratief contract te onderhandelen, maar toen het nieuws van de zuivering bekend werd had hij meteen de boot terug naar Duitsland genomen. Hij had Hitler al talloze malen horen spreken, maar nog nooit voor een publiek dat zo gespannen was. De meesten

van de afgevaardigden die de enorme zaal vulden waren lid van de SA, en toen Hitler zijn relaas begon zaten ze er verbijsterd en als versuft bij. Meer dan twintig stoelen bleven leeg: degenen aan wie ze hadden toebehoord waren dood of zaten in de gevangenis. Bij de ingangen van de zaal waren soldaten met geweren geposteerd, en in de gangpaden stonden gewapende SS-ers. Het was het moeilijkste publiek uit Hitlers carrière. De samenzwering die Hitler beschreef was begonnen bij een aantal van Röhms naaste medewerkers, mannen die zijn seksuele geaardheid deelden. Ze hadden het plan gehad een ware nationaal-bolsjewistische revolutie te ontketenen met behulp van een tweede en grotere groep SA-leiders, die in seksueel opzicht normaal waren, maar zich uit soldatenloyaliteit met Röhm verbonden voelden. De opstandelingen waren van plan geweest de regeringsgebouwen te bezetten, Hitler te gijzelen en uit zijn naam bevelen te geven. Generaal von Schleicher zou als hun minister van Buitenlandse Zaken zijn opgetreden.

Het geheel droeg de huiveringwekkende codenaam 'De nacht der lange messen', en de eruit voortvloeiende burgeroorlog zou tienduizenden het leven hebben gekost, zei Hitler. Hij had geen andere keus gehad dan als eerste toe te slaan, in de hoop de onschuldigen te redden door de schuldigen op te offeren.

Terwijl de minuten verstreken hoorden de aanwezigen hem zwijgend aan, als met stomheid geslagen. Knick keek op zijn horloge; Hitler sprak nu al twintig minuten, en nog altijd had hij geen enkel applaus geoogst. Maar toen sprak Hitler eensklaps de woorden die zijn toehoorders overeind deden springen:

'Muiterijen worden onderdrukt volgens ijzeren wetten die eeuwig en onveranderlijk zijn. Als iemand mij verwijten wil maken en vraagt waarom ik de schuldigen niet door de normale gerechtshoven heb laten veroordelen, dan kan ik hem alleen maar dit zeggen: in dat uur was ik verantwoorde-

lijk voor het lot van het Duitse volk, en dat maakte mij tot opperrechter van Duitsland…'

'Heil! Heil! Heil!' riepen de vijfhonderd in bruine uniformen gestoken afgevaardigden in koor, en in de ban van Hitlers woorden vergaten ze dat hij zojuist had beloofd iedereen te zullen doden die zelfs maar dréígde zijn regime ten val te brengen. Wat Knick daar zag, was de zelfvernedering van de massa's, die geestdriftig hun eigen onderwerping tot slaven toejuichten.

Hitler sprak als een bezetene. Hij beweerde dat er niet meer dan zevenenzeventig doden waren gevallen, van wie er vijftig SA-leiders, zes SS-ers en vijf partijleden waren geweest. Dertien anderen waren doodgeschoten toen ze zich tegen hun arrestatie verzetten, en drie hadden de hand aan zichzelf geslagen. Opnieuw zinspeelde hij op de medeplichtigheid van een 'buitenlandse mogendheid', maar de Hohenzollerns sprak hij van iedere verdenking vrij. Op het balkon voor de toeschouwers boog prins Ludwig Ferdinand zich naar Armand Bérard toe en fluisterde: 'Een kluifje voor u, en een kluifje voor mij.'

Toen Hitler zijn rede onder daverend applaus beëindigd had riep Goering, als voorzitter van de Rijksdag, de verzamelde afgevaardigden op om overeind te komen en van hun goedkeuring blijk te geven. In de Tiergartenstrasse zette Dodd vol walging de radio af.

François-Poncet moest nog een aantal weken op zijn rehabilitatie wachten. Zijn superieuren in Parijs kregen de verzekering dat hij niet meer onder verdenking stond, maar von Neurath heeft nooit voor een herroeping van de beschuldigingen in de Duitse pers gezorgd. Buitenlandse Zaken vond het goed dat François-Poncet aanbleef, maar dan wel op gepaste wijze gedeemoedigd. Tot tweemaal toe bedelde François-Poncet te mogen weten of hij nog het vertrouwen van de kanselier genoot, maar hij kreeg geen antwoord, totdat Hitler hem op een avond tijdens een opvoe-

ring van 'Die Walküre' bij zich uitnodigde in zijn loge. Tijdens de pauze zag men de twee aangenaam met elkaar keuvelen. De Franse ambassadeur was weer in de gratie.

Uitwijzing

Toen Putzi Hanfstaengl midden juli in Berlijn terugkeerde was zijn eerste gedachte een bezoek aan Hitler te gaan brengen. Vertegenwoordigers van de buitenlandse pers vielen hem voortdurend lastig om een volledige lijst van de doden, maar hij kon hen niet helpen. Te blijven zwijgen had geen nut: de correspondenten waren al bezig zelf lijsten op te stellen. Er moest toch ergens iemand zijn die de doodvonnissen ondertekend had.

Hij trof Hitler aan de Oostzeekust, waar hij met de 'chauffeurskliek' en de familie Goebbels met vakantie was. De omlijsting leek sprekend op de Buddenbrooks aan zee van Thomas Mann: zilte zeelucht en smetteloze badhokjes. Allesbehalve een sfeer voor een excursie in het bloedige verleden. De chauffeurskliek stond hem genadiglijk een paar momenten alleen met de grote baas toe, maar hield een voet in de deur om te verhinderen dat hij al te overmoedig zou worden. Maar Putzi voelde zich allesbehalve moedig en raakte compleet van de wijs toen Hitler hem begroette met: 'Kijk eens aan, daar hebben we meneer Hanfstaengl weer! Hebben ze u nog niet te grazen genomen?'

In plaats van het onderwerp ter sprake te brengen waarvoor hij gekomen was, begon hij maar over de uitgever William Randolph Hearst, die zojuist in Europa was aangekomen. Hearst bracht zijn zomers regelmatig in Bad Nauheim door, waar hij kuurde. Die zomer arriveerde hij met een heel gezelschap feestvierders en zijn maîtresse Marion Davies. Na een bezoek aan Rome reden ze naar Duitsland, waar ze in Oberammergau de Passiespelen bijwoonden. Putzi vloog

erheen en sloot zich in München bij hun gezelschap aan. Hij had een aantal vragen die hij meneer Hearst wilde stellen. Wat vond meneer Hearst van de Passiespelen? En wat was zijn opinie over de Duitse pers?

'Naar mijn mening is de Duitse pers een van de beste ter wereld geweest,' zei Hearst tegen Putzi, 'en dat is ze trouwens nog steeds, de omstandigheden waaronder ze moet functioneren in aanmerking genomen. Maar als ik schreef wat ik van die omstandigheden dacht zou ik gearresteerd worden, en als u drukte wat ik neergeschreven had zou ú gearresteerd worden. Dus waarom zouden we dat onderwerp niet laten rusten?'

Putzi wist dat de man de waarheid sprak en ging naar huis. Daar schreef hij zijn eigen versie van het interview, dat hij de *New York Times* toezond. Daarin legde hij Hearst woorden in de mond die hem als een overtuigd nationaalsocialist deden klinken: 'Duitsland vecht om zich van de vernederende bepalingen van het verdrag van Versailles te bevrijden, en om zich te verlossen van de boosaardige onderdrukking en omsingeling waaraan het onderworpen is door naties die zich in hun hebzucht en kortzichtigheid alleen maar vijandig en afgunstig hebben getoond om de vooruitgang die het land heeft geboekt.'

Hearst was zelf de uitvinder van dat soort journalistiek, en hij nam het Putzi dan ook geenszins kwalijk dat hij geschreven had wat hij nu eenmaal schrijven moest om zijn meesters te behagen. Putzi wilde dat Hearst Hitler ontmoeten zou, maar Hearst stond afwijzend tegenover het idee. Daarop deed Putzi een beroep op Marion Davies: 'De Führer wil meneer Hearst graag ontmoeten en hij is best bereid daarvoor hierheen te komen.'

'Hé, wacht eens even – wacht eens even,' zei juffrouw Davies. 'Meneer Hearst voelt er niets voor meneer Hitler te ontmoeten. Maar ik wel.'

'U wilt hem ontmoeten?'

'Nou en of!'

Hitler had echter geen zin in een ontmoeting met juffrouw Davies. Hij wilde Hearst ontmoeten. Wel drie dagen lang pleitte Marion bij WR: 'Toe, gun me nou ook een plezier. Ik ben overal naar toe geweest om die man te zien te krijgen...'

Uiteindelijk was het Louis B. Mayer in Hollywood, die Hearst tot andere gedachten wist te brengen. Mayer meende dat zo'n ontmoeting ertoe zou kunnen bijdragen het lot van de joden in Duitsland te verzachten. Half september gaf Hearst zich gewonnen. Vier SS-ers arriveerden met een vliegtuig in Bad Nauheim en vlogen Hearst, juffrouw Davies en Putzi naar Berlijn. Uiteindelijk kreeg Hearst Hitler maar vijf minuten te spreken, zonder dat juffrouw Davies erbij kon zijn.

'Ik heb geen woord verstaan van wat Hitler zei,' zei WR na afloop tot juffrouw Davies, 'en zijn tolk verstond ik ook al niet.'

'Waarom heeft men in Amerika zo'n valse voorstelling van mij, en word ik zo verkeerd begrepen?' had Hitler geweeklaagd. 'Waarom staan de mensen in Amerika zo vijandig tegenover mijn regime?'

'Eén van de redenen daarvoor,' had Hearst geantwoord, 'is natuurlijk dat het volk van de Verenigde Staten in democratie gelooft, en een hekel aan dictaturen heeft. Dat denkbeeld is ze al vanaf de oprichting van onze natie ingeprent.'

'Maar ik ben geheel en al het produkt van een democratisch proces,' had Hitler geprotesteerd. 'Ik heb als particulier burger een beroep op het volk van Duitsland gedaan. Ik ben door een meerderheid van dat Duitse volk tot dit ambt verkozen. Ik heb het Duitse volk mijn voorstellen, mijn politieke plannen voorgelegd. Het heeft die voorstellen met een meerderheid van meer dan twee derde van de stemmen ondersteund. We hebben een grondwet, de grondwet van Weimar, en daarin staat dat de ondersteuning van een beleid

door de kiezers een positief mandaat voor de regering is om dat beleid ook daadwerkelijk ten uitvoer te brengen. Had ik dit niet gedaan, dan zou ik de wil van het volk aan mijn laars hebben gelapt. Dat is toch democratie, waar of niet?'

Dat kon best waar zijn, zei Hearst, maar Hitlers beleid was dat niet.

Putzi schepte overal in Berlijn op over hoe hij de grote Hearst aan de haak had geslagen: 'Ik hoefde hem er alleen maar van te overtuigen dat het ons om gerechtigheid gaat, en op slag liet hij zich vermurwen om met me mee te gaan voor een bezoek aan Hitler. Hitler gaf een van zijn shows weg – het is verbluffend hoe gemakkelijk het is die Amerikanen te imponeren. En nu heeft hij erin toegestemd voor ons over het Derde Rijk te schrijven in zijn bladen.'

Putzi proefde die zomer voor de tweede keer iets van macht, toen hij voor de formele uitwijzing van een Amerikaanse reporter uit Duitsland wist te zorgen. De uitwijzing zorgde voor vette koppen over de hele wereld, want de journalist was Dorothy Thompson, de vrouw van de romanschrijver Sinclair Lewis, die de Nobelprijs had gewonnen.

Putzi had die lente zijn derde boek het licht doen zien: een verzameling van meer dan honderd spotprenten die gedurende de laatste tien jaar in de buitenlandse pers waren verschenen. Putzi had zijn boek de titel *Hitler in der Karikatur der Welt – Tat gegen Tinte* gegeven. Op de linkerpagina drukte hij telkens de aanstootgevende spotprent af en daarnaast zijn weerlegging ervan. Alleen iemand met Putzi's fantasie zou in 1934 een verzameling spotprenten hebben durven uitbrengen waarin Hitler bijvoorbeeld met knevel en soldatenlaarzen stond afgebeeld. En alleen aan Putzi's goede betrekkingen met Rudolf Hess, wie hij in het voorwoord zijn erkentelijkheid betuigde, was het te danken dat Hitler zijn geestdriftige steun aan het project had gegeven. In Amerika werd het boekje volledig genegeerd, behalve

door Dorothy Thompson, die zich met haar in 1931 gedane voorspelling dat Hitler nooit aan de macht zou komen bij haar krantencollega's beroemd had gemaakt. Dorothy's recensie van Putzi's boekje verscheen in de *Saturday Review of Literature* en droeg de passende titel 'Putzi's propagandaparade'. Alleen Dorothy had Putzi op zo'n gevatte manier met elk van zijn schaamteloze geschiedvervalsingen om de oren kunnen slaan:

'Dr. Hanfstaengl heeft deze honderd spotprenten uit vele duizenden geselecteerd. Hij heeft dat gedaan met de bedoeling er een antwoord op te geven, en hij heeft juist die prenten eruit gepikt waarop het gemakkelijkst een antwoord is te geven... Het grootste aantal van deze spotprenten is hier gereproduceerd om, met de nodige opschepperij, te tonen hoe de voorspellingen van Hitlers politieke tegenstanders gelogenstraft zijn. In één groepje prenten wordt de mogelijkheid dat Hitler aan de macht zal komen belachelijk gemaakt. Welnu, Hitler ís nu aan de macht, en dat zou misschien op zich al een afdoend antwoord moeten zijn. Maar voor de officiële propagandisten is het als antwoord niet genoeg, want er zijn nog altijd een heleboel perverse lieden die menen dat hun vergissing niet is geweest dat ze Hitler ónderschat, maar dat ze zijn tegenstanders óverschat hebben. Ter wille van hen gebruikt dr. Hanfstaengl dit boekje telkens weer om de mythe te herhalen dat Hitler aan de macht is gekomen als de door een meerderheid vrijwillig gekozen leider en dictator van het Duitse volk. De waarheid is dat de profeten die voorspelden dat Hitler de macht niet met democratische methoden zou kunnen veroveren – dat wil zeggen door een meerderheid van de stemmen van het volk voor zich te winnen – gelijk hebben gehad. Hitler hééft de macht niet langs die weg verworven, maar ze is hem op een presenteerblaadje overhandigd door president von Hindenburg en de Duitse nationalisten...

In een ander groepje spotprenten wordt voorspeld dat Hitler zijn verkiezingsbeloften niet zal nakomen en staat de waarschuwing dat hij de kiezers misleidt. Dr. Hanfstaengls commentaar op een daarvan is dat "Herr Hitler, tot ergernis van zijn tegenstanders, helemaal geen verkiezingsbeloften heeft gedaan"...

Eveneens belachelijk gemaakt worden de voorspellingen van de tekenaars dat de nazi-partij uiteen zou vallen door de tegenstrijdige elementen die ze bevatte. Het is duidelijk dat dr. Hanfstaengl wel een beetje voorbarig is geweest met het belachelijk maken van die voorspellingen.

Geheel overbodig probeert dr. Hanfstaengl voor de zoveelste keer de joden verantwoordelijk te maken voor de berichten uit Duitsland over de gruwelijke dingen die er in de begintijd van het regime met socialisten, pacifisten, liberalen en joden zijn gebeurd, of voor de constante kritiek die er sindsdien is geuit. De rest van de wereld weet wel beter. De openhartigste critici van het Hitler-regime zijn zeker niet alleen maar joden geweest.

Het boekje besluit met een foto van een glimlachende kanselier, en een aanmaning aan de Duitse lezers zijn voorbeeld te volgen en ook te glimlachen. Vertel dat maar eens aan de zestigduizend uitgewekenen, wier gevoel voor humor vreemd onderontwikkeld schijnt te zijn. Dr. Hanfstaengl is blijkbaar geamuseerd, maar de wereld is dat niet.'

Putzi was razend maar kon niets ondernemen totdat Dorothy, als door de voorzienigheid gezonden, Duitsland binnenreed in een gehuurde auto. Op 2 augustus was von Hindenburg overleden, en snel had Hitler zichzelf tot Rijkskanselier én Rijkspresident uitgeroepen. Er werd weer een plebisciet aangekondigd, waarin het Duitse volk werd gevraagd er zijn goedkeuring over uit te spreken. Sarcastisch legde Dorothy aan haar lezers uit wat het verschil was tussen verkiezingen in Amerika en volksstemmingen in Duits-

land. 'In andere landen stem je, wanneer er verkiezingen worden gehouden, op de kandidaat die je voorkeur heeft, maar in Duitsland heeft Hitler zichzelf tot president gemaakt en dat meteen tot wet verklaard, en vervolgens moesten de mensen stemmen of ze het met die wet eens waren of niet. Als ze het ermee eens waren, dan betekende dit dat hij president was; en als ze het er niet mee eens waren, betekende dit dat hij net zo goed president was.'

Ze maakte een korte stop in Garmisch, waar ze een man uit Chicago ontmoette die zojuist de Passiespelen in Oberammergau had bijgewoond, en nog steeds niet helemaal van die belevenis was bijgekomen. 'De mensen zijn waanzinnig geworden,' zei hij tegen haar. 'Dit is geen revolutie, maar een religieuze wedergeboorte. Ze denken dat Hitler God is. Geloof het of niet, bij de Passiespelen zat er een Duitse vrouw naast me, en toen ze het kruis oprichtten met Jezus eraan, zei ze: "Daar is hij. Dat is onze Führer, onze Hitler." En toen ze Judas zijn dertig zilverlingen betaalden zei ze: "En dat is Röhm, die de Führer verraden heeft." Kunt u zich zoiets voorstellen?'

In Berlijn nam Dorothy haar intrek in het Adlon-hotel, en als een soort teruggekeerde emigrante genoot ze weer van de eenvoudige genoegens van het Europese leven: 'Het was prettig er te zijn, net alsof ik thuiskwam. Daar, achter de bar, zag ik Fix weer terug met zijn glanzend zwarte haar, zijn stralende glimlach en zijn onovertroffen droge martini's. En daar was de grote, breedgeschouderde portier die je altijd alles bezorgen kan wat je maar verlangt – of dat nu een plaats in een volgeboekt vliegtuig is of geld wanneer de banken gesloten zijn. En daar was de gerant, die zich altijd herinnert uit hoeveel leden je gezin bestaat en welke kamer je de vorige keer hebt gehad... De deuren naar de tuin stonden open, de fontein glinsterde en het kleine gazon was zo effen als het fijnste tapijt, en een man met een schort voor was zowaar bezig het met een bezem aan te vegen. Kortom, hier

was al die hoffelijkheid, al die zindelijkheid, al die voortreffelijke ordelijkheid die Duitsland heet.'

Ze bracht haar auto weg voor een servicebeurt en probeerde contact op te nemen met Knick, die ze haar excuses wilde aanbieden voor enkele onvriendelijke opmerkingen die ze over zijn laatste boek, *Het kookpunt* had gemaakt. Verscheidene vrienden hadden haar in haar gezicht een kreng genoemd, omdat ze had gezegd dat het een beter boek zou zijn geworden als Knick nooit een nummer van het tijdschrift *Time* had gelezen, of nooit als correspondent voor het Hearst-concern had gewerkt. Knick gaf echter niet thuis.

Ze zocht een aantal Duitse kennissen op om te vragen wat ze van de moord op Röhm en de anderen dachten.

'In mijn land vinden we dat er in zulke gevallen een rechtszaak van moet komen,' zei ze tegen een jonge Duitse vrouw die bij een bank werkte.

'Ja, maar als het hele volk nu in gevaar is, wat dan?' vroeg de vrouw.

Ze ging op bezoek bij een boomlange SA-man die ze kende en die ze 'Kleintje' placht te noemen. Ditmaal was Kleintje niet in uniform, toen ze elkaar ontmoetten. Nadat hij de gebeurtenissen van 30 juni beschreven had vroeg ze: 'En wat gaat er nu verder gebeuren?'

'Er zijn tweeëneenhalf miljoen SA-mannen. Hoe denk je dat die zich voelen?' pareerde hij.

'Ik vraag het jou.'

'Eens werden we als de voorvechters van de revolutie beschouwd. Hitler zegt dat nog steeds. Hij zegt dat er maar een handjevol verraders is geweest. Maar eens waren wij de mannen die Duitsland hadden gered. Wanneer we voorbijkwamen, salueerden de mensen. Wanneer we een restaurant binnenkwamen kregen we de beste plaatsen. Maar nu kijken de mensen de andere kant op. Het is geen eer meer een SA-uniform te dragen. De mensen die de waarheid kenden zijn

voor het merendeel dood, en als je je mond opendoet sturen ze je naar een concentratiekamp. De leiders die aan de top stonden zijn bijna allemaal dood, en van de lagere leiders zitten er massa's in de gevangenis.'

'Hoeveel hebben ze er doodgeschoten?'

'Ongeveer driehonderd. Maar dat heeft nooit in de kranten gestaan. Hitler zei dat het er zevenenzeventig waren geweest.'

'En wat gebeurt er nu?' vroeg Dorothy nog eens.

Kleintje haalde de schouders op. 'het wordt een barre winter. We zullen zien hoe de mensen zich daaronder houden. Maar één ding is zeker: het wordt met Hitler nooit meer zoals het geweest is. De bezieling is uit de revolutie verdwenen.'

'Hitler zit nu op een machtigere troon dan al de vroegere keizers,' merkte Dorothy op.

'Nee, Hitler balanceert op een koord,' verbeterde Kleintje haar.

En een Duitse journalist vertelde haar onder het genot van een kop thee: 'Deze revolutie verloopt volgens het klassieke patroon. Revoluties kunnen niet zonder terroristen. Aardige, fatsoenlijke mensen maken geen revoluties; die beramen ze alleen maar. En naderhand, als de revolutie geslaagd is, lopen de mensen die hem uitgevoerd hebben in de weg. In een land als Rusland zou je ze naar Toerkestan of Siberië kunnen sturen, en in Italië naar Tripoli, of naar de Liparische Eilanden. Maar jammer genoeg heeft Duitsland geen koloniën. Er bleef dus niets anders over dan ze dood te schieten. De SA-mannen waren een grote last. Ze kostten een hoop geld en ergerden de mensen met hun opschepperij. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat ze inderdaad iets van plan waren. Het merendeel van hun leiders was schorem. Maar nu weet iedereen weer waar de SA voor staat en kent de SA weer zijn plaats. Het is jammer wat er met een aantal van de conservatieven is gebeurd. Het doodschieten van de

vrouw van generaal von Schleicher heeft in het buitenland een slechte indruk gemaakt, lijkt me. De schoonmaak is geen fraaie vertoning geweest, maar Duitsland is er stabieler door geworden.'

Tegen het eind van de week ging ze bij ambassadeur Dodd langs. Ze was in Duitsland om het Duitse sociaalfilosofische stelsel te bestuderen, zei ze, waarop Dodd antwoordde dat de Duitsers er, strikt genomen, geen hadden. Hij had Dorothy nog nooit eerder ontmoet, maar mocht haar meteen.

Nauwelijks was ze in haar hotel terug of ze kreeg bezoek van een jongeman van de Gestapo, die een bevel voor haar uitwijzing bij zich had. Mevrouw Lewis werd verzocht te vertrekken naar aanleiding van het artikel in *Cosmopolitan* dat ze in 1931 over Hitler had geschreven, en vanwege haar recente kritiek op de Duitse politiek ten aanzien van de joden. Het bevel kwam van de hoogste instantie en beroep was niet mogelijk. Wel kon haar vierentwintig uur de tijd worden gegeven om haar vertrek te regelen. Ook voor Knickerbocker lag een uitwijzingsbevel klaar, maar dit was tijdelijk terzijde gelegd omdat zijn baas, William Randolph Hearst, momenteel in het land vertoefde.

Wat Dorothy het meest verwonderde, was waarom men zo lang met dit bevel had gewacht. In 1933 was ze tweemaal in Duitsland geweest in opdracht van het Joodse Telegraafagentschap, en toen had ze geen moeilijkheden ondervonden. Waarom was de vete eensklaps persoonlijk geworden? Het was alweer vier jaar geleden dat ze had voorspeld dat Hitler nooit kanselier zou worden.

'Het valt moeilijk te begrijpen hoe een ongunstige impressie van destijds als een aanval op Duitsland zou kunnen worden uitgelegd,' zei ze tegen een groep Amerikaanse verslaggevers in Berlijn. Niemand vermoedde dat haar vergrijp van recenter datum was, en als een giftige pijl in de gevoelige ziel van Hitlers chef buitenlandse voorlichting was blijven steken.

Haar trein vertrok de volgende avond om acht uur en ze had nog ruim voldoende tijd om haar koffers te pakken en afscheid te nemen van het Adlon-hotel, waar ze haar echtgenoot had leren kennen, en waar haar vrienden eens een verjaarsfeest voor haar hadden gegeven op dat gazon dat zo zorgvuldig bijgehouden werd dat het met een bezem kon worden aangeveegd.

'Wat, u gaat ons alweer verlaten?' vroeg de gerant. 'Alles is toch wel naar wens geweest?'

'Ja hoor, perfect,' antwoordde ze, 'en mijn hartelijke dank. Wel bedankt voor alles.'

Ze ging naar de bar.

'*Auf Wiedersehen,*' zei de piccolo op zangerige toon. 'Kom spoedig weer terug, *gnädige Frau. Auf baldiges Wiedersehen.*'

Praktisch de voltallige buitenlandse pers kwam naar Bahnhof Friedrichstrasse om haar uitgeleide te doen. Ze gaven haar een grote bos American Beauty-rozen, die ze in haar armen hield toen ze uit het coupéraampje boog en hen vaarwel zwaaide. Ze weigerde te huilen.

Twee uur later arriveerde de trein uit Parijs, en onder de reizigers bevonden zich William L. Shirer en zijn vrouw. De journalisten waren allemaal al naar huis, en de enigen die Shirer stonden op te wachten waren twee agenten van de Gestapo, die naar zijn paspoort vroegen. Shirer had een goed idee van wat hij in Duitsland verwachten kon. Zijn grootvader was een van de liberalen geweest die het land in 1848 waren ontvlucht, en in zijn jeugd had Shirer alleen maar geringschattende verhalen over Berlijn en de Berlijners gehoord. Hij was als leerling-verslaggever begonnen in Parijs en deelde de Franse opvattingen over alles wat Duits was.

Na enig overleg gaven de Gestapo-agenten hem zijn paspoort terug en zeiden dat hij zijn weg kon vervolgen. Ze zochten naar handlangers van Dorothy.

Ze hadden zich de moeite kunnen besparen. In de kalme jaren 1935 en 1936 werd de revolutie de gewoonste zaak van de wereld en keerde het optimisme weer terug. Nog maar zelden bereikten afwijkende meningen uit Duitsland het buitenland, overstemd als ze werden door de jubelende menigten en het gestamp waarmee de Duitse leiders voortmarcheerden op hun weg de geschiedenis in.

Epiloog

In de hoop dat zijn openhartige berichtgeving het getij van het Amerikaanse isolationisme nog zou kunnen keren, bleef AMBASSADEUR DODD nog tot 1937 in Berlijn, toen zijn vijanden bij het State Department en Duitse protesten president Roosevelt deden besluiten het met een beroepsdiplomaat te proberen. De inmiddels achtenzestigjarige Dodd, wiens gezondheid te wensen overliet, begon nu door heel Amerika lezingen te houden waarin hij de democratieën opriep tot het vormen van een gemeenschappelijk front, totdat zijn stem op 9 februari 1941 voor altijd verstomde.

Nauwelijks een week na het bloedvergieten in Duitsland vertrok MARTHA DODD voor een lange rondreis door Sovjet-Rusland, die een blijvende indruk op haar maakte. Na in 1937 met haar ouders naar Amerika te zijn teruggekeerd, trad ze in Chicago in het huwelijk met een rijke filantroop en publiceerde een verslag over haar jaren in Berlijn, getiteld *Door ambassade-ogen bezien*, en twee romans. In 1957, tijdens de McCarthy-periode, werd haar en haar echtgenoot spionage voor de communisten ten laste gelegd, waarop ze naar Mexico uitweken en ten slotte naar Tsjechoslowakije, waar ze op dit moment nog steeds woont.

In 1937, een paar dagen voor zijn vijftigste verjaardag, werd PUTZI HANFSTAENGL in een militair vliegtuig gelokt dat op weg was naar het Spaanse front. Toen hij ontdekte dat hij bij wijze van grap per parachute boven oorlogsgebied zou worden afgeworpen, wist Putzi de piloot haastig te bepraten

het toestel weer aan de grond te zetten, waarna hij de wijk nam naar Engeland. Afgezanten werden hem achternagezonden om op zijn terugkeer aan te dringen maar Putzi hield voet bij stuk: hij eiste dat Hitler hem persoonlijk zijn excuses zou aanbieden. Maar niets van dien aard gebeurde. Nadat de Duitsers Polen waren binnengevallen werd Putzi samen met honderden andere Duitse vluchtelingen door de Britten gearresteerd. Hij verbleef in diverse interneringskampen in Engeland en Canada, totdat hij het Witte Huis ertoe wist over te halen hem in het geheim als adviseur in dienst te nemen. Nadat zijn beschermheren hem in een gerieflijk herenhuis buiten Washington, DC hadden geïnstalleerd begonnen ze zich echter zo aan zijn hooghartige manier van doen te ergeren dat ze hem uiteindelijk naar Canada terugzonden. Toen de oorlog afgelopen was werd hij teruggestuurd naar Duitsland, waar een Beierse denazificatiecommissie hem vrijsprak van alle medeplichtigheid aan Hitlers machtsontplooiing. In 1974 heeft Putzi Hanfstaengl de Harvard-reünie ter gelegenheid van het dertiende lustrum van zijn jaargang nog mogen beleven, en op 6 november 1975 is hij in München overleden.

BELLA FROMM wist een tijdje in haar onderhoud te voorzien als grossier in wijnen voor het corps diplomatique, en bleef nog in Duitsland tot de *Kristallnacht* in 1938, de nacht waarin de Duitse synagogen werden verwoest. Ze vluchtte met haar tweede echtgenoot naar New York, werkte daar een poosje in een handschoenenfabriek en later als typiste bij een organisatie voor maatschappelijke hulpverlening. In 1942 publiceerde ze haar Berlijnse dagboeken onder de titel *Bloed en banketten*, en kreeg enthousiaste kritieken. Na de oorlog heeft ze nog vaak lezingen over Duitsland gehouden, totdat ze op 9 februari 1972 in New York overleed.

RUDOLF DIELS bleef twee jaar in Keulen en verhuisde toen naar Hannover om daar districtscommissaris te worden. Die functie oefende hij uit tot 1940, toen hij ontslagen werd omdat hij weigerde tegen joden en andere personen gerichte bevelen uit te voeren. Daarop trok hij zich terug in het bedrijfsleven en werd directeur van de afdeling Binnenlands Transport bij de Hermann Goering Werke. Nadat op 20 juli 1944 de aanslag op Hitlers leven was mislukt, werd Diels door de Gestapo gearresteerd. De SS royeerde hem en zijn tweede huwelijk, met de weduwe van een van Goerings broers, werd ontbonden. Diels overleefde de oorlog, en tijdens de processen van Neurenberg was hij achter de schermen de openbare aanklagers behulpzaam. Een tijdlang diende hij als tweede secretaris op het ministerie van Binnenlandse Zaken in Bonn. Zijn levendige memoires, getiteld *Lucifer ante portas* verschenen in 1949 in Zwitserland en in 1950 in Duitsland. Hij kwam om het leven op 18 november 1957, toen een jachtgeweer per ongeluk afging op het moment dat hij het uit zijn auto nam.

Bibliografie

OFFICIËLE STUKKEN – ONGEPUBLICEERD

Akten aus dem Politischen Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn. Auswärtiges Amt, Pressestelle Gesamel-Akten, 1934.

Archives, YIVO Institute for Jewish Research, New York City. Nahum Greenburg Collection, items 1200-1300.

British Library, Newspaper Library, London. *Daily Express* Cuttings, Hanfstaengl File.

Federal Bureau of Investigation, Washington, DC Freedom of Information Acts: Ernst Hanfstaengl, Agatha von Hausberger.

National Archives, Washington, DC German Foreign Ministry Archives, Microcopy T-120, reels 2713, 4614, 4615, 4616, 5075, 5389.

Records of the National Socialist German Labor Party (NSDAP), Microcopy T-81, reels 25-31, 35-37.

Records of the United States Nuremberg War Crimes Trials, Guertner Diaries, October 5, 1934 – December 24, 1938, RG 978, reel 1 and United States of America versus Josef Altstoertter et al (Case III) reels 1, 34, 41, 46, 42, 48, 52, 53.

U.S. Department of State, Central Decimal Files, 1933-1939, Record Group 59.

Public Record Office, Kew, Richmond, England. FO371/16718 4490, FO371/16750 4530, FO371/17706 XP 3367

Baynes, Norman, H. ed. *The Speeches of Adolf Hitler, April 1922 to August 1939.* Oxford University Press, 1942.

Degener, Herrmann A. L. *Degener's Wer ist's.* Verlag Herrmann Degener, 1934.

Das Deutsche Führerlexikon 1934/35, Verlagsanstalt Otto Strollberg, 1934.

Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitler: Die Gesetze im Reich und Preussen seit dem 20. Januar 1933. Berlin, 1933.

International Military Tribunal. *Trial of the Major War Criminals.* 42 vols. Nuremberg: Secretary of the Tribunal, 1947-1949.

Picker, Dr. Henry. *Hitler's Tischgespräche in Führer Hauptquartier, 1941-42.* Seewald Verlag, 1965.

Pollock, James (ed.). *The Hitler Decrees.* George Wahr, Publisher, 1934.

Trevor-Roper, H.R. *Hitler's Table Talks.* Weidenfeld & Nicolson, 1953.

U.S. Department of State. *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945.* Series C, U.S. Government Printing Office, 1949 –.

U.S. Department of State. *Foreign Relations of the United States, 1933*, vol. 2, U.S. Government Printing Office, 1945.

U.S. Department of State. *Peace and War; U.S. Foreign Policy, 1931-1941.* U.S. Government Printing Office, 1943.

PERSOONLIJKE DOCUMENTEN

S. Miles Bouton Papers, Hoover Institution, Stanford, California.

Wilbur J. Carr Papers, Library of Congress, Washington, DC

John Firman Coar Papers, University Archives, University of Alberta, Canada.
William E. Dodd Papers, Library of Congress, Washington, DC
Bella Fromm Collection, Boston University Library, Boston, Massachusetts.
Hanns-Heinz-Ewers Nachlass, Heinrich Heine Institut, Düsseldorf.
Hubert Renfro Knickerbocker Papers, Columbia University, New York City, New York.
Louis P. Lochner Papers, Wisconsin State Historical Society, Madison, Wisconsin.
Kurt. G. W. Ludecke Papers, Hoover Institution, Stanford, California.
George Strausser Messersmith Papers, University of Delaware, Newark, Delaware.
Bessie Louise Pierce Papers, University Archives, The Joseph Regenstein Library, University of Chicago, Chicago, Illinois.
President's Secretary's File, Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, New York.
Sigrid Schultz Papers, State Historical Society of Wisconsin, Madison, Wisconsin.
Katherine A. H. Smith Papers, Hoover Institution, Stanford, California.
Karl von Wiegand Papers, Hoover Institution, Stanford, California.
Thornton Wilder Papers, Yale University Library, New Haven, Connecticut.
John Campbell White Papers, Library of Congress, Washington, DC

Anonymous. *Als sozialdemokratischer Arbeiter im Konzentrationslager Papenburg.* Verlag Genossenschaft Ausländischer Arbeiter in der USSR, 1935.

Anonymous. *Why I Left Germany by a German Scientist.* trans. Margaret Goldsmith, John Dent and Sons, 1934.

Armstrong, Hamilton Fish. *Peace and Counterpeace: From Wilson to Hitler.* Harper and Row, 1971.

Baedecker, Karl. *Germany: Handbook for Rail Traveller and Motorist.* Karl Baedecker Firm, 1936.

Baur, Hans. *Hitler's Pilot.* Friedrich Muller, 1958.

Bérard, Armand. *Un Ambassadeur se souvient: Au temps du danger allemand.* Plon, 1976.

Bernays, Robert. *Special Correspondent.* G.P. Putnam, 1934.

Billinger, Karl. *Fatherland.* Farrar and Rinehart, 1935.

Birchall, Frederick T. *The Storm Breaks.* Viking, 1940.

Bolitho, Gordon *The Other Germany.* D. Appelton-Century Company, 1934.

Brown, John. *I Saw For Myself.* Selwyn and Blount, Ltd., 1935.

Cerruti, Elisabetta. *Ambassador's Wife.* Allen and Unwin, 1952.

Coblentz, Edmond D. *William Randolph Hearst: A Portrait in His Own Words.* Simon and Schuster, 1952.

Conant, James B. *My Several Lives.* Harper and Row, 1970.

Davies, Marion. *The Times We Had: Life With William Randolph Hearst.* Bobbs-Merrill Company, 1975.

Delmer, Sefton. *Trail Sinister.* Secker & Warburg, 1961.

Diels, Rudolf. *Lucifer ante Portas: Zwischen Severing und Heydrich.* Interverlag, 1949.

Dietrich, Otto. *The Hitler I Knew.* Methuen and Company, 1957.

Dietrich, Otto. *Mit Hitler an die Macht.* Verlag Franz Eher, 1934.

Dodd, Martha. *Through Embassy Eyes.* Harcourt, Brace and Company, 1939.
Dodd, William E. Jr. and Martha Dodd (eds.). *Ambassador Dodd's Diary.* Harcourt, Brace and Company, 1941.
Ebermayer, Erich. *Denn heute gehört uns Deutschland...* Hestia Verlag, 1966.
François-Poncet, André. *The Fateful Years.* Harcourt, Brace and Company, 1949.
François-Poncet, André. *Politische Reden und Aufsätze.* Florian Kupferberg Verlag, 1949.
François-Poncet, André. *Von Versailles bis Potsdam.* Florian Kupferberg Verlag, 1949.
Fromm, Bella. *Blood and Banquets: A Berlin Social Diary.* Garden City Publishing Company, 1944.
Gibbs, Philip. *European Journey.* Doubleday, 1935.
Gisevius, Hans-Bernd. *To The Bitter End.* Houghton Mifflin Company, 1947.
Hanfstaengl, Ernst. *Hitler in der Karikatur der Welt – Tat gegen Tinte. Ein Bildsammelwerk.* Verlag Braune Buecher, 1934.
Hanfstaengl, Ernst. *Hitler Liederbuch 1924.* Hanfstaengl, 1924.
Hanfstaengl, Ernst. *Unheard Witness.* J.B. Lippincott, 1957.
Hanfstaengl, Ernst. *Zwischen Weissem und Braunem Haus.* R. Piper & Company Verlag, 1970.
Hauser, Heinrich. *Time Was: Death of a Junker.* Raynal & Hitchcock, 1942.
Heydrich, Lina. *Leben mit einem Kriegsverbrecher.* Verlag W. Ludwig, 1976.
Hiller, Kurt. *Leben gegen die Zeit.* Rowohlt, 1967.
Hiller, Kurt. *Profile: Prosa aus einem Jahrzehnt.* Editions Nouvelles Internationales, 1938.
Kalnocky, Countess. *The Guest House.* The Bobbs-Merrill Company, 1974.

Kaltenborn, H.V. *Fifty Fabulous Years, 1900-1950*, G.P. Putnam's Sons, 1950.

Kennan, George F. *Memoirs, 1925-1950*. Little, Brown and Company, 1967.

Kessler, Count Harry. *In the Twenties: The Diaries of Harry Kessler*. Holt, Rinehart and Winston, 1971.

Kirkpatrick, Ivone. *The Inner Circle. Memoirs*. Macmillan and Company, 1959.

Knickerbocker, H.R. *The German Crisis*. Farrar and Rinehart, 1932.

Knickerbocker, H.R. *Is Tomorrow Hitler's?* Raynal & Hitchcock, 1941.

Koehler, Hansjuergen. *Inside the Gestapo*. Palas Publishing Company, 1940.

Krivitsky, W.G. *In Stalin's Secret Service*. Harper and Brothers, 1939.

Langhoff, Wolfgang. *Rubber Truncheon*. Dutton, 1935.

Lips, Eva. *Savage Symphony*. Random House, 1938.

Litten, Irmgard. *Beyond Tears*. Alliance Book Corporation, 1940.

Litten, Irmgard. *Die Hölle sieht Dich an. Der Fall Litten*. Editions Nouvelles Internationales, 1940.

Lochner, Louis P. *Always the Unexpected*. The Macmillan Company, 1956.

Lochner, Louis. P. *What About Germany?* Dodd, Mead and Company, 1942.

Loebe, Paul. *Erinnerungen eines Reichstagspräsidenten*. Arani, 1950.

Louis Ferdinand, Prince. *The Rebel Prince*. Henry Regnery Company, 1952.

Louis Ferdinand von Preussen, Prinz. *Als Kaiserenkel durch die Welt*. Argon Verlag, 1952.

Ludecke, Kurt G.W. *I Knew Hitler*. Charles Scribner's Sons, 1938.

Melchert, Willi. *My Escape from Germany*. Hutchinson and Company, 1937.

Mosley, Diana Mitford. *A Life of Contrasts.* Time Books, 1977.

Mowrer, Edgar Ansel. *Germany Puts The Clock Back.* Revised ed., William Morrow and Company, 1939.

Mowrer, Edgar Ansel. *Triumph and Turmoil: A Personal History of Our Time.* Weybright & Talley, 1968.

Mowrer, Lilian. *Journalist's Wife.* William Morrow and Company, 1939.

Ossietsky, Carl von. *The Stolen Republic: Selected Writings of Carl von Ossietsky.* Lawrence & Wishant, 1971.

Paassen, Pierre van, (ed.). *Nazism: An Assault on Civilization.* Harrison Smith and Robert Haas, 1934.

Papen, Franz von. *Memoirs.* Andre Deutsch, 1952.

Pope, Ernst. *Munich Playground.* Putnam, 1941.

Rauschning, Hermann. *The Voice of Destruction.* G. P. Putnam's Sons, 1940.

Reed, Douglas. *The Burning of the Reichstag.* Victor Gollancz, 1934.

Reed, Douglas. *Insanity Fair: A European Cavalcade.* Covici, 1938.

Regler, Gustav. *The Owl of Miniver.* Farrar, Straus and Cudahy, 1959.

Reynolds, Quentin. *by Quentin Reynolds.* Pyramid, 1963.

Ross, Albion. *Journey of an American.* The Bobbs-Merrill Company, 1957.

Sauerbruch, Ferdinand. *Das war mein Leben.* Kindler und Schiermyer Verlag, 1951.

Schirach, Baldur von. *Ich glaubte an Hitler.* Mosaik Verlag, 1967.

Schmidt-Pauli, Edgar. *Die Männer um Hitler.* Verlag fuer Kulturpolitik, 1933.

Seldes, George. *Tell the Truth and Run.* Greenburg, 1953.

Shirer, William L. *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934-1941.* Alfred A. Knopf, 1941.

Shirer, William L. *20th Century Journey: The Nightmare Years 1930-1940.* Little, Brown and Company, 1984.

Sommerfeldt, Martin. *Ich war dabei: Die Verschwörung der Dämonen, 1933-1939.* Drei Quellen Verlag, 1949.

Thompson, Dorothy. *I Saw Hitler.* Farrar and Rinehart, 1932.

Ullstein, Hermann. *The Rise and Fall of the House of Ullstein.* Simon and Schuster, 1943.

Valtin, Jan. *Out of the Night.* Alliance Book Corporation, 1941.

Welles, Bella Fromm. *Die Engel weinen.* Olympia Verlag GmbH, 1961.

The World Committee for the Victims of German Fascism. *The Brown Book.* Knight Publishers, 1936.

SECONDAIRE BRONNEN

Aronson, Shlomo. *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD.* Deutsche Verlags-Anstalt, 1971.

Bruening, Eberhard. *Mildred Harnack-Fish als Literaturwissenschaftlerin.* Akademie-Verlag, 1983.

Buchheim, Hans et al. *Anatomy of the SS-State.* Collins, 1968.

Bullock, Alan. *Hitler: A Study in Tyranny.* Odhams, 1952.

Calic, Edouard. *Reinhard Heydrich.* Morrow, 1982.

Crepon, Tom. *Leben und Tode des Hans Fallada.* Mitteldeutscher Verlag, 1978.

Dallek, Robert. *Democrat and Diplomat: The Life of William E. Dodd.* Oxford University Press, 1968.

Dallin, David J. *Soviet Espionage.* Yale University Press, 1955.

Delmer, Sefton. *Weimar Democracy.* McDonald/American Heritage, 1972.

Desmond, Robert W. *The Press and World Affairs.* Appleton, 1935.
Diamond, Sander A. *The Nazi Movement in the United States, 1924-1941.* Cornell University Press, 1974.
Drage, Charles. *The Amiable Prussian.* Anthony Blond, 1958.
Eckardt, Wolf von. *Berthold Brecht's Berlin.* Doubleday, 1975.
Ekstein, Modris. *The Limits of Reason.* Oxford University Press, 1975.
Eyck, Erich. *A History of the Weimar Republic.* Atheneaum, 1970.
Fass, Paula. *The Damned and the Beautiful: American Youth in the 1920s.* Oxford University Press, 1977.
Fernsworth, Lawrence (ed.). *Dictators and Democrats.* Robert, McBride and Company, 1941.
Fraenkel, Heinrich. *The German People versus Hitler.* George Allen and Unwin, 1940.
Frye, Alton. *Nazi Germany and the American Hemisphere, 1933-41.* Yale University Press, 1967.
Gilbert, Martin. *Sir Horace Rumboldt: Portrait of a Diplomat.* Heinemann, 1973.
Gollo, Max. *Night of the Long Knives.* Warner, 1973.
Graf, Christoph. *Politische Polizei: Zwischen Demokratie und Diktatur.* Colloquium Verlag, 1983.
Granzow, Brigitte. *A Mirror of Nazism.* Victor Gollancz, 1964.
Grunfeld, Fred V. *The Great Cities: Berlin.* Time-Life, 1977.
Hale, Oron J. *The Captive Press.* Princeton University Press, 1964.
Hammer, Walter. *Hohes Haus in Henkers Hand.* Europäische Verlagsanstalt, 1956.
Hartshorne, Edward. *The German Universities and National Socialism.* Harvard University Press, 1937.

Heinemann, John L. *Hitler's First Foreign Minister: Constantin von Neurath, Diplomat and Statesman.* University of California Press, 1979.
Higham, John et al. *History.* Prentice Hall, 1965.
Hoehne, Heinz. *Codeword: Director.* Coward, McCann & Geoghagen, Inc., 1971.
Hoehne, Heinz. *The Order of the Death's Head.* Ballantine Books, 1971.
Hohenberg, John. *Foreign Correspondence.* Columbia University Press, 1965.
Holborn, Hajo (ed.). *Republic to Reich.* Vintage Books, 1973.
Hull, David Stewart. *Film in the Third Reich.* University of California Press, 1969.
Irving, David. *The Rise and Fall of the Luftwaffe.* Little, Brown and Company, 1973.
Jacobsen, Hans-Adolf. *Nationalsozialistische Aussenpolitik, 1933-1938.* Alfred Metzner Verlag, 1968.
Jordan, Max. *Beyond All Fronts.* Bruce Publishing Company, 1944.
Keegan, John. *The Face of Battle.* Viking, 1976.
Koehl, Robert Lewis. *The Black Corps: The Structure and Power Struggles of the Nazi SS.* University of Wisconsin Press, 1983.
Krausnick, Helmut et al. *Anatomy of the SS State.* Walker and Company, 1965.
Kuckhoff, Armin G., hrsg. *Hans Otto: Gedenkbuch für einen Schauspieler und Kämpfer.* Verlag Bruno Henschel und Sohn, 1948.
Lazar, Irma. *Der Fall Horst Wessel.* Belser Verlag, 1980.
Liang, Hsi-Huey. *The Berlin Police Force in the Weimar Republic.* University of California Press, 1970.
Lundberg, Ferdinand. *Imperial Hearst: A Social Biography.* Equinox Cooperative Press, 1936.
Martin, James J. *American Liberalism and World Politics,*

1931-1941. vol. 1. The Devin-Adair Company, 1964.
Maser, Werner. *Hitler: Legend, Myth and Reality.* Harper and Row, 1971.
Nyomarkay, Joseph. *Charisma and Factionalism in the Nazi Party.* University of Minnesota Press, 1967.
Offner, Arnold. *American Appeasement.* Harvard University Press, 1969.
O'Neill, Robert J. *The German Army and the Nazi Party, 1933-39.* Cassel, 1966.
Orb, Heinrich. *Nationalsozialismus: 13 Jahre Machtrausch.* Verlag Otto Walter, 1945.
Orlov, Dietrich. *The History of the Nazi Party, 1933-1945.* David & Charles, 1973.
Pryce-Jones, David. *Unity Mitford.* The Dial Press, 1976.
Riess, Curt. *Total Espionage.* G.P. Putnam's Sons, 1941.
Sanders, Marion. *Dorothy Thompson: A Legend in Her Time.* Houghton Mifflin Company, 1973.
Schleunes, Karl A. *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Towards the German Jews, 1933-1939.* University of Illinois, 1970.
Schorer, Mark. *Sinclair Lewis: An American Life.* McGraw-Hill, 1961.
Schuman, Frederick L. *The Nazi Dictatorship.* Knopf, 1936.
Schwarz, Dr. Paul. *This Man Ribbentrop.* Julian Messner, 1943.
Sheean, Vincent. *Dorothy and Red.* Houghton Mifflin Company, 1963.
Swanberg, W.A. *Citizen Hearst.* Scribners, 1961.
Therov, Robert et al. *Pommern 1934-1935 im Spiegel von Gestapo-Lagerberichten und Sachakten.* 2 vols. Grote, 1974.
Tobias, Fritz. *The Reichstag Fire.* G.P. Putnam's Sons, 1964.
Villard, Oswald Garrison. *The German Phoenix.* Harrison

Smith and Robert Haas, 1933.
Warburg, Gustav. *Six Years of Hitler: The Jews Under the Nazis.* George Allen & Unwin, Ltd., 1939.
Weil, Martin. *A Pretty Good Club.* W.W. Norton and Company, 1978.
Welch, David. *Propaganda and the German Cinema, 1933-1945.* Clarendon Press, 1983.
Werner, Kurt and Karl Heinz Biernat. *Die Koepenicker Blutwoche 1933.* Dietz Verlag, 1960.
Wheaton, Eliot Barcule. *Prelude to Tragedy: The Nazi Revolution, 1933-35.* Doubleday, 1968.
Wheeler-Bennett, John. *Knaves, Fools and Heroes.* St. Martin's, 1974.
Wheeler-Bennett, John. *The Nemesis of Power.* Macmillan, 1964.
Wulf, Joseph. *Theater und Film im Dritten Reich, Eine Dokumentation.* Siebert Verlag, 1964.

ARTIKELEN

Abbe, James E. 'Men of Cablese.' *New Outlook,* December, 1933.
Berliner Illustrierte Zeitung. 'Im Konzentrationslager Oranienburg bei Berlin.' April 30, 1933.
Bewley, Charles Henry. 'Familie Dodd im Ausland.' *Deutsche Allgemeine Zeitung,* Beiblatt, August 27, 1941.
Chandler, Douglas. 'Changing Berlin.' *National Geographic,* February 1937.
Craven, Avery O. 'William E. Dodd as Teacher.' *University of Chicago Magazine,* May 1940.
Desmond, Robert W. '2000 Dailies Are Suppressed By Hitler.' *Editor & Publisher,* April 1, 1933.
Editor & Publisher. 'Editors Differ On Censorship.' April 1, 1933.

Editor & Publisher. 'Reich Gives Warning to Foreign Writers.' March 4, 1933.

Eschenburg, Theodor. 'The Role of Personality in the Crisis of the Weimar Republic.' *Republic to Reich,* Hajo Holborn, (ed.), Vintage Books, 1973.

Ethridge, Mark F. 'Reich Press Defeat Held Degrading.' *Editor & Publisher,* April 22, 1933.

Fortune. 'Their Excellencies, Our Ambassadors.' April 1934.

Fromm, Bella. 'Bella Among the Nazis.' *True Detective,* February-November 1942.

Gittler, L. F. 'Ambassador Extraordinary: A Close-up Portrait of William E. Dodd.' *Survey Graphic,* July 1938.

Hanfstaengl, Dr. Ernst F. S. 'My Leader.' *Collier's,* August 4, 1934.

Holborn, Hajo. 'A Wilsonian In Hitler's Realm.' *Yale Review,* Spring 1941.

Kammet, Lawrence. 'Red-headed Reporter From Texas.' *American Press,* May 1934.

Lengyl, Emil. 'Blomberg Builds A New German Army.' *The New York Times Magazine,* June 2, 1935.

Literary Digest. 'Germany's Book Bonfire.' May 27, 1933.

Lovett, Robert Morss. 'Cassandra: Ambassador to the Third Reich.' *New Republic,* March 3, 1941.

Merriam, Charles E. 'William E. Dodd as Statesman.' *University of Chicago Magazine,* May 1940.

Mommsen, Hans. 'The Political Effects of the Reichstag Fire.' *Nazism and the Third Reich,* H. A. Turner, (ed.) Quadrangle, 1972.

New Republic. 'The Jew In Fascist Germany.' April 12, 1933.

Newsweek. 'REUNION: Hanfstaengl's Arrival Greeted by 3,000 Students.' June 23, 1934.

Reynolds, Quentin. 'Trained to Take It.' *Collier's,* October 14, 1933.

Schaleben, Joy. 'Getting the Story Out of Germany.' *Journalism Monographs*, June 1969.
Thompson, Dorothy. 'Good-Bye to Germany.' *Harper's*, December 1934.
Thompson, Dorothy. 'Putzy-Footing Propaganda.' *The Saturday Review of Literature*, July 7, 1934.
Ullstein, Hermann. 'We Blundered Hitler Into Power.' *Saturday Evening Post*, July 13, 1940.
Wheeler-Bennett, John. 'The New Regime in Germany.' *International Affairs*, May 1933.
Wilde, Harry. 'Rudolf Diels Porträt eines verkannten Mannes.' *Politische Studien*, 9:475-81, 1958.

PROEFSCHRIFTEN

Burke, Bernard. 'American Diplomats and Hitler's Rise to Power, 1930-1933: The Mission of Ambassador Sackett.' University of Washington, 1966.
Clark, David Gillis. 'The Dean of Commentators: A Biography of H.V. Kaltenborn.' University of Wisconsin, Ph. D., 1965.
Colwell, James Lee. 'The American Experience in Berlin During The Weimar Republic.' Yale University, Ph. D., 1961.
Dittmann, Anneliese. 'Die deutschfeindliche Meinungsbildung der Vereinigten Staaten von Nordamerika während des Weltkrieges und 1933/34.' Heidelberg, 1938.
Patton, Wendy McDonald. 'Dorothy Thompson's War With Hitler.' University of Illinois, MS, 1965.
Solo, Roselyn. 'André François-Poncet: Ambassador of France.' Michigan State University, Ph. D., 1978.
Stewart, Barbara McDonald. 'U.S. Government Policy on Refugees from Nazism 1933-1940.' Columbia University, Ph. D., 1969.

Namenregister

Philip Metcalfe

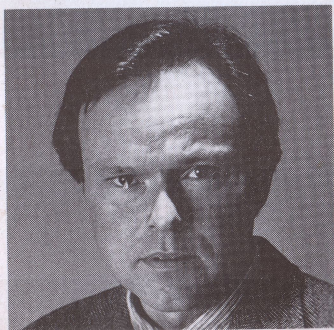
1933

Met *1933* heeft Philip Metcalfe het bewijs geleverd dat geschiedenis plotseling een hevige en meeslepende actualiteit kan zijn. De tijd valt weg: we zijn in Berlijn anno 1933, we leven het leven van Metcalfe's hoofdpersonen. We krijgen toegang tot ambassades, vergaderingen, feesten, complotten. We zijn in de huizen, de straten, in de café's en de hotels – het smeult en brandt om ons heen. En diep in ons bewustzijn is er de wetenschap dat alles zal uitlopen op de totale verwoesting. Maar over dat laatste zwijgt de auteur. Hij concentreert zich op dat ene jaar, waarin de complexe werkelijkheid nog alle kanten op zou kunnen gaan.

'Ronduit prachtig, een meeslepende, zeer beeldende impressie van het begin van Hitlers Duizendjarige Rijk. *1933* is een geschiedenis die zich laat lezen als een spannende roman'. *Vrij Nederland*

'*1933* blijft tot de laatste pagina een van de meest fascinerende verslagen die over Hitler-Duitsland zijn verschenen'. *De Volkskrant*

Vijf jaar werkte Philip Metcalfe (1947) aan *1933*. Aan de hand van duizenden brieven, dagboeken, memoires en krantenberichten reconstrueerde hij het leven van vijf personen gedurende de eerste anderhalf jaar van het regime van Hitler.

Rainbow Pocketboek 110

ISBN 90-6766-110-4

